

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin
Historické vědy – Moderní hospodářské a sociální dějiny

Jaromír Patočka

Zemská správa v Čechách ve vztahu k veřejnosti v letech 1900–1908
(Land Government in Bohemia in Relation to the Public between 1900–1908)

Dizertační práce

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc.

Praha 2015

Poděkování:

Rád bych poděkoval svému školiteli panu prof. PhDr. Jiřímu Štaifovi, CSc. a pracovníkům Národního archivu a Knihovny Národního archivu.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného titulu.

V Praze dne:

podpis studenta

Abstrakt

Na počátku 20. století se pod pojmem České království rozuměla jedna z korunních zemí, ze které se skládala „západní polovina“ habsburské monarchie zvaná Předlitavsko. České království bylo veřejnoprávní korporací, která se podílela na výkonu veřejné správy. Jeho činnost zahrnovala především úkoly správní povahy, ale podílelo se omezeným způsobem i na výkonu státní moci. České království jako subjekt veřejné správy spravovalo na počátku 20. století její velice rozsáhlou agendu. Ta začínala např. u dohledu a regulace nižší samosprávy, pokračovala přes velice výrazné aktivity v rámci veřejných staveb, patřila k ní činnost ve vztahu k národnímu školství a zasahovala do oblasti kultury. Veliký význam měly zemědělské záležitosti a působnost v rámci menšího podnikání. V osmdesátých letech 19. století získala většinu poslaneckých mandátů na Zemském sněmu Království českého koalice konzervativní šlechty a české občanské politiky. Ta však posléze trpěla politickými přesuny v českém občanském táboře. Na počátku 20. století se již dlouhodobě vyhrocovaly česko-německé vztahy. I tato realita ovlivňovala chod zemské politiky v Čechách. Přestože byly vztahy české občanské politiky a konzervativní aristokracie komplikované, drželi proponenti české politiky v rámci Českého království výrazné pozice, které dokázali prozatím využít.

Klíčová slova: Království české, občanská politika, státní správa, veřejný zájem, zemský sněm, zemská správa

Abstract

At the beginning of the 20th century, the term Czech Kingdom referred to one of the crown lands forming the “West half” of the Habsburg monarchy, called Cisleithania. The Czech Kingdom was a public corporation which participated in implementing public administration. Its activities included mainly administrative tasks and to a limited extent also tasks related to exercising state power. The Czech Kingdom as a public body managed in the early years of the 20th century a very complex public agenda ranging from supervision and regulation of the subordinate self-governance bodies, significant activities related to public construction work, tasks related to education on the national level to tasks from the field of culture. Agricultural issues and tasks related to small scale business were of great importance. In 1890s, coalition of conservative nobility and Czech citizenship policy won a majority of parliamentary seats in the representative assembly of the Czech Kingdom. However, the coalition lost its position due to political changes in the civil bloc. The early years of the 20th century already saw long term escalation of the delicate Czech-German relations. This also impacted provincial politics in Bohemia. Despite complex relations between Czech citizenship policy and conservative aristocracy, proponents of Czech politics in the Czech Kingdom held significant posts and were – for the time being – able to make use of it.

Keywords: civic politics, Kingdom of Bohemia, land government, land parliament, public interest, state administration

Obsah:

1.	Úvod	9
1.1	Korunní země a České království v rámci politického systému Předlitavska	15
1.2	České země v rámci hospodářského prostoru Předlitavska	19
2.	Vývoj společenské struktury v Čechách	22
2.1.1	Vývoj a zájmy německé společnosti	23
2.1.2	Německá společnost a politika v ústavní éře	27
2.1.3	Německá politika a český prostor	32
2.1.4	Německá zemská politika v letech 1860–1900	35
2.2.1	Česká společnost a zemská politika	44
2.2.2	Politický program české národní společnosti	46
2.2.3	Česká politická reprezentace v zemské politice	49
2.2.4	Česká zemská politika	51
2.3	Zájmy velkostatku	60
2.4	Stát a c. k. vláda	63
3.	Jednotlivé agendy zemské veřejné správy	67
3.1.1	Obecní a okresní záležitosti, železnice, vodní díla, veřejné stavby	67
3.1.2	Zemědělství	69
3.1.3	Průmysl, živnosti	71
3.1.4	Zdravotnictví a humanita	72
3.1.5	Bezpečnost, vojenství	73
3.1.6	Národní školství a další vzdělávání, věda a kultura	74
3.2	Veřejné finance v Čechách, zemské rozpočty	76
3.3	Faktory omezující zemskou politiku	80
3.4	Cíle a nástroje zemské politiky	81
3.5	Problém zemských financí	84
3.6	Shrnutí situace zemské správy	86
4.	Zemská politika a zemské volby v roce 1901	89
4.1	Situace v kurii deskových statků	93
4.2	Volby v prostředí českých stran	97
4.3	Volby a německé politické strany	105
4.4	Výsledky voleb	110
4.4.1	Volby v českém prostředí	111
4.4.2	Volby v německých oblastech Čech	114

4.5	Volby – shrnutí	116
5.	Vývoj zemské politiky v letech 1901–1908	121
5.1	Veřejnost a zemská správa v letech 1901–1904	121
5.1.1	Nároky na zemskou správu, obecní záležitosti	123
5.1.2	Veřejné práce	126
5.1.3	Zemědělství	129
5.1.4	Živnosti, prostředí měst	134
5.1.5	Humanita-chudinství, bezpečnost	136
5.1.6	Školství, kultura	139
5.1.7	Představy a jejich spojitost, politické otázky	141
5.2	Činnost zemské správy v letech 1901–1905	146
5.2.1	Zemská správa a její obory – obecní záležitosti, veřejné práce	153
5.2.2	Veřejné práce	157
5.2.3	Zemědělství	161
5.2.4	Podnikání, živnosti	166
5.2.5	Humanitní záležitosti, bezpečnost	170
5.2.6	Školství, kultura a věda	172
5.2.7	Zemské finance	177
6.	Vývoj v letech 1905–1908	180
6.1	Předvečer jednání zemského sněmu, postavení jednotlivých českých stran	185
6.1.1	Nároky na zemskou správu – obecní a okresní záležitosti	188
6.1.2.1	Veřejné stavby – vodní díla	193
6.1.2.2	Veřejné stavby – železnice	197
6.1.2.3	Veřejné stavby – silnice, vodovody	200
6.1.3.1	Zemědělství – živelné pohromy	202
6.1.3.2	Zemědělství – další otázky	206
6.1.4	Živnosti, řemesla, prostředí měst	211
6.1.5	Zdravotnictví – sociální tematika	214
6.1.6	Školství	219
6.1.7.1	Politické otázky – demokratizace	222
6.1.7.2	Rakousko-uherské vyrovnání	224
6.1.7.3	Národnostní otázky	226
6.1.8	Další nároky – shrnutí	231
6.2.1.1	Zemský sněm Království českého v letech 1905–1907	232
6.2.1.2	Vývoj na podzim 1905	237
6.2.1.3	Zemský sněm v roce 1906	245

6.2.1.4	Únor–březen 1907	249
6.2.2	Zemská správa – obecní a okresní záležitosti	255
6.2.3.1	Veřejné stavby – vodní díla	260
6.2.3.2	Veřejné stavby – místní železnice	263
6.2.3.3	Silniční stavby	266
6.2.4	Zemědělství	267
6.2.5	Živnosti – ostatní hospodářství	275
6.2.6	Humanita – zdravotnictví – sociální tematika	279
6.2.7	Národní školství, vzdělávání, umění	282
6.2.8	Zemské finance	286
6.2.9	Zemský sněm – podzim 1907	290
7.	Volby 1908 a německá obstrukce	296
7.1	Představitelé státní správy a vývoj v Čechách	296
7.2.1	Situace před volbami do zemského sněmu, volební reforma a české vyrovnání	300
7.2.2	Volební kampaň, vzpoura Národních listů, české strany	303
7.2.3	Volební kampaň a německé strany	307
7.3	Výsledky voleb, české strany	309
7.4	Volby v německých okresech	312
7.5	Výsledky voleb – shrnutí	313
7.6	Podzim 1908 – další potíže	315
7.7	Jednání sněmu a německá obstrukce	318
8.	Závěr	323
	Soupis použitých pramenů a literatury	331
	Zkratky	339

1. Úvod

Problematika vývoje zemské správy v rámci Českého království představuje zdánlivě jednostranné téma spojené především s popisem kompetencí příslušných zemských orgánů. S vývojem zemské správy ve sledované době jsou však spojeny otázky kulturní povahy v nejširším slova smyslu – tj. sociální, hospodářské a politické. Vše navíc probíhalo na pozadí česko-německého sporu, který se postupně stával stále větší brzdou nejen vývoje zemské správy v Čechách.

Tematikou zemské správy v Čechách jsem se zabýval již v souvislosti se svojí diplomovou prací Zemská správní komise pro Království české v letech 1913–1914. V zásadě úvodní část k této práci představoval nástin vývoje zemské správy v Čechách po roce 1908, který charakterizovala jak trvalá německá rezistence na Zemském sněmu Království českého a jako její průvodní jev stále se horšící stav finanční situace Království českého, tak řada nakonec neúspěšných česko-německých jednání. Právě z pohledu vývoje na počátku druhého desetiletí 20. století představoval rok 1908 mezní bod, jímž se uzavřelo dlouhé období, kdy se na chodu zemské správy podílel její zastupitelský orgán, Zemský sněm Království českého. Obsah mé práce o zhroucení zemské správy/samosprávy v Čechách a jejím nahrazení subjektem státní správy, který představovala Zemská správní komise, definoval především zájem o nastínění postojů české a německé zemské politické elity, možností státu, tj. Předlitavska, respektive celé habsburské monarchie, a dále např. reálné dopady příslušného vývoje na veřejné záležitosti v kompetenci Českého království.

V rámci své dizertační práce bych se chtěl pokusit rozšířit toto téma o další rozměr, který představují nároky nejrůznějších subjektů vzhledem k zemské správě v Čechách. Toto téma je samo o sobě velice široké, takže se ho musím pokusit uchopit především na základě vybraných pramenů. Postoje a možnosti přímých aktérů zemské správy stejně jako reálný vývoj Českého království jako územně správního nebo politického celku zemské správy představují další tematiku. Právě posouzení interakce těchto dvou oblastí představuje vedle obou výše uvedených témat jeden ze základních cílů mého výzkumu. K dalším patří nastínění pozadí, které ovlivňovalo jak chod zemské správy v Čechách, tak stanovovalo mantinely vnějších aktérů vzhledem k zemské správě. Téma jsem vymezil lety 1900 až 1908. Užší vymezení se opírá o volby do Zemského sněmu Království českého v roce 1901, o dobu trvání jeho funkčního období, o další volby v roce 1908 a nakonec o začátek trvalé německé sněmovní obstrukce v roce 1908. I rok 1900 měl svůj význam. Proběhly volby do poslanecké sněmovny říšské rady a celkově se potvrzovaly dispozice platné v popisovaném období.

Zemskou správou v Čechách rozumím tu část veřejné správy, kterou prováděly zemské orgány Českého království. Důležité je zdůraznit, že vzhledem k rozdělení státní moci a k pojetí politického systému v Předlitavsku bylo České království sice především subjektem samosprávy, ale v některých případech disponovalo i státní mocí – tj. podílelo se i na legislativě. Orgány zemské správy byly tedy sice v některých případech ve výkonu příslušné veřejné správy zcela samostatné, ale patrná byla i jejich úzká závislost na státní správě. Tato skutečnost měla v mnoha ohledech kořeny v monarchistickém pojetí moci, kdy veřejnost nebo její vybrané společenské skupiny byly pouze jedním ze zdrojů státní moci, kde druhý představoval panovník. V praxi to znamenalo široké propojení zemských orgánů se státní správou, přičemž oba subjekty často sledovaly rozdílné zájmy, respektive hrály nebo musely hrát různé úlohy. Jako protagonisty zemské správy chápu z hlediska své práce čtyři významné subjekty. Na prvním místě se jedná o zástupce české a německé národní společnosti, dále o zástupce velkostatku a nakonec hrál významnou roli i stát. Aktérů zemské správy bylo v konečném důsledku ovšem mnohem víc a do hry vstupovali také jednotlivci z nejrůznějších společenských vrstev, kteří v mnoha ohledech sledovali zcela jiné zájmy než představitelé jak české, tak německé zemské politiky.

Ve své práci se budu zabývat následující problematikou. V širším smyslu stále jako úvodní část vnímám popis základních pravidel politického systému Předlitavska ve vztahu k zemské správě v Čechách. Zásadní je také posouzení místa Českého království v systému samosprávy a jeho již zmíněný podíl na státní mocí. Jako uvedení do tematiky chápu i naznačení pozic a možností, v rámci kterých se na přelomu století pohybovala česká a německá politika, představitelé velkostatku a státu. Důležitou část představuje vymezení jednotlivých okruhů agendy veřejné správy, kterou České království vykonávalo. Jedná se o následující oblasti veřejné správy: veřejné stavby, zemědělství, ostatní hospodářství (tj. na jedné straně např. především problematika podpory živnostníků, ale na druhé straně aktivity země v oblasti úvěrové soustavy), zdravotnictví, bezpečnost (i ve smyslu sociálních otázek), vojenství, národní školství a kultura. V mnoha ohledech samostatnou kapitolu představuje vztah zemské správy a nižších orgánů samosprávy a otázka problematiky zemských veřejných financí. Ve třetí části se zabývám otázkou realizace jednotlivých projektů v rámci naznačených dimenzí veřejné správy a představením některých dlouhodobých trendů. Jestliže by se měly cíle mé práce dál rozvést, tak bych chtěl představit některé problémy, které vnímám z hlediska vývoje zemské správy jako velice významné. Zaprvé se jedná o otázku mantinelů možností jednotlivých zemských orgánů. Jde především o to, jak se realizovala zemská politika v rámci daného politického systému na pozadí probíhajících společenských změn a především stále silícího národního konfliktu. Dále je to otázka krize a krachu zemských veřejných financí a jejich důvodů; do roku 1908 lze mluvit stále ještě o krizi, pohroma nastala až posléze. Další moment představuje otázka vztahu veřejnosti k zemské správě. Jednotlivé společenské

skupiny měly vzhledem k realizaci zemské politiky různé zájmy, které byly schopny prosazovat podle svých možností.

Hlavní předmět této práce představuje vývoj zemské správy po roce 1900. Z metodologického hlediska má dva hlavní rozměry. První představují jednotlivé vlivy a představy nebo obecně veřejný zájem, který určitým způsobem ovlivňoval chod zemské správy a stanovil mantinely jejích možností. Tento veřejný zájem definuji na základě zjištění zkoumaných pramenů, tj. určují ho veškeré představy konfrontující zemskou správu v Čechách v rámci těchto pramenů. Z toho důvodu se ovšem na druhé straně některá tematika z mého výzkumu vytrácí, neboť nemá oporu ve sledované pramenné základně. Současně se jedná o materii, jejíž uchopení přidává vymezenému tématu sociálně historický rozměr. Jednotlivé návrhy a představy pochopitelně prezentovaly např. hospodářské a v dalším smyslu politické zájmy svých žadatelů, ale jejich analýza v rámci možností umožňuje nahlédnout do kulturního rámce zúčastněných aktérů. Druhý zásadní rozměr představuje samotná činnost orgánů zemské správy v rámci každodenní reality. Znovu se jedná o to, jak reagovala na vnější podněty, jak se stavěla k zájmům státu anebo jaké byly hlavní představy jejích účastníků. Důležitou otázkou představuje národnostní konflikt a míra, kterou zasahoval do každodenního vývoje, zájem lokálních představitelů a zájem elit obou národních táborů a dalších zainteresovaných subjektů.

První část popisu tohoto vývoje představují volby do Zemského sněmu Království českého v roce 1901. Samotný vývoj po volbách, který představuje nejdůležitější část předmětu mé práce, jsem rozdělil do dvou časových období. První je vymezeno léty 1901–1904 a druhé 1905–1908. Každý časový úsek je rozdělen na dvě oblasti, kde první je pokusem o znázornění a rekonstrukci představ, které ovlivňovaly zemskou správu, a druhá popisuje její samotný vývoj a chod. Základem pro zjištění momentů a představ, které lze v širším smyslu označit za veřejný zájem, je výzkum petic, které podávali nejrůznější žadatelé Zemskému sněmu Království českého a Zemskému výboru království českého, a sněmovních návrhů, které předkládali jednotliví poslanci. Tyto údaje doplňuji o výzkum vybraného tisku a informace z literatury. Obecně významný zdroj informací představují zemské rozpočty, a to jak tištěné návrhy zemského výboru a rozpočtové komise zemského sněmu, tak jejich finální úprava přijatá zemským sněmem. Analýzu „legislativního“ procesu jednotlivých sněmovních návrhů, a tím i informace k oběma hlavním směrům práce poskytují opět stenografické záznamy z jednání zemského sněmu. Jako završení vývoje v prvním desetiletí 20. století chápu volby v roce 1908 a následný podzimní vývoj na Zemském sněmu Království českého. Popis voleb a začátku trvalé německé obstrukce představuje poslední část ústřední tematiky.

Třetí moment představuje snaha o postižení každodenní reality v Čechách, která na jedné straně představovala pozadí vývoje zemské politiky a zemské správy, ale na druhé straně ho i určovala. Zde se jedná o práci s nepřeberným množstvím informací. V této souvislosti pracuji především s vybraným tiskem, a to navíc pouze ve vztahu k době, kdy probíhala jednání Zemského sněmu Království českého. S konečným závěrem se může spojovat více otázek a pojetí. Zcela zásadní je finální zhodnocení toho, jak byl vývoj zemské správy ve své době vnímán a s jakými nároky se musel srovnávat. Velice důležitý je také ve vztahu k zemské správě v Čechách význam národní otázky, tj. do jaké míry byla určující nebo zdali existovaly další momenty, které hrály ještě významnější úlohu. V tomto ohledu může být charakteristické i srovnání vývoje do roku 1908 a pozdější situace. Obě etapy mohou být spojené s teorií, že do roku 1908 byl ještě vývoj zemských záležitostí pro německou politiku tak významný, že pozdržela řešení národní otázky, zatímco posléze ji už jednoznačně preferovala.

Pramennou základnu představují v první řadě archiválie fondů Národního archivu Český zemský sněm a Zemský výbor 1874–1928. V případě fondu zemského sněmu se jedná o návrhy zákonů, petice veřejnosti, stenografické zápisy z jednání; mimořádně zajímavý pramen představují zemské rozpočty, tj. návrhy zemského výboru, předlohy rozpočtové komise zemského sněmu a jejich definitivní úprava. Archiválie fondu Zemský výbor 1874–1928 představují produkt činnosti jeho jednotlivých referátů, takže jsou rozděleny tematicky. Vedle archiválií, které jsou výsledkem jeho běžné agendy, je opět možné zmínit z badatelského hlediska významné petice, kterými jednotlivci nebo subjekty, které je zastupovaly, reagovali na aktivitu zemské správy. Další pramennou základnu významnou zejména s ohledem na ohlasy na vývoj zemské správy představují dobová periodika a tiskoviny, přičemž pracuji s následujícími periodiky: *Obzor národohospodářský*, *Česká revue*, *Obzor hospodářský*; a tiskem: *Národní listy*, *Národní politika*, *Právo lidu*, *Čas*, a z německé strany např. *Bohemia* nebo v menší míře *Teplitz-Schönauer Anzeiger* a *Neue Freie Presse*.¹

Významný zdroj informací představují tištěné prameny. Z nich využívám především sbírky zákonů, tj. zemských zákonů a státních/říšských zákonů, schematismy a statistické příručky. Mezi schematismy je třeba uvést především jednotlivé díly *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. V rámci statistiky byla důležitá hlavně činnost Zemského

¹ Orgány zemské správy mnohdy samy realizovaly výzkum, který měl přiblížit stanoviska jedinců zainteresovaných na příslušné problematice. Zajímavý pramen představují také různé ankety, které měly zachytit konkrétní stanovisko subjektů zainteresovaných v příslušné problematice. Ankety organizoval zemský výbor a prováděly ho subjekty nižší samosprávy. V případě tisku je nutné zdůraznit skutečnost, že v první řadě prezentoval zájmy svých vlastníků, kterými byly jednotlivé politické subjekty. V případě *Národních listů* byla ovšem situace složitější, přičemž mnohdy zastávaly vlastní politiku a mnohdy byly v rozporu se zájmy předáků *Národní strany* svobodomyšlné. Vybraný tisk, s kterým jsem pracoval, představuje v první řadě pouze výběr a škálu zájmů jednotlivých politických subjektů spíše naznačuje. V případě tisku jsem se zabýval především souvislostmi s volbami do zemského sněmu a jeho zasedáním.

statistického úřadu Království českého. Zde např. využívám jak shrnující příručku z roku 1909 *Statistisches Handbuch des Königreiches Böhmen*, tak průběžně vydávané *Zprávy Zemského statistického úřadu Království českého*. Podobný význam má opět průběžně vydávaný *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české*. Jednotlivé ročníky těchto příruček poskytují ucelené soubory dat z nejrůznějších oblastí. Užitečné je, že poskytují i srovnání s vývojem nejenom v Čechách, respektive v českých zemích, ale i v celém Rakousko-Uhersku. Data k vývoji národnostních poměrů a demografické situaci poskytuje také *Batovcův příruční místopis zemí koruny české, Čech, Moravy a Slezska* (Praha 1907). Ucelený pohled z německé perspektivy nabízí práce H. Rauchberga *Der nationale Besitzstand in Böhmen* (Lipsko 1905). Základní personálie uvádějí ve sledované době kromě výše uvedené řady *Statistisches Handbuch des Königreiches Böhmen* jednotlivé práce M. Navrátila jako např. *Nový český sněm 1901–1907* (Tábor 1902). Navrátil zde popisuje průběh a výsledky voleb do Zemského sněmu Království českého včetně počtu hlasů, protikandidátů a personálií jednotlivých zemských poslanců. Poněkud jiným způsobem sleduje podobnou materii práce R. Schránila a J. Husáka *Sněm Království českého 1861–1918* (Praha 1911), která sleduje vývoj v obsazení jednotlivých zemských poslaneckých mandátů. Z nových prací je třeba jmenovat *Slovník představitelů zemské samosprávy v letech 1861–1913* (Praha 1994), který sestavila M. Lišková. Lišková v něm uvádí opět základní data k postavám jednotlivých zemských poslanců. V případě Zemského sněmu Království českého bohužel není k dispozici obdoba práce J. Malíře *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918* (Brno 2012).

Uvedením mimořádně významné práce H. Rauchberga je možné přejít k dobovým pracím a textům. Na německé straně se sluší zmínit ještě především činnost národohospodáře Friedricha von Wiesera, který podobně jako Rauchberg dodával data pro činnost německé politiky v Čechách a v Předlitavsku, přičemž se zabýval především srovnáním daňové výkonnosti Čechů a Němců. Z jeho prací používám *Die Ergebnisse und die Aussichten der Personaleinkommensteuer in Österreich* (Lipsko 1901) nebo *Die deutsche Steuerleistung und der öffentliche Haushalt in Böhmen* (Lipsko 1904). Na české straně je mimořádně důležitým zdrojem několikasvazková práce Zdeňka V. Tobolky *Česká politika*, kde se každý díl věnuje určitému aspektu ve své době aktuálního politického vývoje. *Díl druhý* (Praha 1907) sleduje ústavní vývoj Předlitavska, respektive popisuje jeho politický systém s přihlédnutím k situaci českých zemí. *Díl třetí* (Praha 1909) sleduje aktuální politický vývoj a velice důležitý moment představuje skutečnost, že jeho spoluautorem byl přední český politik Karel Kramář. Užitečný přínos představuje i skutečnost, že Kramář popisoval vývoj v Čechách a na Moravě do určité míry tzv. vídeňskou optikou, respektive pojímal tehdejší českou politiku jako část rakouské politiky. *Díl pátý* (Praha 1913) se zabýval vývojem školství. Z řady dalších prací věnujících se příslušné tematice bych rád uvedl dvojdílné paměti E. Zimmerera *Moje*

inženýrské paměti. 1. díl, 2. díl (Praha 2013). Zimmerler odevzdal jejich rukopisy Národnímu technickému muzeu v roce 1930, přičemž si vyžádal, aby se s nimi zacházelo velice delikátně. Zde je uvádím hlavně proto, že se Zimmerler účastnil řady obřích investičních projektů, které ve své práci zmiňuji.

Ze současných prací je mimořádně významná řada *Die Habsburgermonarchie*. Její jednotlivé díly se věnují nejrozličnějším aspektům vývoje rakousko-uherské říše. Současně do ní přispívala řada českých autorů jako O. Urban (vývoj české společnosti), J. Kořalka (zemská politika v Čechách) nebo J. Malíř (moravská zemská politika). Z autorů z německého jazykového prostředí jsem nejvíce využíval příspěvek B. Suttera, který se zabýval kulturně politickým vývojem německorakouské společnosti. Z dalších rakouských syntetizujících prací se sluší uvést práci H. Rumplera *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie* (Víděň 2005). Rumpler, který je také spoluautorem a editorem *Die Habsburgermonarchie*, sice v tomto díle sleduje vývoj Předlitavska především z pohledu situace zemí dnešního Rakouska, respektive z orbity politiky tehdejší rakouské společnosti. Podobně shrnující jsou další práce rakouských autorů jako *Österreichische Geschichte. Ökonomie und Politik* (Víděň 2005) od R. Sandgrubera nebo *Österreichische Geschichte 1890–1990. Der lange Schatten des Staates* (Víděň 2005) od E. Hanische. Z dalších zahraničních autorů je možné uvést G. B. Cohena (*Němci v Praze 1861–1914*. Praha 2000) nebo R. Lufta (např. *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft 1907–1914*. Mohuč 2001.)

Na české straně je třeba zmínit shrnující popisy jako *Česká společnost 1848–1982* (Praha 1982), kterou napsal O. Urban, nebo *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914* (Praha 1996) od J. Kořalky. Vývoj a změny v české společnosti, které byly pro zkoumaný vývoj klíčové, popisuje J. Štaif v práci *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1831–1851* (Praha 2005). Vývojem samosprávy se zabývá mimo jiné M. Hlavačka, kde je z hlediska tématu možné na prvním místě uvést *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913* (Praha 2006). Hlavačka se ovšem zabývá problematikou vývoje ve sledované době v mnohem širším smyslu a sleduje např. jednotlivé aspekty česko-německého soužití. V problematice propojení kultury a vývoje veřejné správy, respektive samosprávy je ovšem činná mnohem širší řada autorů. Vedle již zmíněného J. Malíře je třeba jmenovat např. L. Fasoru a další. Vývoj v Čechách z více stran sleduje L. Velek, z optiky postojů vlastníků velkostatku J. Georgiev atd. V rámci hospodářských aspektů vývoje jsem pracoval s dobovými pracemi, např. s texty F. X. Hodáče. V případě soudobých historiků je třeba jmenovat F. Vencovského, Z. Jindru, J. Hájka, J. Šoušu a E. Kubů.

1.1 Korunní země a České království v rámci politického systému Předlitavska

Postavení takzvaných *korunních zemí*, z nichž jednou bylo České království, v rámci politického systému *Předlitavska* na počátku 20. století bylo výsledkem dlouhého vývoje. V tomto ohledu je třeba podotknout, že korunní země byly relikty starých státních celků, z kterých habsburský stát postupně vznikal. Jejich definitivní místo v rámci politického systému státu (tj. nejprve Rakouského císařství a pak západní poloviny Rakouska-Uherska) bylo ovšem především výsledkem ústavního vývoje v šedesátých letech 19. stol. a dalších následných zásahů do ústavního systému. Na základě tohoto vývoje korunní země byly veřejnoprávní korporace, které se podílely na státní moci a prováděly samosprávu.

Poměr státu (*říše*) a korunních zemí stanovily především základní zákony z roku 1861 a jako jejich přílohy zemská zřízení a v další řadě základní zákony z roku 1867, které reagovaly na rozdělení Rakouského císařství na dva státy.² Posléze následovalo určité množství dalších jednotlivých zásahů, které budou zmíněny dále. Zavedení ústavnosti přineslo zásadní změny: panovník rezignoval na výlučné vedení legislativy a část státní moci byla přenesena na korunní země (tj. země získaly vlastní legislativu, *zemské zákonodárství*). Význam zemské legislativy byl ovšem z počátku velice malý a význam korunních zemí stoupal především v systému samosprávy. Situace se změnila po zavedení základních zákonů z roku 1867 tím způsobem, že oblasti, které mohly země regulovat svým zákonodárstvím, nabyly většího rozsahu.³ Na základě tohoto vývoje se korunní země účastnily výkonu veřejné správy třemi způsoby: 1) V některých oblastech veřejné správy bylo postavení korunních zemí výhradní – tj. byly jedinými nositeli „státní“ moci a tato agenda byla regulovaná jedinečně zemským zákonodárstvím. 2) V dalších spolupůsobily se státem – zemské zákonodárství spolupůsobilo s říšským. 3) Nakonec následovaly okruhy, které byly chápány jako správní agenda. Ta jednak souvisela s tím, že orgány korunních zemí dohlížely na nižší samosprávu, a dále s tím, že zaváděly v rámci své politiky různá opatření v rámci platné legislativní úpravy (zemské nebo říšské).

V první skupině se obvykle uvádí následující oblasti veřejné správy: obecní a okresní záležitosti (např. revize obecního zřízení a v případě, že byla zřízena okresní samospráva, okresního), zdravotní služba, čelední řády, bezpečnostní agenda (v rámci bezpečnostní agendy byly některé

² Tj. zákony 20–22/1861 ř. z.; zemská zřízení byla přílohou zákona 20/1861 ř. z. II a II p. 141–145/1867 ř. z.

³ Hovoří se o negativním vymezení moci. Na základě zákonů 20–22/1861 ř. z. byly v zemských zřízeních vyjmenovány kompetence zemských zastupitelstev, přičemž jejich kompetence byly poměrně úzké. Zákon 141/1867 ř. z. o říšském zastupitelstvu naopak vyjmenovával kompetence říšské rady; vše ostatní mělo tedy spadat do pravomoci zemí – tj. zemských zastupitelstev. O tom: **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 734–755.

oblasti veřejné správy, které se také mohou chápat v rámci sociální péče, jako např. *postrk*), chudinství, některé daňové záležitosti (zavádění dávek), školství (mimo *národní* – tj. základní) a zemědělství. K druhé skupině patřily především záležitosti vojenství a národního školství. Do třetí skupiny mohlo patřit téměř cokoli. Důležité byly záležitosti zemských financí – tj. otázka rozpočtu a některé daňové záležitosti. Země byly tak v další řadě aktivní např. v oblasti hospodářství („*drobného průmyslu*“).

Ve skutečnosti ovšem ani v rámci takzvaně *výlučného* zemského zákonodárství situace tak jednoznačná nebyla a v mnoha případech je možné pozorovat spolupůsobení říšského zákonodárství. V obou prvních případech samostatnost korunních zemí klesala mimo jiné v důsledku toho, že v rámci politického systému Předlitavska zemská zastupitelstva (stejně jako říšské zastupitelstvo) nebyla jediným zdrojem státní moci (tj. té, která náležela zemím), ale sdílela ji s panovníkem.⁴ Až ve třetí oblasti veřejné správy zemské orgány působily v některých případech zcela samostatně.

Přes to, co bylo řečeno, byly oblasti veřejné správy, které korunní země různým způsobem vykonávaly, poměrně široké, a že jejich význam mnohdy klesal, bylo důsledkem jiných vlivů. Obecně lze říct, že země byly kvalitativně různým způsobem činné v oblastech chudinství a bezpečnosti (tj. i oblasti sociální péče), zdravotnictví, různým způsobem ve školství, nižší samosprávě, hospodářství, dopravě a vojenství.

Zemským zastupitelstvem byl v Čechách Zemský sněm Království českého a jeho výkonným orgánem Zemský výbor Království českého. Z hlediska rozdělení moci ve státě a charakteru politického systému měl zemský sněm dvě hlavní funkce. Jednak byl správním orgánem, tj. zemská správa byla vrcholem soustavy samosprávy, a jednak byl zákonodárným sborem, tj. země jako subjektu s podílem státní moci. Zemský sněm nebyl jediným zdrojem příslušné státní nebo i správní moci, panovník ho svolával a rozpouštěl; sněm byl na něm závislý. Sněm se usnášel na návrzích zemských zákonů, které byly posléze předkládány panovníkovi k sankci. Záležitosti správní povahy byly přijímány na základě sněmovního usnesení a také v jejich případě byla někdy nutná císařská sankce. Zemský výbor byl specifickým orgánem zemského sněmu a principiálně byl jeho součástí. V rámci tohoto vymezení měl být jeho výkonným orgánem a současně byl správním orgánem s vlastní kompetencí, tj. jednak ve výjimečných situacích zastupoval ve správních záležitostech zemský sněm, obecně doplňoval jeho správní kompetence a jednak byl orgánem s vyloženě vlastní kompetencí v rámci systému samosprávy. Výkonná moc zemského výboru byla ve skutečnosti zcela

⁴ Panovník byl původce veškeré státní moci; ústavní zákony byly poslední akty jeho moci jako suveréna a podle zákona zaváděl ústavu pouze ze své vlastní vůle.

neúplná a zemská správa se v mnoha případech musela spoléhat na spolupráci se státní správou. Kompetence, jednací řád a další vlastnosti zemských orgánů byly stanoveny na základě zemského zřízení a byly podobné úpravě v ostatních korunních zemích; odlišovat se začaly až na základě vlastního vývoje.⁵

Volby do zemského sněmu probíhaly na základě volebního řádu, který zavádělo zemské zřízení. Základem volebního řádu byla představa, že na rozhodování veřejných záležitostí se mohou podílet pouze vybraní jedinci, respektive společenské skupiny, přičemž charakteristická byla jednak závislost významu zájmu jednotlivých subjektů na výši daní, které odváděly, a jednak příslušnost k určité společenské skupině. Na tomto principu byly zavedeny volební censy a volby probíhaly v rámci tří čtyř volebních sborů, které měly reprezentovat jednotlivé stavy, tj. deskový velkostatek (dříve dominikální majetek v rámci feudálních statků), obchod a výrobu, městské obyvatelstvo a venkov. V jednotlivých volebních sborech-kuriích mohli volit pouze určití voliči a kurie delegovaly určený počet zemských poslanců. V zemském sněmu současně zasedali tzv. virilisté, tj. představitelé institucí, které byly považovány za natolik významné, že měly vlastní zastoupení. Prvním volebním sborem byla kurie deskových statků, v které volili pouze vlastníci majetku, který byl zapsán v zemských deskách Království českého, kteří platili přímé státní daně v určité výši. Kurie byla rozdělena na dva sbory, přičemž v prvním volili představitelé fideikomisního, tj. svěřeneckého majetku a v druhém vlastníci ostatních deskových statků. První kurie volila celkem 70 poslanců. Druhým sborem byla kurie obchodních a živnostenských komor s 15 poslanci. Třetí byla kurie městských obcí s 72 poslanci a čtvrtou kurie venkovských obcí s 79 poslanci. Virilních poslanců bylo nejprve 5 a byli to pražský arcibiskup, tři biskupové a rektor Karlo-Ferdinandovy univerzity.⁶ Volební řád se od počátku stával terčem četné kritiky, která byla jak systémová, tak principiální. Systémová kritika upozorňovala především na chyby, které se daly odstranit v rámci systému, přičemž charakteristické bylo již v šedesátých letech např. zdůrazňování toho, že počet mandátů jednotlivých kurií neodpovídá hospodářské síle jejich voličů. S národními zájmy souvisela i otázka toho, že velikost jednotlivých volebních okresů neodpovídá počtu obyvatel a že je určena účelově. Principiální kritika souvisela s otázkou demokratizace nebo nároků národností na

⁵ K tomu: **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 737–797.

⁶ Volby probíhaly na základě kuriálního volebního systému. V kurii obchodních a živnostenských komor delegovaly 4 poslance komory v Praze a v Liberci, 3 komora v Chebu, 2 komory v Plzni a Českých Budějovicích. V rámci kurie městských obcí bylo ve volebních obvodech hl. m. Prahy voleno 10 poslanců a 3 za Liberec. Dalších devět měst volilo po jednom poslanci a ostatní byli voleni v 59 volebních obvodech. V kurii venkovských obcí volili voliči volitele a teprve ti volili poslance. K vývoji politického systému: **HYE, H. P.** *Das politische System in der Habsburgermonarchie*, Praha: Karolinum, 1998. **PRAŽÁK, J.** *Rakouské právo ústavní. Část druhá. Ústava zemská*. Praha: Jednota právnická, 1901. **URBAN, O.** *Der böhmische Landtag*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band VII. Teil 2. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 1991–2055. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 734–755.

rovnoprávné zastoupení a její podstatou byl zájem o změnu volebního systému, který se neměl opírat o sílu a moc jednotlivých společenských skupin a jedinců, ale o rovné právo všech občanů podílet se na výkonu veřejné správy. K zásadní změně volebního řádu do počátku 20. století v Čechách přes četné pokusy nedošlo. Jedinou revizí volebního řádu zůstalo snížení censu v osmdesátých letech a počet virilních poslanců se zvýšil v souvislosti s rozdělením pražské univerzity. V čele zemského sněmu stál v Čechách zemský maršálek, kterého z poslanců jmenoval panovník. Práce sněmu probíhala na základě jednacího řádu.⁷

Zemský výbor představoval na jedné straně výkonný orgán zemského sněmu, byl však i suverénní institucí v rámci soustavy samosprávy. V čele Zemského výboru Království českého stál zemský maršálek. Zemský výbor se skládal z osmi přisedících. Každého z přisedících v případě jeho indispozice nahrazoval náhradník. Všechna osm náhradníků bylo voleno společně s přisedícími tak, že 6 přisedících a 6 náhradníků volili poslanci v rámci sněmovních kurií (každá 2 a 2) a 2 přisedící a 2 náhradníky volilo plénum všech poslanců zemského sněmu.⁸ Zemský výbor byl kolegiální orgán; rozhodovalo se hlasováním na základě absolutní většiny.⁹ Agendu veřejné správy, kterou nějakým způsobem provádělo České království, lze rozdělit do několika oblastí, které vyřizovaly jednotlivé odbory. Předsednictví přisedících v rámci jednotlivých odborů zemského výboru nepředstavovalo součást právní úpravy, ale bylo věcí dohody zúčastněných stran.¹⁰

S výkonem zemské správy v Čechách souvisela, spolupracovala nebo byla propojena celá řada dalších institucí, které se podílely na výkonu veřejné správy. V první řadě mohou být jmenovány orgány státní správy, které spolu se zemskými institucemi společně rozhodovaly v řadě záležitostí. Na druhém místě je třeba zmínit celou soustavu samosprávy, kterou zemská správa zastřešovala a

⁷ S kritikou volebního řádu byla spojena především česká politika, která dokazovala, že volební řád je zcela účelový a má garantovat výsadní postavení nečeských živlů – viz dále. Česká strana jednak dokazovala nespravedlivé rozdělení mandátů pro jednotlivé kurie, které neodpovídalo daňové výkonnosti jejich voličů, a obecně účelové podhodnocení českých oblastí, které měly být z hlediska výše odváděných daní výkonnější než německé, ale bylo v nich voleno méně zemských poslanců. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 845–855.

⁸ Náhradníci „nahrazovali“ přisedící v případě jejich dlouhodobé indispozice nebo úmrtí; zemský výbor nebyl doplňován. Noví přisedící a náhradníci byli voleni až s volbou nového zemského výboru.

⁹ Úřad zemského výboru se skládal z osmi odborů-referátů, které vyřizovaly jednotlivé oblasti veřejné správy. V čele každého odboru stál jeden přisedící. Jednotlivé referáty zemského výboru se zabývaly následující *agendou*: I. nadační fondy, správa zemských statků; II. vodní stavby, silniční záležitosti, vojsko, hnanectví; III. okresní záležitosti, hospodářské záložny; IV. národní školství, kultura; V. zemědělství, železnice; VI. obecní záležitosti, odvolání proti rozhodnutí okresních výborů; VII. zdravotnictví; VIII. zemský fond a další fondy – tj. především zemské finance. Toto rozdělení bylo výsledkem dlouhodobého vývoje a jeho smysl nespočíval ve vytvoření vyvážených oblastí agendy veřejné správy, ale v smysluplném rozdělení činnosti mezi jednotlivé odbory.

¹⁰ Zde je možné vycházet z rozdělení, které používala odborná dobová literatura, dále podle referátů Zemského výboru Království českého nebo také kapitol rozpočtu. K tomu např. opět: **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907.

tvorila vrchol její soustavy. Charakteristická je přitom idea, která vnímala nebo vnímá zemskou správu především a pouze jako subjekt samosprávy. Vedle toho ovšem existovaly instituce, jejichž zřizovatelem byla společně státní a zemská správa nebo které byly zcela specifické, ale přesto s výkonem zemské správy úzce souvisely. K první skupině náležela např. zemská školní rada nebo zemská zemědělská rada a k druhé např. obchodní a živnostenské komory. Obchodní a živnostenské komory byly korporacemi, které zastupovaly zájmy obchodníků a výrobců. Řídily se na základě nařízení ministerstva obchodu a jejich regulace nebyla v kompetenci zemského zřízení. Přesto v rámci své kompetence významně ovlivňovaly dění v Čechách, a protože představovaly zástupce obchodu a výroby, měly v rámci kuriového uspořádání volebního systému (viz výše) přímé zastoupení v zemském sněmu.¹¹

1.2 České země v rámci hospodářského prostoru Předlitavska

Posouzení místa, jaké zaujímal Český království a další korunní země s českým obyvatelstvem v rámci hospodářského prostoru Předlitavska, představuje jednu z velice důležitých otázek. Tato problematika se navíc průběžně otevírala a zkoumala již ve sledované době a různé výsledky tohoto výzkumu se stávaly podkladem např. jak pro národnostní vyjednávání české a německé strany, tak naopak pro rozdmýchávání dalších konfliktů. Zde bych chtěl nastínit především dva následující momenty. První představuje postavení českých zemí v rámci hospodářského systému Předlitavska a druhý srovnání hospodářského výkonu českého a německo-rakouského etnika. V zásadě se jedná pouze o několik základních údajů; jejich smyslem není zhodnocení problematiky, ale pouhý úvod do situace.

Hospodářským výkonem Předlitavska a ekonomickým poměrem jednotlivých korunních zemí se zabývala řada historiků, přičemž i když se jednalo o období po zániku habsburské říše, ne vždy rozhodovaly zásady objektivní historické práce. Situaci Předlitavska podle Z. Jindry velice důsledně zhodnotil historik dějin hospodářství D. F. Good, který stanovil jak národní důchod Předlitavska, tak jednotlivých korunních zemí. Na Českém království v tomto ohledu připadalo 5,1 miliard K (31,6 % národního důchodu Předlitavska), na Markrabství Moravské 1,7 miliard K (10,4 %) a na Slezsko 0,47 miliard K (2,8 %). Z tzv. alpských, respektive rakouských zemí bylo s 3,01 miliardami K, respektive 18,4 % národního důchodu nejvýkonnější Dolní Rakousko. Celkový podíl českých zemí na národním důchodu Předlitavska, který obnášel 16,3 miliard K, představoval 7,27 miliard K

¹¹ Obchodní a živnostenské komory byly svým charakterem samosprávnými tělesy. V praxi však byly především poradními sbory ministerstva obchodu, na kterém byla současně jejich existence zcela závislá; ministerstvo zavádělo volební řády, rozpouštělo je atd. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 188–199.

(44,9 % národního důchodu), zatímco výkon alpských zemí dosahoval 5,3 miliard K (32,5 % národního důchodu). Z dalších korunních zemí měla význam pouze Halič, ale to hlavně díky své lidnatosti; její hospodářský výkon byl v přepočtu na obyvatele nízký.¹²

Postavení korunních zemí lze hodnotit také na základě poměru jejich síly ve fiskální oblasti. Výnos přímých daní obnášel v roce 1906 v Čechách cca 74,9 mil. K, na Moravě 26,9 mil. K a ve Slezsku 6,8 mil. K. Nejvýkonnější korunní zemí bylo Dolní Rakousko. Zde činil odvod přímých daní 117,27 mil. K. Celkové příjmy státního rozpočtu z přímých daní představovaly 317,5 mil. K. V případě nepřímých daní představovaly příjmy státu v Čechách 137 mil. K, na Moravě 30 mil. K, ve Slezsku 23 mil. K a 53,7 mil. K v Dolním Rakousku. Celkový příjem státu z nepřímých daní obnášel 386,3 mil. K. Vysoký výnos přímých daní v Dolním Rakousku vyplýval zejména z přítomnosti sídla velkého množství firem ve Vídni. Tomu odpovídal i vysoký výnos činžovní daně. V Českém království se odváděl naopak mimořádně vysoký podíl nepřímých daní. Zde hrála rozhodující roli skutečnost, že tato korunní země byla nejen nejlidnatější, ale obecně i velice hospodářsky výkonná. V českém prostředí se současně poukazovalo na skutečnost, že fakt, že velké firmy daní své výnosy ve Vídni, ačkoli mají provozy v Čechách, tuto zemi do značné míry poškozují. Jestliže by se částka odvodů přímých a nepřímých daní sečetla, tak by České království poměrně výrazně předstihlo Dolní Rakousy, a to v poměru 211,9 mil. K:170,97 mil. K. České království současně odvádělo cca 30 %, Morava 9,5 % a Dolní Rakousko 24,2 % daní Předlitavska, přičemž v Českém království žilo okolo 25,3 % obyvatel Předlitavska, zatímco na Moravě 9,8 %.¹³

¹² Z. Jindra cituje vedle D. F. Gooda E. Weiznera a A. Kausela. Weizner se zabýval situací Předlitavska a korunních zemí ve 20. letech 20. století, přičemž tzv. české země ohodnotil podílem na národním důchodu ve výši 44,7 % a alpské ve výši 29,7 %. A. Kausel dospěl v 60. letech 20. století k poměru 42,8 %:33,8 %. K tomu: **JINDRA, Z.** *Výchozí ekonomické pozice Československa*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Studia historica XLII, 3–4, 1995, s. 191.

¹³ Státní fiskální systém se skládal ze systému přímých a nepřímých daní, výnosů monopolů, cla nebo různých poplatků a tax. Z hlediska vývoje v korunních zemích je třeba zmínit především problematiku přímých státních daní. Ve sledované době byl systém přímých státních/říšských daní upraven nejprve v roce 1896 a pak 1914 a sestával z následujících daní: 1) pozemková daň; 2) domovní daň – činžovní daň; 3) daň ze zisku; 4) daň podniků veřejně účtujících; 5) rentová daň; 6) osobní daň z příjmu – daň z vyššího služného. Pozemkovou daň bylo zatíženo vlastnictví pozemků stanovené podle jejich odhadnutého výnosu (tj. především zemědělská půda), domovní daň vlastnictví budov a činžovní daň výnos z činží. Daň ze zisku zdaňovala výnos živností a daň z podniků veřejně účtujících např. výnos akciových společností. Tento systém ovšem zatěžoval pouze některé zdroje příjmů a navíc ještě nerovnoměrně. Proto byla *pokusně* zavedena osobní daň z příjmu, kterou se zdaňoval jakýkoli příjem občanů – tj. příjem ze zisku, který byl podroben jiné dani. Charakteristické bylo, že daň z příjmu byla poměrně nízká a soustavu přímých daní pouze doplňovala, představovala ovšem krok k dnešní praxi. Osobní daň z příjmu byla progresivní, její sazby nebyly stanoveny procentuálně, ale tak, že přesně stanovený příjem – tj. daňový základ – byl zdaněn přesně stanovenou částkou. Např.: daňový základ ve výši od 625 zl. (tj. 1250 K v korunové měně) do 650 zl. byl zdaněn 4 zl. Od placení daně byl na jedné straně osvobozen např. panovník, na druhé jedinci, jejichž daňový základ nepřesahoval určitou částku. Daňový základ se stanovil tak, že se příjem zmenšoval např. o pojistné nebo o další přímé daně a přírážky – zemské, okresní atd. – viz níže. Daň byla v podstatě velice nízká. Na základě zákona z roku 1896 nedělaly nejnížší sazby ani 1 % z příjmu a vyšší, např. u příjmu 47 000 zl. ročně, okolo 4 %. Celkově charakterizovalo osobní daň z příjmu více momentů: byla velice nízká, velmi výkonná (v roce 1901 okolo 51 mil. K), a to i přesto, že ji odváděl pouhý zlomek předlitavského obyvatelstva – přes 837 000 tzv. censistů z 26 000 000 obyvatel. Daň z příjmu doplňovala daň z vyššího služného tak, že od určitého ročního příjmu zvyšovala sazbu osobní daně z příjmu. Vzhledem k podobné praxi je třeba zmínit i systém nepřímých daní. Stát vybíral různé dávky, např. daň ze spotřeby piva, cukru, lihovin atd. Zákon č.

Druhou otázku představuje poměr srovnání hospodářského postavení Čechů a Němců jak v Čechách, tak na Moravě nebo v rámci celé říše, tj. Předlitavska. O problematice se ve sledované době hojně diskutovalo (viz dále), přičemž obě národní strany docházely v případě Českého království (nejenom) k úplně jiným výsledkům. Například německá strana zdůrazňovala, že tzv. německé okresy v Čechách odvádí více daní na hlavu než smíšené a ty zase víc než české. Obě strany se však shodovaly, že hospodářsky nejvýkonnější je hlavní město Českého království Praha. Zde se v roce 1901 odvádělo 12,2 mil. K z celkových 69,5 mil. K, které byly vybrány v Čechách na přímých daních. Šlo tedy opět o to, kdo kolik platí, zdali platí poměrně víc daní Češi nebo Němci. Němečtí odborníci na počátku 20. století dokazovali, že odvádí v Čechách nejenom nejvíc daní v přepočtu na obyvatele, ale i fakticky. Česká strana to pochopitelně popírala – viz dále. Obecně šlo o otázku, která byla nejenom choulostivá, ale i složitá. Nešlo totiž pouze o to, kolik platí Češi, kolik platí Němci, ale kolik platí např. židovští živnostníci nebo majitelé realit, a v případě daně z podniků veřejně účtujících zase o to, zdali se příslušná firma profilevala jako česká nebo jako německo-rakouská anebo byla zcela neutrální a snažila se příslušnosti k národním táborům vyhýbat. Hospodářským poměrem národností v polovině prvního desetiletí 20. století se zabýval v souvislosti s reformou volebního řádu do poslanecké sněmovny říšské rady R. Luft. Luft uvedl, že podíl českého obyvatelstva v Předlitavsku dosahoval k 23 % jeho obyvatelstva. České obyvatelstvo přitom odvádělo 19,2 % daní, tj. jak přímých, tak nepřímých. Podíl německého obyvatelstva představoval 35,6 %, ale Němci měli odvádět plných 63,4 % daní. K těmto číslům lze opět dodat, že podíl německého obyvatelstva bezpochyby zvyšoval výkon firem, které měly sídlo ve Vídni. Jestliže se jednalo o německé obyvatelstvo v Čechách nebo na Moravě, je možné zopakovat to, co bylo řečeno výše. Je možné zmínit i skutečnost, že zejména v případě spotřebních daní bylo téměř nemožné určit, jaká byla národnost koncového zákazníka.¹⁴

220/1896 ř. z., *Zákoník říšský pro Císařství rakouské*. Ročník 1896. Vídeň, 1897, s. 673–683. Zákon č. 13/1914 ř. z., *Zákoník říšský pro Císařství rakouské*. Ročník 1914. Vídeň, 1915, s. 62–65. K daním obecně: **DRAHOVSKÝ, J.** *Přehled finančního hospodářství v Rakouském státu*, Praha, 1911. **JAKUBEC, I., JINDRA, Z.** (eds.). *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2006, s. 70–81. V případě se údajů o výši daní se jedná o data z let 1906 a 1907. K tomu: *Statistisches Handbuch des Königreiches Böhmen*. 1. vyd. Praha, 1909, s. 464–465.

¹⁴ To platí o menšinách ve smíšených oblastech anebo i o poměrně silné české menšině ve Vídni, kterou se snažila rakouská strana zatlačit a marginalizovat, ale která čítala minimálně přes 100 000 osob. J. Kořalka uvedl, že ve Vídni žilo 122 329 osob, u kterých bylo možné předpokládat, že pochází z národně českých oblastí. Posléze však toto číslo zrevidoval a uvedl počet přesahující 340 000 osob. **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 230. **KOŘALKA, J.** *Die Tschechen*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 493. **LUFT, R.** *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft 1907–1914*. Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2001, s. 177.

2. Vývoj společenské struktury v Čechách

Zájmy jednotlivých národních, společenských a jiných subjektů v Čechách od šedesátých let 19. století do počátku 20. století byly důsledkem dlouhého kulturního vývoje v nejširším slova smyslu v předcházejícím období, které bylo charakteristické zásadními společenskými změnami. Tyto změny byly podněcovány rychlým vývojem techniky jak v zemědělské, tak průmyslové výrobě, změnou organizace práce, demografickým vývojem a řízenými a cílenými zásahy ze strany státu. V Čechách byl garantem zaváděných změn absolutistický habsburský stát, který měl zájem na urychlení vývoje v mnoha sférách, aby tak dále neztrácel kontakt s rozvinutějším Západem, tj. Francií, Velkou Británií, Nizozemím, německým Porýním atd., a od poloviny 18. století přistupoval k zásadním reformám. Tyto reformy probíhaly v několika oblastech. Důležité byly státoprávní změny, které spočívaly v tom, že alespoň v jedné části habsburských držav měl být vytvořen jeden státní celek, který by nahrazoval starší uspořádání. Důsledkem této představy byl zánik podstatných znaků státnosti bývalého českého státu a jednotlivých rakouských dědičných zemí, které začaly organizačně vytvářet jeden celek. Tento celek začal být postupně unifikován i v dalších rovinách. Součástí tohoto vývoje bylo i potlačování beztak již dříve marginalizované stavovské politiky, která ztrácela další pravomoci. Změny státoprávního uspořádání byly doprovázeny správními reformami, které zaváděly jednotný model výkonu veřejné správy, a to jak v rámci soudní moci, tak moci výkonné, tj. např. postátnění krajské správy, zavedení magistrátu. Součástí tohoto vývoje bylo i zavádění jednotné úřední řeči, kterou byl německý jazyk a která začala v důsledku vzrůstu významu státu ovlivňovat širší společenské vrstvy. Další státní zásahy spočívaly v zavádění vzdělávacího systému, hospodářských reforem a v zásadních reformách společenského systému. Mezi nimi jde v první řadě o zásahy do feudálního řádu, tj. především odstranění takzvaného nevolnictví, úpravy v daňové oblasti a další narušování kompetencí feudálních vlastníků. Jak již bylo řečeno, společným jmenovatelem byl zájem státu, tj. v první řadě panovníka, o vlastní racionalizaci, která měla být garantem nejenom zastavení zaostávání, ale i dohnání západních zemí, s kterými bylo habsburské soustátí v neustálém kontaktu, přičemž jejich rychlejší vývoj velice trpce pociťovalo.

Na tyto aktivity reagovaly různé společenské skupiny absolutisticky řízeného státu rozdílným způsobem. Charakteristická byla nevole feudálních vlastníků, kteří ztráceli staletá práva, spočívající v sociální oblasti (např. společenská kontrola), a v hospodářské oblasti (např. zdanění dominikální půdy a snížení výnosu z feudálních dávek, při zachování mnoha původních povinností vzhledem ke svým poddaným a státu, tj. realizace veřejné správy). Mimořádným způsobem byla postižena i církev. S novými poměry se však museli vyrovnávat především obyvatelé vesnic, kde částečně zanikaly staré a opět mnohasetleté pořádky a otevíraly se nové dimenze, a obyvatelé měst, přičemž se jednalo o ty společenské vrstvy, kterým měla patřit budoucnost. Absolutistický, respektive

osvícenecký stát navíc vytvářel v zásadě další společenské skupiny, přičemž se jednalo například o důstojníky a úředníky. Představitelé těchto skupin mohli pocházet z jednotlivých společenských skupin, tj. vyšší a nižší šlechty nebo měšťanů, ale charakteristické bylo, že byli mimořádně pevně vázáni na stát a starší vazby pro ně v některých ohledech ztrácely význam.

Postupným důsledkem tohoto vývoje byly změny kulturních priorit českého a německého etnika, která se nacházela v prostoru Českého království, respektive hrála zásadní roli v rámci unifikovaného státního celku habsburského soustátí. Tento vývoj byl zejména v případě německého etnika velice složitý, přičemž probíhal různým způsobem jak u městského, tak u vesnického obyvatelstva. Charakteristické bylo, že německá městská kultura se stávala jedním z nosných pilířů nejprve absolutisticko-osvíceneckého, tj. „josefínského státu“, a potom absolutistického Rakouského císařství, přičemž se s tímto státem ztotožňovala, přispívala k jeho vývoji a garantovala ho. Pomaleji probíhaly změny na venkově, kde byla nová opatření méně citelná a archivovala původní kulturní vzory, tj. příslušnost k místu, zemi nebo náboženství. Jinak se vyvíjely poměry v českém etniku, kde se postupně stávalo kulturní prioritou národní myšlení a kde sice nebyl zásadní rozpor se státem, ale s některými atributy jeho činnosti. Tyto skutečnosti byly významné především ve střetávání národní činnosti se zájmy německy řízeného státu. Svým vlastním životem žila stále aristokracie, a čím víc se začínaly měnit představy některých protagonistů německé společnosti, tím víc se stával dalším zájmovým subjektem samotný stát.¹⁵

2.1.1 Vývoj a zájmy německé společnosti

Německá společnost v rakouském soustátí prošla od počátku kontinuálního ústavního vývoje do počátku 20. století poměrně složitým vývojem. Aby byla zřejmá jeho východiska, je třeba se vrátit mnohem hlouběji do minulosti, tj. jak je uvedeno výše, alespoň na přelom osmnáctého a devatenáctého století. Důležité je také zdůraznit skutečnost, že to, co je chápáno jako německá společnost, v žádném případě nepředstavovalo jednotný celek, ale jednalo se o několik společenských a kulturních skupin, které spolu měly mnohdy velice málo společného. To, co je spojovalo, byly různé kulturní normy jako vědomí společného etnického původu, příslušnosti k určitým historickým teritoriálním celkům, dále např. společné náboženství atd. Rozdělující naopak

¹⁵ Ke kulturním změnám např.: **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005. **KŘEN, J.** *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Academia, 1990. **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 154–339.

bylo původní vnímání příslušnosti k různým stavovským celkům. Současně je třeba také zdůraznit otázku, do jaké míry je možné mluvit o německé společnosti a do jaké o rakouské.

S tím souvisí potřeba vymezení pojmu národa. V původní, tj. zde novověké, společnosti bylo charakteristické etnické vědomí sounáležitosti s určitým celkem a byla zásadní instituce stavovského národa, tj. skupiny jedinců, kterou vytváří jednotlivci pevně zařazení do jednotlivých společenských skupin (šlechta, církve, městský stav, venkov). V průběhu likvidace feudálního uspořádání vzniká občanská společnost a v rámci ní dochází k dalšímu národnímu vývoji. V souvislosti s vývojem v habsburských zemích, tj. od roku 1804 Rakouském císařství, se mluví o pokusu o vznik teritoriálního politického státního národa, o takzvaném rakušanství. Podstatou rakušanství byla představa, že všichni obyvatelé mocnářství se politicky, kulturně a ideově ztotožní s tímto státem a s jeho uspořádáním. Hlavní normou byla superiorita panovníka, který byl jediným garantem pořádku. Základ této koncepce spočíval v zavedení osvíceneckých reforem a dále se vyvíjel v absolutistickém a konzervativním metternichovském systému. Mnozí příslušníci německého etnika vzhledem k historickému vývoji participovali na vývoji tohoto státního uspořádání mimořádným způsobem a současně stávali jeho garanty. Jednotlivé společenské skupiny, které byly součástí německého, respektive rakouského kulturního orbitu, tvořily rezervoár státních úředníků, diplomatů, důstojníků apod. a celé uspořádání jim umožňovalo společenský vzestup a realizaci. Důležitou součástí josefínského uspořádání však byla i unifikace, tj. např. jednotné školství se zaváděním německého jazyka všude mimo základní školství, která měla umožnit korektní začlenění příslušníků všech ostatních etnických skupin. Příslušnost ke státnímu národu tedy v žádném případě neměla být výsadou pouze germanofonního obyvatelstva, ale celé společnosti, čímž se mělo mimo jiné dosáhnout lepšího využití všech společenských sil.

V první polovině 19. století dochází v Rakouském císařství k vývoji občanské společnosti, která postupně nahrazuje feudální systém. V rámci německého etnického obyvatelstva byly jejím základem měšťanské vrstvy, pro které se užívá termín „Bürgertum“. Příslušníci této společenské skupiny se současně ztotožňovali se supraetnickým rakouským státním národem a byli jak rezervoárem pro doplňování státních složek, tak ztělesněním celé kultury této doby. Současně vrcholila přirozená germanizace a na bázi rakušanství a do kultury středních vrstev se integrovala i měšťanská společnost v oblastech s etnicky neněmeckým obyvatelstvem. Různý byl způsob vnímání jednotného státu jako jednoho kulturního celku v rámci dalších společenských skupin německého etnika. Jiný vývoj např. probíhal ve venkovských oblastech, které reagovaly pomaleji,

respektive v jiných oblastech velikého soustátí.¹⁶ Další skupinou byla aristokracie, která žila svým vlastním životem.¹⁷

Významné části německé společnosti začaly postupně ovlivňovat další ideje. Důležitou myšlenku představovalo celoněmecké národní cítění. Vědomí zařazení do širšího kulturního celku, který přesahoval hranice habsburského státu, bylo reakcí na národní vývoj v celé německé oblasti. Německé národní hnutí bylo charakteristické teritoriálním a politickým chápáním národa, tj. národ byl vymezen „německou“ oblastí a měl zahrnovat veškeré obyvatelstvo – i etnicky neněmecké –, které by se s ním ztotožnilo, tj. v ideálním případě. V Rakouském císařství se s všenněmeckým hnutím identifikovaly především některé vzdělanostní vrstvy, tj. Bildungsbürgertum, které současně byly jeho propagátory a jeho oporou. Německonárodní hnutí v habsburské říši se stávalo především reakcí na vývoj v ostatních, tj. nehabsburských německých oblastech. Souběžně s všenněmeckým národním vývojem se vyvíjela idea liberalismu. Tato představa byla opět v rámci německého kulturního okruhu produktem celé oblasti, respektive německá společnost v Rakouském císařství následovala širší německý vývoj. Obě představy se pevně propojovaly, přičemž důležité je vnímání ideje liberalismu jeho představiteli jako charakteristické vlastnosti německého politického národa. Představa liberalismu byla charakteristická zejména důrazem kladeným na duševní rozvoj jednotlivců, jejich osobní suverenitu a politickou odpovědnost. V Rakousku byly liberální myšlenky přitažlivé už z toho důvodu, že represivní absolutistický stát nebudil v mnoha směrech důvěru a naopak vyvolával odpor. Liberalismus se tak někdy v rakouských oblastech chápe především jako negace Metternichova systému. Jednotlivé představy se dočkaly pokusu o zavedení do praxe během revolučního roku 1848.¹⁸

¹⁶ Zde hrály stále významnou roli pocit sounáležitosti s vesnickou pospolitostí, náboženské normy a i důsledky stále existujícího poddanského systému, který archivoval výjimečnost specifických teritoriálních celků.

¹⁷ Vztah aristokracie k německému etniku byl teritoriálně různý, ale minimálně v oblasti rakouských dědičných zemí a i v dalších oblastech byla patrná příslušnost jejich jednotlivých představitelů k německé kultuře. Rozhodující však byla přes všechny výhrady věrnost panovníkovi a příslušnost k jeho táboru. U mnohých rodů přetrvával odpor k novému vývoji, charakteristické bylo vědomí vlastní výjimečnosti a příslušnosti k vlastnímu exkluzivnímu stavu. Další normou byla příslušnost k různým teritoriálním celkům, které se mohly krýt tak jako v Čechách s původními historickými státními. Tu měly ovšem společnou v zásadě všechny jmenované vrstvy, a postava vládce tak byla hlavní ideou nejen jednoho společného státu, ale v další řadě i národa.

¹⁸ Všechny zmíněné představy existovaly ve stejné době a různým způsobem ovlivňovaly různé části německé společnosti v Rakouském císařství. V některých případech stály vedle sebe, někdy se doplňovaly a jindy stály proti sobě. Každý jednatel vnímal tyto představy svým způsobem a různým způsobem je interpretoval. Identifikace s německým a liberalismem v nejširším slova smyslu mohla znamenat nejenom odmítnutí formy, ale i existence habsburského státu a jindy mohla požadovat pouze jeho reformu a lepší začlenění do ostatních německých oblastí. V dalších situacích mohla být idea německosti pouze doplňkem kulturních představ jedinců jinak plně ztotožněných s habsburským státem. K tomu např.: **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil I. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 158–162. Jednotlivé varianty identifikací uvádí J. Kořalka: **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1814–1918*. Praha: Argo, 1996, s. 35–39.

Události v roce 1848 byly z perspektivy německého obyvatelstva reakcí společnosti na politickou stagnaci a další, tj. např. hospodářské a společenské problémy, které neodpovídaly představám širších vrstev. S dlouhodobým vývojem současně nebyli spokojeni ani představitelé těch společenských skupin, které jinak v některých ohledech byly terčem kritiky, tj. např. šlechta. Nároky na změnu vznášely vedle představitelů liberalismu i další skupiny jako např. představitelé venkova a nejnižší městské vrstvy, tj. dělnictvo. Liberálně demokratický proud byl ovšem v rámci kulturně politického vývoje nejvýraznější a na pořad dne se dostávaly nejenom otázky revize stávajících poměrů, ale v duchu všenněmeckých představ také zájem na společné úpravě poměrů v celém – z hlediska německých liberálů – německém prostoru. V souvislosti s tím se objevily některé skutečnosti a problémy. Charakteristické bylo zejména to, že německví bylo vnímáno jako pevná součást liberálních představ a všenněmecká symbolika byla zejména výrazem zavedení svobody, nové doby a odstranění starého režimu. Brzy však bylo zřejmé, že realizace jednotného německého státu z hlediska představitelů německé společnosti v habsburských zemích bude obtížná.¹⁹

V další řadě se vyslovili představitelé ostatních etnik, respektive národů, tj. zde především Čechů, kteří zdůrazňovali zájem na vlastním vývoji a na vlastní národní svébytnosti, která byla neslučitelná s představou německého politického národa. Nakonec vstupovali do hry zástupci ostatních německých oblastí, kteří měli k rakouským poměrům širší výhrady a zpochybňovali zařazení Rakouska do německého prostoru. Této představě bylo poplatné vítězství maloněmecké koncepce, tj. německé říše bez německých oblastí pod vládou Habsburků. Tato skutečnost představovala pro představitele liberální politiky významnou frustraci. Ve výsledné situaci mohla pracovat v prostoru, který jí přenechávaly starší struktury nebo který si na nich vydobyla, na ústavních změnách a na modernizaci Rakouského císařství, přičemž se musela vyrovnávat s požadavky slovanských národů. Zde byl opět zásadní problém v Čechách, neboť se jednalo o prostor, který byl německou společností vnímán jako tradičně německý. Nyní bylo zřejmé, že to tak zdaleka není. Německorakouská historiografie v tomto ohledu vyjadřuje představu, že němečtí liberální představitelé se dokázali nakonec se situací v roce 1848 vyrovnat a umožnili dohodu, která byla i v souladu s českou představou.²⁰ Nakonec však vše dopadlo jinak a alespoň dočasným vítězem se stal

¹⁹ Zde je třeba zmínit to, že stále přetrvávaly různé pohledy, přičemž některým jednotlivcům stačila pouze úprava stávající státní formy a užší integrace s ostatním Německem, jiní chtěli stávající problémy zcela odstranit. Někdo se díval na úpravu v Německu z pohledu zájmu a potřeb rakouské říše. Rakouské císařství navíc nadále existovalo, a i když v některých ohledech pouze přihlíželo a nevědělo co dělat, stále bylo dost silné.

²⁰ Tato představa se náležitě zdůrazňuje s ohledem na to, že dohody bylo dosaženo přesto, že německá politika byla v nepříznivých podmínkách, tj. byl zde moment z frustrace z maloněmeckého řešení a vůbec nutnost se vyrovnat se slovanskými nároky, a to hlavně v důsledku toho, že určující idejí německého nacionalismu nebo německé společnosti byla idea svobody a ohledu k jiným představám a potřebám. K tomu: **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche*

absolutistický monarchistický režim, který se stal pánem situace a začal zavádět svoji představu nadnárodního státu.

2.1.2 Německá společnost a politika v ústavní éře

Východiskem pro postoje a vývoj německé společnosti na počátku ústavního období byl její vývoj v době absolutismu, tj. v padesátých letech 19. století. Občanská společnost se v německém prostředí dále rozvíjela, a i když se její představitelé, tj. v té době především liberální elity, mohli politicky projevovat maximálně neformálně, trvali na původních představách, které se staly základem jejich politického působení v šedesátých letech. Německá společnost současně čerpala z unifikačních snah státu, které ji opět částečně zvýhodňovaly, a podílela se na jeho výstavbě. To vede k historiografické představě o změně liberální doktríny německo-rakouských elit, které začaly upřednostňovat ztotožnění se supraetnickým státem, přičemž se považovaly za garanty jeho rozvoje a jeho možností, před myšlenkou rovnosti a dohody s jinými národy. Současně ovšem měly zásadní výhrady k řízení státu a měly zájem se zapojit do jeho vedení.²¹

Počátek šedesátých let 19. století byl ve znamení ústavních změn. Jejich problematika byla poměrně široká, protože se již nejednalo o to, zda, ale jak bude přestavěn rakouský stát. Nárok na reprezentaci občanských německých vrstev si vytvářela opět liberální politika, která se nově oficiálně formovala. Liberální představitelé trvali na koncepci centrálně řízeného státu, kde menší veřejnoprávní subjekty měly hrát pouze malý význam. S centralistickým státním uspořádáním úzce souvisel konstantní požadavek zachování supraetnické povahy státu, který byl ochoten jak tolerovat, tak integrovat menšiny, ale nechtěl jim přiznávat nějaké zvláštní výsady, které by měnily charakter státu.²²

Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches.* Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 158–162. Dále např. **URBAN, O.** *Kroměřížský sněm 1848–1849.* Praha: Argo, 1998.

²¹ Rakouský absolutistický stát realizoval mnohé představy, které nemusely a mnohdy neměly být součástí německé liberální politiky, ale které byly v zájmu širších německých představ a které by byly v případě, že by bylo třeba akceptovat postoje neněmeckých menšin, tj. zde opět především Čechů, těžko představitelné. Stát například důsledně zaváděl německé střední školství a současně ho modernizoval; v další řadě například poskytoval práci pro německé úředníky v nejširších oblastech, tj. národně české oblasti, Haliči, Uhrách nebo italských provinciích, kteří tak nacházeli nejenom zdroj obživy, ale i realizace.

²² V tomto ohledu měli liberálové hned několik protivníků, kteří zastávali z různých důvodů své postoje, které se někdy křížily a jindy si vycházely vstříc, ačkoliv jejich podstata mohla být úplně různá. Jenom v západních částech státu stála proti liberálně centralistickému konceptu především federalistická představa, kterou podporovala konzervativní a především s historickými celky se identifikující šlechta, podobně zemsky a lokálně uvažující konzervativní síly v alpských zemích, ale v další řadě také česká národně liberální politika, která uzavírala spojení s českou konzervativní šlechtou. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918.* In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches.* Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 179–184.

V rámci různých koncepcí se stala nakonec vítězem centralistická představa a rakouská vnitřní politika byla v první polovině šedesátých let plně poplatná německo-rakouské liberální politice. Němečtí představitelé byli v této chvíli poměrně sebejistí, a to i přesto, že vedle českého problému bylo třeba ještě řešit uherskou otázku. Jejich ambice nezůstávaly omezené na prostor Rakouského císařství, ale měly i určité nároky, jejichž garantem byl habsburský stát, v dalších německých oblastech. Konec těmto představám udělala prusko-rakouská válka, kde z mnoha pohledů slabší Pruské království dosáhlo rychlého, jednoznačného a překvapivého vítězství. Rakouští liberálové přitom očekávali válku s nadějí a předpokládali po vítězství nejen upevnění svého vlivu v nerakouských německých oblastech, ale i doma vzhledem k postupu opozice.

V důsledku této porážky, která znamenala rezignaci Rakouska na německou politiku, musela rakouská liberální strana zaujmout nové postavení. Situace byla pro ni o to složitější, že v Čechách musela čelit trvalé česko-šlechtické koalici, která soustavně vyzývala panovníka, aby vyhověl jejím představám, a současně začala probíhat jednání mezi panovníkem a uherskou reprezentací, která špěla k rychlé dohodě. Výsledkem této dohody byla koncepce rozdělení dosud jednotného státu na dva státní subjekty. Jedním se stalo Uherské království a druhým takzvané Předlitavsko, respektive Rakouské císařství nebo Království a země na říšské radě zastoupené. Panovník v rámci této přestavby upustil od představy federalizace státu a v případě Předlitavska se přiklonil k zachování centrální koncepce státního uspořádání. To současně zachovávalo vliv rakouských liberálů, kteří se na tomto základě s novým vývojem ztotožnili.²³ Přelom šedesátých a sedmdesátých let současně znamenal hospodářskou konjunkturu, která v rámci širší německé společnosti legitimizovala liberální vývoj a liberální politiku. Jejím představitelům dodávala současně pocit jistoty. Nástup německé liberální politiky a přehlížení opozice jsou současně spojeny s ústavním vývojem po rakousko-uherském vyrovnání, které charakterizovalo přijetí několika základních zákonů v roce 1867, které se staly podstatou dalšího ústavního vývoje. V této souvislosti se konstatuje, že přestože ústava byla dílem rakouských liberálů, obsahovala i určité federalistické rysy a obecně nezavedla určitá pravidla, která jinak byla prioritou liberální politiky, tj. např. zavedení německého jazyka jako státní řeči. Přestože hráli liberálové v německy orientované politice Rakouska primární roli, prosazovaly se vedle nich i další síly.²⁴

²³ Centralistické chápání státu mělo určité hranice. Odlišný byl např. vývoj Haliče, kde se postupně vytvářela zvláštní a v rámci předlitavského politického systému osobitá pravidla. Další oblasti, tj. především rakouské a české země však německá liberální politika jednoznačně chápala jako nedílný prostor se společnými pravidly a nároky z české strany jednoznačně odmítala. V Haliči bylo například charakteristické zavedení polského jazyka jako vnitřní úřední řeči nebo úplná polonizace základního školství, přičemž v jednotlivých otázkách klesal vliv státu ve prospěch korunní země. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 428.

²⁴ V alpských zemích to byli tradičně např. zastánci konzervativní politiky, která akcentovala výjimečnost jednotlivých

V sedmdesátých letech procházela německá společnost dalším vývojem. Autoritou liberální strany otrásl nepříznivý hospodářský vývoj, který znamenal zpochybnění především celého hospodářského systému, ale v dalších souvislostech i společenského vývoje a liberální kultury jako celku. Liberálové již dříve vedli boj s konzervativci, kteří se zabývali i sociální otázkou. Ve stejné době docházelo i k otřesům uvnitř strany, kde se o slovo hlásila mladší generace, která akcentovala národní politiku. Národní politika stála v rámci tohoto chápání před rakouskou politikou. Charakteristický střet znamenal např. spor o začlenění Bosny a Hercegoviny do rakousko-uherské říše.²⁵

V souvislosti s oslabením postavení liberálů se vytvořila nová konstelace, která umožnila nástup politiky konzervativních směrů. Konzervativní politika byla již dlouhou dobu jak v praktickém, tak ostrém ideovém střetu s liberálními představami. Hlavní myšlenkový proud konzervativců, kteří se částečně opírali o tradiční elity jako představitele církve nebo šlechty, spočíval v představě vytvoření harmonizované společnosti, která by se vyhýbala nešvarům liberální doby. Tato politika našla realizaci v rámci Taaffeho vládní koalice, které se vedle německých konzervativních stran zúčastnily velkostatkářské síly, česká a polská národní politika. Vláda začala zavádět sociální zákonodárství a zvyšovala vliv státu na ekonomiku, který se měl stát v této souvislosti hráčem, který by garantoval příznivý ekonomický rozvoj, čímž měl dále pozitivně působit na jednotlivé složky společnosti.²⁶

V osmdesátých letech se začaly hlásit o slovo další politické subjekty, které byly charakteristické „masovou politikou“, nebránily se demokratizaci nebo ji přímo požadovaly a vyzdvihovaly národní zájem, respektive sociální otázku. Mimořádně významný byl nacionalistický proud. Tato myšlenka, která již dříve radikalizovala liberální stranu, nacházela živnou půdu ve frustraci ze selhání liberální doktríny a nacházela voliče zejména v nespokojených středních vrstvách, ale i v rámci

korunních zemí nebo tradiční postavení katolického náboženství. Tyto představy byly poplatné zájmům tamní společnosti, která si uchovávala původní rysy a měnila se pouze pomalu.

²⁵ Představitelé starší liberální politiky to chápali jako potvrzení rakouské velmocenské politiky, zatímco druhá strana se obávala přílivu neněmeckého živlu a snažila se zvrátit např. ratifikaci usnesení Berlínského kongresu v poslanecké sněmovně říšské rady.

²⁶ V rámci pokusu o dosažení česko-státní dohody byl mimořádně aktivní ministr A. Schäffle, který byl jinak zastáncem programové úpravy sociálních poměrů z pozice státní moci. V čele vlády stál hrabě K. Hohenwart, čelní představitel konzervativní katolické strany. Novou, postliberální stranou se stala Strana pokroku – „Fortschrittspartei“. Konzervativní politika, která našla realizaci ve vládě Eduarda Taaffeho, měla již starší praktické zkušenosti. Např. vláda na konci šedesátých let byla složena jak z představitelů liberálů, tak zástupců konzervativní politiky. **HANISCH, E.** *Österreichische Geschichte 1890–1990. Der lange Schatten des Staates*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 183–186. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 440–460.

vzdělanostních vrstev. Důležitým motivem bylo i srovnání úspěchu německé říše a spíše stagnování Rakouska-Uherska a v neposlední řadě také vzestup slovanských sil v prostoru, který byl stále tradičně chápán jako německý. V tomto ohledu se jednalo jak o teoretický střet s neněmeckými národními proudy, tak o praktickou každodenní zkušenost z národně smíšených oblastí. Nacionalistická politika participovala nejenom na těch voličích, kteří dříve volili liberály, ale i na konzervativcích, které diskreditovala vládní koalice se slovanskými stranami, respektive samotný výkon vládní činnosti v širším smyslu.²⁷

Druhý směr představoval křesťanský socialismus. I ten se vyhraňoval proti „asociálnímu“ liberalismu, akcentoval měšťanské střední vrstvy a také rolnické prostředí, přičemž oslovoval i část vzdělanostních vrstev. Složitější podobu získával boj se sociální demokracií o dělnictvo. Křesťansko-sociální odbory však představovaly nezanedbatelnou sílu. V rámci boje proti liberalismu byly charakteristické a úspěšné výpady proti židům, kteří se často s liberální doktrínou ztotožňovali a představovali úspěšné podnikatele. Křesťanský socialismus zpočátku aspiroval na nadnárodní pozice, ale postupně bylo zřejmé, že bude nutné upřednostňovat národní zájem. Svě místo našel také jeho konflikt s etablovanými konzervativními stranami, které nebyly schopné konkurovat jeho masové politice a v boji s ním ztrácely. Třetím výrazným subjektem se stával socialismus, který prezentovala sociální demokracie. I sociální demokracie se snažila působit nadnárodně a zastupovat veškeré obyvatelstvo. Principiálně nadnárodní pojetí této představy však postupně vyvolávalo stále větší nevoli národních frakcí sociální demokracie, které se od ní postupně oddělovaly.²⁸

²⁷ Přední postavou všenněmeckého programu byl Georg von Schönerer. V souvislosti se shodou jména s patronem rytířů sv. Jiřím byl Schönerer nejen svými příznivci pro svou zarputilost, zuřivost a vytrvalost často nazýván rytíř Jiří, a jeho ochrana německví v „ohrožených“ oblastech Rakouska se stávala pověstnou. Postoje všenněmců našly kodifikaci v takzvaném lineckém programu z roku 1882. Zde se požadovala demokratizace, zkrocení velkokapitálu, vyloučení Haliče z Předlitavska, rozvolnění vztahu s Uherskem, kritika zájmů státu v okupované Bosně a Hercegovině, hospodářská podpora středních vrstev, tj. hlavně živnostníků, a celní unie v širším středoevropském prostoru. Zásadní motivaci nacionalistické politiky celkově představovala ochrana německví proti slovanskému nebezpečí, kterou rychle doplňoval boj proti podobně chápanému židovství. Linecký program signovaly i různé osoby reprezentující společenské skupiny, které se posléze stávaly terčem nejzuřivějších výpadů těchto národních radikálů, tj. vedle několika příslušníků židovského kulturního okruhu např. Viktor Adler. Boj proti židovství se stal posléze nejen integrální součástí všenněmeckého programu, ale i jeho velice výkonnou mediální zbraní, která bez větší činnosti lákala další příznivce. První motivací boje proti židovské kultuře byla její propojenost s elitou liberální strany, přičemž se upozorňuje na její vůdčí roli v rámci liberálního tisku, který se angažoval proti nacionalistickým výpadům. Širší, např. maloburžoazní vrstvy posléze necharakterizovalo pouze negativní vnímání liberální elity, ale negace židovského živlu v maloměstském prostředí, tj. např. špatná subjektivní zkušenost s konkurencí. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 490.

²⁸ Autorem úspěchu křesťansko-sociální strany byl advokát Karl Lueger, který byl významným představitelem vídeňské komunální politiky a přes zásadní výhrady panovníka se stal nakonec vídeňským primátorem. Představitelé státu v čele s panovníkem se jen těžko vyrovnávali se skutečností, že úspěch nové strany stojí na úpadku tradičně konzervativní katolické Hohenwartovy strany. Jedním z přeběhlíků ke křesťanským sociálům byl např. princ Alois Lichtenstein, který se pokoušel prosadit křesťansko-sociální program na Moravě. Ke straně se postupně připojovaly i osobnosti, které dříve úzce spolupracovaly s Taaffého vládou a které byly spojované s problematikou revize společenských poměrů v rámci sociální reformy. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 494. **CIBULKA, P.** *Princ Alois Lichtenstein v Brně. Pomoc vídeňských křesťanských sociálů*

Na konci 19. století bylo v rámci vývoje německé politiky charakteristické, že se prosazovaly na jedné straně nacionalistické tendence a na druhé stavovské zájmy vyplývající ze zájmu středních a nižších vrstev. Nacionalizace německé společnosti rozhodně uhýbala z původního liberálního pojetí rakouské politiky a nacionalistické ideje oslovovaly především různé části voličů střední třídy. Ochrana hospodářských a kulturních zájmů středních vrstev představovala další pilíř německé politiky, přičemž v rámci nižších vrstev ji doplňovaly vyloženě socializační představy sociální demokracie. Národní mutací liberální strany se stala Strana pokroku, tj. „Fortschrittspartei“. Charakteristické bylo, že zástupci klasických liberálů posléze politicky přežívali především díky volebním kuriím, přičemž si vzhledem ke svému majetku udržovali mandáty ve velkostatkářských kuriích. Jako národní strana středních a nižších středních vrstev se profilovala v devadesátých letech lidová strana, tj. „Volkspartei“. Nejzuřivější národní stranou, která často popírala základní prvky rakouského státu, byli všenněmci. Toto především myšlenkové sdružení bylo v různých dobách různě úspěšné a nacházelo kladné přijetí jak u nižších středních vrstev, tak v akademickém světě a u představitelů svobodných povolání.

Všechny tři stranické subjekty byly úspěšné v Čechách, kde byla společnost ovlivněna národnostním konfliktem. Všechny tyto subjekty byly současně garanty tohoto konfliktu, negativní hodnocení národnostního vývoje a permanentně zuřivá národní frazeologie udržovaly ve strachu i ty voliče, které národní problémy nijak nezasahovaly. Jednotlivé strany byly navíc jak spojenci, tak protivníci a byla to právě ostrá národní agitace, která do značné míry přitahovala voliče. Tento postup současně negativně působil ve chvíli „vystřízlivění“, tj. zájmu o národnostní dohodu. Všichni se hlídali a chybný krok třeba ve smyslu národní tolerance mohl znamenat ztrátu voličstva. V rámci německé společnosti představovala celorakouskou stranu sociální demokracie. Naopak na tradiční rakouské země se omezovala strana křesťanských sociálů a její pokusy prosadit své kandidáty např. na Moravě nevedly přes slibné začátky k trvalému úspěchu. Konzervativní sílu stále tvořila katolická strana, která se opírala o tradiční voliče. V devadesátých letech však začaly její pozice slábnout a její program jen těžko soutěžil s nástupem nacionalismu a obecně s masovým pojetím politiky.

Výrazný moment v devadesátých letech představoval pokus vlády K. Badeniho upravit poměry v Čechách a na Moravě, který vyvolal v německém prostředí tak silné emoce, že definitivně změnilo pojetí celé německé politiky v Předlitavsku. Německým radikálním stranám se podařilo

brněnským straníkům v jejich počátcích. In: FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J. (eds.). *Brno Vidni, Vídeň Brnu.* Brno: Matice moravská, 2008, s. 57–75.

propojit německou politiku v podstatné části celého prostoru habsburského státu a jejím axiomem se stala obrana německé politiky proti silícím zájmům Slovanů. Nacionalismus se stal jednoznačnou prioritou podstatné části německé politiky, oslovoval široké voličské vrstvy a současně dále nahrazoval starší pojetí příslušnosti a loajality ke státu, které nyní byla nadřazena idea jednotného národa, který přesahoval hranice rakousko-uherského soustátí.

2.1.3 Německá politika a český prostor

Český prostor měl pro německou společnost v habsburských zemích veliký význam. Obě etnika sdílela dlouhodobě společné sídelní území. V rámci feudálního uspořádání společnosti žila zapojená do tradičních celků a jak k pozitivnímu, tak negativnímu střetávání docházelo především běžným způsobem. V souvislosti s osvěcenskými reformami, ústupem feudálního řádu, nástupem průmyslové revoluce a konečně se změnou kulturních priorit, které vedly k akcentaci národního cítění, se začaly poměry měnit. Jak německá společnost a její elity, které se identifikovaly se supraetnickým rakouským státem, tak pozdější příznivci liberalismu a všenněmeckých tendencí a také širší, nerakouské německé oblasti vnímali české země jako tradiční kulturní, teritoriální a historický německý prostor. Charakteristické je vnímání českých dějin jako německých dějin. Z Čech pocházela podstatná část německých elit v Rakousku, přičemž se mohlo jednat o úspěšné podnikatele, vzdělanostní vrstvy a mezi nimi o zástupce svobodných povolání, úředníky nebo představitele vojenských složek. V další řadě byly významné střední vrstvy, které se stávaly příjemci idejí jak rakouského státu, tak liberálních myšlenek včetně celoněmeckých národních představ. V rámci rakouských elit byla po většinu 19. století aktivní generace významných německých jednotlivců, která pocházela z Čech nebo s nimi po nějakou dobu přicházela do styku. Charakteristické bylo jejich studium na pražské univerzitě a v další řadě např. podíl na její akademické činnosti, podnikatelské aktivity, tj. později např. příslušnost ke správním radám nebo příslušnost k úřednickému aparátu atd. Obvyklé přitom bylo vnímání Čech jako spíše jedné z mnoha provincií habsburské říše nebo širšího německého prostoru. I podstatná část německých elit mimo rakouský stát vnímala české území jako německé. Tím pochopitelnější byl údiv německých představitelů po Palackého dopisu do Frankfurtu v roce 1848.²⁹

Vzestup vlivu a popularity českého národního programu byl zřejmý již před rokem 1848. V revolučních letech však vývoj postoupil dál, přičemž byl stanoven český politický program, který se

²⁹ Jedním z mnoha dokladů chápání českého prostoru jako národně německé oblasti je např. chápání husitských válek jako progresivní etapy německých dějin. **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1814–1918*. Praha: Argo, 1996, s. 36–39.

opíral o národní zájem a měl v úmyslu obnovení české státnosti v rámci rakouské říše. Během revolučních událostí navíc v některých případech čeští národní představitelé spolupracovali se státem a křížili některé německé představy. Později, tj. od zavedení ústavních poměrů v šedesátých letech nabíral česko-německý rozpor dva hlavní rozměry.³⁰

První z nich měl lokální kořeny a spočíval v kolizi příslušné národní většiny s menšinou. Charakteristický byl vzestup české společnosti v oblastech se zázemím českého venkova, který spočíval v počeštění měst v českém sídelním prostředí včetně ovládnutí příslušných samospráv, respektive magistrátů v Praze. Do začátku první světové války zbývalo v rámci významných měst v takovém prostředí pouze nečeské obecní zastupitelstvo v Českých Budějovicích. Veliký význam se přikládá vzestupu českého osídlení v tradičních německých oblastech. Obvykle se jednalo o místa, kde probíhal rychlý průmyslový vývoj, který vytvářel poptávku po českých pracovních silách. Německá populace nedokázala tento zájem nasytit, přičemž se jednalo o důsledek více vlivů. Svoji roli hrály jak nižší nároky českých dělníků, lepší nabídka pracovních příležitostí v přilehlých oblastech německé říše, tak skutečnost, že hospodářský rozvoj některých oblastí předbíhal demografické možnosti příslušného německého osídlení. Největší přírůstky česká menšina vykazovala v soudních okresech Most, Duchcov, Teplice a částečně i Bílina. Nárůst českého obyvatelstva zde probíhal tak rychle, že během 20 let do počátku 20. století dokázal výrazně proměnit národnostní charakter těchto regionů. Jak německý venkov, tak prostředí středních měšťanských vrstev a v neposlední řadě německé dělnictvo byly konfrontovány s přílivem českých pracovních sil, které si žily vlastním životem a neměly sklony k asimilaci.³¹ Většina smíšených oblastí jak s českým, tak německým obyvatelstvem však měla dlouhodobou tradici a demografický vývoj zde probíhal ve srovnání s uvedenými případy pomalu. K charakteristice situace patřilo, že

³⁰ Údiv a znepokojení zástupců německé občanské společnosti v rámci jednání nejprve sněmu ve Vídni a pak v Kroměříži nad představou českých politiků, že jsou to Slované, kteří garantují existenci státu, připomíná např. Berchtold Sutter. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 172.

³¹ V soudním okrese Most žilo v roce 1880 30 735 občanů německé a 3 166 české národnosti. Do roku 1900 však stoupl podíl Němců na 53 787 osob, ale Čechů na 19 218 osob. V soudním okrese Duchcov žilo v roce 1880 okolo 30 500 Němců a 3500 Čechů. V roce 1900 se však již jednalo o 38 530 Němců a 13 661 Čechů. Situaci v soudním okrese Teplice charakterizuje počet okolo 45 000 Němců a 2 400 Čechů v roce 1880 a 78 136 Němců proti 9 018 Čechům v roce 1900. Negativní hodnocení hospodářského rozvoje v německých sídelních oblastech na severu Čech pod taktovkou liberální politiky z hlediska sociálního, demografického a nakonec především národnostního vývoje uvádí např. B. Sutter, který ho chápe až jako destruktivní. V rámci jeho pohledu byl rozvoj hospodářských provozů zcela živelný a probíhal bez ohledu na zájmy tradičních místních elit. Vývoj průmyslu byl diktován čistě hospodářskými potřebami, které nebraly ohled na sociální zájmy nižších vrstev, jejichž možné obraně se předcházelo masivním nábojem etnicky českých pracovních sil. Součástí této představy hospodářského rozvoje je i jeho negativní vliv na demografický vývoj příslušného německého obyvatelstva. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 242.

podstatná část venkovských obcí ve sledovaných celcích byla jednonárodní a smíšená byla až regionální centra nebo další městské obce. To ovšem národnostní konflikty nevylučovalo a ty vznikaly i tam, kde se dříve obě národnosti dlouhodobě snášely. Určitý paradox situace představovala skutečnost, že počet konfliktních míst nebyl ani příliš vysoký, což zdůrazňuje i dnešní historiografie. Jestliže by se měla jmenovat významnější část smíšených územně správních celků, tak typická situace nastávala v soudních okresech Lanškroun, Ústí nad Orlicí, Litomyšl, Dvůr Králové nad Labem, Jaroměř, Nové Město nad Metují, Litoměřice, Lovosice, Manětín, Horšovský Týn, Stod, Nová Kdyně, Domažlice, Prachatice, Vimperk, Kašperské Hory, Sušice, Krumlov a Jindřichův Hradec. Samostatný případ ovšem představovala – zde především právě z německého pohledu – velká města jako Praha, její předměstí, Plzeň nebo Budějovice. V nich měla přítomnost obou národností dlouhodobou tradici, ale jestliže česká národnost z demografického, politického a kulturního hlediska přímo nedominovala, tak její význam rychle vzrůstal. Německá strana naopak držela významné pozice v rámci hospodářství, což využívala k argumentaci na podporu svých zájmů.³²

Druhý problém představovala otázka národnostní dohody v Čechách, která by se realizovala revizí zemského zřízení a určitými zásahy ze strany státní moci. Tato problematika byla tím aktuálnější, čím větší byla v Čechách síla české národní společnosti, čím více postupoval její kulturní rozvoj a čím víc se prosazovaly její elity v rámci zemské politiky. S dohodou v Čechách souvisela otázka dohody na Moravě a současně byla aktuální i otázka revize uspořádání celého státu. Naopak ve Slezsku nebo ve Vídni byla česká menšina politicky marginalizována.

V souvislosti s oběma okruhy konfliktu se postupně vyprofilovala série otázek, které se dále vyvíjely a představovaly permanentní předmět četných jednání jak představitelů obou národních táborů, tak státu. Některé z těchto otázek se postupně podařilo vyřešit, další byly různým způsobem zaváděny do praxe a jiné se dočkaly řešení až po zániku habsburské říše. V tomto ohledu byla

³² Situaci analyzoval na počátku 20. století Dr. Heinrich Rauchberg. Jeho práce vycházely ze sčítání lidu a vydala je Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách. Rauchberg sice na jedné straně sledoval zájem na shromáždění podkladů pro argumentaci v česko-německé otázce, tj. proněmecké stanovisko, ale na druhé straně zpracoval data, která mají jednoznačný význam. Jestliže by se měly zdůraznit některé momenty, tak např. v soudním okrese Dvůr Králové nad Labem byl poměr Němců a Čechů 15 288:14 133, přičemž většina Čechů žila ve Dvoře Králové, kde byl poměr Němců a Čechů 1 486:9 403. V okrese Litoměřice byl poměr Čechů a Němců 35 503:8 857. Většina místních obcí byla buď česká, nebo německá. Obyvatelstvo Litoměřic mělo ovšem smíšený charakter. Žilo v nich 7 261 Němců a 1 880 Čechů. České menšiny ovšem žily i v dalších územně správních celcích. Jejich počet byl však menší. Malé množství národnostně smíšených a konfliktních územně správních celků zejména na úrovni samosprávných obcí a okresů zdůrazňuje ve více svých textech např. M. Hlavačka. **HLAVAČKA, M.** *Okresní samospráva jako představitelka venkovských elitních sborů a její vliv na formování občanské společnosti v Čechách do první světové války.* In: **FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J.** (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 177. **RAUCHBERG, H.** *Der nationale Besitzstand in Böhmen. Band II.* Lipsko: Duncker & Humblot, 1905, s. 13–44. Data zpracovávaly i práce na české straně. I ty vycházely ze sčítání lidu. Zde z roku 1900: *Batovcův příruční místopis zemí koruny české Čech, Moravy a Slezska.* Praha: F. B. Batovec, 1907, s. 354–365.

zásadní problematika komunikace úřadů se stranami, tj. řeč, ve které se vedla jednání, zápisy jednání a dále např. zápisy ve veřejných knihách (takzvaný vnější úřední jazyk), a komunikace samotných úřadů, která spočívala v komunikaci s jinými úřady nebo ve vedení vlastní agendy (vnitřní úřední jazyk). Postupně nabývala na významu i takzvaná nacionalizace úřadů. Její význam spočíval nejenom v národní příslušnosti konkrétního úředníka, ale také v jeho politické orientaci a naprosté oddanosti národní věci. Otázka používání jazyků byla tím složitější, čím širší a kvalitativně různější byl okruh jednotlivých úřadů. Rozhodující byla samozřejmě problematika státních a samosprávných úřadů, ovšem subjektů, které vykonávaly veřejnou správu, bylo daleko více.³³ Další otázku představovala problematika národního školství, která začínala u zavádění druhojazyčných, tj. neněmeckých měšťanských škol, reálných škol a gymnázií a pokračovala přes otázku menšinových škol až po vysoké školství. Z německé strany postupně sílil zájem o co možná nejširší oddělení existence obou národních celků. To začínalo v požadavku rozdělení existujících nižších územně správních celků přes např. zavedení daňových katastrů až po revizi systémů korunních zemí. Další moment představovala otázka úpravy zemského zřízení a revize volebního řádu a přestavba celého státu.

Pro německou společnost v Čechách bylo charakteristické, že se musela vyrovnávat jak se silící českou národní agitací a hospodářským rozvojem národně českých oblastí, tak s českými politickými nároky, které rozhodně odmítaly představu rakouského supraetnického státu a trvaly na garanci národního vývoje. V prostředí Čech to znamenalo nejen požadavek akceptovat český národní vzestup a jeho neformální národní aktivity, ale také sledovat ústup z celého původního konceptu, tj. např. doplňování nebo nahrazování „nadanárodního“ rakouského školství národním českým školstvím nebo vůbec požadavek zapojit se z pohledu rakouské liberální politiky do zcela bezvýznamné zemské politiky, kde se česká strana snažila realizovat své národní představy.

2.1.4 Německá zemská politika v letech 1860–1900

V souvislosti s politickým vývojem německé společnosti v Čechách se objevuje větší množství pojmů, které se částečně překrývají. Vzhledem k tématu je zásadní pojem zemské politiky, kterým rozumím výkon veřejných věcí, které byly v kompetenci zemských orgánů. Vedle německé zemské politiky se ovšem může mluvit o německé politice jako takové, kterou se rozumí realizace politiky v rámci představ všech příslušníků německého etnika v habsburských zemích, nebo o politice Němců

³³ To, co jednou představovalo soukromý zájem, se náhle stávalo veřejnou záležitostí, tj. např. postátnění dříve soukromých společností – především železnice.

z Čech, kde základ tohoto pojmu je podobný jako v předcházejícím případě, přičemž však zdůrazňuje představy českých Němců.

Vývoj politických elit na zemské úrovni byl závislý na výsledcích voleb do Zemského sněmu Království českého, přičemž německá politika mohla v rámci tehdejšího volebního systému počítat vzhledem k české národní politice s některými výhodami. Důležitá byla skutečnost, že se volební systém zakládal na teorii zájmu, přičemž přiznával volební právo pouze některým subjektům. Jeho principem nebylo dosažení národnostní vyváženosti v zemském zastupitelstvu, ale zastoupení určitých zájmových uskupení. V rámci těchto subjektů německá společnost zvláště z počátku českou přímo deklasovala. Ovšem i v rámci principů, které měl volební řád garantovat, byly podstatné nesrovnalosti a i v případě celkového uspořádání jednotlivých volebních sborů existovaly nedokonalosti, které český živel účelově znevýhodňovaly. Zde se připomíná fakt, že „české“ – tj. v etnicky českých oblastech – volební obvody byly početnější a německé početně slabší. Dohady o volební reformě probíhaly nejen do konce 19. století, ale i později – viz dále. Německá strana současně zdůrazňovala, že má ve srovnání s počtem českého a německého obyvatelstva na větší počet zemských (a nejen těch) mandátů nárok s ohledem na svůj hospodářský výkon. Tyto snahy průběžně podporovalo snažení oficiální německé vědy. Ta dokazovala převahu Němců v Čechách nejenom v 60. a 70. letech 19. století, ale i později. Na počátku 20. století německý národohospodář Friedrich von Wieser spočítal, že v případě výzkumu výsledku osobní daně z příjmu představuje výkon německých daňových poplatníků přes 57 % všech peněz odvedených na základě této daně v Českém království, tj. prezentoval číslo, které paradoxně vyjadřovalo naprostý opak početního poměru obou národností v Čechách. Sám Wieser podotýkal, že *„je to naprosto neočekávané a překvapivé.“*³⁴

V roce 1874 drželi představitelé německé politiky na základě voleb do zemského sněmu 35 poslaneckých křesel v kurii městských obcí, všechny poslanecké mandáty v kurii obchodních a živnostenských komor a 25 křesel v kurii venkovských obcí. Celkem se tedy jednalo o 75 poslanců

³⁴ Wieserův výzkum spočíval v analýze výsledků osobní daně z příjmů v českých, německých a smíšených okresech a ve větších městech. V případě okresů označil za smíšené politické okresy Lanškroun, Litomyšl, Žamberk, Dvůr Králové nad Labem, Prachatice, Sušice a Jindřichův Hradec. Zatímco v politických okresech odvedly české oblasti skoro stejně jako německé, tj. výkonnost Čechů na hlavu byla menší, pak v kategorii větších měst to dopadlo pro Čechy ještě hůř, přičemž německé oblasti české zcela překonávaly. Samotný Wieser ovšem podotkl, že zásadní je význam smíšených měst, kde byla např. i Praha, která se v rámci českého pojetí chápala jako naprosto klíčová. Německý národohospodář ovšem dokazoval, že zdůrazňování německých nároků na základě hospodářských výsledků pražských nebo např. plzeňských Němců má logiku, přičemž se odvolával na volební seznamy pro volby do obecního zastupitelstva. **WIESER, F.** *Die Ergebnisse und die Aussichten der Personaleinkommensteuer in Österreich*. Lipsko: Duncker & Humblot, 1901, s. 110–113. Situaci německé menšiny v největším městě Českého království, v Praze, které příkládaly mimořádný význam obě národnostní skupiny, se zabývá G. B. Cohen. Předmětem zájmu jeho práce je především struktura německých elit a dynamika společenského vývoje. Otázky hospodářské povahy ve smyslu fiskální výkonnosti řeší méně. **COHEN, G. B.** *Němci v Praze 1861–1914*, Praha: Karolinum, 2000.

v druhé a třetí kurii ze 151. Tento počet však není zdaleka konečný, protože v příslušné době nebyly všechny „německé“ mandáty obsazené. V šedesátých a sedmdesátých letech byl také německý virilní mandát Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze.³⁵ Z hlediska německé politiky byl dlouhodobě významný vývoj v kurii deskových statků. Nešlo zde pouze o spojení německé politiky z řad tradiční vysoké české šlechty, ale i o mandáty, které drželi jednotlivci, z nichž některé je možné chápat kulturně spíše jako zástupce občanské společnosti a rozhodně ne jako představitele historické šlechty. Zisk těchto mandátů byl v první řadě podmíněn dlouhodobým a postupným narušováním tradičního šlechtického „stavu“ nobilitacemi úspěšných jedinců z řad elit „druhé společnosti“, tj. státních zaměstnanců, důstojníků, podnikatelů nebo některých představitelů vzdělanostních vrstev, a dále standardním zakupováním deskových statků nejrozličnějšími subjekty občanského původu. Již od prvních voleb v roce 1861 bylo charakteristické, že se vedle tradiční historické šlechty masivně prosazuje občanský živel.³⁶

Početní stav německých mandátů v kurii obchodních a živnostenských komor, městských obcí a venkovských obcí zůstával až do osmdesátých let v zásadě neměnný a o vítězství české nebo německé strany v té době rozhodoval výsledek voleb v kurii deskových statků. Zde se jednalo o sedmdesát mandátů, přičemž až do voleb v roce 1901 s výjimkou prvního volebního období všechny obsadila buď jedna, nebo druhá strana, tj. federalisticky a historicky jednající konzervativní velkostatek, nebo s centrální a do značné míry proněmeckou vizí souhlasící tzv. ústavověrný statek. První volební období bylo charakteristické tím, že se jednotlivé strany musely nejprve zformovat. V kurii deskových statků zasedali jak příznivci centrálního státu, a tím i podmínění spojenci německých liberálů, tak sympatizanti federalistické koncepce. V rámci občanských volebních obvodů byli i poslanci, kteří neměli zájem se připojit ani k jedné národní straně a stáli na jiných pozicích. Situace se vyvíjela tak, že v první části volebního období dominovalo uskupení německých liberálů a ústavověrného velkostatku, ale na jeho konci již

³⁵ Do tohoto počtu je třeba navíc zahrnout mandát v kurii měst za Karlovy Vary, který byl v příslušné době neobsazený, ale jinak byl běžně v rukách představitelů německé politiky, a mandát za venkovský volební obvod Žlutice, kde byla situace obdobná: *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1874*. Vídeň, 1874, s. 437–438.

³⁶ P. Mašek používá pro držitele šlechtických titulů, kteří je získali na základě svých schopností a úspěchů, termín druhá šlechta. Postup narušování výsadního postavení starší historické šlechty byl pozvolný a v druhé polovině 19. století měli v rámci velkostatkářské kurie politický význam jedinci, kteří byli nobilitováni už v první polovině 19. století, přičemž jim byl přiznán i mandát volby do zemského sněmu. Kulturní vývoj jednotlivých rodin takto nobilitovaných osob byl různý. Na jedné straně mohl směřovat k pokusu o ztotožnění s tradiční šlechtou, tj. životním stylem, řešením hospodářské situace, anebo pokračoval v dosavadních kolejích a šlechtický titul zůstal především ozdobou jména. Významnou osobností, která byla německého původu a která hájila centralistické uspořádání státu, byl např. Anton MUDr. Jaksch von Wartenhorst. Jaksch studoval lékařskou fakultu v Praze a ve Vídni, pracoval v Praze a byl lékařem císaře Ferdinanda, přičemž soustavně rozšiřoval pozemkové vlastnictví. Podobným způsobem postupoval i jeho syn Rudolf. V jižních Čechách byl v prvním volebním období zvolen v kurii deskových statků Franz Taschek, který byl zemský advokát a budějovický měšťan. Za své zásluhy byl povýšen do rytířského stavu. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1913*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994, s. 318. **MAŠEK, P.** *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 rodů v českých zemích*. Praha: Mladá fronta, 2003, s. 119, 278.

převládala mírná federalistická většina. Do roku 1901 následovalo dalších osm volebních období, tj. 1867 II. volební období, 1867–1869 III., 1869–1872 IV., 1872–1878 V., 1878–1883 VI., 1883–1889 VII., 1889–1895 VIII. a 1895–1901 IX., přičemž koalice německých liberálů a ústavověrného velkostatku zvítězila v III., V. a VI. volebním období. Vždy to bylo v důsledku vítězství ústavověrného velkostatku, kterého byl zejména v roce 1867 a 1872 dosaženo nejen masivní agitací, ale i nekorektním postupem ze strany státu – viz dále. Taktéž rozpuštění sněmu v II. období v roce 1867 a ve IV. období v roce 1872 bylo důsledkem protičeské německé liberální vládní politiky a rozpuštění sněmu v roce 1869 naopak proti německo-liberální politiky konzervativní vlády.

V osmdesátých letech došlo k některým úpravám volebního řádu do zemského sněmu, přičemž tato opatření znamenala oslabení německé občanské politiky v Čechách. První významný zásah znamenala úprava volebních řádů do obchodních a živnostenských komor. Ta spočívala v jejich demokratizaci, což zvýhodňovalo v příslušných obvodech hospodářsky méně výkonnou, ale početnější českou podnikatelskou sféru, přičemž počeštěné komory volily do zemského sněmu národnostně české poslance. V důsledku tohoto postupu přišla německá politika o čtyři poslance za pražskou živnostenskou komoru, o dva za plzeňskou a o dva za budějovickou. Druhý krok představovalo snížení volebního censu při volbách do zemského sněmu v kurii měst a venkovských obcí, přičemž výsledek byl obdobný jako v případě obchodních a živnostenských komor s tím, že v některých etnicky smíšených oblastech začali být voleni představitelé české národní politiky.³⁷ Při volbách v roce 1883 získala německá politika 73 poslanců a v roce 1889 71 poslanců. Jednoho poslance delegovala německá Karlo-Ferdinandova univerzita, 7 poslanců volily obchodní a živnostenské komory v Chebu a Liberci, cca 31 poslanců bylo voleno v kurii městských obcí a cca 32 v kurii venkovských obcí. V VII., VIII. a IX. volebním období představovala německá politika vzhledem k počtu zemských poslanců slabší stranu, což byl důsledek jak zmenšení počtu jejích mandátů v druhé a třetí kurii, tak hlavně opětovných porážek ústavověrného velkostatku.³⁸

Při volbách v šedesátých a sedmdesátých letech se ve velké míře v rámci německé zemské politické reprezentace prosazovaly jednak skutečné společenské elity a dále jednotlivci, kteří se na bázi úspěšného výkonu politické praxe mezi elitu dále zařazovali. Charakteristické bylo mimořádně silné zastoupení osobností, které byly činné v hospodářství. Jednalo se o továrníky, obchodníky, představitele vysokého managementu a v dalším případě o příslušníky správních rad. Široké bylo

³⁷ Změna volebních řádů byla zavedena na základě nařízení ministra obchodu vyhlášením místodržitele č. 18/1884 z. z. Změna volebního řádu do Zemského sněmu Království českého byla provedena zemským zákonem z 20. 5. 1886. *Zemský zákoník pro Království české*, ročník 1884, s. 39. *Zemský zákoník pro Království české*, ročník 1886, s. 123.

³⁸ **URBAN, O.** *Der böhmische Landtag*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 1991–2055.

rovněž zastoupení představitelů veřejné správy. Nejčastěji se jednalo o představitele obecní a okresní samosprávy a dále o představitele státní správy. V rámci obecní samosprávy se jednalo o starosty a radní, respektive o okresní představené. V rámci státní správy se objevují okresní hejtmani, daňoví úředníci, zaměstnanci pošty, představitelé soudní správy. Špičku představovali nejvyšší státní představitelé. Třetí nejpočetnější složkou byli zástupci svobodných povolání. Mezi nimi dominovali v první řadě advokáti a posléze notáři nebo lékaři. Charakteristické bylo také zastoupení vzdělanostních vrstev v čele s univerzitními a gymnaziálními profesory. Posléze následovali živnostníci, mlynáři, hostinští, faráři anebo rolníci, respektive vlastníci zemědělských hospodářství. V roce 1874 se dalo 19 poslanců počítat mezi průmyslovou buržoazii, 25 bylo zástupců svobodných povolání, 11 zástupců státní správy a 13 samosprávy.³⁹ Počet továrníků a průmyslníků byl sice poplatný existenci kurie obchodních a živnostenských komor, které měly značně elitářské volební řady, ale úspěšní podnikatelé se prosazovali i v rámci kurie měst. Jejich společenská autorita byla tedy taková, že dokázala přesvědčit a zaujmout širší skupiny voličů. Posléze také začal nejen v rámci Čech a zemského sněmu počet těchto zastupitelů klesat. Jejich politika se stávala terčem kritiky představitelů středostavovských skupin, kteří stále úspěšněji přesvědčovali voliče, že velký průmysl nemůže být garantem zájmu středních a nižších středních vrstev. V rámci volebních obvodů v Čechách drželi mandáty také mnozí z nejvýraznějších představitelů německorakouské liberální politiky, jejichž význam přesahoval hranice prostoru českých zemí. Za živnostenskou komoru v Chebu byl trvale volen Ignaz Plener, který byl na počátku liberální éry ministr financí a v druhé polovině šedesátých let ministr obchodu a patřil k celostátní špičce rakouské liberální strany.⁴⁰ Podobného postavení dosáhl pražský rodák Leopold Hasner von Artha, dále např. Anton Banhans, který byl v sedmdesátých letech ministrem orby a posléze obchodu, nebo Eduard Herbst. Pro tyto postavy byl prostor Českého království jen jednou, byť mimořádně významnou součástí jednotného centrálně řízeného rakouského státu, přičemž je možné i poznamenat, že pro politický orbit takových jedinců bylo nedostatečné i celé habsburské mocnářství. V rámci zemských voleb bylo charakteristické, že většina poslanců kandidovala v místech, kde již byli nějakým způsobem známí a měli určitou vazbu ke svým voličům. Až ti úspěšnější a známější politici riskovali volební boj v jiných oblastech, a to zpravidla tehdy, když o jejich kandidaturu byl v daném místě vzhledem k jejich autoritě zájem.⁴¹ V poslední čtvrtině 19.

³⁹ Mezi průmyslníky dominovalo 10 továrníků. V rámci svobodných povolání byla nejsilnější skupina právníků a notářů. Z nich bylo několik vedených jako advokáti, další byli zemští advokáti. Mezi představiteli samosprávy figurovali v první řadě starostové německých měst a pak několik okresních starostů.

⁴⁰ Plener se narodil ve Vídni, studoval v Praze a ve Vídni práva a před zavedením ústavnosti byl činný v různých úrovních státní správy. Hasner studoval práva a filosofii v Praze a ve Vídni, v roce 1848 byl redaktorem, v padesátých letech profesorem národního hospodářství a posléze dosahoval vysokých funkcí na ministerstvu vyučování. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1913*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994, s. 91, 234.

⁴¹ L. Hasner byl např. při prvních volbách do zemského sněmu zvolen za volební obvod Staré Město, ale posléze již

století se sociální struktura německých zemských poslanců měnila, přičemž sledovala všeobecnější trendy. V letech 1887 a 1892 byla situace následující:

Tabulka: základní profese německých zemských poslanců v Čechách⁴²

	1887	1892
Průmysl, služby		
Obchodník	3	1
Továrník	4	4
Manažer	1	2
Živnostník	1	1
Vlastník	1	3
Svobodná povolání a další		
Advokát, notář	16	14
Architekt, inženýr	1	1
Lékař	4	4
Lékárník	1	1
Veřejná správa		
Státní správa	2	2
Samospráva	12	9
Pedagog – základní školství	0	1
Pedagog – střední školství	1	1
Pedagog – vysoké školství	4	1
Zemědělství		
Mlynář, hospodář a vlastník hospodářství	10	12

musel kandidovat v – pro německé politiky – bezpečnějších oblastech. K tomu např. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1913*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994.

⁴² Jednotlivé údaje mohou být do značné míry zavádějící, neboť schematismy, které jsou pramenem uvedeného přehledu, situaci zjednodušují. Tak např. ministr ze šedesátých let a stále přední politik Fortschrittspartei Ignaz Plener je uveden pouze jako právník-advokát. Stejně tak vedoucí osobnost této strany a předsedící zemského výboru Julius Lippert, který byl současně středoškolským pedagogem, je uváděn jako vlastník realit. V některých případech se u příslušných poslanců uvádí více profesí, přičemž se jednalo o poměrně obvyklé kombinace, tj. např. lékař a vysokoškolský profesor nebo starosta a právník. Někteří poslanci svoji sociálně profesní příslušnost neuvedli a některé mandáty nebyly obsazené. V rámci německých mandátů se v kurii venkovských obcí prosadil i jeden představitel aristokracie. Byl to hrabě Boos Waldek. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1887*, s. 378–380. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1892*, s. 536

Velkostatkář	2	1
Celkem	63	58

Charakteristický byl zejména vysoký počet advokátů a notářů. Podobně jako v národně českém prostředí narůstal počet poslanců, kteří pocházeli ze selského prostředí, přičemž s jeho realitou zůstávali pevně spojeni i v době výkonu svých mandátů. Jejich nárůst dokládá emancipaci zemědělského prostředí a nárůst sebedůvěry jeho představitelů.

Během VII. a VIII. volebního období se již v Čechách projeví rozpor uvnitř německé společnosti, které vedly ke vzestupu nacionalismu a ke změnám na politické scéně. S liberální politikou byly nespokojeny široké části středních a nižších středních vrstev, které byly navíc v Čechách přímo konfrontovány s českou konkurencí. Nebezpečným konkurentem liberálů se stala lidová strana, která od osmdesátých let získávala vítězství v mnoha volebních obvodech zemského sněmu. V VII. volebním období Zemského sněmu Království českého získala 36 mandátů (pokroková strana 37) a v VIII. 35 (pokroková strana 34). Předním politikem lidové strany byl Ernst Bareuther (poslanec za Aš), který představoval vzor politika stavějícího na nevybíravé frazeologii, na vymezování se proti druhé straně a ovládnutí davů, respektive nadbíhání nižším středním vrstvám. Nástup této radikálnější a nacionálně orientované politiky byl v konečném důsledku způsoben demokratizací volebního řádu do zemského sněmu, která v rámci voleb aktivovala příslušné vrstvy německého obyvatelstva v Čechách.⁴³

V rámci prvních dvou desetiletí ústavního vývoje je možné říct, že německá zemská politika v Čechách vycházela z jednotné koncepce liberální politiky jako takové a byla poměrně podružná. Představitelé německé liberální politiky až na některé výkyvy prováděli státní politiku, liberální strana byla vládní stranou a zemská politika se prováděla pouze jako doplněk státní. Zásadní byla koncepce jednotného státu, přičemž jednotlivé korunní země měly mít pouze menší kompetence, a to hlavně v rámci samosprávy, takže v momentech, kdy měla německá strana na zemském sněmu většinu, postupovala v souladu se svými celostátními zájmy. V souvislosti se samosprávnou činností se rozvíjela úloha země v rámci řízení nižší samosprávy, hospodářství, zemědělství, kultury, školství a tzv. „humanity“, tj. sociálních záležitostí včetně zemědělství – viz dále.

⁴³ **URBAN, O.** *Der böhmische Landtag*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2001. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1887*, s. 378–380. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1892*, s. 536.

Charakteristické bylo, že se německá zemská politika do značné míry vytvářela pod tlakem a s ohledem na české představy. Česká a německá strana se sice v některých případech dokázaly shodnout, tj. např. při projednávání předlohy zemského obecního zákona v první polovině šedesátých let oba národní tábory postupovaly v rámci liberálních představ proti zájmu velkostatkářů, ale od počátku byly zřejmé zásadní rozpory. Zásadní byl v první řadě spor o volební řád do zemského sněmu. Pro německou stranu byl výhodný, takže trvala na jeho zachování. Pro Čechy znamenala jeho revize první krok ke změně celkového charakteru státu v rámci jejich představ. Zásadní moment znamenal pokus české národní politiky a představitelů státu o revizi zemského zřízení v roce 1871. Německá strana v této souvislosti odmítala opuštění své státoprávní představy a české návrhy od počátku negovala. V rámci tohoto střetu se současně ukazovala provázanost a jednotnost německé liberální politiky, která stále měla důvěru německé společnosti, v Čechách, v ostatních korunních zemích a na státní úrovni.⁴⁴

V souvislosti s tím, jak sílila česká společnost, ztrácela německá politika v Čechách superioritu a postupně se musela začít vyrovnávat s tím, že bude v Čechách hrát roli menšiny, a to nejen v rámci politiky, ale také v rámci celé společnosti. Současně docházelo k oslabení pozic liberálů, kterým rostla konkurence na všech stranách a museli čelit štěpení uvnitř vlastní strany. Od počátku osmdesátých let ztrácela německá společnost v Čechách nejen z kulturního, ale i politického pohledu jednu pozici za druhou. Vzhledem k tomu, že v té době měli Němci na českém zemském sněmu stále většinu, realizovala se většina opatření na základě pravomocí státní správy, tj. realizovala se ta opatření, která byla v kompetenci státu. Zde je možné zmínit rozdělení pražské univerzity, zavedení rovnocennosti češtiny jako vnější úřední řeči u některých státních úřadů, změny ve volebních řádech živnostenských komor a další změny v případě soudní soustavy.

Od osmdesátých let se stávala prioritou německé politiky v Čechách „obrana“ německví.⁴⁵ To mělo být ohrožované jak postupujícím vzestupem Čechů, tak laxním postupem německé liberální strany.

⁴⁴ Zájem o revizi volebního zřízení kulminoval v době, kdy byla sistovaná únorová ústava, a krátce před prusko-rakouskou válkou. Zemský sněm přijal na základě federalistické většiny „adresu“ panovníkovi, aby změnil volební řád na základě své suverénní moci a bez ohledu na zemské zřízení. Při jednání české národní reprezentace s c. k. vládou v roce 1871 nebyla německá strana k jednáním přizvaná.

⁴⁵ Někteří představitelé liberální politiky konstatovali, že mnohá opatření státu jsou nepřipustná nejenom kvůli politice jejich strany, ale i vzhledem k elementárním zájmům státu. Proti „počešťování“ jednotlivých orgánů státní správy v Čechách se vyslovil na konci 19. století např. E. Herbst, který to chápal jako likvidaci jednotné státní správy. Poukazoval na to, že státní správa za liberální éry byla zcela prostátní, ale nyní zastávají její jednotlivé posty v Čechách jedinci, kteří preferují loajalitu k vlastnímu národu před státem. Problematiku užívání jazyků částečně řešila tzv. Stremayrova jazyková nařízení. Tato nařízení c. k. vlády s platností pro České království (a další pro Moravu) upravovala používání jazyků u orgánů podřízených ministerstvu vnitra, spravedlnosti a financí. Na základě těchto nařízení byl zaveden český jazyk jako vnější úřední jazyk u výše uvedených orgánů – viz dále. Německou politiku mimořádně popouzela skutečnost, že tato opatření platila i v čistě německých oblastech Čech. Rozdělení univerzity těžce nesli učitelé, kteří se hlásili k německému kulturnímu okruhu. Jejich reakcí byly stížnosti, které bezprostředně

Tato doktrína se postupně stala základní ideou všech politických subjektů v Čechách. Představa obrany německví našla realizaci v požadavku správního rozdělení Čech na české a německé území s vlastní správou. Rozdělení Čech mohlo mít několik podob. Dělit se mohly samosprávné okresy, školní okresy, školní obce, soudní okresy, správní obvody okresních hejtmanství, odděleně se měly vybírat daně, mohly se dělit zemské orgány, které kombinovaly jak státní, tak zemskou správu, tj. např. zemská školní rada nebo zemská zemědělská rada, na zemském sněmu se měly vytvořit národní kurie a nakonec se mohla rozdělit i celá korunní země, tj. České království. V českém sídelním území by si mohli Češi provozovat vlastní politiku, ovšem minimálně při zachování stávající státní struktury a zavedených praktik. Integrální součást německého zájmu o rozdělování představovala prezentace přesvědčení, že oddělení obou národností v Čechách je možné a že nikoho nepoškodí. Požadavky, které vyzývaly k rozdělení Čech, předkládali němečtí poslanci, kteří byli od sedmého volebního období zemského sněmu v menšině prakticky při každém zasedání Zemského sněmu Království českého v té době. Velice často se jednalo o požadavek rozdělení soudních okresů a v další řadě např. o zřízení národních senátů u vrchního zemského soudu v Praze. Mimořádná byla také nechuť k jazykovým nařízením, přičemž německá strana požadovala, aby neplatila pro ty správní obvody (příslušné státní správy), které se nacházely v německém sídelním prostoru. Vyřízení většiny těchto požadavků bylo samozřejmě v kompetenci státu, takže když byly předkládané zemskému sněmu, jednalo se pouze o návrhy rezolucí c. k. vládě. Protože ovšem vzhledem k česko-velkostatkářské sněmovní většině nebyly tyto návrhy přijaté, zůstaly pouze demonstrací německé nespokojenosti. Tato politika již byla dílem pokrokové strany a národnostně daleko radikálnější lidové strany, tj. Fortschrittspartei a Volkspartei. Lidová strana se cíleně ucházela o přízeň nižších vrstev, které se dlouhodobě cítily být poškozené jak standardním liberálním programem, tak soužitím s českým etnikem. Prostředkem úspěchů byly např. nepřátelské výpady proti druhé národnosti nebo zdůrazňování věrolomnosti Čechů. Jednalo se tedy o levnou, ale velice úspěšnou politiku, s kterou již dříve slavil úspěchy ještě radikálnější partner lidové strany Georg von Schönerer. Jestliže chtěla pokroková strana uspět, musela se jednak vyrovnat s liberálním dědictvím, jednak přizpůsobit národnostně nepřátelské frazeologii a chování svých konkurentů.⁴⁶

zasahovaly jejich německé studenty a mimo to byly cíleně mířené do německé říše, tj. za hranice státu. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1809–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 486.

⁴⁶ S ohledem na rozhraničování je třeba zdůraznit fakt, že místní obce, kterých bylo nejvíce, byly i ve smíšených územně správních celcích obvykle jednonárodní, takže – v duchu německé koncepce – by mělo být možné např. soudní okresy rozdělit. Technicky by se však musel vyřešit problém, jak naložit s tradičními lokálními centry dosavadních územních celků. Obecně je také třeba zdůraznit, že německá strana vždy vnímala smíšené oblasti poněkud jinak než česká. Význam části z nich marginalizovala a zdůrazňovala, že jestliže je počet Čechů nízký již z hlediska základních počtů, tak je ještě více zanedbatelný z hlediska toho, kolik odvádí daní. Problém spočíval v tom, že i relativně malé české menšiny dokázaly vytvářet svébytnou kulturu. V tom viděly významné subjekty německé politiky, respektive společnosti problém.

Na počátku devadesátých let proběhlo jednání části českých představitelů, zástupců velkostatkářů a německé politiky, jehož výsledkem byla dohoda, tzv. punktace, která měla upravit poměry v Čechách. Jednotlivé body této dohody měly být zavedeny do praxe podle své povahy buď na základě zemské, nebo státní legislativy. Dohoda v některých ohledech, tj. revize jazykových nařízení, rozdělování okresů, národnostní kurie na zemském sněmu, rozdělení zemské školní rady a zemské zemědělské rady, splňovala německé požadavky a byla německou politikou veřejnosti prezentovaná jako německé vítězství. Realizaci většiny sjednaných opatření zmařila zuřivá opozice mladočechů na zemském sněmu a na říšské radě.

V osmdesátých a devadesátých letech realizovala zemská správa další významná opatření, která byla především hospodářského charakteru. Mimořádně významné bylo založení Zemské banky Království českého, která umožňovala poskytování laciného úvěru. Zemská banka byla veřejnou finanční institucí a umožňovala masivní úvěrování nižších samosprávných subjektů, investic do zemědělství a v rámci Čech železnic nižšího řádu. Veškerá tato opatření zaváděla česko-velkostatkářská koalice. Německá strana na této „české“ politice přes stále se stupňující nepřátelství participovala a nezdá se, že by národní antipatie v této době poškozovaly z hlediska německých hospodářských zájmů běžný chod agendy zemské správy. Německá společnost v Čechách byla přitom na českém výkonu zemské správy z velké míry závislá. Zemské orgány schvalovaly nižším samosprávám např. úvěry, obecní dávky a vyšší sazby obecních a okresních přírážek (viz dále), tj. byla zde přímá závislost na vůli zemských představitelů. Úvěrování „německých“ podnikatelských záměrů zemskou bankou představovalo další otázku.⁴⁷

2.2.1 Česká společnost a zemská politika

Podobně jako u německého etnika byl i v českém případě vývoj v druhé polovině 19. století výsledkem předchozích společenských změn. I zde se konstatuje, že na počátku kontinuálního ústavního vývoje v šedesátých letech byla situace v mnoha ohledech podobná a v případě protagonistů nového vývoje prakticky totožná s tou, která skončila v roce 1849. Vývoj české společnosti od konce 18. století měl v mnoha ohledech shodné rysy s vývojem německým. Obě národní skupiny měly v některých ohledech podobné výchozí postavení a vývoj probíhal v rámci

⁴⁷ V některých případech rozhodoval zemský výbor a v dalších zemský sněm. V určitých případech byla potřebná shoda zemských orgánů se státní správou, ale vždy bylo třeba, aby rozhodly zemské instituce. V osmdesátých a devadesátých letech zemské orgány *permanentně* schvalovaly zavádění obecních poplatků, tj. např. za vodovod nebo kanalizaci, zavádění mýtného na mostech a na silnicích, zvyšování jednotlivých přírážek. Důležité bylo zadlužování samosprávy, přičemž na základě zemského zákona se povolovaly např. větší úvěry, které si pořizovalo kulturně nejvýznamnější město českých Němců Liberec. Současně se podobně jako v českých oblastech stavěly i v německých železnice nižšího řádu a probíhaly na základě zemských zákonů realizované projekty meliorací.

stejných podmínek, které vytvářel císařský režim. Situace českého etnika však byla do značné míry odlišná a stejné rámcové podmínky ji ovlivňovaly jiným způsobem.

Vzestup české společnosti je spojený s jevem, který se nazývá národní obrození. Národní obrození lze chápat především jako celkovou změnu kulturních priorit etnicky českého obyvatelstva, jejímž výsledkem byl vznik české národní společnosti.⁴⁸ Variantou národního vývoje bylo plné zařazení českého etnika do kulturního rámce habsburského soustátí, tj. především převzetí ideje rakouského státního národa. Toto splývání českého obyvatelstva s rakouským státem a s jeho především německou kulturou, které bylo z hlediska národní historiografie chápáno jako germanizace, kulminovalo ve dvacátých letech 19. století.⁴⁹

Vývoj, jehož výsledkem byl vznik české národní společnosti, probíhal souběžně s posilováním rakousko-německé kulturní tradice. Vznik české národní společnosti podobně jako identifikaci těch, kteří participovali na benefitech rakouského státu, podmiňovaly stejné výchozí podmínky, tj. postupný zánik nebo oslabení starých vzorů a svazků, změny v zemědělské výrobě, organizaci práce a hospodářství – hospodářská revoluce, urbanizace nebo demografický vývoj. Hlavním garantem českého národního vývoje byla nejprve velice úzká skupina lidí, která začala provádět národní agitaci. Národní agitace nabízela možnost identifikace s etnickým původem, jazykem, historií jako kulturní prioritou, přičemž byla přitažlivá i proto, že přinášela možnost alternativního a přitažlivého kulturního vývoje. Začlenění do národní společnosti současně přinášelo uspokojení a pocit sociálního vzestupu nejenom pro ty, kdo ho nabízeli, ale i pro ty, kdo ho přijímali. Do třicátých let 19. století ovlivňovala národní kultura stále větší skupiny etnicky českého obyvatelstva. Úspěch národní agitace byl pozoruhodný i tím, že se potýkala s minimální institucionální podporou, přičemž pilíře své existence si musela budovat svépomocí.⁵⁰ V rámci českého prostředí tedy

⁴⁸ V druhé polovině 18. století bylo v rámci českého městského a venkovského obyvatelstva charakteristické vědomí jak etnicity, tak dalších kulturních faktorů. Rozhodující bylo ovšem vědomí zařazení do městských a venkovských svazků, feudálních panství apod., přičemž podobně jako v německém prostředí začínaly na konci 18. století tyto kulturní vzory oslabovat.

⁴⁹ Tato možnost se ve vysoké míře uplatňovala především u českého obyvatelstva ve městech, přičemž opět platilo, že možností identifikace každého jedince bylo více. Někdo se z hlediska budoucího národního vývoje ztotožňoval s kulturou josefinského státu ve větší míře, přehlížel svůj původ a nepokládal ho za významný a někdo pouze částečně, přičemž si uchovával vědomí svého etnického původu. Ke změnám kulturních priorit: **HROCH, M.** *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha: Mladá fronta, 1999. **KOŘÁLK, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996.

⁵⁰ Motivace těchto zpočátku jednotlivců mohla být různá. V tomto ohledu se vyzdvihují ideály osvícenectví nebo pouhá touha po změně podmíněná bouřlivým a rychlým vývojem. Na konci spektra mohla stát možnost seberealizace. Nositeli národní agitace byly v první řadě vzdělanostní vrstvy. Jejich složení na konci 18. století odpovídalo dobovým poměrům a možnostem. V první řadě se jednalo o příslušníky nižšího kléru a o nadšené příslušníky z řad středních městských vrstev. Posléze začínali nabývat na významu absolventi univerzity a z jejich řad další generace příslušníků svobodných povolání. V třicátých a čtyřicátých letech se již s národně českou společností identifikovali zástupci všech v českém etniku dostupných občanských vrstev. K tomu: **ŠTAIF, J.** *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1831–1851*. Praha: Dokořán, 2005.

vznikala alternativní česká společnost a v rámci nositelů její tradice alternativní elita k standardnímu kulturnímu vývoji rakouského státu v Čechách.

2.2.2 Politický program české národní společnosti

Na počátku revolučního vývoje v roce 1848 byl již politický program české národní společnosti praktický úplný a připravený k prezentaci, přičemž to bylo dokladem toho, že česká národní společnost a její elity byly již dostatečně suverénní. Po více jak desetileté odmlce způsobené zavedením absolutistického modelu řízení společnosti se program začal dále vyvíjet, přičemž reagoval na aktuální podněty. Politický program je možné shrnout do tří hlavních okruhů a lze naznačit jejich hlavní linii: společenské uspořádání, uspořádání státu a úprava místních a specifických problémů.

Před polovinou 19. století představovalo uspořádání společnosti mimořádně významné téma, které bylo aktuální tím spíš, že v mnoha ohledech stále ještě existovaly původní společenské pořádky. České elity byly v zásadě sjednocené na představě dotvoření liberální občanské společnosti, odstranění feudálních reliktnů, přičemž se navzájem odlišovaly pouze v detailech. S možností existence občanské společnosti souvisel požadavek okamžitého odstranění kontrolních nástrojů absolutistického státu. V praxi se jednalo o zavedení nezávislých soudů, odstranění cenzury v nejširším slova smyslu, zavedení občanů volených zastupitelských sborů na všech správních úrovních a v rámci likvidace feudalismu o zrušení poddanství a roboty a zrušení šlechtictví. Politická doktrína českého liberalismu byla aktuální i v šedesátých a sedmdesátých letech. Již v revolučních letech existovalo radikálnější křídlo české politiky, které se kontinuálně vyvíjelo v mladočeský politický proud. Tato politika reprezentovala demokratičtější a svého času nehonorační představy, čímž někdy klasické české politice působila nemalé problémy.⁵¹

Zájem o strukturální přestavbu státu představoval další významný moment české politiky, přičemž v závislosti na zavedení občanských práv jeho priorita dále stoupala. Jak v roce 1848, tak po roce 1860 se jednalo jednak o to, že česká společnost měla zájem na dostatečném podílu na státní moci, jednak o způsob, kterým se bude tento podíl provádět. V praxi se jednalo na jedné straně o zavedení parlamentarismu a náhradu absolutistické monarchie za konstituční a na druhé straně o způsob rozdělení nejenom samosprávy, ale i státní moci, tj. možnosti vytvářet legislativu, mezi stát a jeho jednotlivé části. Prioritní byl tedy zájem o federalizaci státu a v rámci dostupných možností o

⁵¹ Zpočátku se mohlo jednat o – z hlediska české liberální politiky – nevýznamné detaily jako výpady proti monarchii a dynastii nebo požadavek odstranění nejenom feudálních práv, ale i šlechtických titulů, které samy o sobě především byly pouze ozdobou jména.

obnovení historického českého státu. V tomto ohledu měla česká politika společný zájem s tou částí české historické šlechty, která měla zájem na udržení individuality Českého království, respektive společné organizace všech „českých zemí“. Česká národně občanská společnost a historická šlechta představovaly kulturně dvě zcela rozdílné skupiny, které však dokázaly na této platformě účelově spolupracovat. V šedesátých a sedmdesátých letech byla současně historická šlechta stále natolik významná, že mohla hrát roli důležitého a zcela suverénního hráče.

Zásadní byl i třetí okruh české politické priority a tím bylo řešení místních problémů. Těmi se může rozumět hned několik věcí, přičemž velice významné byly v případě Českého království důsledky stále více konfliktního soužití Čechů a Němců. Dále se jednalo o celou řadu specifických problémů, které byly národnostně nezávadné jako například v širším smyslu školství nebo hospodářství. Česko-německý konflikt úzce souvisel i se zemskou politikou, kterou lze v tomto ohledu vnímat v zásadě jako lokální záležitost, neboť České království představovalo pouze jednu z částí habsburské říše. Pro českou stranu se ovšem zemská politika stávala stále významnější, protože řešení úpravy systému celého státu bylo stále více v nedohlednu. Poměrně dlouho dobu byla pro českou stranu situace v Čechách úzce propojená se změnou na celostátní úrovni a jejím protivníkem byla supraetnická německorakouská liberální strana, která nechtěla upustit od představy jednotného rakouského národa, kde národní odchylky byly pouze málo významné nuance – viz výše. To se však postupně měnilo a rozhodující bylo to, jak se postupně aktivovala specifická politika sudetských Němců.

Místní, tj. zde národnostní problémy v Českém království byly hnací silou jak českých, tak německých politických sil, přičemž jejich význam stoupal od počátku sedmdesátých let. Již od počátku ústavního vývoje bylo pro českou stranu alarmující rozdělení volebních okresů, které bylo značně účelové. Volební souboje a permanentní poukazování na nekorektní volební řád do zemského sněmu se staly evergreenem české politiky. Národnostní konflikty postupně sílily v závislosti na tom, jak stoupal význam českých menšin. V případě menšin se jednalo v první řadě o jejich samotnou existenci. Česká národní publicistika a dobový denní tisk uváděly celou řadu případů, kdy se jednotlivci nebo i celé skupiny stávali terčem kritiky, demonstrací nebo i skutečných útoků za použití hrubého násilí. V další řadě se jednalo o garantování ústavních práv menšin na institucionální úrovni. Zde se jednalo o jazykovou rovnost, a to jak z hlediska rakouské státní správy, tak příslušných samospráv anebo o zřízení menšinových škol. Zřízení příslušných institucí nebo respektování takových nároků by však garantovalo kulturní existenci českých menšin.

Proto vedly právě tyto záměry nejen k nejprudší reakci místní německé společnosti, ale i k její dlouhodobé politické radikalizaci.⁵²

Stranickým vývojem v Čechách se zabývá více historických prací. Vzhledem k potřebám textu je třeba uvést alespoň základní linii. V rámci politického vývoje se na počátku šedesátých let 19. století etablovala Národní strana, která sjednocovala přes některé zásadní rozpory veškeré české liberální síly a pokračovala v politice a snaze mající za cíl realizaci představ z roku 1848. Také její představitelé byli již známými politiky. Tato „staročeská“ strana se pokoušela realizovat dohodu s habsburskou dynastií a státem, která by vedla buď k znovuvytvoření celku českých zemí v rámci rakouské říše, nebo alespoň k zlepšení pozice české společnosti. Přes neúspěch v první úloze se stala v osmdesátých letech provládní stranou a na této platformě přispěla k realizaci četných pročeských opatření. Staročeská strana sdružovala od počátku i radikálnější subjekty, které nebyly s její politikou spokojené. Permanentně byly zdrojem všelijakých třenic a prezentovaly radikálnější přístup jak ke společenským, tak politickým otázkám. Charakteristické byly ve srovnání s etablovanými strukturami staročeské strany užší kontakt s veřejností a její ovlivňování, které zpětně přinášelo politické body radikálním předákům. Představitelé této platformy se v zemské politice prosazovali v omezené míře souběžně se staročeskými politiky. Význam „mladočechů“ začal stoupat v sedmdesátých a osmdesátých letech, až dosáhli zásadního vítězství v devadesátých letech, jejichž druhá polovina jim přinesla na krátký čas politickou superioritu. Vítězství mladočechů bylo umožněno nejen diskreditací Národní strany, ale i dalšími změnami v české společnosti, která se dále emancipovala a směřovala k demokratizaci. Devadesátá léta současně charakterizovaly další radikalizace a třídění zájmů, které umožnilo vznik dalších politických subjektů, které se začaly prosazovat posléze.⁵³

⁵² V případě českých menšin se jednalo o to, co bylo zmíněno v předcházející části. Nemuselo být významné ani tak to, zdali jsou početné nebo méně početné, tradiční nebo rychle vznikající. Ve větším množství územně správních celků s německou většinou obyvatelstva se nacházelo české menšinové obyvatelstvo, jehož význam mohl být chápán – jak z hlediska statistiky, tak z hlediska německého vnímání – ve vztahu k politice jako marginální. Je možné zmínit statutární město Liberec, kde v roce 1900 obnášel poměr Čechů a Němců cca 2 500 osob ku 34 000 osobám. Podobný ráz měl poměr obou národností v okolí Liberce: 2 300 ku 53 400. V okolí Liberce se situace opakovala ještě například v soudním okrese Tanvald. Zde žilo 1 200 Čechů a 27 500 Němců. Podstatná část české menšiny se soustřeďovala přímo v městě Tanvaldu. České menšiny tedy vytvářely svébytné komunity, které mohly mít od několika set do tisíce osob. Z tohoto pohledu se již jednalo o nezanedbatelnou sílu, která když se dostávala do konfliktu s německou většinou, nebyla úplně bezzubá. Navíc měla své zájmy, potřeby a představy. *Batovcův politický místopis zemí koruny české, Čech, Moravy a Slezska*. Praha: F. B. Batovec, 1907, s. 354–360.

⁵³ K tomu: **KOŘÁLKA, J.** *Die Tschechen*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 490–520. **SAK, R.** *Rieger. Konzervativec nebo liberál?* Praha: Academia, 2003. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1948*. Praha: Svoboda, 1982, s. 312–354.

2.2.3 Česká politická reprezentace v zemské politice

V první polovině 19. století nelze ještě mluvit přímo o české politické reprezentaci. Česká národní společnost se teprve formovala a na základě pramenů lze do značné míry dovodit ty, kdo prováděli národní agitaci, a ty, kdo ji přijímali. Na základě studia těchto pramenů lze současně odvodit strukturu jak nově vznikající české společnosti, tak jejích elit. Obecně a zcela okrajově je možné říci, že se česká společnost nejprve formovala za výrazného přispění a zájmu kněží, studentů a úředníků. Tento model posléze doplňovali zástupci svobodných povolání a řemeslníci.⁵⁴ Šlechta z Čech se národního vývoje účastnila specifickým způsobem a charakter národně české společnosti byl zcela občanský.

V šedesátých letech na počátku ústavní kontinuity byl již vývoj české společnosti v mnoha ohledech ukončen. Dále se ovšem dotvářely její instituce a český živel se prosazoval v dalších státních, zemských nebo samosprávných orgánech. Nejen z hlediska českého vnímání rakouské politiky představoval Zemský sněm Království českého ústřední politickou arénu. Tou byl i z praktických důvodů. Stačí zmínit, že až do průběhu sedmdesátých let byli říšští poslanci delegováni zemskými sněmy. I posléze, v poslední fázi 19. století, byly podmínky voleb do poslanecké sněmovny říšské rady a českého zemského sněmu podobné a zemští poslanci bývali současně i říšskými. Zemskou politickou reprezentaci lze tedy vnímat jako představitele české politiky a zemské poslance nejen jako českou politickou elitu, ale současně jako elitu celé české občanské společnosti.

Síla a možnosti národně české politické reprezentace v zemském sněmu byly dány nejen systémem volebního řádu, ale také úpravou a rozdělením jednotlivých volebních okresů, které se již ve své době, jak bylo řečeno, chápaly z české strany jako zcela účelové. Až do osmdesátých let se česká politika neprosazovala v kurii obchodních a živnostenských komor a v mnoha volebních okresech ani v kurii městských a kurii venkovských obcí, které se jinak nacházely v převážně národně českém prostředí.⁵⁵ Posun nastal v osmdesátých letech, kdy Češi získali osm mandátů v kurii obchodních a živnostenských komor a začali vyhrávat v některých národně smíšených okresech. Celkově to byl důsledek více faktorů. Důležitá byla změna volebních řádů do obchodních a živnostenských komor, změna volebního řádu do zemského sněmu nebo hospodářský vývoj české

⁵⁴ Pramenem jsou především soupisy přispěvatelů Matice české, odběratelů Časopisu vlasteneckého muzea nebo členů Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách. Strukturu české společnosti ve čtyřicátých letech naznačují prameny Společnosti Národního divadla, které byly pro svoji vypovídací hodnotu vícekrát využity a prezentovány. K tomu: **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 92–94.

⁵⁵ Charakteristické byly zejména volební okresy v Českých Budějovicích, kde mandát za kurii městských obcí získával proněmecký kandidát a za venkovské obce český. Až od závěru století byli čeští kandidáti voleni ve volebním okrese venkovských obcí v Plzni, sporné byly také městské mandáty za Malou Stranu a s německou liberální politikou sympatizovalo židovské obyvatelstvo městského volebního okresu Josefov.

společnosti, který umožnil prosazení českého kandidáta v místech, kde to dříve nebylo možné. V případě židovského obyvatelstva byly důležité změny kulturních a tím i politických priorit, přičemž se začalo přibližovat české společnosti a začalo s ní v rámci své politiky spolupracovat. Jestliže v roce 1861 získali čeští kandidáti v kuriích obchodních a živnostenských komor, měst a venkovských obcí 80 poslaneckých mandátů, pak v roce 1867, tj. v třetím volebním období, to bylo 87 a v roce 1889 konečných 97 mandátů.⁵⁶ Další otázkou představovala identifikace jednotlivých poslanců, tj. zda se plně identifikovali s českým národním prostředím a případně jakou roli hrála další identifikace – např. loajalita ke státu a panovníkovi. V této souvislosti se může jednat o již zmíněné židovské poslance, nebo o jedince, kteří byli činní ve státní správě a byli na státu obecně nějakým způsobem závislí.⁵⁷ Zajímavým momentem je i vývoj v kurii deskových statků, kde se podobně jako v německém prostředí prosazoval i v českém případě živel, který byl jednoznačně občanského původu.

Sociální strukturou české politické elity v 19. století se zabývala do značné míry řada historiků. J. Kořalka zpracoval údaje jednotlivých českých zemských poslanců, přičemž vyplynula podobná fakta jako v německém případě. Ve třetím volebním období zemského sněmu byli nejsilnější skupinou ti zemští poslanci, kteří udali jako své povolání právní služby, tj. advokacie a notáři, s 24 mandáty čili 27,5 %, pak následovali lékaři a lékárníci se 7 mandáty a cca 8 %, středoškolští a vysokoškolští učitelé s 12 mandáty a 13,7 %, vědci a novináři se 7 mandáty a cca 8 %, katoličtí kněží s 4 mandáty a 4,5 % a nakonec státní a samosprávní úředníci se šesti poslanci. Celkem měla skupina označená jako *buržoazní a maloburžoazní vzdělanci* 60 poslanců, což odpovídalo 68,9 %. Další skupiny tvořili podnikatelé s 11 poslanci, maloburžoazie s 8 poslanci a agrární buržoazie se 7 poslanci. Po volbách v roce 1889, tj. v osmém volebním období, se již situace měnila. Skupina vzdělanostních vrstev měla z celkových 97 poslanců 43, tj. 44,3 %, podnikatelé 19 poslanců, tedy 19,58 %, maloburžoazie 7 poslanců – 7,2%, ale agrární buržoazie 26 poslanců – 26,8 %. Vzestup počtu poslanců přímo spojených s venkovským prostředím odpovídal trendu v německé společnosti a byl trvalý.⁵⁸

⁵⁶ Tj. podle J. Kořalky. Podle oficiálních schematismů bylo např. v roce 1874, tj. v době pasivní rezistence, neobsazených 87 mandátů, v kterých byli zvoleni čeští poslanci. Oba poslanecké mandáty za Malou Stranu a další dva za Josefov (kurie měst) stále drželi poslanci, kteří spolupracovali s německou politikou. **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 161–165. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1874*.

⁵⁷ V rámci českého občanského prostředí se výjimečně prosadil i aristokratický kandidát, kterým byl hrabě Jan Harrach. Jan Harrach byl známý pro českým vystupováním v otázce vídeňských menšinových škol. V letech 1874–1893 opakovaně získával poslanecký mandát za volební obvod venkovských obcí Rokytnice-Jilemnice. **HUSÁK, J., SCHRÁNIL, R.** (eds.). *Sněm Království českého 1861–1911*. Praha: [Zemský výbor český], 1911, s. 295–296.

⁵⁸ **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 107.

Naprostá převaha Národní (staročeské) strany v zemské politice trvala skoro třicet let. Charakterizovaly ji postavy jako F. Palacký, F. L. Rieger, A. P. Trojan, F. Brauner, E. Tonner, A. O. Zeithammer, J. Škarda a posléze A. Bráf nebo K. Mattuš, přičemž bylo charakteristické, že tyto osobnosti zasedaly v zemském sněmu po dlouhá desetiletí.⁵⁹ Definitivní pád staročechů znamenaly zemské volby v roce 1895, po nichž se stal Zemský sněm Království českého doménou poslanců Národní strany svobodomyslné. Po nich si staročeši udržovali pouze několik poslaneckých míst, která náležela exkluzivním obchodním a živnostenským komorám. Počátky mladočeské strany v zemské politice jsou spojené především se jmény K. Sladkovského a Eduarda a Julia Grégrových. Tato úzká, ale vlivná a vitální opozice existovala nejprve jako frakce Národní strany a stále více prováděla svoji vlastní politiku. Úspěšný tah představovalo nerespektování pasivní rezistence, která v sedmdesátých letech tvořila základní politickou linii Národní strany. Počet mladočeských poslanců začal stoupat v osmdesátých letech a souvisel jak s kulturními změnami v české společnosti, tak s úspěchem kritiky provládní staročeské politiky. Na konci osmdesátých let se začínají objevovat jména politiků, kteří hráli významnou roli na počátku 20. století, tj. v době, která je hlavním předmětem této práce. Současně je charakteristické, že mnozí z těchto politiků, kteří nyní participovali na kritice staročeské prostátní politiky a účastnili se napadání státu, v další etapě své politické kariéry usilovali o – v mnoha ohledech upřímnou – dohodu se státem a podíleli se na spolupráci s vládou. Odměnou jim byla kritika dalších, v té době radikálních společenských a politických sil, která opět do značné míry slavila úspěch. Byl to např. B. Pacák, pozdější ministr c. k. vlády. Známým radikálem byl poslanec Vašatý nebo proobčanský šlechtic hrabě V. Kaunic. Mezi přední mladočeské politiky patřili již v osmdesátých letech volení E. Engel, J. Herold a od devátého volebního období také J. Kaftan.

2.2.4 Česká zemská politika

Jak již bylo řečeno, měla zemská politika pro českou stranu zcela jiný význam než pro německou. V rámci celostátní, tj. říšské politiky byla síla české strany poměrně malá a naopak výhledy v rámci zemského sněmu dávaly šance na vytvoření většiny, a tím i získání většího vlivu na politiku země. V českém pojetí nabývala zemská politika ještě větší hodnotu ve vztahu k zájmu o maximální posílení autority Českého království. Tento přístup se na konci 19. století současně stával maximou průběžně mutující české státoprávní představy. Zemská politika měla několik rozměrů, které byly

⁵⁹ A. P. Trojan byl např. zemským poslancem již v první volební periodě zemského sněmu a zasedal v něm i v jeho osmém volebním období v roce 1892 jako poslanec za obchodní a živnostenskou komoru v Plzni. F. L. Rieger byl opakovaně volen ve volebním okrese venkovských obcí Semily také až do devadesátých let.

dány jednak národnostními a společenskými prioritami, jednak každodenní potřebou v rámci praxe zemské správní agendy.⁶⁰

Národnostní priorita se od počátku stávala základním problémem zemské politiky, přičemž ji vytvářelo několik tematických okruhů. Ty se současně měnily podle toho, jak vzrůstal vliv české společnosti a probíhaly změny uvnitř tábora jejích protivníků. Zemská politika byla současně úzce propojená se státní. V praxi byla zemská správa v rámci ústavního systému Předlitavska velice závislá na státní správě a obecně na panovníkovi. Ve skutečnosti to ovšem bylo také naopak.⁶¹ Charakteristické proto bylo to, že existovala tendence řešit všechny problémy společně cestou dohody představitelů sporných stran. Schválení uzavřených dohod v rámci zastupitelských sborů pak mělo být spíše formalitou. Celkově je možné chápat zapojení českých politických elit do zemské politiky ve dvou hlavních fázích. První představovala doba, kdy byla česká strana převážně v opozici, která trvala cca do počátku osmdesátých let 19. století, a druhou období, kdy měla česká strana sněmovní většinu a byla odpovědná za chod zemské správy.

Od počátku ústavní kontinuity byla zcela zásadní revize volebního řádu do Zemského sněmu Království českého. Tato problematika byla, přestože ji výrazně ovlivňovaly i další vlivy, zcela záležitostí zemské politiky. S reformou volebního práva současně souvisela úprava jednacího řádu nebo emancipace zemské politiky od státní správy jako taková. Cílem reformy volebního systému bylo zajistit sněmovní většinu pro české politice. Součástí české zemské politiky byla i jazyková otázka, kterou se v tomto ohledu rozuměla především úprava používání jazyků u samosprávných orgánů, tj. u obcí a samosprávných okresů. Ostatní sněmovní petice nebo později usnesení, která požadovala úpravu použití u státních orgánů, byly především rezolucí a manifestací českých představ. Zcela zemskou záležitostí byla ovšem také úprava používání národních jazyků u zemských orgánů. Důležitá byla otázka takzvaného národního školství. Národním školstvím se rozumělo především základní školství, tj. systém obecných a měšťanských škol – viz dále. Náklady na školy hradila země v případě, že nižší školské organizace úhradu nákladů nezvládaly. V tomto ohledu byla výrazná otázka menšinových škol, přičemž jejich problematika spočívala v tom, že zřizovatelem všech škol byly místní školní obce, které na jejich zřízení, měly-li náležet druhé národnosti, neměly zájem. V poslední čtvrtině 19. století musela čelit česká politika permanentnímu

⁶⁰ K tomu také: **VELEK, L.** *Rozvíjení české samosprávy jako náhrady neexistujícího státu a jako předstupně státní samostatnosti*. In: **FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J.** (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 146–151.

⁶¹ V mnoha okruzích agendy veřejné správy měly zemské instituce jen poradní funkci, charakteristická byla usnesení zemského sněmu, která vyzývala c. k. vládu k určité činnosti. Nesplnění nároku nejen menšiny, ale vzhledem k systému i sněmovní menšiny mohlo vést k zablokování říšského zastupitelstva, kterým byla v tomto ohledu poslanecká sněmovna říšské rady.

zájmu německé strany, která usilovala o rozdělení Čech. Vzhledem ke kompetencím zemské správy se jednalo v první řadě např. o scelování a rozdělování samosprávných obcí a okresů a v dalším ohledu o dělení samotného Českého království. Zde se jednalo především o zemský sněm a dále např. o daňové katastry atd. Vše bylo současně součástí rozsáhlejší otázky reformy zemského zřízení.⁶²

Pro pochopení vývoje na počátku 20. století je důležité tematiku těchto okruhů alespoň do určité míry rozvést a tím i představit kontinuitu české politiky a jejích představ. Otázka volební reformy se stala aktuální již na prvních jednáních Zemského sněmu Království českého a stala se jednou z priorit české politiky v první polovině šedesátých let. Její problematika byla již ve své době námětem četných studií a je popsána v základní historiografické literatuře. Důležité je zdůraznit, že účelovost konkrétního rozdělení poslaneckých mandátů byla skutečná. Charakteristické byly např. malé censy ve velkostatkářské kurii, které umožňovaly prosazení prostátních a protifederalistických živlů. Staročeská kritika poukazovala nejen na to, že na zvolení českých poslanců je třeba mnohem více voličů, což ještě nemuselo být v rozporu se systémem, který se zatím nepopíral, ale také na to, že české okresy odvádí v přepočtu na obyvatele průměrně více daní než německé. Zde česká strana pochopitelně dokazovala opak toho, co tvrdili němečtí představitelé – viz výše. Výhrady mladočeské frakce směřovaly především k tomu, že obecně nejvíce daní odvádí vesnické obce, pak deskové velkostatky a nakonec města, takže by mělo následovat rozdělení mandátů v poměru 50 (I. kurie):34 (kurie měst):136 (kurie venkovských obcí). Charakteristické bylo, že česko-šlechtická opozice v šedesátých letech přijala adresu zemského sněmu panovníkovi, která ho vyzývala k mimoústavní revizi volebního řádu Zemského sněmu Království českého. Její konečné odmítnutí ze strany vladaře bylo výrazem celkové změny politické konstelace celého habsburského soustátí po roce 1866. Volební reforma se stala předmětem ještě dalších česko-německých dohod a v osmdesátých letech se dočkal volební řád mírné korekce. Celkově se však představy české strany nepodařilo prosadit a na počátku 20. století byla otázka volební reformy stále otevřená, přičemž stále aktuálnější byl požadavek demokratizace.⁶³

⁶² K tomu opět např.: **KŘEN, J.** *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Academia, 1990, s. 224–242. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982.

⁶³ Česká kritika volebního řádu se opírala o dva hlavní rozborů. Garantem prvního byl F. Palacký a druhého K. Sladkovský. Zásadní Palackého údaj představoval výpočet, který zjišťoval průměrnou daň na hlavu v českých a německých volebních okresech. V českých byla ve výši 3 zl. 88 kr. a v německých ve výši 2 zl. 77 kr. Důležité a z hlediska volebního systému odlišné byly podklady Karla Sladkovského, které uváděly výslednou výkonnost daňových poplatníků v jednotlivých kuriích, a to 2 869 742 zl. na I. kurii, 1 955 000 zl. na II. kurii a 7 709 000 zl. na III. Oba rozborů nepředstavovaly pouze dva různé pohledy, ale reprezentovaly celkovou odlišnost pojetí staročechů a mladočeské frakce. Mladočeský přístup totiž nebral ohledy na zájmy deskových velkostatkářů, s kterými Národní strana spolupracovala a upřímně se snažila o trvalé zlepšení jejich postavení v I. kurii. K tomu: **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982. **URBAN, O.** *Der böhmische Landtag*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften,

Vývoj po roce 1866 znamenal celkový krach nejen české politiky, ale všech sil, které si přály federalizaci habsburského státu. Další vývoj byl charakteristický tím, že etablovaná česká politická elita své protivníky vlastně ignorovala a neúčastnila se ani jednání státního, ani zemského zastupitelstva. Tento přístup však současně usnadňoval nástup radikálnějšího mladočeského směru, který byl charakteristický užšími kontakty s veřejností, kterou se mu dařilo ovlivňovat. Charakteristické bylo současně zmanipulování zemské politiky ze strany státu, které vedlo k likvidaci původní česko-šlechtické většiny.⁶⁴

Významný pokus o dohodu české politiky se státem, tj. také o české vyrovnání, proběhl na počátku sedmdesátých let. K jeho podnětům patřilo především to, že se na vládě začaly podílet síly, kterým nebyly situace v Čechách a odcizování české společnosti státu, které naznačovala politika absolutní nezúčastněnosti, lhostejné a ignoraci českých národních představitelů chápaly jako negativní jev. Základní byla ovšem také dočasná rezignace německé liberální politiky. Pokus vlády, a tím i panovníka o dohodu s českými představiteli měl být komplexní a netýkal se pouze záležitostí zemské správy. Pro jednotlivé body dohody českých národních představitelů a aristokracie s vládou se rychle ujalo označení fundamentální články. Vzhledem k tomu, že se však vlastně jednalo o celkový pokus zavést uvnitř zavedeného systému Předlitavska některé federalistické prvky, byla problematika zemských záležitostí zásadní. Důležitá byla opět reforma volebního řádu, která měla zavést většinu pro česko-šlechtickou koalici. Té se mělo dosáhnout změnami v I. kurii, zřízením kurie průmyslu a zvýšením počtu poslanců. Další úprava předpokládala vyřešení jazykové otázky v obcích a samosprávných okresech tak, aby byly garantovány nároky menšin. Dohoda ovšem také do jisté míry směřovala k rozdělování Čech: Hranice okresů se měly měnit podle národního složení obyvatelstva a měl se např. zavést berní katastr. Důležitá však už byla i otázka menšinových škol, přičemž zásadní byla problematika úhrady nákladů na jejich provoz, které měly závazně nést v určité výši jednotlivé školské organizace. Jak známo, dohoda české politiky a vlády se nakonec nerealizovala a celý pokus zůstal pouze dokladem podoby české politiky v té době. Důležité je, že česká strana byla ochotná realizovat dohodu na základě částečné federalizace a byla ochotná

2000, s. 2020–2040. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 845–855.

⁶⁴ Zemský sněm, který se sešel po druhých volbách v roce 1867, byl opět federalistický. V této podobě byl ovšem v situaci, kdy se změnila celková politická konstelace, na státní úrovni nepohodlný, takže ho panovník na popud vlády rozpustil. Další volby proběhly po známém nátlaku na voliče v první kurii, takže je vyhrál provládní velkostatek, přičemž provládní síly získaly většinu.

akceptovat určité prvky rozdělování země, respektive nezávislé existence Čechů a Němců v Čechách – viz např. dělení daňových výnosů.⁶⁵

Celá sedmdesátá léta představovala období, kdy byla česká politika opět v *pasivní rezistenci*.⁶⁶ Národní strana musela stále čelit průběžné opozici mladočechů, kteří se v roce 1874 ustanovili jako samostatné politické seskupení, přičemž soustavně dobývali další poslanecké mandáty. Nová epocha české politiky, kterou měla ještě poměrně dlouhou dobu realizovat Národní strana, byla dána jak ústupem staré gardy a silící mladočeskou opozicí, tak dalším oslabováním německé liberální strany, a tím i jejího monopolu na státní politiku. Cesta k nástupu české strany do čela zemské politiky se tak opět otvírala díky změnám na státní úrovni. Na konci sedmdesátých let se vytvořila vláda hraběte Eduarda Taaffeho, která sdružovala federativní a konzervativní síly a opírala se i o české liberály. Charakteristické bylo, že německá politika v koalici s ústavověrným velkostatkem měly stále na zemském sněmu většinu, tj. v šestém volebním období od roku 1878. C. k. vláda, která reprezentovala jak pročeské, tak zcela protiliberální postoje, v tomto případě Zemský sněm Království českého nerozpustila a realizovala ta pročeská opatření, která se sice týkala Čech, ale nebyla v kompetenci zemské správy. Její jednotlivá opatření jsou poměrně známá, stačí zmínit rozdělení univerzity, úpravu používání jazyků u státních úřadů nebo posléze změnu jazykové praxe

⁶⁵ Výchozím bodem bylo rozpuštění proliberálního sněmu panovníkem, tj. již charakteristický postup, nyní ovšem s negativním dopadem na druhou stranu. Pak následovaly volby, které vyhrál velkostatek, který měl zájem o spolupráci s českou politikou. Cesta Národní strany k jednání s vládou nebyla vůbec snadná a jednoznačná; česká politika nechtěla nový sněm určitou dobu obesílat a obeslání poslanecké sněmovny říšské rady bojkotovala celkově. Stanovisko mladočeské frakce bylo zcela odmítavé. Technicky mělo být „česko-státní“ vyrovnání realizované tak, že na základě předem sjednané dohody vláda sestavila návrhy zákonů, které předložila zemskému sněmu ke schválení. V říjnu 1871 byl Zemskému sněmu Království českého předložen návrh reformy volebního řádu a návrh zemského zákona na ochranu národností. Návrh zákona na ochranu národností předpokládal např. rozdělování samosprávných okresů podle národností a stanovoval jazykové normy. V praxi by se tedy jednalo o novelizaci příslušných zemských zákonů. Zemský sněm následně oba návrhy přijal. Ty však nedostaly vzhledem ke změně politické situace panovníkovu sankci. Součástí vyrovnání měly být i změny na státní úrovni, které by vedly k tomu, že by se změnil poměr mezi státem a Českým královstvím, tj. ve vztahu státu a této korunní země, přičemž se měly upravit kompetence českého zemského sněmu a říšské rady vzhledem k Českému království. Tento model tedy neměnil celkový systém a pouze ho upravoval. Současně umožňoval přijetí podobné praxe v případě dalších korunních zemí. Zde se jednalo v první řadě o Markrabství moravské, kde ve sledované době měly česko-federální síly také většinu. Podobně jako český sněm obdržel Zemský sněm Markrabství moravského předlohu volební reformy, kterou přijal. Ani ta nedostala panovníkovu sankci. K tomu **KOŘÁLKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 156–158. **KŘEN, J.** *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Academia, 1990, s. 181–193. **PEKAŘ, J.** *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke královstvím a zemím v říšské radě zastoupeným*. Praha: Elka Press, 2011, s. 188–190.

⁶⁶ Česko-šlechtická sněmovní většina byla odstraněna osvědčeným způsobem. Sněm byl rozpuštěn a volby v roce 1872 následovaly až ve chvíli, kdy se nátlakem, transakcemi majetku a přemlouváním podařilo zajistit vítězství ústavověrného velkostatku. Transakce majetku intenzivně podporoval rakousko-německý, respektive vídeňský kapitál. Právě s ohledem na nekalé obchodní praktiky se o volbách v dubnu 1872 mluví jako o chabrusu nebo chabrusových volbách. I z toho je zřejmé, jaká síla stála proti zájmům české národní politiky a konzervativní aristokracie. V zásadě se jednalo o to, že postavení garantů rakousko-uherského vyrovnání bylo skutečně silné. Roli hrála i konstelace zahraniční politiky. Rakouská zahraniční politika do té doby stále koketovala s možností odčinění porážky v roce 1866. Vzhledem k vývoji v roce 1871 však bylo zřejmé, že politická superiorita mocného souseda habsburské monarchie, německé říše, je neoddiskutovatelná. **SKŘIVAN, A.** *Evropská politika 1648–1914*. Praha: Aleš Skřivan ml., 1999, s. 214–219. **TAYLOR, A. J. P.** *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809–1918*. Brno: Barrister & Principal, 1998, s. 190–197. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982, s. 256–261.

u vrchního zemského soudu. Jak již bylo řečeno, tato opatření se přímo netýkala zemské správy. Naopak přímý dopad na její chod, který byl navíc nepříznivý pro německou stranu, představovaly změny volebních řádů do obchodních a živnostenských komor v Čechách (viz výše), které měly přímý vliv na ztrátu několika do té doby německých mandátů v zemském sněmu.⁶⁷

V roce 1884 vyhrály české strany v koalici s konzervativním velkostatkem volby do zemského sněmu a vytvořily „českou“ většinu, která již zůstala do konce století trvalá. Její hranice spočívaly ve skutečnosti, že se blížilo zásadní měření sil v rámci české národní politiky. Zatímco při volbách v roce 1878 a 1884 kandidovali podle dohody ze sedmdesátých let mladočeši v rámci společné kandidátní listiny 14 mandátů z 92 (1883), při volbách v roce 1889 již postupovali samostatně a získali 39 poslaneckých křesel. Ze zásadních úprav, které by měnily chod zemské politiky, se české straně mnoho realizovat nepodařilo. V průběhu osmdesátých let došlo ke korekci volebního řádu Zemského sněmu Království českého, která spočívala ve snížení volebního censu.

V roce 1890 zprostředkovala c. k. vláda další jednání, která měla vyřešit situaci v Čechách. Jejími garanty byl velkostatek, česká Národní strana a německé politické strany. Z pohledu staročechů se jednalo o pokus zvrátit pro ně celkově nepříznivý politický vývoj, a tím že dosáhnou dohody s Němci, získat znovu důvěru voličů. K jednání nebyli přizváni zástupci mladočechů, což se posléze ukázalo jako fatální problém. Dohoda opět přesahovala hranice záležitostí zemské správy, takže ve finále měla být realizována jak cestou zemské, tak říšské legislativy. S agendou zemské správy souvisela především revize zemského zřízení, s kterou byla znovu spojena stále aktuální otázka volební reformy a zřízení národnostních kurií na zemském sněmu, rozdělení zemské školní rady a zemské zemědělské rady a řešení problematiky menšinových škol. Šířeji souvisela se zemskými záležitostmi revize vedení obchodních a živnostenských komor a zřízení další komory v Hradci Králové.

Proti této dohodě, kterou s Němci uzavřeli představitelé velkostatku a Národní strana, se rychle vzbouřilo vedení Národní strany svobodomyslné, které prezentovalo četné body ujednání jako protičeské a pro Čechy nepřijatelné. Mladočeši měli obecně problém s jakýmkoliv náznakem dělení Čech, na kterém na druhé straně trvali Němci. V této souvislosti, tj. v rámci česko-německé otázky, odmítali zrušení platnosti jazykových nařízení z roku 1880 pro nečeská území v Čechách, bránili se dělení zemské školní a zemědělské rady nebo svolení s administrativním dělením územně správních

⁶⁷ Č. 18/1884 z. z. Změna volebního řádu do Zemského sněmu Království českého byla provedena zemským zákonem z 20. 5. 1886. *Zemský zákoník pro Království české*. Ročník 1884, s. 39. *Zemský zákoník pro Království české*. Ročník 1886, s. 123.

celků státní správy.⁶⁸ Kritika Národní strany svobodomyšlné nacházela ohlas u nejširší veřejnosti, přičemž se jednalo o faktor, který přispíval k její radikalizaci. Potíže signatářů dohody komplikovala v Čechách i ta skutečnost, že jako první se v zemském sněmu projednávaly předlohy, které představovaly ústupky německé politice, tj. přijetí předlohy o rozdělení zemské školní rady a zemské zemědělské rady. Zbytek osmého volebního období zemského sněmu vyplňoval konflikt Čechů s Čechy, který trval až do dalších voleb, kdy byli staročeši zcela poraženi a politicky marginalizováni.⁶⁹

V rámci devátého volebního období zemského sněmu opět ovlivňovala vývoj zemské politiky situace celého Předlitavska, do které výrazně zasáhla vláda K. Badeniho. Ta se opět pokusila o realizaci pročeských opatření, tj. „Badeniho“ jazyková nařízení, přičemž jejich dočasné zavedení do praxe vedlo ke sjednocení německé politiky, která byla stále méně rakouská a stále nacionálně radikálnější. S radikálními stranami musely udržovat chod i ty subjekty, které s nimi v zásadě nesouhlasily anebo viděly realitu jinak. C. k. vláda již posléze nebyla schopná hrát roli silného hráče, který sjednával nebo se pokoušel prosazovat zásadní dohody, a charakteristické bylo, že obvykle neměla důvěru žádné národní strany a podporu získávala případ od případu. V rámci zemské politiky sice měly převahu pročeské nebo spíše protiněmecké síly, ale bez garance státu nebo panovníka ji neměly možnost uvést v zásadních momentech do praxe. V roce 1898 např. přijal Zemský sněm Království českého návrh zákona o menšinových školách, ale panovník mu pochopitelně s ohledem na německou stranu nedal sankci. Nešlo o to, že by ho chtěl zamítnout, ale o to, že ho nemohl schválit. Podobně v té době dopadly české představy, které usilovaly o zvýšení autority a kompetencí Českého království. Týkalo se to např. zájmu o vytvoření vlastní zemské daňové soustavy.⁷⁰

Tento zcela zhruba naznačený vývoj české zemské politiky zdánlivě dokazuje absenci vývoje a v zásadě celkovou neúspěšnost české politiky v Čechách. To současně koresponduje s tou částí historiografie, která si do značné míry všímá pouze politického vývoje, a to ještě hlavně v kontextu

⁶⁸ Částečné zrušení platnosti jazykových nařízení a rozdělování územně správních celků státní správy patřilo k té části dohody, kterou by realizovala státní legislativa nebo exekutiva. Dohodu o zásahu do z české strany dosud nezpochybnitelných jazykových nařízení o komunikaci státních úřadů se stranami uvádí J. Kořalka. R. Sak podotýká, že se je podařilo zachovat. Podobně jako se mluví o nezrealizované národnostní dohodě z roku 1871 jako o fundamentálních člancích, označují se úmluvy z počátku devadesátých let jako tzv. punktace. **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 164, 165. **SAK, R.** *Rieger: Konzervativec nebo liberál?* Praha: Academia, 2003, s. 245–254.

⁶⁹ K tomu opět např.: **KŘEN, J.** *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Academia, 1990, s. 224–242. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982.

⁷⁰ **VELEK, L.** *Rozvíjení české samosprávy jako náhrady neexistujícího státu a jako předstupně státní samostatnosti*. In: **FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J.** (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 146–151.

s národnostním konfliktem. Ve skutečnosti zemská politika ovlivňovala poměrně široký výkon agendy veřejné správy, která byla v kompetenci země. Její detailnější přehled naznačuje další kapitola, ale již zde je možné zdůraznit její charakter, a tím i význam, který měla pro českou společnost. Již v době, kdy tvořila většinu německá strana, realizovala se opatření, na kterých mohly participovat i české zájmy. Stačí zmínit, že se rozvíjelo zemské školství, pod patronací země se nacházela nejnížší úvěrová soustava a založením Hypoteční banky Království českého vznikla mohutná veřejnoprávní peněžní instituce, která byla schopná zasahovat do vývoje úvěrové soustavy.

Ještě více stoupala role Českého království v době, kdy začala sněmovní většinu vytvářet koalice velkostatku a české občanské politiky. České společnosti a její politice se tím dostalo do rukou vedení poměrně velikého subjektu, jehož význam dále rostl. Vzestup agendy a vlivu Českého království byl jednak důsledkem přímého zájmu české politiky, kterému na rozdíl od představitelů německé společnosti chyběla alternativní možnost realizace, ale i celkového politického klimatu, které přálo po ekonomickém krachu čistě liberální politiky v sedmdesátých letech intervenční politice veřejnoprávních subjektů. Časová shoda mezi českou podporou konzervativní vlády E. Taaffeho, získáním sněmovní většiny v Čechách a nárůstem agendy zemské správy není náhodná.⁷¹

Obecně nacházeli proponenti české politiky uplatnění v rámci zemských ústavů, jednotlivé instituce a projekty byly příjemci zemských dotací a subvencí a postupně se začala rozvíjet celá řada projektů, které měly různý význam a z dlouhodobého hlediska různý úspěch. Význam země stoupal v rámci zemědělské politiky, kde se od osmdesátých let 19. století rozvíjela kompletní soustava tzv. „odborného školství“, které bylo regulované zemským zákonodárstvím, a země udělovala různé účelové dotace. Podobná situace byla ve zdravotnictví a v sociální péči, kde vedle přímého vlastnictví několika ústavů země ovlivňovala rozvoj soustavy nemocničních zařízení. Role země nebyla marginální ani na poli vědy. Velké zatížení představoval provoz základního, tj. národního školství. Důležitá byla role Českého království v rámci hospodářství. Přímě ho ovlivňovalo opět především regulací soustavy odborných škol a pomocí některých účelových dávek. Situace se principiálně změnila po zřízení Zemské banky Království českého na počátku devadesátých let. Tím se země a s ní i česká politická reprezentace stala garantem druhého veřejnoprávního finančního subjektu, jehož význam velice rychle rostl. Jen do počátku 20. století Zemská banka poskytl úvěry ve výši několika stovek milionů korun. Zřízení Zemské banky vedlo k masivnímu úvěrování nižších

⁷¹ Změny, které evokoval ústup nebo zpochybnění liberalismu, byly zmíněny výše. Obecně došlo k výraznému posunutí v rámci celého chápání organizace státu a společnosti. Jiné postoje zaujímaly soukromé hospodářské subjekty a jinak se choval veřejný sektor. Jeho význam narůstal a propojoval se se soukromou sférou. Právě propojení české politiky, hospodářského světa a veřejného sektoru na vládní a zemské úrovni, respektive v rámci nižší samosprávy prostředí české společnosti mimořádně vyhovovalo. Se situací vývoje v rámci nižší, ale často vlivné samosprávy souvisí význam tzv. municipalizace. K tomu v rámci spíše rakouského prostředí: **HANISCH, E.** *Österreichische Geschichte 1890–1990. Der lange Schatten des Staates*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 185–189. **SANDGRUBER, R.** *Österreichische Geschichte. Ökonomie und Politik*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 305–308.

samosprávných subjektů, zemědělských projektů a výstavby „železnic nižšího řádu“. Podpora budování železnic, které byly méně výkonné, a tím i lacinější, byla jedním z nejvýznamnějších stavebních projektů, na kterém se země podílela. Opět je třeba zdůraznit, že se jednalo o projekty, do kterých se investovalo jen na bázi „veřejného úvěru“ během deseti let okolo sto milionů korun. Druhou a neméně významnou investiční oblast představovala regulace řek. Ta v některých případech souvisela spíše se zemědělskou otázkou, když se stavěla vodní díla, která chránila zemědělské pozemky, ale obecně nabývala na významu a postupně začala představovat zcela svébytný projekt. Přestože čas největších investic měl přijít až ve 20. století, v devadesátých letech význam této otázky stále stoupal.

I když byla mnohdy činnost Zemského sněmu Království českého ochromena česko-německým nebo v první polovině devadesátých let česko-českým sporem, chod zemské správy se v té době nezastavoval. K realizaci podstatné části agendy stačilo nejenom přijetí, ale alespoň projednání části zemského rozpočtu, který garantoval potřebné finanční prostředky. Jeho přijetí bylo v řadě případů sice také komplikované, ale obvykle se ho vyřídit podařilo. Některé významné projekty české politiky se navíc zdařilo zrealizovat a v rámci zemské legislativy vyřídit. Významnou část agendy realizoval navíc zemský výbor, který nebyl případnými konflikty postižen. Přestože význam, tj. např. z finančního hlediska, Českého království byl nesrovnatelný s mocí, kterou disponoval stát, nebyla aréna, v které se mohla česká politika realizovat, vůbec malá. V devadesátých letech byl objem zemského rozpočtu několik desítek milionů korun a další finanční prostředky plynuly do českého prostoru ze strany státu v případě těch projektů, které stát spolufinancoval se zemí. Objem úvěrů poskytnutých za jeden účetní rok veřejnými finančními ústavy navíc dosahoval několika dalších desítek milionů korun. Získáním většiny v zemském sněmu a především v zemském výboru získala česká politika navíc významné kompetence, které umožnily provádět každodenní politiku. Zvláště významný byl dohled nad nižší samosprávou, a to pochopitelně i německou, který v praxi znamenal např. kompetence v oblasti daňové a úvěrové politiky nižší samosprávy.

V osmdesátých a devadesátých letech se podařilo české politice v rámci zemské správy zrealizovat celou řadu projektů v oblasti kultury a hospodářství a v podstatě se podařilo vytvořit navzdory všem nevýhodám svébytný prostor, který byl doménou české politiky. S příchodem 20. století však byla stále aktuálnější otázka, zda se ho podaří udržet vzhledem k politickému a hospodářskému vývoji. Rozhodující byl opět česko-německý spor, ale problém působilo i to, že se ukazovalo, že některé projekty jsou sice oslnivé a přinášejí okamžité ekonomické impulzy českému prostředí, ale že v delším horizontu jsou sporné a přesahují možnosti Českého království.

2.3 Zájmy velkostatku

Významným hráčem byl v rámci zemské politiky takzvaný velkostatek. Vznik tohoto politicky velice významného subjektu byl výsledkem společenského vývoje v předústavním období a specifik politického systému Předlitavska. V podstatě se jednalo o vlastníky bývalých feudálních panství a statků, pro které se v nové právní úpravě používalo označení deskový statek/majetek. Majitele deskových statků nelze v úplnosti ztotožnit s tradiční aristokracií, která však vlastnila většinu (rozlohou, hospodářským výkonem) deskového majetku. Již v průběhu první poloviny 19. století byla doplňována o zástupce „druhé šlechty“, tj. jednotlivce z řad občanských vrstev, kteří na základě své úspěšné kariéry získávali predikát, respektive zakupovali tehdy ještě feudální majetek. Tento trend se nejenom v Čechách po roce 1860 zrychloval a vedl k sociálním změnám uvnitř této skupiny. V rámci této problematiky vzniká několik významných otázek, jejichž zodpovězení může být velmi složité. Celkově lze říct, že tradiční aristokracie se chápala jako svébytná sociální skupina s vlastními právy, nároky a představami, tj. se specifickou kulturou. Obecně však byla velice úzká – v českém prostředí ji vytvářelo maximálně několik set politicky činných osob (s rodinami v řádu tisíců osob) – a z pohledu vnějšího světa byla poměrně marginální. Několik tradičních šlechtických rodů však vlastnilo tak rozsáhlé majetky, že se jejich majitelé do značné míry vnímali jako představitelé zcela samostatných a suverénních subjektů.⁷²

Způsob vnímání společenského zařazení ze strany jedinců z řad druhé šlechty byl různý, přičemž charakteristický byl způsob napodobování kulturních zvyků klasické aristokracie. Antipodem těchto pokusů bylo ovšem přehlížení a ignorace této snahy ze strany nejen jednotlivců, ale i tradiční aristokracie jako celku. Poté co se v druhé polovině 19. století společenská struktura deskových vlastníků dále měnila, se chování a postoje jejich jednotlivých představitelů stále více odlišovaly. Pořizování deskového majetku obecně naznačovalo zájem doplnit portfolio vlastnictví o konzervativní provoz s garancí menšího, ale stálého příjmu, nebo snahu o manifestaci společenského statutu, kterou jednotlivé velkostatky, jejichž součástí byly obvykle rozsáhlé lesní pozemky a prestižní zámecké objekty, přinášely.⁷³

⁷² V Čechách přesahoval počet velkostatků, které nevlastnila tradiční aristokracie, více jak polovinu. **VELEK, L.** *Strana ústavověrného velkostatku*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 90.

⁷³ Situaci na počátku 20. století naznačuje M. Navrátil, který publikoval seznamy voličů I. kurie. **NAVRÁTIL, M.** *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 152–163. Obecně k postavení aristokracie: **BEZECNÝ, Z.** *Příliš uzavřená společnost. Orliční Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Historický ústav, 2005.

Postupně docházelo k tomu, že se mezi majiteli deskových statků prosazovala vedle představitelů tradiční šlechty poměrně široká skupina jedinců s úplně rozdílnými zájmy a kulturními prioritami. Tito jednotlivci se současně hlásili s různým důrazem k jednotlivým národním táborům. Vedle „první vlny“ druhé šlechty, tj. jednotlivců a rodin, kteří obdrželi predikát v první polovině 19. století, která se již ve sledované době s různým úspěchem etablovala mezi tradiční šlechtou, se rychle objevují další postavy, které reprezentovaly nové postoje. V zásadě se jedná jednak o úspěšné představitele obou národních táborů a dílem i o vlivnou skupinu národnostně do značné míry indiferentních osob, jejichž úspěch souvisel například se státní službou. Tyto jednotlivce charakterizovaly do značné míry konzervativní postoje vyplývající z podstaty jejich hospodářské existence. Jejich potomci se však na druhé straně mohli stávat proponenty obou národních politik.

Politický vliv přinášela vlastníkům deskových statků úprava volebního práva, která byla charakteristická na všech úrovních politického systému habsburské říše. Základem této úpravy byla představa, že vlastnictví rozsáhlých pozemkových komplexů podepřené určitou fiskální výkonností vytváří specifický zájem jejich majitelů v rámci výkonu veřejné správy, jehož garancí je přidělení určité části státní nebo správní moci. V tomto ohledu je třeba říct, že na počátku ústavního vývoje představoval deskový velkostatek skutečně ekonomicky výkonné těleso. Ze zkoumání podkladů k reformě volebního systému vyplynulo, že deskový velkostatek v Českém království odváděl státní daně ve výši přes 2 800 000 zlatých, což bylo sice méně než v případě vlastníků venkovského majetku, ale více než městského.⁷⁴ Garance politické moci vlastníků deskových velkostatků byla současně v zájmu monarchistického státu. Tato představa se ovšem stále vyvíjela např. v závislosti na tom, jak stoupal vliv liberální politiky, která měla jiné priority než tradiční konzervativní síly a k jejich prosazení jak v rámci státu, tak jednotlivých korunních zemí potřebovala získat politickou podporu. S politickými právy souvisel další specifický zájem o vlastnictví deskových statků, neboť s jejich nákupem se otevíral vlivným jedincům prostor k dalšímu podílu na veřejné moci.⁷⁵

V rámci všech devíti volebních období Zemského sněmu Království českého v letech 1861–1900 byli představitelé velkostatku organizováni do dvou zásadních politických uskupení. První se nazývalo Strana konzervativního velkostatku a druhé „ústavověrný velkostatek“. Konzervativní velkostatek sdružoval politické síly, které měly zájem na federalizaci habsburského státu nebo alespoň na suverénnějším postavení Českého království. Ústavověrný velkostatek naopak spolupracoval s německými liberály a v zásadě trval na centralistickém uspořádání říše.

⁷⁴ Tj. pouze na pozemkové dani. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 845–855.

⁷⁵ Tj. nákup velkostatků např. ze strany úspěšných podnikatelů.

Charakteristické bylo, že všechny volby s výjimkou prvních vyhrávala jednoznačně jedna, nebo druhá strana. Konzervativní velkostatek ovládal I. kurii v druhém volebním období (počátek roku 1867), v čtvrtém volebním období (1869–1872) a pak nepřetržitě od osmdesátých let, tj. VII., VIII. a IX. volební období.⁷⁶

V rámci obou politických seskupení dominovala tradiční aristokracie, která sice podporovala oba národní tábory, ale obecně zastávala své vlastní zájmy. Hranice, která její představitele oddělovala od občanské společnosti obou národních táborů, byla poměrně silná a pouze v několika případech došlo k jejímu narušení.⁷⁷ Obecně širší byly kontakty a propojenost občanské politiky a zástupců druhé šlechty a dalších představitelů deskových velkostatkářů, kteří byli nešlechtického původu. V rámci strany konzervativního velkostatku, která spolupracovala s českou občanskou politikou, byli v VIII. volebním období organizováni např. Čeněk Mareš jako majitel velkostatku Suchomasty, Albín Bráf, Vilém Rychlý, Josef Hlávka nebo Jan Jeřábek, kteří byli přímými proponenty české politiky, tj. v té době její konzervativnější části.⁷⁸ V případě ústavověrného velkostatku – vzhledem k jeho nearistokratické části – byla podobně jako na české straně charakteristická přítomnost úspěšných jednotlivců z původně občanského prostředí. Příznačný byl také vysoký podíl představitelů průmyslu. Ústavověrný velkostatek také o integraci představitelů druhé šlechty a osob navázaných na liberální prostředí cíleně usiloval. Na konci 19. století poskytovala I. kurie paradoxně politický azyl stoupencům kdysi mocného liberálního směru.

Zemská politika konzervativního velkostatku v Čechách měla dlouhodobě několik priorit. První prioritu představoval zájem o prosazení federalizace habsburské říše nebo alespoň zavedení některých prvků federalizace v Čechách, které by např. spočívaly v posílení pravomocí Zemského sněmu Království českého. Charakteristický byl také zájem o prosazení zájmů velkostatku jako takového. V šedesátých letech se jednalo např. o ambiciózní představu vytvoření svébytného

⁷⁶ Vítězství jedné nebo druhé strany ve druhém volebním sboru I. kurie zaručovala skutečnost, že se volilo pouze v jednom volebním okrese a vyhrávala ta strana, která získala absolutní většinu hlasů. Stačilo tedy získat několik voličských hlasů vázaných na vlastnictví velkostatku. **VELEK, L.** *Strana ústavověrného velkostatku*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 90.

⁷⁷ S českou občanskou politikou spolupracoval např. Jan Nepomuk hrabě Harrach, který byl členem Národní strany. Druhý případ nejen politického ale i kulturního narušení obou sfér reprezentoval radikální mladočech JUDr. Václav hrabě Kounic. **KLOBAS, O.** *Václav hrabě Kounic. Šlechtic nejen rodem*. Brno: AVE, 1993.

⁷⁸ A. Bráf měl být přímým „nástupcem“ svého tchána F. L. Riegra v čele Národní strany. Čeněk Mareš byl přednostou okresního zastupitelstva v Berouně a stal se ředitelem Zemské banky Království českého. Kariéra J. Hlávky je více než známá. Jan Radimský se účastnil vyložené pročeských aktivit, které měly usnadnit nevalnou situaci vídeňských Čechů. J. Radimskému patřil velkostatek Pašinka a současně byl důstojníkem c. k. armády. V pátém volebním období byl poslancem zemského sněmu za první kurii také JUDr. Jan Palacký, syn F. Palackého. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1887*. Vídeň, 1887, s. 378. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1892*. Vídeň, 1892, s. 538. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1913*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994, s. 33, 191, 222.

postavení velkostatku vzhledem k občanské společnosti, která spočívala v chápání deskového majetku jako samostatného správního celku, a to i vzhledem ke vznikajícím institucím veřejné správy. Na konci 19. století šlo také o udržení kuriálního volebního řádu do zemského sněmu, který garantoval mandáty v I. kurii. V rámci každodenní politické praxe byla v šedesátých a sedmdesátých letech důležitá otázka volební reformy. Situace v I. kurii byla z hlediska zájmu federalizace mimořádně důležitá. Liberální politika, která měla při zavedení prvních ústavních zákonů rozhodující slovo, přitom prosadila, aby byl nízký volební census. Tím se umožnil přístup méně zámožným deskovým vlastníkům k volbám, přičemž se často jednalo o proponenty centralistické politiky z řad druhé šlechty nebo občanských majitelů. Konzervativní velkostatek zastával ve shodě s českou občanskou (staročeskou) politikou názor, který předpokládal zvýšení censu nebo rozdělení kurie na další volební sbory s různým a pro jeho protagonisty výhodným počtem mandátů. Tyto představy byly součástí jak předlohy volební reformy z šedesátých let, tak zemským sněmem přijaté předlohy zákona o reformě volebního řádu z roku 1871. Tyto představy se realizovat nepodařilo a vítězství konzervativního velkostatku v osmdesátých letech bylo důsledkem jak propojenosti státní politiky, tak přirozeného vývoje. Dlouhodobým a uznávaným představitelem konzervativního velkostatku byl kníže Jiří z Lobkowicz.⁷⁹ Ústavověrný velkostatek trval podobně jako konzervativní na zásadě kuriálního volebního systému. Dlouhou dobu navíc odmítal z lehce pochopitelných důvodů zásadnější změny. Od vítězství koalice staročechů a konzervativního velkostatku byl až do počátku 20. století trvale vyřazen ze hry, přestože probíhaly snahy, které by mu zajistily na základě volebního kompromisu v rámci první kurie určitý počet mandátů. Této dohody s konzervativními velkostatkáři však bylo dosaženo až v roce 1901.⁸⁰

2.4 Stát a c. k. vláda

V rámci ústavního vývoje Předlitavska bylo charakteristické, že habsburský stát stál do značné míry vedle občanské společnosti a sledoval své vlastní zájmy. Tato skutečnost byla poplatná staršímu dlouhodobému vývoji, kdy absolutistický režim řídil celou společnost a jeho struktura v čele

⁷⁹ Jiří Kristián z Lobkowicz byl zemským maršálkem Království českého nepřetržitě v době majority staročesko-šlechtické koalice. Charakteristické byly jeho nadnárodní postoje, podpora českého státního práva a důvěra v principy co možná nejširší samosprávy, které tak snad mohly doplňovat nenaplněnou zásadu federalizace. V rámci tohoto dogmatu podstoupil několik střetů s panovníkem, ke kterému však byl celkově zcela loajální. **HLAVÁČKA, M.** *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha: Libri, 2006, s. 154–162.

⁸⁰ Přitom v poslanecké sněmovně říšské rady došlo k příslušné dohodě již dříve, v roce 1882. České království bylo rozdělené na několik volebních okresů, které garantovaly mandáty pro oba velkostatkářské tábory. **VELEK, L.** *Strana ústavověrného velkostatku*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 90. Také: **GEORGIEV, J.** *Strana konzervativního velkostatku*, In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 72–74. **GEORGIEV, J.** *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011.

s panovníkem byla nadřazena všem dalším subjektům. V praxi se jednalo o to, že panovník a další státní sktruktury, tj. především monarchii tradičně oddané subjekty jako armáda nebo úřednický aparát, stály vedle institucí, které byly vytvářeny na základě zájmu občanské společnosti (jednotlivé zastupitelské sbory v čele s říšskou radou, zemskými sněmy a soustavou samosprávy). Tato situace navíc nebyla vůbec náhodná a odpovídala dlouhodobému vývoji rakouského a posléze předlitavského politického systému, který charakterizovala jen velice neochotná a v konečném důsledku rychlá rezignace panovnické moci jako jediného garanta státu před nároky občanské společnosti. Výsledkem tohoto způsobu zavedení ústavního systému byla i archivace určitých pravidel, jejichž výsledkem bylo zavedení ústavního principu. Ústavní princip stál sice jednak na vůli určitých skupin, ale také na autoritě panovníka, která zůstala v konečném důsledku značná a přes nutné ústupky do velké míry suverénní. Výsledkem byla situace, že vedle sebe stál systém „panovnickových“ orgánů, tj. státní správa, a legislativa včetně subjektů samosprávy, které ztělesňovaly zájmy nejprve občanské společnosti a pak různých národních táborů.

Varianta, kdy občanská politika řídila chod státu a současně za něj odpovídala, existovala především na počátku šedesátých let 19. století, kdy byly monarchistické nebo protiliberální síly v defenzívě. O této době lze také říct, že rakouská liberální politika řídila chod státu na vládní úrovni. Postupně se však prosazovala praxe, kdy občanská politika držela mandáty v poslanecké sněmovně říšské rady, ale vláda byla závislá na panovníkovi. Šéfové kabinetu se sice ucházeli o přízeň poslanců a konkrétní představitelé občanské politiky drželi např. jednotlivé ministerské posty, garantem vlády a celé správy však byl panovník.

Současně bylo charakteristické, že docházelo k permanentnímu narušování tohoto bloku, které vedlo nakonec k tomu, že úřednický aparát sledoval v mnoha ohledech např. národní zájmy a jen formálně hájil zájmy státu. Na počátku ústavního vývoje představovaly jednotlivé oblasti státní správy konstantní oporu státní moci. Úřednický aparát bez ohledu na národní příslušnost se ztotožňoval s rakouským státem a jeho jednotlivými atributy, které představoval na jedné straně panovník a na druhé paradoxně liberální linie rakousko-německé politiky. Panovníkovi byla navíc zcela jednoznačně oddaná armáda a ostatní ozbrojené složky. Postupně však začínali do státní správy pronikat jedinci preferující národní zájem před oddaností panovníkovi a státu. Tomuto trendu se s výjimkou armády neubránila v podstatě žádná oblast a úroveň státní správy.⁸¹

⁸¹ V případě českých oblastí se jednalo nejprve o nižší oblasti soudní soustavy v Čechách, o orgány finanční a politické správy. Národně český živel se postupně prosazoval i ve státních orgánech na zemské úrovni a proponenti české politiky pronikali i do vládních úřadů. Vzestup přítomnosti „českých“ úředníků mnohdy představoval jednu z hlavních linií české politiky. Situace kulminovala po jazykových nařízeních ministerského předsedy K. Badeniho, kdy již český živel otevřeně zaváděl vlastní praktiky a předlitavské úřady v Čechách provozovaly vlastní politiku. Podobná situace vládla i u státních úřadů v Sudetech, které ovládala místní německá politika. Habsburská monarchie tak ztrácela v českých oblastech půdu pod nohama i v této oblasti dlouho před rokem 1918. K tomu **HLAVAČKA, M.** *Zlatý věk české*

Ve vztahu k vývoji v Čechách se vládní politika měnila vzhledem k orientaci jednotlivých kabinetů. V osmdesátých letech spolupracoval s českou stranou kabinet hraběte E. Taaffeho. Tato vláda se celkově opírala o koalici konzervativců a českých liberálů. Ti byli pro vládní politiku získání přísliby postupného řešení národnostní problematiky, personální politikou a vstřícnými finančními subvencemi v rámci etatistických zásahů do *hospodářství*. V devadesátých letech se pokusil o jednostranné pročeské opatření předseda vlády hrabě Kazimír Badeni. Jeho pokus o smír zmařila rozhodná opozice německé politiky a jediným výsledkem jeho politiky bylo vedle národní nenávisti další praktické oslabování samostatnosti státní správy.⁸²

Stát se dlouhodobě snažil o zprostředkování národnostní dohody mezi oběma znesvářenými tábory v Čechách. Jeho pozice však postupně slábla, takže na přelomu tisíciletí již zůstával především prostředníkem. Po krizi Badeniho vlády ustupovali představitelé státu tlaku německé politiky; výrazem této situace bylo zamítavé stanovisko k jednotlivým usnesením zemského sněmu v případě, že se zabývala spornými otázkami. V rámci národnostní problematiky trval stát na výlučnosti státní správy, kterou chtěl uchránit od nacionalizačních tlaků. Příznačná byla skutečnost, že právě v této záležitosti postupně a dlouhodobě v praxi ztrácel jednu pozici za druhou.⁸³

V rámci vztahu k zemské správě v Čechách (jednotlivé momenty však platí i obecně) se státní představitelé snažili především o uchování vlivu subjektů státní správy na agendu zemské správy. Zde se jednalo hlavně o detaily možné revize zemského zřízení, tj. o zachování praxe schvalovacích procesů státní správy a panovníka v případě usnesení a návrhů zákonů zemského sněmu. V další řadě měla státní správa obdobný zájem v případě svých pravomocí ve vztahu k jednotlivým subjektům samosprávy (např. pravomoci místodržitelství při schvalování zadlužení samospráv nebo výše obecních a okresních přírážek, tj. zde především agenda spolurozhodování/schvalování státní

samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913. Praha: Libri, 2006, s. 130–144. **HLAVAČKA, M.** *Užívání jazyka v byrokratizované komunikaci a samospráva v Čechách do roku 1914.* In: **FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J.** (eds.). *Moravské vyrovnání z roku 1905.* Brno: Matice moravská, 2006, s. 299–307.

⁸² Nařízení ministerského předsedy K. Badeniho zavádělo češtinu vedle němčiny jako druhou vnitřní úřední řeč některých státních úřadů v Čechách a na Moravě, tj. nařízení z 5. 4. 1897 a z 22. 4. 1897. Charakteristické bylo, že úplné dvojazyčnosti příslušných úřadů mělo být do značné míry dosaženo dvojazyčností úředníků. V tomto případě se jednalo o skutečnost, která popírala dosavadní vývoj státní správy a negovala její kosmopolitní praxi. K. Badeni se opíral o své zkušenosti z vývoje v Haliči a domníval se, že zaváděná opatření nepoškodí ani státní správu, ani nebudou vyvolávat negativní emoce u německé společnosti v Čechách. Odpor německé veřejnosti byl však tak silný, že vedl jak k pádu nařízení, tak ke sjednocení německé politiky do nejen protičeského ale i protistátního směru. K tomu: **KŘEN, J.** *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918.* Praha: Academia, 1990, s. 257–280.

⁸³ Tj. především na politice národních subjektů nezávislý výběr úředníků, loajalita těchto osob k panovnickému domu a k jeho nadnárodní praxi nebo praxe používání jazyků ve státní správě – mimo situaci zachování německého jazyka jako vnitřní úřední řeči v době Badeniho vlády.

správy a zemské správy). Stát se také snažil udržet stávající praxi v národním školství, které bylo v konečném důsledku financované ze zemského rozpočtu, ale jednotlivé směrnice určovalo ministerstvo kultu a vyučování.

V případě té agendy národnostní problematiky, která by se řešila na základě zemské legislativy, měl stát např. dlouhodobý zájem na uchování některých pozic německého jazyka. Tato otázka jednak souvisela s úpravou používání německého jazyka při úředním styku zemských orgánů s úřady státní správy a s úřady dalších korunních zemí. V další řadě se jednalo o úpravu používání jazyků samosprávnými orgány v Čechách. V obou případech sledovali představitelé státní správy zájem uchovat prioritu německého jazyka v komunikaci s orgány státní správy.⁸⁴ K mnoha dalším aspektům úpravy používání jazyků orgány zemské samosprávy neměl stát v obecné rovině výhrady a byl neutrální i v případě dalších sporných bodů národnostní problematiky, tj. např. otázce menšinových škol, národnostních kurií atd.

⁸⁴ V praxi se však prosazovala tendence, že orgány státní správy permanentně tolerovaly vzestup českého jazyka jako v mnoha ohledech druhé neformální úřední řeči. Nekompromisní byly naopak subjekty samosprávy, které rozhodně hájily používání jazyka, který byl v místě obvyklý. K tomu znovu **HLAVAČKA, M.** *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha: Libri, 2006, s. 145–153.

3. Jednotlivé agendy zemské veřejné správy

3.1.1 Obecní a okresní záležitosti, železnice, vodní díla, veřejné stavby

České království mělo široké kompetence v oblasti okresní a obecní samosprávy, přičemž jeho činnost měla kvalitativně různý charakter: některé oblasti upravovala zemská legislativa, jiné usnesení zemského sněmu a další usnesení zemského výboru. Zemská legislativa zaváděla a měnila obecní zřízení.⁸⁵ Nejobvyklejší zásah představovaly zejména úpravy systému obecních a okresních financí, který obecní zřízení stanovovalo. V oblasti veřejných financí byly samosprávné obce a okresy na zemi velice závislé. Na základě zemského zákonodárství byly zaváděny větší obecní půjčky, dávky (nápojové, z nájemného, posléze např. poplatky za používání vodovodu) a přirážky k přímým daním. V oblasti přirážek – viz níže – platila zásada, že nižší schvaloval zemský výbor a větší zemský výbor s místodržitelstvím, jestliže nenašly shodu, měly být zavedeny na základě usnesení sněmu. V devadesátých letech probíhal dlouhodobější trend, který zmenšoval kompetence sněmu ve prospěch zemského výboru.⁸⁶ Zemské zákonodárství ovšem upravovalo obecní a okresní záležitosti v mnoha dalších oblastech; zemská legislativa (samozřejmě nejenom ta) přikazovala nižší samosprávě stále další a další úkoly (viz níže), přičemž v některých případech přebírala odpovědnost za částečné uhrazení jejich nákladů.⁸⁷ Země také podporovala samosprávu na základě zemských subvencí (např. v oblasti výstavby silnic).

Aktivita v oblasti výstavby dopravních komunikací byla jednou z dalších výrazných činností Českého království. Zatímco v rámci budování a údržby silniční sítě se země angažovala především v rámci subvencí okresům (zemské silnice existovaly v Čechách pouze výjimečně), v ostatních oblastech byla daleko aktivnější. Na základě zemského zákonodárství z počátku devadesátých let byl dán

⁸⁵ Idea samosprávy stále předpokládala zřízení veřejnoprávních korporací, kterým byl na základě platné legislativy svěřen výkon určitých oblastí veřejné správy. Systém samosprávy v Předlitavsku byl formován na základě rámcového říšského zákona z roku 1862, který stanovil pravidla systému; v jednotlivých korunních zemích byla samospráva zavedena na základě zemského zákonodárství. V Čechách byla přijata příslušná úprava, která zaváděla samosprávu na úrovni obcí a okresů v roce 1864. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 310–320. **MALÝ, K.** *Dějiny českého a československého práva do roku 1948*, Praha: Linde, 2005, s. 253–256.

⁸⁶ Na základě zemských zákonů se v devadesátých letech např. povolovaly velké půjčky pro Liberec, který stavěl radnici, vodovod a kanalizaci – až 850 000 zl. (26/1894 z. z., 65/1894 z. z.). Na základě zemských zákonů se zaváděly jednotlivé dávky – tj. za dodávání vody (např. v Děčíně od r. 1892 za používání vodovodu 1 zl. ročně za každou místnost nad 7 m²), *kanalizační* dávka nebo dávka z nájmu (např. od r. 1893 v Táboře – 2 kr. z každého nájmu). Větší úpravu systému představoval zemský zákon 60/1893 z. z., který upravil systém kompetencí zemských a státních orgánů v oblasti obecních a okresních přirážek a omezil kompetence sněmu v oblasti dávek – např. zmíněná dávka z nájemného se měla zavádět na základě shody zemského výboru a místodržitelství (tj. změna obecního zřízení). *Zemský zákoník pro Království české*. Ročník 1892, Praha, 1893, s. 18. *Tamtéž*. Ročník 1894, Praha, 1895, s. 33. *Tamtéž*. Ročník 1893, Praha, 1894, s. 36–38.

⁸⁷ Na základě obecního zřízení zemská legislativa upravovala slučování obcí, stavební řády (např. v případě asanace židovského města v Praze) nebo rezignovala na vybírání přirážek, aby podpořila stavební boom v některých oblastech.

impulz k budování drah *nižšího řádu*. Země přitom sledovala podobnou politiku jako stát, přičemž používala následující nástroje. Jednotlivým společnostem garantovala úvěry, přebírala jejich kmenové akcie a přidělovala jim subvence.⁸⁸ Již hluboko v 19. stol. byla aktuální otázka regulace řek. Jeden z cílů této činnosti představovala regulace, která měla zmenšit hrozbu povodní, připravit řeku pro voroplavbu nebo umožnit využití vodní síly, a druhý kanalizace, kde se měla zaručit splavnost řeky pro lodě v zásadě v jakémkoli ročním období a v obou směrech.

Zatímco regulace menších toků (tj. *zahrazování bystřin*) patřila v zásadě do oblasti zemědělství, úprava velkých řek byla samostatnou kapitolou veřejné správy. Největší částky byly investovány nejen na Labi a Vltavě, ale i Ohři. Zatímco v prvních dvou případech se připravovalo splavnění, v případě Ohře byla aktuální otázka regulace. Plány na maximální využití vodních cest na Labi a Vltavě měly dlouhou tradici. Labe se jako lodní vodní cesta v 19. století využívalo dlouhodobě a situace se řešila její regulací nebo např. řetězovou plavbou, což v daných poměrech do určité míry dostačovalo. V devadesátých letech se však postoupilo dál. V Praze se začaly stavět nebo rekonstruovat přístavy (v Holešovicích, Karlíně a Libni) a v rámci problematiky Labe a dolního toku Vltavy byla přijata zásada kanalizace těchto toků. V případě Labe se jednalo o trasu z Ústí nad Labem až k Mělníku a v případě Vltavy o úsek mezi Mělníkem a Prahou tak, aby se napojily přístavy. V devadesátých letech byla pro účely řízení těchto prací zřízena Komise pro kanalizaci Vltavy a Labe a zemský sněm se zavázal, že České království bude hradit jednu třetinu potřebných nákladů. Ještě větší investice do kanalizace a regulace řek v Čechách následovaly po roce 1900.⁸⁹

⁸⁸ Vzrůst a význam této agendy si vynutily zřízení speciálního železničního oddělení zemského výboru, které představovalo samostatný úřad. Činnost železničního oddělení spadala do kompetence V. odboru zemského výboru. Zemskou železniční akci koordinovala také zemská železniční rada, která se skládala ze zástupců zemského výboru, obchodních a živnostenských komor a zemské zemědělské rady. To zdůrazňovalo společný zájem veřejného sektoru a zájemců z průmyslu, obchodu a zemědělství. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české pro rok 1903*. Ročník XI. Praha: F. B. Batovec, 1903, s. 305. **HLAVAČKA, M.** *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha: Libri, 2006, s. 116–131.

⁸⁹ Zahrazování bystřin patřilo do kompetence odboru zemského výboru, který se zabýval zemědělstvím. Podobně tomu bylo na státní úrovni v případě c. k. ministerstva *orby*. Zemská kanalizační komise vznikla na základě dohody zemského výboru a c. k. vlády v roce 1896, stanovy byly publikovány v zemském zákoníku. V komisi zasedali jak zástupci země, tak státu. Pro potřebu vyřizování této agendy v zemském výboru bylo k dispozici technické oddělení pro stavby vodní. Jeho úkoly měly podobný charakter jako v případě železničního oddělení. Dohady o pojetí úpravy Labe a Vltavy měly dlouhou tradici. Varianta, která počítala s kanalizací obou toků, měla trvalé oponenty v řadách odborníků, kteří prosazovali pouze pokračující regulaci. Tvrdili totiž, že Labe stačí i s ohledem na říční dopravu pouze důsledněji regulovat. V případě spodního toku Vltavy, tj. alespoň k holešovickému, karlínskému a libeňskému přístavu, bylo zřejmé, že má-li se Praha pro říční plavbu otevřít, bude kanalizace Vltavy nevyhnutelná. Projekt kanalizace obou toků v naznačených trasách předpokládal náklad ve výši 12 950 000 zl. Později se ukázalo, že tato částka rozhodně stačit nebude. Přístavy na území dnešní Prahy vznikaly v důsledku zájmu tehdy samostatných měst Karlína a Libně. Na Smíchově vznikl přístav, který byl určený pro voroplavbu. České království se finálně podílelo na stavbě holešovického přístavu, přičemž se jednalo o podnik hlavního města Prahy. *Národohospodářský obzor*, ročník X, 1905, s. 366. *Zemský zákoník pro Království české*. Ročník 1896. Praha, 1897, s. 20. *Zákoník říšský pro Císařství rakouské*. Ročník 1901. Vídeň, 1902, s. 215–217. **JAKUBEC, I., JINDRA, Z.** (eds.). *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2006, s. 262–266. *Zemský zákoník pro Království české*. Ročník 1896. Praha, 1897, s. 20. **SCHMITZ, G.** *Organe und Arbeitsweise, Strukturen und Leistungen des Landesvertretungen*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII.*

Ze zemského rozpočtu byly průběžně financovány běžné úpravy – např. jezů, čištění dna atd. Veřejnými stavbami se rozuměly stavby objektů, které měly sloužit veřejnému zájmu. Týkalo se to např. výstavby objektů jednotlivých zemských ústavů, přičemž v prvním desetiletí 20. století se realizovala výstavba ústavu pro choromyslné v Bohnicích. Jednalo se o investici ve výši několika milionů korun.

3.1.2 Zemědělství

Zemědělství představovalo jednu z nejvýznamnějších oblastí veřejné správy, kterou provádělo České království. Význam mělo i to, že jeho kompetence v této oblasti byly velké a poměrně komplexní. Problematika zemědělství se však rozšiřovala tím spíše, že s ní nebyly spojené pouze záležitosti primárního výrobního sektoru, ale celého venkova a to jak v kulturních, tak sociálních ohledech. Význam zemědělské výroby byl navíc na počátku 20. století veliký, protože v ní působila více jak třetina tehdejší společnosti. České království v rámci této agendy vykazovalo aktivity zejména na poli odborného školství, dále regulovalo a zavádělo různá opatření, která měla podporovat rozvoj a růst tohoto sektoru. Důležitou zemědělskou institucí se stala Zemědělská rada pro Království české, která byla zřízena v roce 1873 a reorganizována v roce 1891. Zemědělská rada představovala orgán, který sdružoval zástupce státní a zemské správy a delegáty odborných spolků. Byla především koordinačním orgánem zemské zemědělské politiky – připravovala návrhy zákonů, koordinovala jednotlivé investiční projekty a organizovala výzkum. Pro přípravu jednotlivých projektů se následně zřídila její technická kancelář.⁹⁰

Jednu z priorit v oblasti zemědělství představovalo vzdělávání, přičemž v jeho rámci se mluví o *hospodářském školství*. Hospodářské školství bylo rozčleněno do tří stupňů. Nejnižší vzdělání poskytovaly pokračovací školy, které měly různé zaměření (rolnické, lesnické atd.), střední vzdělání poskytovaly střední hospodářské školy. Třetí stupeň představovaly zemské vyšší hospodářské školy v Táboře a Libverdě, které již stály na pomezí vysokých škol. Takto organizované hospodářské školství České království nejenom regulovalo, ale i podporovalo subvencemi. Některé školy jak nižšího, tak středního stupně země převzala do své správy a staly se z nich zemské ústavy. Na počátku 20. století se jednalo o šest rolnických škol a tři střední hospodářské školy. Země také

Teil 2. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 1435. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982, s. 512–513. NA, Český zemský sněm, kniha 196.

⁹⁰ Zemědělská rada byla reorganizována na základě zákona 20/1891 z. z., přičemž byla rozdělena na český a německý odbor. Vzhledem k tomu, že zemědělská rada byla smíšeným orgánem, hradila náklady na její provoz jak země, tak stát. K tomu: **ŠOUŠA, J.** *Česká zemědělská rada*. Praha, 1981.

udílela stipendia pro studenty oborů, které se v Čechách nevyučovaly, na studium na odborných učilištích v dalších korunních zemích.⁹¹ Mimo to byl zřízen učební obor na obou pražských technikách, který se zabýval výukou zemědělství, a země hradila náklady na jeho provoz a udílela stipendia studentům. Země byla aktivní také v oblasti na pomezí osvěty a výzkumu, zemským ústavem byl např. Pomologický ústav v Troji, který prováděl osvětu, poskytoval vzdělávání a byl činný v oblasti výzkumu. V tomto ohledu země podporovala řadu spolků, které byly činné v oblasti osvěty a výzkumu, subvencemi – např. spolek chmelařů, cukrovarníků atd. Zřizovatelem dalších osvětových zařízení byla zemědělská rada.

V rámci celostátní zemědělské politiky existovaly určité dlouhodobé trendy, které byly aktuální i v Čechách. Byla to např. legislativní úprava scelování pozemků, úprava dědické posloupnosti a vytvoření zemědělských zájmových spolků, v nichž by účast zemědělců byla povinná. V obou prvních případech stát přijal příslušné říšské zákony hluboko v druhé polovině 19. století, ale zemská legislativa v Čechách je nestačila do začátku 20. stol. upravit. Celou otázku navíc provázely nejasnosti, které se týkaly kompetence říšského zákonodárství v této oblasti.⁹²

Naopak České království bylo velice aktivní v otázce dotací na úpravu zemědělských pozemků. To se týkalo především subvencí na meliorace a úpravy vodních toků, které ohrožovaly záplavou blízké pozemky. Velké subvence byly přidělovány na základě zemských zákonů, do zemských rozpočtů byly navíc vkládány určité finanční částky, které se operativně přidělovaly žadatelům, jejichž projekty byly méně finančně náročné (tj. opět meliorace a regulace). Především s ohledem na větší projekty je třeba zdůraznit, že jejich financování spočívalo na principu kofinancování. Určitou částku poskytovala země, tj. na základě své legislativy, další stát a třetí investor. Tato praxe vycházela z vládní politiky osmdesátých let a jejím základem byl zákon 116/1884 r. z. Problematika meliorací si v rámci českého venkova udržovala dlouhodobou aktualitu a zákon z roku 1884 lze chápat jako produkt spolupráce mezi c. k. vládou a jejími spojenci v Čechách. Některé studie dokládaly, že pouze v Čechách by bylo možné upravit více jak 1 200 000 ha zemědělské půdy. Tato maximalistická představa se opírala o argumentaci možnosti skokového vzrůstu příjmů v zemědělství, které by opět pouze v Čechách obnášely přes 140 mil. K ročně. Dalším nástrojem

⁹¹ Např. zvěrolékařství na příslušných školách ve Vídni a Lvově.

⁹² Byly to v zásadě nástroje státní ekonomické politiky v zemědělství, které měly zvýšit jeho výkonnost. Tj. např. zákony měly zjednodušit výměnu pozemků, úvěry na její realizaci atd. **SCHMITZ, G.** *Organe und Arbeitsweise, Strukturen und Leistungen des Landesvertretungen*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 1400–1425.

zemské zemědělské politiky byl Zemský jubilejní fond císaře a krále Františka Josefa I. na podporu malovýrobců zemědělských, který poskytoval levné úvěry.⁹³

Venkovský kapitál akumulovaly z části okresní záložny, které vznikaly z kontribučních fondů. I kontribuční fondy ve sledované době existovaly a stávaly se jak předmětem zájmu venkovského prostředí, tak součástí agendy zemské správy. Okresní záložny regulované na základě zemské legislativy však představovaly pouze jeden z prvků nižší úvěrové soustavy. Následovalo velké množství záložen, respektive úvěrních družstev. V národně českém prostředí se nacházely jak tzv. kampeličky, tak tzv. raiffeisenky. V německých oblastech Čech se zřizovaly raiffeisenky. Nad českými úvěrními družstvy stála od roku 1896 Ústřední jednota hospodářských družstev. Německé oblasti Čech zastupovala podobná instituce.⁹⁴ Z pohledu finančních potřeb venkova představovala velice významný subjekt Hypoteční banka Království českého. Na počátku 20. století se již jednalo o subjekt s delší tradicí, který umožňoval razantnější zásahy do této oblasti.

3.1.3 Průmysl, živnosti

Průmysl obecně představoval další svébytnou oblast, kterou se primárně rozuměly jak záležitosti tovární a řemeslnické výroby, tak obchodu. K těmto oblastem se dále připojovaly záležitosti úvěrové soustavy. Chápání otázky průmyslu však bylo podobně jako v případě zemědělství mnohem širší. Charakteristické bylo, že účast Českého království byla v této agendě poměrně omezená. V rámci průmyslu spočívalo těžiště činnosti země hlavně v podpoře maloživnostenského podnikání pomocí osvěty a nalezení možností úvěrů, přičemž jako poradní orgán zemského výboru byla na konci 19. století zřízena zemská živnostenská komise. Zemské zákonodárství také regulovalo problematiku odborného školství a finančnictví. V rámci odborného školství byla

⁹³ Systém dotací byl propojený. Státní dotace přímo vyžadovala účast země (a naopak), která zaváděla takovou dotaci formou zemského zákona. Výhodou vložení manipulační částky v rámci všeobecné dotace zemědělské do rozpočtu bylo, že o jejím rozdělení rozhodovala zemská zemědělská rada spolu se zemským výborem, takže odpadalo zdlouhavé jednání zemského sněmu. Meliorace takové rozlohy zemědělských pozemků by ovšem vyžadovala astronomické investice. I ty by však byly pro hospodářství v Čechách přínosem. Jubilejní fond byl zřízen na základě usnesení zemského sněmu z roku 1896 a země do něho vložila 1 mil. K. Poskytoval půjčky nejprve ve výši 4,5 %, které na přelomu století klesaly k 4 %. Ústavy a instituce, které byly zřízeny při příležitosti panovnického jubilea (zde výročí padesáti let od nástupu Františka Josefa I. v roce 1898), získávaly určité výhody. Na základě zákona 92/1896 ř. z. byly osvobozeny od kolků a poplatků. *Zákoník říšský pro království a země na říšské radě zastoupené*. Ročník 1896. *Meliorační svaz v Království českém od 17. 5. 1906 do 17. 5. 1908*. Praha, 1908, s. 18.

⁹⁴ Záležitosti okresních záložen představovaly z hlediska pojetí a organizace zemské správy samostatnou agendu. Do textu tuto materii zařazují tak, že vzhledem k nárokům veřejnosti ji uvádím v rámci zemědělství, ale v případě výkonu zemské správy k záležitostem samosprávy. Stejně komplikace provází zařazení ostatních záložen. K nižší úvěrové soustavě J. Hájek v: **JAKUBEC, I., JINDRA, Z.** (eds.). *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2006, s. 344–345. **JAKUBEC, I., RÁKOSNÍK, J.** *Ústřední jednota hospodářských družstev (1868–1938)*. In: **KUBŮ, E., ŠOUŠA, J.** (eds.). *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*. Praha: Dokořán, 2008, s. 342–348. **VENCOVSKÝ, F.** *Měnová politika v české historii*. Praha: Česká národní banka, 2001, s. 22.

podobně jako v zemědělství na základě zemského zákonodárství zřízena síť odborných vzdělávacích ústavů. Jejich zřizovateli byly jednotlivé subjekty, ale země postupně přebírala některé ústavy do své správy. Vedle osvěty měla význam problematika úvěrnictví. Již v šedesátých letech byla zřízena Hypoteční banka Království českého a na konci osmdesátých let Zemská banka Království českého. Obě instituce poskytovaly levný úvěr a svým významem byly aktivní nejen v oblasti drobného průmyslu (tj. jako jedné oblasti veřejné správy regulované Českým královstvím), ale také v oblasti zemědělství a ve světě finančně náročných a nejenom zemských projektů.⁹⁵ Podobně jako na podporu zemědělství byl i v oblasti hospodářství zřízen Zemský jubilejní fond císaře a krále Františka Josefa I. na podporu malých živnostníků.⁹⁶

V rámci běžné činnosti země podporovala např. průmyslová muzea, poskytovala subvence odborným školám, poskytovala stipendia. Příjemců různých zemských podpor byla celá řada, země např. odměňovala mistry, jejichž učni dosahovali vynikajících výsledků.⁹⁷

3.1.4 Zdravotnictví a humanita

Role korunních zemí v oblasti zdravotnictví byla mimořádná, byť základní zásady určila opět říšská legislativa.⁹⁸ Zemská legislativa v Čechách přiznávala právo veřejnosti jednotlivým ústavům a regulovala zdravotní službu. Zde zasahovala především do úpravy výše služného a systému odpovědnosti. Země byla zřizovatelem několika humanitních ústavů a zdravotních zařízení.

⁹⁵ Např. na začátku 20. století dostala Hypoteční banka pokyn od zemského výboru, aby se soustředila na refinancování starších hypoték. Zemská banka poskytovala na základě stanov *komunální* úvěr a *meliorační* úvěr. Komunální úvěr mohly čerpat na základě platné legislativy orgány samosprávy, země a stát – tj. byl určen k financování aktivit veřejnoprávních subjektů. Meliorační úvěr měl sloužit k rozvoji zemědělství. Finanční prostředky na komunální, meliorační a posléze železniční úvěry byly získány na základě emise dluhopisů, jejichž úročení a splácení bylo garantované zemí. Základní fond Zemské banky činil 10 mil. zl., které byly získány emisí dluhopisů. *Zemský zákoník pro Království české*. Ročník 1889. Praha, 1890, s. 108–115.

⁹⁶ Fond byl zřízen v roce 1898 na základě usnesení zemského sněmu, jeho úkolem bylo poskytovat úvěr živnostenským družstvům např. na nákup moderní techniky. Základní jmění fondu činilo 1 000 000 K, tj. 500 000 zl., které mu věnoval zemský sněm.

⁹⁷ Nejvýznamnější průmyslová muzea byla v Praze a Liberci. Byly to instituce, které prováděly osvětu a spolupůsobily v oblasti vzdělání. Pořádaly např. přednášky a odborné kurzy, vydávaly odborné publikace. Jejich zřizovatelem byly obchodní a živnostenské komory. *Jiří kníže z Lobkovicz a samospráva v království Českém*, Praha: Zemský výbor Království českého, 1905, s. 50.

⁹⁸ Systém zdravotní péče v Předlitavsku stál na zásadách, které upravoval říšský zákon z roku 1880: Zdravotnictví, respektive *zdravotní policie* byla veřejným statkem. Péče o postižené jedince se nazývala humanita – viz humanitní ústavy. Zřizovatelem příslušných ústavů byly jak veřejnoprávní korporace, tak soukromé subjekty.

Systém zdravotní a humanitní péče byl následující: Základní lékařskou péči poskytovali obecní a obvodní lékaři, pacienti s vyléčitelnými nemocemi byli léčeni v nemocnicích, součástí systému se začaly stávat ústavy pro choromyslné, které odborně pečovaly o ty, o které se nemohly postarat nemocnice a jejich příbuzní. Činné byly ovšem i další instituce, provozované např. církvemi nebo nadacemi. Úkony ve zdravotnictví obecně nebyly bezplatné, ale insolventní pacienti měli nárok na bezplatnou zdravotní péči v ústavech jakéhokoliv charakteru, které získaly právo veřejnosti. Léčbu takových pacientů pak hradila ta korunní země, v které měli domovské právo.

V roce 1900 byly v provozu následující zemské ústavy: Zemská porodnice a nalezinec v Praze, Zemská všeobecná nemocnice v Praze, Ústav pro choromyslné v Praze, Kosmonosech, Dobřanech, Opařanech, Horních Beřkovicích a tuberkulózní sanatorium v Luži.⁹⁹ Ústavů, kterým zemská legislativa přiznala právo veřejnosti v Čechách, stále přibývalo – např. v roce 1883 bylo 56 veřejných nemocnic a v roce 1903 již 79. Ze zemského rozpočtu byla také placena léčba insolventních pacientů s domovským právem v Českém království v jiných korunních zemích. Z hlediska zemského rozpočtu byly tyto platby významné především ve vztahu k nemocnicím s právem veřejnosti ve Vídni a k některým speciálním ústavům jako např. Ústav pro léčbu tuberkulózy v Badenu. Země také podporovala pomocí subvencí různé speciální ústavy, které neměly právo veřejnosti.¹⁰⁰ V další řadě byly instituce dotovány orgány nižší samosprávy, které nesly povinnost zřizovat nižší lékařskou službu.

3.1.5 Bezpečnost, vojenství

V rámci kapitoly bezpečnost zemská legislativa upravovala problematiku zprostředkovatelen práce, stravoven a postrku. Zemské zákonodárství opět postupovalo v mnoha aspektech v součinnosti s říšským. Během osmdesátých a devadesátých let upravovalo říšské zákonodárství pravidla postrku. V zásadě se jednalo o otázku migrace pracovních sil a zamezení tuláctví. Do přelomu století ovšem k přijetí zemských zákonů, které by zavedly říšské do praxe, nedošlo. Na základě zemského zákonodárství byly ovšem zřizovány stravovny, jejichž zřizovateli byly okresy. Stravovny měly napomoci regulaci migrace lidí hledajících práci a jejich zavedení vycházelo vstříc požadavkům bezpečnosti, ale také mělo řešit sociální otázku. Jednotlivé regiony měly být pohybem takových lidí méně obtěžovány (tj. snižovala se kriminalita) a současně se lidé v obtížné sociální situaci nemuseli snižovat k společensky nedůstojnému chování. Země stravovny určitým způsobem podporovala a vyhradila si nad nimi dohled.¹⁰¹ Kromě toho, že probíhala jednání o přípravě zákonů ohledně

⁹⁹ Nemocnici, porodnici a blázinec v Praze převzalo na počátku šedesátých let České království od státu. Ústav v Kosmonosech byl zřízen v roce 1864 jako filiálka pražského ústavu a osamostatnil se až r. 1897. Ústavy v Opařanech a Dolních Beřkovicích byly také filiálkami pražského ústavu. Ústav v Dobřanech byl od počátku samostatný a zřízený ve velkém stylu. Některé údaje uvádí, že v roce 1900 bylo v ústavech pro choromyslné ošetřováno 2 198 lidí. Výhledově se plánovala stavba nového pražského ústavu v Bohnicích, který měl mít v první fázi 1 200 lůžek. Viz *Jiří kníže z Lobkowicz a samospráva v království Českém*. Praha: Zemský výbor Království českého, 1905, s. 77–88.

¹⁰⁰ Velké finanční částky, které se vyplácely vídeňským ústavům, byly důsledkem velkého počtu přistěhovalců z Čech, kteří měli z různých důvodů domovské právo stále v Čechách. V případě dalších ústavů šlo o to, že se v Čechách nenacházely. Mezi speciální ústavy bez práva veřejnosti patřil např. ústav pro lidi nemocné rakovinou v Košířích. V některých případech země dotovala konkrétní počet míst v konkrétních ústavech s tím, že zemským orgánům příslušelo rozhodnutí o jejich obsazení (např. 20 míst v Diecézním ústavu pro hluchoněmé v Litoměřicích nebo v Klarově ústavu pro slepce).

¹⁰¹ Zemský zákon 38/1895 z. z. *Zemský zákoník pro Království české*. Ročník 1895. Praha, 1896, s. 62–63.

postrku, připravovalo se i zavedení zprostředkovatelen práce. České království provozovalo několik donucovacích pracoven a polepšoven. Jednalo se o tyto ústavy: Zemská donucovací pracovna v Praze, Zemská donucovací pracovna a polepšovna v Kostomlatech a Zemská donucovací pracovna v Pardubicích a dále Zemská polepšovna v Opatovicích a Králíkách.¹⁰² České království v další řadě přispívalo na ubytování četnictva.

Jak již bylo řečeno, stály tyto aktivity z dnešního pohledu na pomezí více sfér veřejné správy, a to vedle bezpečnosti zejména sociální péče – tj. např. stravovny nebo otázka zprostředkovatelen. České království však bylo aktivní i dalším způsobem. Na základě zemského zákona z roku 1888 byla provedena úprava *zřizování chorobinců*. Na počátku devadesátých let byl také proveden pokus země podílet se na zajištění stáří chudších jedinců na základě pojištění.¹⁰³

V rámci veřejné správy, kterou České království provádělo, patřilo vojenství k té činnosti, kde země pouze sekundovala říšské legislativě. Na základě tohoto poměru sil se podílela především na přispívání na *ubytování* vojska, a to poměrně výraznou finanční částkou. Ryze zemskou záležitostí naopak bylo několik stipendií na vojenské školy, která byla přidělována na základě rozhodnutí zemských orgánů.

3.1.6 Národní školství a další vzdělávání, věda a kultura

Významnou otázku zemské správy představuje problematika *národního* (základního) školství.¹⁰⁴ Vedle vojenství to byla znovu oblast, kde zemská legislativa spolupracovala s říšskou v poměru, který byl pro ni zcela nevýhodný. Zemské legislativě byla v podstatě vyhrazena především systematizace učitelských míst a jejich platové ohodnocení, zemi také náležela určitým způsobem úhrada nákladů na tyto platy.¹⁰⁵

¹⁰² Říšská rada přijala zákony o donucovacích pracovnách v roce 1885: 89 a 90/1885 ř. z. Donucovací pracovny obvykle produkovaly zboží upotřebitelné dalšími zemskými ústavami.

¹⁰³ Zřizovateli chorobinců byly podle zákona obce. Podobně jako v jiných případech země hradila jejich orgánům část nákladů. Chorobince byly určeny pro mentálně postižené osoby – jestliže neohrožovaly okolí – a pro nevyléčitelné jedince. Krok ke starobnímu pojišťování byl učiněn zřízením Zemského pojišťovacího fondu císaře a krále Františka Josefa I. na základě usnesení zemského sněmu z roku 1892. Pojišťovat se u něho dobrovolně mohli chudší lidé. Zemský fond poskytl pojišťovacímu fondu 500 000 zl. 54/1892 z. z., *Zemský zákoník pro Království české, ročník 1892*, Praha 1893, s. 25–26.

¹⁰⁴ Tj. odborné školství bylo chápáno jako součást jiné agendy zemské správy. Příslušné střední a vysoké školy byly státní. Národní školství spadalo v zásadě jako celek do kompetence IV. odboru zemského výboru.

¹⁰⁵ Zásady národního školství byly stanoveny říšským zákonem z roku 1869. Systém byl nastaven tak, že odpovědnost za úhradu nákladů nesly orgány školské správy – např. obecní a okresní školní rady, které byly zmíněné výše, ale jestliže jejich finanční prostředky nestačily, hradily je země. Národní školství bylo veřejným statkem, takže se sice vybíralo školné, ale pouze od rodičů dětí, které na ně měli. K tomu: HLAVAČKA, M. *Zlatý věk české samosprávy*.

Národní školství vytvářela soustava obecných a měšťanských škol, jejichž zřizovateli byly orgány školské správy, které kombinovaly vliv státní a zemské správy, samosprávy a odborníků. Byly to obecní a okresní školní rady, které fungovaly v rámci jednotlivých školních obcí a okresů, a zemská školní rada. Tyto subjekty hradily potřebné náklady, přičemž jestliže jejich prostředky nestačily, což bylo obvyklé, hradilo je České království.¹⁰⁶ Trvalou snahou české majority v zemském sněmu bylo zavést menšinové školství, což se ovšem nezdařilo a náklady na takové školy nebyly obvykle hrazeny ze zemského fondu.¹⁰⁷ Neúspěchem skončila také např. snaha, aby stát platil platy školních inspektorů, kteří mu byli podřízeni. V rámci národního školství docházelo k úpravám platů učitelů, které vycházely vstříc soustavným steskům učitelstva a dále zatěžovaly zemský rozpočet (v devadesátých letech zákon 36/1894 z. z.). Právo veřejnosti měly ovšem i různé soukromé školy, které země dotovala; formou subvencí navíc přispívala na jednotlivé, např. stavební projekty. Na počátku 20. století se síť obecných a měšťanských škol velice rychle rozrůstala. V roce 1900 ji tvořilo 5 739 škol. Jednalo se o 5 090 obecných, 419 měšťanských a 230 soukromých škol.¹⁰⁸

Svébytnou agendu představovaly záležitosti kultury a vědy. Jako zemská instituce byl provozován Zemský archiv Království českého, který postupně přebíral mimo jiné různé archiválie od státní správy. Zemský archiv byl současně vědeckou institucí – vedl některá bádání a vydával odbornou literaturu. Ze zemských prostředků dostávala subvence Česká akademie pro vědu, slovesnost, a umění stejně tak jako její národně německý protějšek Společnost pro pěstování německé vědy, slovesnosti a umění. Ze zemských prostředků byly pořizovány umělecké sbírky. V rámci kultury zaslouží pozornost činnost zemských divadel.¹⁰⁹

Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913. Praha: Libri, 2006, s. 90–107. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl pátý.* Praha: Jan Laichter, 1913.

¹⁰⁶ Říšské zákonodárství rozvíjel zemský zákon z 19. 2. 1870. Zemská školní rada se od devadesátých let skládala z české a německé sekce. Každé ze sekcí předsedal místopředseda a skládala se z 5 státních úředníků, 3 zástupců ZV, 4 zástupců konfesí a dvou zástupců učitelů. Obecní školní rady zodpovídaly za provoz objektů, přičemž standardním zdrojem příjmů byly hlavně různé dary. V případě, že nestačily, mohly orgány obecní samosprávy zavést obecní školní přírážku. Školní okresy byly zodpovědné za platy pedagogů. Jejich příjem představovalo školné a okresní školní přírážka, kterou zaváděl samosprávný okres. V případě obou školních přírážek byla stanovena horní hranice, přes kterou se nemohly zvyšovat. V Českém království bylo obvyklé, že země nemusela dotovat jediné školy v Praze a Liberci. Rozdělení povinností stanovil zákon 22/1873 z. z. *Zemský zákoník pro Království české, ročník 1905*, Praha 1906, s. 66. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicus a statistika zemí koruny české pro rok 1903.* Ročník XI. Praha: F. B. Batovec, 1903, s. 271.

¹⁰⁷ Jeden z takových návrhů byl podán v roce 1889 a další v roce 1899, který přijal zemský sněm, ale c. k. vláda ho nepředložila panovníkovi k sankci, protože byl politicky neprůchodný. *Jiří kníže z Lobkowicz a samospráva v království Českém.* Praha: Zemský výbor Království českého, 1905, s. 63–68.

¹⁰⁸ *Statistisches Handbuch des Königreiches Böhmen.* 1. vyd. Praha, 1909, s. 115–131.

¹⁰⁹ Tj. České zemské divadlo (Národní divadlo) a Německé zemské divadlo. V obou případech byl provoz divadel svěřen *uměleckým společnostem* na šest let. Země pak hradila jednak provoz divadel jako takových a dále subvencovala umělecké společnosti. V rámci německého divadelnictví existovalo v této souvislosti jednak zemské německé divadlo,

3.2 Veřejné finance v Čechách, zemské rozpočty

Systém zemských financí v Království českém se principiálně shodoval s úpravou v ostatních korunních zemích a v mnoha ohledech kopíroval systém státních veřejných financí.¹¹⁰ Zemský rozpočet, který přesně stanovil příjmy a výdaje, byl přijímán zemským sněmem. Příjmy zemského rozpočtu měly několik forem: 1) Výnos zemských přírážek k říšským přímým daním; 2) zemské dávky; 3) státní převody; 4) příjmy ze zemského majetku. Obvyklý a nejvýnosnější zdroj příjmu představovaly zemské přírážky k říšským přímým daním, které byly stanoveny procentuálně. Znamenalo to, že jestliže např. zemská přírážka obnášela 50 %, odvádělo se vedle každé koruny (tj. po zavedení korunové měny) vybrané pro říši (stát) ještě dalších 50 h pro příslušnou zemi. Od konce 19. stol. se začalo uvažovat o zavedení zemských dávek, přičemž pozornosti se těšila dávka ze spotřeby piva. Princip veškerých takových dávek spočíval v tom, že spotřeba příslušného množství komodity byla určitým způsobem zdaněna. Dávky obvykle odváděl podnikatel, ale platil spotřebitel. Systém státních převodů spočíval v tom, že říšské zákonodárství stanovilo, že jestliže korunní země rezignuje na zavedení svých přírážek k určitým státním daním, dostane od státu kompenzaci. Byl to případ osobní daně z příjmu a posléze kořaleční dávky. Výnos z vlastního zemského majetku byl obvykle vzhledem k celkové potřebě země malý a tvořily ho příjmy zemských ústavů – zde je třeba zdůraznit, že jakýkoli příjem zemských ústavů byl příjmem příslušného zemského rozpočtu a jakýkoli výdaj byl zemským výdajem; např. mezi příjmy zemských humanitních ústavů patřily ošetrovací taxy. Země se uchýlovaly také k úvěrům, přičemž se tak dělo v případě finanční nouze nebo nutnosti veliké investice.¹¹¹ Zemské přírážky byly vybírány na základě usnesení příslušných zemských sněmů, které však v případě, že přesahovaly 10 %, schvaloval panovník, a zemské dávky byly vybírány na základě zemských zákonů.¹¹²

posléze bylo ovšem zřízeno další, které nebylo zemské, ale příslušná divadelní společnost, která byla jeho provozovatelem, dostávala zemskou subvenci. *Jiří kníže z Lobkowicz a samospráva v království Českém*. Praha: Zemský výbor Království českého, 1905, s. 77.

¹¹⁰ K daním obecně: **DRAHOVSKÝ, J.** *Přehled finančního hospodářství v Rakouském státu*. Praha, 1911. **JAKUBEC, I., JINDRA, Z.** (eds.). *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2006, s. 70–81.

¹¹¹ Úvěry představovaly na jedné straně příjem zemského rozpočtu, ale na druhé i výdaje – tj. jejich splácení a úročení. Většinu úvěrů ve sledované době poskytovala Českému království Zemská banka.

¹¹² Orgány zemské správy neměly k dispozici instituce vlastní finanční správy, které by zvládly samostatně spravovat agendu zemských financí. K určitým účelům byly zřízeny pouze zemská účtárna a zemská kasa, ve většině případů však bylo třeba spolupracovat se státními orgány, které prováděly finanční správu. Charakteristické bylo, že bylo stanoveno, které položky zemského rozpočtu se vyplácí z příslušného příjmu: Z výnosu přírážek se platily školní záležitosti a náhrady za pacienty nemocnicím. Ze státních převodů byly hrazeny potřeby zemského dluhu nebo např. příspěvky na ubytování četnictva. Zemské přírážky byly vybírány spolu s říšskými daněmi a státní orgány také prováděly příslušné platby v intencích zemského rozpočtu. Zemská kasa disponovala státními převody.

Struktura zemského rozpočtu Království českého na počátku 20. století byla následující:

Tabulka: zemský rozpočet na rok 1902 (v rámci jednotlivých kapitol uvádím pouze nejvýznamnější položky zaokrouhlené na tisíce)¹¹³

VÝDAJE			PŘÍJMY		
1	Zemský sněm	376722	2	Zemská správa	
2	Zemská správa			Příspěvky	493000
	Osobní náklady	1625000		Úroky z kapitálu domestikálního fondu	227000
	Kapitola 2 celkem	1829858		Kapitola 2 celkem	758115
3	Zemské statky	109107	3	Zemské statky	74113
4	Zemědělství		4	Zemědělství	
	Zemská zemědělská rada	390000		Zemská zemědělská rada	51000
	Zemědělské akademie	199000		Zemědělské akademie	9000
	Zemědělské střední školy	324000		Zemědělské střední školy	64000
	Rolnické školy	203000		Příspěvky	56000
	Pom. ústav v Troji	51000		Kapitola 4 celkem	224800
	Zimní školy	205000			
	Mlékařské školy	56000			
	Kurzy na technice	18000			
	Meliorace	1065000			
	Různé subvence	615000			
	Zemědělské družstevnictví	300000			
	Kapitola 4. Celkem	3501000			
5	Hospodářství/životnosti				
	Odborné školy, prům. muzea	445000			
	Různé subvence	207000			
	Kapitola 5. Celkem	635500			
6	humanitní ústavy a nemocnice		6	Humanitní ústavy a nemocnice	
	Zemská porodnice	295000		Zemská porodnice	191000
	Zemský nalezinec	969000		Zemský nalezinec	81000
	Zemský blázinec v Praze	954000		Zemský blázinec v Praze	307000
	Zemský blázinec v Kosmonosích	503000		Zemský blázinec v Kosmonosích	43000
	Zem. bláz. v Dobřanech	899000		Zem. bláz. v Dobřanech	143000
	Zemský blázinec v Opařanech	279000		Zemský blázinec v Opařanech	12000
	Zem. bláz. v Horních Beřkovicích	236000		Zem. bláz. v Horních Beřkovicích	13000

¹¹³ NA, Zemský výbor 1874–1928, Karton 2051.

	Nemocnice v Čechách ¹¹⁴	2098000		Kapitola 6 celkem	799395
	Humanitní ústavy mimo Čechy	1451000			
	Očkování	125000			
	Kapitola 6 celkem	8031000			
7	Veřejná bezpečnost		7	Veřejná bezpečnost	
	Zemská don. prac. V Praze	188000		Zemská don. prac. V Praze	113000
	Zemská don. prac v Pardubicích	343000		Zemská don. prac v Pardubicích	177000
	Prac. a polepšovna v Kostomlatech	47000		Prac. a polepšovna v Kostomlatech	3000
	Zemská polepšovna v Opatovicích	147000		Zemská polepšovna v Opatovicích	39000
	Zemská polepšovna v Králíkách	100000		Zemská polepšovna v Králíkách	8000
	Hnanectví	150000		Hnanectví	35000
	Stravovny	196000		Četnictvo	116000
	Četnictvo	348000		Kapitola 7 celkem	492392
	Kapitola 7 celkem	1551597			
8	Vojenství				
	Ubytování	406000			
	Přípřež	60000			
	Kapitola 8 celkem	499000			
9	Vyučování				
	národní školy	26181000			
	soukromé školy s právem veřejnosti	100000			
	Střední školy	75000			
	Kapitola 9 celkem	26390000			
10	Věda a literatura				
	Muzeum Království českého	177000			
	Zemský archiv	37000			
	Edice	115000			
	Kapitola 10 celkem	364397			
11	Umění				
	České zemské divadlo	286000			
	Německé zemské divadlo	207000			
	Subvence spolkům	341000			
	Kapitola 11 celkem	835 582			
12	veřejné stavby				
	Silniční stavby	672000			
	Vodní díla	276000			
	Příspěvek na kanalizaci Vltavy a Labe	625000			

¹¹⁴ Položka v rámci výdajů „nemocnice v Čechách“ představuje náklady na ošetrovací taxy za léčení insolventních pacientů a položka „humanitní ústavy mimo Čechy“ stejné náklady, ale na ošetřování pacientů především ve vídeňských nemocnicích. V rámci jednotlivých zemských ústavů platí to, co bylo řečeno výše – tj. jejich hospodaření bylo zahrnuto do zemského rozpočtu celým obratem. Každý jejich příjem (např. výnos z ošetrovacích tax, školné atd.) byl příjmem zemského rozpočtu.

	Železnice	3126000	14	Zemské daně	
	Pozemní stavby	448000		Hudebné	400000
	Kapitola 12 celkem	5147591		Školní příspěvky	862000
13	Penzijní záležitosti	356564		Státní úděly	5096000
14	Zemské daně	29000		Přirážky ke státním přímým daním	38182000
15	Zemský dluh			Kapitola 14 celkem	44687452
	Zúročení	2275000			
	Umořování	447000	15	Zemský dluh	5000000
	Kapitola 15 celkem	2753245			
	Výdaje celkem	52429708		Příjmy celkem	52211880

Z uvedeného rozpočtu vyplývají následující momenty: vlastní příjmy země tvořily především příjmy zemských ústavů – tj. humanitních, bezpečnostních nebo příjmy zemských odborných škol. Zemská přirážka se postupně zvedala. V roce 1894 činila již 39 kr. ke každému zlatému odvedenému říši – tj. 55 %. Po zavedení korunové měny na přelomu století zůstávala přirážka stále stejná, tj. 55 % – 55 h. Jedinou zemskou dávkou v té době představovalo hudebné. Stát převáděl na zemi podíl z výnosu osobní daně z příjmu 2 mil. K a kořaleční dávky přes 3 mil. K. Vyjádřeno procenty byla struktura příjmů zemského rozpočtu následující: výnosy z vlastního majetku 2 523 548 K – tj. 4,8 %, hudebné 400 000 K – tj. 0,8 %, školní příspěvky 862 000 K – tj. 1,6 %, státní převody 5 096 000 K – tj. 9,7 %, přirážky 38 128 200 K – tj. 72 % a úvěry 5 000 000 K – tj. 9,6 %. Procentuální podíl jednotlivých kapitol v rámci celkových výdajů byl následující: zemská správa 3,4 %, zemědělství 6,7 %, hospodářství/živnosti 1,1 %, humanita/zdravotnictví 15,2 %, bezpečnost 2,9 %, vojenství 0,9 %, národní školství 50 %, věda 0,6 %, umění 1,5 %, stavby/dopravní komunikace 9,7 %, veřejný dluh 5,1 %. Zajímavá byla zejména skutečnost, že náklady na národní školství představovaly přes 50 % veřejných výdajů, ačkoli země měla v této oblasti pramalé kompetence. Důležité je i to, že naprostou většinu výdajů bylo možné označit dnešní terminologií za mandatorní (stanovené zákonem).¹¹⁵

¹¹⁵ Objem českého zemského rozpočtu byl ve srovnání s ostatními korunními zeměmi největší (např. r. 1901 podle výdajů): Morava – 20,5 mil. K, Slezsko 3,9 mil. K, Čechy 50 mil. K., Halič 25,8 mil. K, Dolní Rakousko 30,7 mil. K, Horní Rakousko 6,2 mil. K, Salcburk 1,8 mil. K, Korutansko 5,1 mil. K, Kraňsko 3,6 mil. K, Istrie 2,3 mil. K, Hradištka 0,9 mil. K, Bukovina 2,7 mil. K, Dalmácie 1,4 mil. K, Tyrolsko 3,7 mil. K, Vorarlberg 0,5 mil. K, Štýrsko 22,6 mil. K – tj. celkem 181,7 mil. K. Pro srovnání státní – tj. předlitavský – rozpočet např. na rok 1896 počítal s příjmy ve výši 646 514 306 zl., tj. cca 1 miliarda 293 mil. korun. Výdaje činily 519 308 075 zl., přičemž z hlediska struktury výdajů je zajímavé, že kapitola státního dluhu se podílela na výdajích 32 %, ministerstva železnic 14 % a financí také 14 %. V roce 1908 byly výdaje 2 120 000 000 K. Z toho připadalo na státní dluh 19 %, na ministerstvo železnic 19,4 % a na společné záležitosti Rakouska-Uherska 13,3 %. Zde je třeba zdůraznit, že stejně jako v případě zemského rozpočtu byl obrát státních podniků (v této souvislosti císařsko-královské státní dráhy) obrátem státního rozpočtu. I v důsledku toho se výrazně měnila struktura příjmů a výdajů – viz státní dluh. Např. vzhledem k pokračujícímu výkupu železnic státem se mimořádným způsobem zvětšoval obrát státních drah, a tím i rozpočet ministerstva železnic. *Zákoník říšský pro císařství rakouské*. Ročník 1896. Vídeň, 1897, s. 174–182. *Entwurf des Finanzgesetzes für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder für das Jahr 1908*, Vídeň 1907. NA, Zemský výbor 1878–1928, Karton 2052.

3.3 Faktory omezující zemskou politiku

Efektivita výkonu veřejné správy v Čechách, která náležela zemi, na přelomu 19. a 20. století stále klesala. Tento jev ovšem nebyl omezený pouze na České království a byl důsledkem jak celkového nastavení politického systému, tak specifického politického vývoje (např. konkrétně v Čechách), přičemž jeho projevem bylo omezení činnosti zemského zastupitelstva, a tím i zpomalení legislativního procesu, respektive přijímání usnesení. V rámci politického systému bylo problémem, že zemský sněm nezasedal permanentně, zemští poslanci obvykle drželi i říšský mandát a sněm zasedal pouze tehdy, jestliže nezasedala říšská rada. Čas, který byl vyhrazený na jeho zasedání, byl tedy velice krátký. Z celkové koncepce politického systému celého státu vyplývala i ta skutečnost, že jednotlivá zastupitelstva (nebo v příslušných správních oblastech zemské výbory) nebyla chápána jako jediný zdroj moci, ale v duchu monarchistické koncepce stála po boku panovníka, který byl původním zdrojem veškeré státní moci. V Čechách to mělo ty důsledky, že i když měla příslušná strana většinu a přijala návrh zákona, vláda ho nepředložila panovníkovi k sankci, jestliže to nebylo politicky vhodné. Zde přetrvával problém hlavně s česko-německým konfliktem, který byl permanentní, přičemž státní správa po několika pokusech již nechtěla nebo spíše ani nemohla řešit situaci tak, že by pomohla prosadit určitou koncepci proti vůli sněmovní menšiny, kterou byli ve sledované době zástupci německého tábora. Česká většina tak nemohla své převahy využít. Tímto způsobem například c. k. vláda odmítala předložit k sankci na konci devadesátých let sněmem přijaté návrhy zákonů o národnostních otázkách. Bez ohledu na národnostní spory c. k. vláda ovšem také hájila své zájmy (tj. zájmy státu), chtěla si udržet vliv a vedle obou národních táborů představovala v Čechách třetí stranu – viz výše.¹¹⁶

Česko-německý spor byl také původcem omezení nebo spíše likvidace běžné činnosti zemského sněmu, přičemž se projevoval zejména takzvanou obstrukcí. Obstrukce byla opět běžná na všech zemských zastupitelstvech a byla důsledkem nedokonalého jednacího řádu. Protože v Čechách byly národnostní spory permanentní záležitostí (pouze se měnil poměr sil), bylo jasné, že opozice by nikdy nepřipustila jeho zpřísnění, a tím i svoji destrukci. Obstrukce se projevovala různým způsobem: na počátku devadesátých let 19. století znemožňovali čeští zemští poslanci jednání sněmu násilným přerušením jednání. Němci naopak např. v roce 1898 opustili zasedání sněmu, ale

¹¹⁶ V celé řadě oblastí výkonu veřejné správy byl nutný konsenzus vlády a zemských orgánů. Těch by bylo možné jmenovat celou řadu: např. shoda zemského výboru a místodržitelství při schvalování ošetrovacích tax, propojenost státní a zemské správy v rozhodování o přírážkách, dávkách a půjčkách nižší samosprávy atd. Příslušná pravidla byla zaváděna příslušnými zemskými zákony, ale ty musely být opět kompromisem mezi zájmem zemského sněmu a panovníka, respektive mezičlánku mezi nimi, kterým byla c. k. vláda. Státní zájem stál také např. v pozadí otázky revize zemských financí – viz dále.

po nějaké době se zase vrátili. V té době již totiž byla výše uvedená forma obstrukce mnohem efektivnější. Kromě násilných jednání (vyvolávání kraválu, urážek atd.) byly obvyklé i další možnosti jako předkládání velikého množství návrhů (technická obstrukce). Komplikace, které národnostní konflikt přinášel, naznačuje skutečnost, že se obvykle nezdařilo ani včas přijmout zemský rozpočet, který se zase obvykle projednával až hluboko v roce, v kterém měl platit. Od začátku 20. století bylo běžné i to, že nebylo možné včas zavést řádným způsobem přírážky k říšským přímým daním, čímž hrozil kolaps zemských financí. Odborná literatura se však shoduje, že se obě národní strany dokázaly dohodnout v některých hospodářských záležitostech a posléze v době demonstrací za zavedení všeobecného a rovného volebního práva měly také tendenci ustupovat tlaku ulice.¹¹⁷

3.4 Cíle a nástroje zemské politiky

Přestože byla zemská správa nejrozumnějším způsobem omezována, byly oblasti veřejné správy, které ovlivňovala, velmi široké – viz výše. Charakteristické bylo také to, že i na přelomu století se obě národní strany dokázaly přece jen ještě dohodnout. Německá politika připouštěla činnost zemského sněmu – tj. v oblasti bezpečnosti zavádění prostředků, které omezovaly některé projevy chudoby, v zemědělství financování meliorací, ve zdravotnictví zavádění nových nemocnic s právem veřejnosti, ve veřejných stavebních regulacích řek nebo v devadesátých letech stavbu železnic atd. Jednalo se tedy o takové projekty, jejichž význam byl pro příslušné strany takový, že dokázal na čas přehlušit i potřebu obrany národních zájmů, kterou jindy jednotlivé strany prezentovaly svým voličům jako nejdůležitější předmět nejen zemské politiky.¹¹⁸ V další řadě byly veliké i kompetence zemského výboru, takže činnost zemského sněmu nebyla ve všech případech nutná.

¹¹⁷ Obstrukce řádila i v korunních zemích s národně homogenním obyvatelstvem. Jednací řád, který ji znemožňoval, byl přijat např. v Dolním Rakousku. *Násilná* obstrukce slavila svůj debut v Čechách v roce 1893. Poslanci Národní strany svobodomyšlné museli čelit většině složené z německých stran, aristokracie a části staročeských poslanců. Obstrukce měla nejprve charakter protestů a pokřikování, ale když si někteří poslanci všimli, že stenograf stále zapisuje řeč místodržitele, rozmetali jeho pult. Stejnou obstrukci musel místodržitel hrabě František Thun čelit v roce 1895 – česká strana prosazovala jeho odvolání tím, že znemožňovala jednání sněmu. V nepřehledných poměrech na počátku roku 1898 obstruovaly obě národní strany – obě byly nespokojené s politikou vlády. Obstrukce jednak spočívala v předkládání velikého množství návrhů a jednak měla „obvyklý“ násilný průběh. Na obou stranách vynikali zejména poslanci K. H. Wolf a K. Baxa. V dalších letech na přelomu století byli v opozici Němci a obstrukce se stala opět oblíbeným prostředkem boje. Vynikal v ní ovšem i český poslanec K. Baxa. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982, s. 460–480. **GALANDAUER, J.** *František kníže Thun. Místodržící Českého království*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2007, s. 68–71, 124–125. **URBAN, O.** *Der böhmische Landtag*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2040–2050.

¹¹⁸ Zájem o dohodu, respektive krátkodobé příměří rostl tím spíše, že v jednotlivých projektech se točily velké peníze a jednotliví poslanci mohli prosazením projektu pro svůj region získat politický kapitál. V rámci celého státu používá Georg Schmitz, který přispěl do edice *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, termín *Gieskannenprinzip* (princip nalévací konvice, tj. neefektivní používání veřejných prostředků v rámci populistické politiky). Zájem jednotlivých zemských poslanců získat finanční prostředky pro svůj volební obvod ovšem také jednoznačně vyplývá z každodennosti jednání zemského sněmu. **SCHMITZ, G.** *Organe und Arbeitsweise, Strukturen und Leistungen der Landesvertretungen*.

Jestliže by se měly trvalé tendence země v jednotlivých oblastech veřejné správy alespoň v základních rysech naznačit, je třeba zmínit následující momenty. Jak již bylo řečeno, největší položku výdajů zemského rozpočtu představovaly dotace školním okresům na platy v národním školství. Ty byly upraveny např. v roce 1892. Náklady na školství se ihned zvedly téměř o 100 % na 12 892 782 K, v roce 1901 dosahovaly 25 366 142 K, tj. 50 %. Tlak na další zvyšování ovšem stále sílil a v roce 1903 došlo k další úpravě, přičemž náklady se zvýšily na 33 187 113 mil. K – tj. 54 %.¹¹⁹ V rámci zdravotnictví byla tendence přiznávat stále dalším nemocnicím právo veřejnosti, přičemž i zde byly obě národní reprezentace ochotné najít dohodu; důležité bylo, že díky tomu zvýšené náklady byly v rámci rozpočtu ještě přijatelné. Na přelomu století platilo, že alespoň každý rok dostala některá nemocnice právo veřejnosti. V rámci zemědělských záležitostí představovala dlouhodobou koncepci podpora odborného školství. Dotování meliorací a úprav vodních toků *bystřin* znamenalo nejen dlouhodobé zlepšování situace, ale především konkrétní příliv financí do příslušné oblasti, z kterého mohly těžit tamní podnikatelské kruhy. Příslušný projekt byl také obvykle koordinován místním poslancem. Jednotlivá vodní družstva si tímto způsobem přišla na následující obnosy peněz ze zemského rozpočtu – v roce 1897 22 296 zl., v roce 1898 198 400 zl., v roce 1899 60 097 zl., v roce 1900 257 846 zl. a v roce 1901 750 904 K.¹²⁰ Třetí nástroj podpory zemědělství bylo úvěrnictví. Spíše pomocnou funkci měl Zemský úvěrní fond na podporu malovýrobců zemědělských, který do roku 1904 poskytl úvěry ve výši 654 182 K. Rozhodující roli ovšem hrály veřejné bankovní ústavy pod dohledem země jako Hypoteční banka nebo Zemská banka, jejíž jednou z hlavních funkcí bylo poskytování melioračních úvěrů. Daleko méně aktivní byla zemská správa v oblasti průmyslové, respektive živnostenské výroby a obchodu, naznačuje to již fakt, že rozpočet této agendy činil pouze několik set tisíc korun ročně. Přesto však byly některé zásahy významné, a to tím spíše, jestliže se do této oblasti zahrne finanční sektor, který se nacházel pod kontrolou zemské správy. První z nástrojů představovalo subvencování odborného školství, přičemž byly aktuální úvahy, že by se příslušným ústavům přiznalo právo veřejnosti. Podobně jako v zemědělství byl zřízen úvěrní fond. Největší význam měla ovšem regulace některých částí úvěrního systému, jejichž zřizování mělo ovlivnit celkový ekonomický vývoj. Zemská banka Království českého poskytovala komunální, meliorační a železniční úvěry. V této souvislosti je

In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2.* Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 1506. NA, Český zemský sněm, Knihy 190–200.

¹¹⁹ Nárůst výdajů o 8 mil. K si ovšem vyžádal další příjmy – viz dále.

¹²⁰ Tj. subvence, které byly zavedeny na základě zemské legislativy. Obvykle stejně, ale někdy i více přispíval stát. Samosprávné okresy přispívaly mnohem méně. V roce 1901 byla největší dotace na regulaci Rokytky, přiznaná zemským zákonem 46/1901 sumou 298 604 K, což bylo 30 % – stát přispíval stejnou částkou. Ze zemského rozpočtu byly dotovány i menší projekty, které nepotřebovaly zavedení cestou zemského zákona. Charakteristické také bylo, že v uvedených letech náklad nepřetržitě stoupal.

vhodné uvést základní údaje o stavu jednotlivých úvěrů, a to i přesto, že se tím naznačuje vývoj, který bude předmětem následujících kapitol. Do roku 1899 dosáhl objem komunálních úvěrů 166 471 734 K a do roku 1904 320 427 736 K. Objem melioračních úvěrů činil v roce 1904 14 838 800 K a železničních 125 257 400 K. V případě těchto úvěrů je třeba znovu zdůraznit, že jejich splácení bylo garantované zemí. Důležitá a zajímavá je také skutečnost, že podstatnou část komunálních úvěrů Zemská banka poskytla Českému království, tj. subjektu, který ji zřizoval. Hypoteční banka poskytla do roku 1904 hypotéky v objemu 300 171 056 K. Zemské zákonodárství regulovalo také okresní záložny, přičemž jejich význam naznačuje objem vkladů v roce 1903, který činil přes 100 mil. K.¹²¹

Velice výrazná byla činnost země v oblasti dopravní infrastruktury, země se mimořádně významně angažovala v takzvané „zemské železniční akci“. Jako cíl podpory výstavby malých tratí byl uváděn ekonomický rozvoj příslušných regionů. Účast země byla mimořádná: jak naznačuje výše uvedený údaj, České království garantovalo úvěry ve výši přes 100 mil. K, přičemž bylo tímto způsobem postaveno 1 121 km tratí, a země převzala kmenové akcie ve výši 6,7 mil. K.¹²² Velice rychle se ovšem ukazovalo, že příjem většiny železnic nemůže pokrýt náklady na umoření úvěrů, z kterých se financovala jejich stavba. V letech 1895 až 1905 činily výdaje zemského rozpočtu na garance 17 523 581 mil. K 46 h a celkové výdaje rozpočtové kapitoly „železnice“ v roce 1902 dělaly 3 126 000 K. Ekonomických cílů nebylo dosaženo a stavba drah představovala hlavně ten impuls, že do příslušné oblasti přitekly peníze na její stavbu.¹²³ V rámci investic do vodních děl mohla země státu spíše jen sekundovat. Rozhodující posun představoval vývoj po roce 1901. V roce 1903 si země

¹²¹ Význam Zemské banky Království českého pro národně český průmysl zdůrazňuje J. Hájek. Její role vzrůstala zejména v devadesátých letech. 19. století, tj. záhy po jejím založení. Z naznačených čísel vyplývá, že se banka stala mimořádně čilým emisním ústavem, který dokázal zásadním způsobem ovlivňovat finanční trh v Čechách (nejenom). *Jiří kníže z Lobkowicz a samospráva v království Českém*. Praha: Zemský výbor Království českého, 1905, s. 50–60. **JAKUBEC, I., JINDRA, Z.** (eds.). *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2006, s. 344.

¹²² Příslušná společnost si mohla půjčit pouze 70 % předpokládaného nákladu, minimálně 25 % si musela obstarat sama, dost často dostala subvenci od státu.

¹²³ Např. M. Hlavačka cituje paměti Eduarda Baziky, který kritizoval jednotlivé projekty a mezi nimi např. stavbu tratě do Bochova, kterou *překotně* prosadil zemský poslanec z Karlových Varů Dr. Knoll (v zemském sněmu zasedali celkem tři Knollové, patrně se jedná o MUDr. Filipa Knolla). Možné je ovšem zmínit i další projekty. Ještě po přelomu století, kdy již byl neúspěch některých tratí zřejmý, jednotliví poslanci podávali na zemském sněmu návrhy na zřízení dalších tratí (např. A. Hackel na zřízení trati Ústí nad Labem-Tisá, poslanec Ungermann trať Štětí-Doksy nebo Stein Vrchlabí-Lánov). V případě E. Baziky se jednalo o osobnost, která měla v oboru železnic mimořádné renomé. Byl vrchním inspektorem společnosti Rakousko-uherské státní dráhy a členem zemské železniční rady. **HLAVAČKA, M.** *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha: Libri, 2006, s. 116–131. *Jiří kníže z Lobkowicz a samospráva v království Českém*. Praha: Zemský výbor Království českého, 1905, s. 61. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1918*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994, s. 144–145. Zemskou železniční akci kritizoval také F. X. Hodáč: **HODÁČ, F. X.** *Finanční účast království a zemí při zřizování vedlejších železnic předlitavských*. Brno: A. Píša, 1910. NA, Český zemský sněm, Kniha 194, 195, 196.

vzala dlouhodobý úvěr, z kterého bylo zemi každý rok vypláceno 3 mil. K na vodní díla.¹²⁴ V rámci bezpečnosti – sociální péče bylo zřejmé, že země opět příliš daleko zacházet nemůže. Zřízení Zemského pojišťovacího fondu císaře a krále Františka Josefa bylo spíše projevem dobré vůle, respektive humanity. Do roku 1904 se však u fondu pojistilo 21 042 jedinců, přičemž jejich vklady obnášely 3 837 293 K. V té době čerpalo penzi 374 lidí. Vedle zřízení stravoven a zprostředkovatelen práce lze ještě zmínit jako nástroj zemské politiky v této oblasti podporu výstavby dělnických bytů.¹²⁵

3.5 Problém zemských financí

Již na konci 19. stol. byla problematika zemských financí předmětem nejrůznějších úvah, jejichž původcem byla skutečnost, že v zásadě ve všech korunních zemích vzrůstaly výdaje zemských rozpočtů, ale bylo velice obtížné najít nové příjmy. Krizi zemských veřejných financí muselo čelit i České království, jehož výdaje soustavně vzrůstaly a stále hospodařilo se schodkem. Největším problémem byly výdaje na národní školství, nárůst byl ovšem zřejmý téměř ve všech sférách. Zatímco probíhala diskuse o trvalém řešení, země si vypomáhala úvěry. V letech 1892–1894 si České království bralo úvěry u České spořitelny – celkem 9 600 000 K – a v letech 1895–1900 u Zemské banky Království českého – celkem 42 623 508 K. V době od roku 1901 do roku 1904 dosáhla výše dluhů u Zemské banky 66 017 629 K.¹²⁶

V rámci debaty bylo zřejmých několik rozdílných přístupů k tomu, jak by se měla situace řešit: státní správa měla obecně zájem, aby byl fiskální systém zemí co možná nejvíc propojený se státním – tj. např. chtěla, aby země postupně rezignovaly na přírážky a zdrojem příjmů zemských rozpočtů se staly především státní převody. Zástupci zemské politiky chtěli řešit situaci opačně. Česká národní politika patřila k té straně, která tento princip obhajovala velice vytrvale. Aktuální byly úvahy jako například převzetí celé státní dávky ze spotřeby piva nebo alespoň zavedení vlastní, zavedení zemské dávky ze spotřeby cukru, převzetí státní pozemkové a domovní/činžovní daně,

¹²⁴ Obří státní investice do vodních děl se začala realizovat na základě říšského zákona 66/1901. Předpokládala v první etapě investici ve výši 250 mil. K, přičemž 75 mil. K se mělo použít na úpravu vedlejších toků. Na úpravu vedlejších toků v Českém království bylo nakonec vyčleněno 35 mil. K s tím, že země přispěje dalšími 25 000 000 K. České království financovalo svůj závazek prostřednictvím úvěru, který byl uzavřen na základě zákona 31/1903 z. z. (úvěr poskytla Zemská banka – viz dále).

¹²⁵ Objekty s dělnickými byty byly na určitou dobu na základě zákona 50/1892 z. z. osvobozeny od zemských přírážek. *Zemský zákoník pro Království české, ročník 1892*, Praha 1893, s. 88–89.

¹²⁶ Jednalo se o takzvané *založené* dluhy. Byly splatné v půlročních *annuitách* v rozmezí mezi 68 až 78 lety, kurz byl 99 % – 92,5 % a úrok u spořitelny přes 4 % a u Zemské banky 4 %. Z jednotlivých úvěrů se platily „obvyklé“ schodky zemského rozpočtu, ale půjčka uzavřená na základě schválení zemským zákonem č. 31/1903 z. z. byla určena k dalekosáhlé hospodářské investici, kterou země nemohla opomenout, protože by přišla o státní dotaci.

zavedení zemské daně z těžení uhlí.¹²⁷ Nespokojenost byla i s tím, že země se zřekla zavedení přírážky k dani z příjmu a byla odkázána na státní převody. Tak např. Fr. Fiedler uváděl, že pro rok 1906 vynese státní daň z příjmu 11,4 mil. K, takže 55% přírážka by vynesla po srážkách 5 mil. K, ale státní převod činil pouze 1,4 mil. K. I odborníci z českého národního tábora se však shodovali na tom, že zavedení přírážek ke státní dani z příjmu by představovalo buď ekonomické, nebo sociální problémy.¹²⁸ Ve skutečnosti bylo ovšem reálné především zavedení zemské dávky ze spotřeby piva a zvýšení přírážek, a to až na 75 %, respektive 4 K z hl. V rámci kořaleční dávky se prosadila na počátku století představa státní správy a země se musela spokojit se státními převody. Pivní dávka byla nakonec zavedena v roce 1903 (viz dále) ve výši 1 K a 70 h z hl. a vynesla ročně cca 8,5 mil. K, ale přírážka zůstala stejná.¹²⁹ Z dlouhodobého hlediska tedy problematika zůstala otevřená a bylo zřejmé, že země se bude dále zadlužovat.

Některé konkrétní kroky nebo nečinnost zemské správy ovšem vyvolávaly specifické reakce zainteresovaných společenských skupin, z nichž bych některé pro názornost zmínil. Charakteristický byl například tlak učitelů národních škol a jejich profesních organizací, který požadoval zvýšení jejich platů. Jak bylo řečeno, v popisovaném období přistoupilo České království k úpravě na počátku devadesátých let. Tato úprava ovšem nestačila a tlak po dalším zvyšování byl trvalý, přičemž soustavně se zdůrazňovaly sociální ohledy vyjádřené např. termíny jako „nouze“ nebo „drahota“.

Další případ představovaly reakce na zvyšování daní, respektive na celkové nastavení systému, přičemž platilo, že svým obsahem tato problematika v mnoha ohledech přesahovala hranice zemské politiky. I odborníci se shodovali v tom, že v oblasti zdanění panují podstatné rozdíly. Mimořádně vysoké bylo například zdanění nájmu/činží a problém spočíval v tom, že vysoká byla na rozdíl od např. pozemkové daně již samotná říšská domovní/činžovní daň.¹³⁰ V rámci německé

¹²⁷ Jestliže by stát rezignoval na dávku z piva, mohla by ji zavést země, přičemž by nedošlo k dalšímu daňovému zatížení obyvatelstva. Jestliže by ji vybíral stát a i jednotlivé země, zatížení obyvatelstva by pochopitelně vzrůstalo.

¹²⁸ Vládní stanovisko odpovídalo dlouhodobé koncepci udržet si nějaký manévrovací prostor, protože i vláda musela dlouhodobě čelit různým, zcela protichůdným požadavkům jednotlivých národních táborů, které ji stále vydíraly. Daňová politika vlády sledovala koncepci, že jestliže jsou státní a zemské fiskální systémy propojené, může vláda v poslanecké sněmovně říšské rady prosazovat zvýšení státních daní pod tou záminkou, že se tím pomůže i všem korunním zemím. **FIEDLER, F.** *Ozdravení financí zemských*. Obzor národohospodářský, ročník XI, 1906. Dále k problému zemských financí: **HODÁČ, F. X.** *Zemská hospodářství království a zemí na říšské radě zastoupených*. Brno: Mor. odbor nár. rady čes., 1912. NA, Zemský výbor 1874–1928, Karton 2051, 2052, 2138.

¹²⁹ Zavádění nepřímých dávek bylo obecně pro liberální politiku problémem z politických důvodů, protože by vedlo k zainteresování širších společenských vrstev. Ty by mohly tvrdit, že mají z tohoto titulu nárok na účast na zemské politice.

¹³⁰ Např. činitel libereckého spolku majitelů domů Anton J. Salomon ve své stížnosti uváděl, že jeho „stav“ platí ze všech poplatníků nejvíce – až přes 50 %. NA, Zemský výbor 1874–1928, Karton 2052.

politiky/veřejnosti bylo obvyklé tvrzení, že německé části Čech přispívají do zemského rozpočtu poměrně mnohem více, ale že dostávají méně, a že německá menšina je ze strany české politiky jako majority znevýhodněna.¹³¹

3.6 Shrnutí situace zemské správy

Agenda veřejné správy, do které České království různým způsobem zasahovalo, byla obecně široká. Z hlediska rozdělení státní moci byly kompetence Českého království ovšem celkem malé, a země tak byla především subjektem samosprávy. Pravomoci zemských orgánů byly ovšem v další řadě zmenšeny kompetencí orgánů státní správy a samotného panovníka.

Vzhledem k významu jednotlivých okruhů veřejné správy, které jsem naznačil v textu, bych zmínil některé následující momenty. Mimořádně významná byla otázka národního školství, které postupně spotřebovávalo více jak polovinu zemských finančních prostředků. Země ho nemohla v některých významných otázkách ovlivňovat, ale nesla břemeno nákladů. Přenesení části finančních nákladů na stát nebo naopak převzetí některých kompetencí neskončilo pro zemi úspěšně. České království zastávalo vlivné postavení v rámci hospodářství, a to jak v případě zemědělství, tak (nejen) *drobného* průmyslu. Zákonodárná moc zemského sněmu byla sice v rámci vývoje v této agendě soustavně napadána (stát upravoval svojí legislativou např. i jednotlivé oblasti zemědělství), ale zemi obvykle náleželo široké pole působnosti v její realizaci. Důležitá byla otázka odborného školství a výzkumu, ale velice významná byla především problematika veřejnoprávních finančních ústavů. Jejich zřízením (tj. ve sledované době Zemské banky Království českého) se České království a jeho politická (národně česká) reprezentace stala vcelku významným hráčem v rámci finančního systému nejen Čech, ale i Předlitavska. Zřízením Zemské banky se do rukou zemské

¹³¹Kritika německých subjektů představovala velice složitou otázku, přičemž šlo samozřejmě také o to, jak se daňová výkonnost počítala. V německém prostředí bylo obvyklé kalkulovat pouze s přímými daněmi, přičemž Němci zdůrazňovali, že jich odvádí proporcionálně víc. Naopak na české straně se poukazovalo na to, že by se měl brát i ohled na plátce nepřímých daní. Akcentovat význam přímých daní v souvislosti s veřejnými financemi Českého království (německý přístup) bylo ovšem na místě, protože největší příjem zemského rozpočtu představovaly jednoznačně přírážky. Ve sledované době, tj. na přelomu 19. a 20. století porovnával, jak již bylo řečeno, výkonnost obou národů na základě osobní daně z příjmu Friedrich von Wieser. Wieser dokazoval, že „čistě“ německé oblasti odváděly 0,95 zl. na hlavu německého obyvatelstva, české 0,36 zl. na hlavu českého a smíšené 2,05 zl. Zde se jednalo pochopitelně o Prahu, přičemž Wieser tvrdil, že např. i zde dosahuje výkon německých plátců k 50 % odvedených prostředků. Kdyby se mělo zmínit české stanovisko, může se připomenout výpočet F. Palackého, který však byl ve sledované době již čtyřicet let starý, ale zohledňoval výnos všech přímých daní. Ten počítal, že v českých okresech připadá na hlavu 3 zl. 88 kr. odvedených daní, ale v německých pouze 2. zl. 72 kr. Sestupnou tendenci vykazovaly i smíšené okresy, kde se jednalo o 3 zl. a 4 kr. V obecné rovině např. i J. Křen uvádí, že německé obyvatelstvo přispívalo do zemského rozpočtu procentuálně víc jak české. Výsledky výzkumu jak F. von Wiesera, tak druhého německého odborníka H. Rauchberga komentuje také J. Štaif, který zdůrazňuje např. problematiku započítávání pražských Židů mezi německé obyvatelstvo. To němečtí autoři vnímali a chtěli vnímat jako německé přesto, že se již někdy hlásilo k české straně. Další německá úvaha pochopitelně směřovala k rozdělení příjmů a výdajů mezi české a německé oblasti. **KŘEN, J.** *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1848–1918*. Praha: Academia, 1990, s. 333. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907, s. 848. **ŠTAIF, J.** *Nationalism and Multi-Ethnicity*. Prague Economic and Social History Papers, 7, 2004/2005, s. 76–79. **WIESER, F.** *Die Ergebnisse und die Aussichten der Personaleinkommensteuer in Österreich*. Lipsko: Duncker & Humblot, 1901, s. 111.

politické reprezentace dostal nástroj, kterým mohla realizovat a usměrňovat finančně náročné projekty. Z prostředků Zemské banky mohl být a ve sledované době býval navíc sanován zemský rozpočet, tj. veřejnoprávní finanční ústav úvěroval svého zřizovatele. Dluhopisy Zemské banky byly velice bonitní vzhledem k tomu, že je garantovala země. Z prostředků Zemské banky byly úvěrovány zemědělské a železniční projekty a také projekty komunálů, které taktéž mnohdy bývaly investiční povahy (např. stavby vodovodů, elektrárny). Již ve své době byla ovšem racionalita především železničních projektů zpochybňována. Tok peněz do regionu ovšem v každém případě znamenal kladný finanční impulz pro ty, kdo je realizovali, a vždy je podporovali místní poslanci. V dalších oblastech veřejné správy byl význam země menší, přestože její angažmá představovalo z hlediska zemského rozpočtu nebezvýznamné výdaje. Jedná se především o zdravotnictví a sociální oblast. Země sama provozovala jen jednotlivé ústavy, další pouze podporovala. Zejména v sociální oblasti, tj. např. v otázce pojištění (např. starobního) i největší idealisté chápali, že realizace takových projektů je zcela mimo možnosti země, a pouze vyzývaly zemský sněm, aby přijal rezoluci c. k. vládě, aby se těmito problémy zabývala.¹³²

Akceschopnost zemské správy v Čechách významným způsobem omezoval ve sledované době česko-německý konflikt. Ten se projevoval na půdě zemského sněmu obstrukcí, a to nejprve stoupenců mladočechů a posléze během devadesátých let představitelů německé menšiny, přičemž obstrukce znamenala především zpomalování legislativního procesu. Německá strana ovšem postupovala případ od případu a v hospodářských záležitostech od obstrukce upouštěla. Trvalý zvrat, který měl nastat v roce 1908, byl ještě poměrně vzdálený.¹³³

Zvláštní roli vzhledem k zemské správě v Čechách sledoval stát. C. k. vláda se ve sledované době na jedné straně neodvažovala v některých případech postavit proti zájmům německé menšiny a nedoporučila panovníkovi k sankci některé zemským sněmem přijaté návrhy zemských zákonů. Na druhé straně měl stát vlastní zájmy, které se snažil prosazovat. Jeho poměrně úzký, ale maximálně využívaný manévrovací prostor mezi českou a německou politikou se projevoval například v otázce zemských financí, konkrétně v problematice převodů výnosů daní. V případě veřejných financí Českého království bylo zřejmé, že vzhledem k nárůstu výdajů bude třeba získat nové zdroje příjmů. Na straně výdajů byly významné především náklady na národní školství, přičemž bylo zřejmé, že

¹³² Viz např. návrhy rezolucí zemských poslanců c. k. vládě, aby se zabývala sociální otázkou, regulovala trh s uhlím atd. NA, Český zemský sněm, Knihy 195, 196, 197.

¹³³ Katalyzátorem neústupného stanoviska německé politiky bylo podle některé literatury např. faktické zavádění českého jazyka jako vnitřního jazyka státních úřadů v národně českých oblastech Čech. Jako odpověď na tuto skutečnost z německé strany se uvádí stávka některých okresních soudů v německých oblastech Čech. K tomu: **HLAVAČKA, M.** *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha: Libri, 2006, s. 140. **KŘEN, J.** *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Academia, 1990, s. 325–327.

ještě porostou. V další řadě země také platila stále větší sumy na garance železničních dluhopisů Zemské banky.

V rámci vztahu zemské správy a veřejnosti bylo charakteristické úzké propojení zemské a říšské politiky, které se projevovalo prezentací stejné problematiky, kterou byl pochopitelně hlavně česko-německý konflikt. Akcent zlovolnosti druhého národa byl konstantním nástrojem indoktrinace voličů při volbách jak do poslanecké sněmovny říšské rady, tak do zemských sněmů. Podobně tomu bylo i při zasedání sněmů, které bylo obvykle vyhrocené v důsledku nějakého národně motivovaného a naschvál provedeného útoku na druhou národnost, který měl za následek další boje ve sněmu (násilná technická obstrukce), který pak nezvládal vyřídit ani základní úkoly. V obecné rovině tedy veřejnost vnímala především nízkou aktivitu sněmu, maximálně potíže zemských financí – to vše opět v důsledku německé obstrukce (tj. z českého pohledu, německý naopak zdůrazňoval snahu Čechů upřít Němcům jejich práva). Terčem kritiky širokých vrstev se stával volební systém do zemského sněmu, kde se objevoval požadavek zavedení všeobecného, rovného a tajného volebního práva spočívajícího na poměrném systému, na který nakonec přistoupily i zavedené české strany.¹³⁴ Reforma volebního systému byla populárnější v českém národním táboře než v německém, mimo jiné proto, že stávající princip (a to nejen volební řád) pro něho nebyl výhodný. Předmětem nejrůznějších dohadů se pochopitelně stávala národnostní jednání jako taková; volební reforma byla pouze jednou ze sporných otázek.¹³⁵

Mimořádně významný informační kanál, kterým byla veřejnost seznamována s aktuálním vývojem (tj. zde v souvislosti s vývojem veřejné správy vykonávané zemí), představoval tisk, který byl stranický a obvykle respektoval zájmy svých vlastníků. V jeho případě (tj. v případě periodik, kterými jsem se zabýval – viz úvod) byla s výjimkou Práva lidu charakteristická snaha maximálně akcentovat národnostní konflikt. Veřejnost tak byla v době voleb a v době zasedání zemského sněmu informována především o ústřích, které prováděli jejich soukmenovcům příslušníci druhého národa. Z nejrůznějších petic zaslaných zemskému sněmu a zemskému výboru ovšem vyplývá, že jednotlivci z různých zájmových a společenských skupin a jejich spolky atd. z obou národních táborů zdaleka nehleděli na vývoj zemské správy pouze očima národnostního konfliktu. Jeho gradace v prvním desetiletí dvacátého století však řešení jejich aktuálních potřeb odkládala stále více na neurčito.

¹³⁴ Advokátem všeobecného a rovného volebního práva byla samozřejmě sociální demokracie, která již v devadesátých letech slavila první úspěchy v rámci říšské rady. V rámci složitého vývoje českých stran byla situace značně nepřehledná a např. v případě Národní strany svobodomyšlné zaznívaly podle toho, jak se vyvíjela, různé názory.

¹³⁵ Problematiku národnostních konfliktů a pokusů o jejich vyřešení v pojetí celého státu sleduje např. sborník *Moravské vyrovnání z roku 1905*. FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J. (eds.). *Moravské vyrovnání z roku 1905*. Brno: Matice moravská, 2006.

4. Zemská politika a zemské volby v roce 1901

Jak politická, tak společenská situace na počátku 20. století ve vztahu k českému prostoru byla především dědictvím vývoje v devadesátých letech 19. století. Ten charakterizovaly nové úspěchy českého národa v rámci kultury a hospodářství, které přinášely jeho další politické ambice. Ty byly současně výzvou jak pro státní establishment, tak pro německou společnost a její politiku. Velice důležitý byl pokus vlády K. Badeniho zavést český jazyk jako druhou úřední řeč (viz výše), který vyvolal takovou nevoli v rámci německé politiky, že měla mimořádný vliv na vývoj celé německé společnosti v Čechách, která se nechala ovlivňovat radikalismem a odmítala jak české nároky, tak stanovisko státu. Německý odpor měl však logiku. Německé elity v Čechách a na Moravě prostě nemohly rezignovat na výhradní užití německého jazyka jako vnitřní úřední řeči (mimo jiné) v jejich sídelním území, neboť by vzhledem k okolnostem do značné míry ztratily vliv na příslušný vývoj. Objektivně rozporuplný moment naopak získávala situace ve smíšených územích. Pro státní myšlenku rakouského státu byla hroživá především představa té části německé politiky, která jednoznačně upřednostňovala německé národní zájmy před státními a nevyklučovala jejich řešení bez ohledu na zájmy habsburské dynastie.¹³⁶ Na německém odporu ztroskotávaly i další pokusy státu dosáhnout v Čechách, respektive na Moravě alespoň určitého národnostního kompromisu, který by respektoval národně české představy. Všem rozhodujícím činitelům této svérázné a svébytné „třetí“ strany bylo zřejmé, že trvalý chaos v Čechách není možný a že absence úpravy povede k dalšímu negativnímu vývoji. V letech 1897–1898 se pokoušela o kompromis vláda P. Gautsche a v letech 1898–1899 vláda F. Thuna.¹³⁷ Jednotlivé pokusy ovšem nebyly úspěšné a po pádu Thunovy vlády byla všechna jazyková nařízení odvolána.

¹³⁶ Dvojazyčnost státních úřadů měla být přitom pouze prvním z kroků k dohodě české strany se státem. Badeni byl kritizován ze všech stran. Německý postoj byl zřejmý, přičemž dobové komentáře ironicky dodávaly, že největším spojencem německého radikalismu je sám premiér. Váhavé bylo však i stanovisko Čechů, které sledovalo představu, že vláda toho dělá pro Čechy málo. Další kritika přicházela z konzervativních kruhů, které se děsily, že Badeni zničí stát. Již jen obecnou negativní charakteristikou byla často zmiňovaná nadutost a nekompetentnost premiéra. Badeni se snažil svůj vztah k Čechům zlepšit i dalšími cestami. Tak lze např. interpretovat i plán na kanalizaci spodního toku Labe k Mělníku a Vltavy pod Prahou. Vyvažovat negativní nálady přerозdělováním větších finančních částek ovšem patřilo k rakouské politice dlouhodobě.

¹³⁷ Tyto pokusy charakterizovala zejména snaha uchovat alespoň v částečné platnosti principy jazykových nařízení K. Badeniho, aby tak byla stále přijatelná pro českou národní politiku a současně byla ještě únosná pro německou stranu. V roce 1898 vydal nová jazyková nařízení s platností pro příslušné státní úřady v Čechách a na Moravě P. Gautsch. Podstata nové úpravy spočívala v tom, že v Čechách měla vzniknout tři jazyková území a že v praxi měla odpadat dvojazyčnost úředníků. Ta představovala problém jak pro úředníky mluvící pouze německy, přičemž je vystavovala existenčním potížím (jejich počet byl ovšem v některé literatuře marginalizován), tak pro státní správu, která by se dále nacionalizovala. I česká strana v některých momentech přiznávala, že požadavek dvojazyčnosti úředníků byl přehnaný. Skutečnost, jak byl český požadavek na zavedení úplné dvojazyčnosti v Čechách a na Moravě pro dosažení dohody s Němci komplikovaný, definuje moderní česká historiografie více než zřetelně. Platnost nových jazykových nařízení byla současně omezena na dobu, než bude přijat celkový říšský jazykový zákon. Po Gautschově demisi, která měla takticky uvolnit prostor nové síle, sestavil kabinet F. Thun. Thunův kabinet byl opět úřednický, ale měl se opírat i o významné osobnosti obou národních táborů. Za německou stranu stanul ve vládě liberální politik J. M. Baernreither a za českou jako ministr financí J. Kaizl – viz dále. Právě Kaizl otevřeně připouštěl přehnanost požadavku úplné dvojazyčnosti úředníků. Ani této vládě se však nedařilo najít kompromis. Německá politika žádala odvolání

Česká politika to mohla chápat a z velké části také chápala tak, že se nikam nedostala. Ve skutečnosti byly její zisky nemalé. Obvykle se na prvním místě připomíná čechizace státní správy v českých oblastech Čech a úspěšná personální strategie ve vztahu k obsazování postů ve veřejné správě. Další roli hrály podobně jako dříve výsledky na poli hospodářské spolupráce mezi státem a českou politickou elitou. Celkově však šlo i o to, jak se bude v situaci orientovat česká veřejnost, tj. zdali ji tyto zisky uspokojí. Německá politika se sice „ubráníla“, ale dlouhodobě měla dojem, že také mnoho nezískala. Současně přetrvávaly obavy z naplnění českých zájmů, tj. v první řadě v Čechách a na Moravě a dále ve Slezsku. I zde očekávala dlouhodobě rozeštvávaná německá společnost nějaké výsledky a i etablované německé politické subjekty v Čechách (nejenom) se musely obávat vzestupu radikálů.¹³⁸ Předlitavsko se celkově nacházelo v latentní politické krizi, která se navíc neomezovala na jeho prostor. V obecné rovině se již od doby Badeniho vlády nedařilo obnovit dohodu s Uherským královstvím a nepříznivý a znepokojující byl i vývoj v postoji německého spojence, který musel alespoň nějakým způsobem reagovat na erupce nespokojenosti některých částí německé společnosti v Předlitavsku. Zatímco v době Badeniho vlády byl postoj říšskoněmecké politiky ještě zdrženlivý, později začali němečtí diplomaté do vnitřní situace Předlitavska intervenovat. Vědomí krize bylo trvalé a neomezovalo se pouze na konzervativní elity a státní establishment, ale prostupovalo celou společností.¹³⁹

jazykových nařízení, a přestože se stále distancovala od všenněmců, bylo zřejmé, že se jejich vlivu bojí a má strach z vývoje ve veřejnosti. Nepříznivým indikátorem byly např. bouře ve Štýrském Hradci, které prezentovaly jednoznačné protistátní nálady v širší německé společnosti. K Thunově vládě: **GALANDAUER, J.** *František kníže Thun. Místodržící Českého království*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2007, s. 131–180. **HLAVAČKA, M.** *Užívání jazyka v byrokratizované komunikaci a samospráva v Čechách do roku 1914*. In: **FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J.** (eds.). *Moravské vyrovnání z roku 1905*. Brno: Matice moravská, 2006, s. 299–307. **ŠOLLE, Z.** *Století české politiky. Počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka*. Praha: Mladá fronta, 1998, s. 163–164.

¹³⁸ Výrazem představ německé politiky na přelomu století se stal tzv. svatodušní program. Svatodušní program konkretizoval požadavky německé politiky a měl všechny strany, které ho signovaly, zavazovat ke společnému postupu. Program trval na obraně německých zájmů, ale odvolával se na ústavu. Tím např. odrazoval všenněmce, kteří se od něj na rozdíl od Lidové strany distancovali. Program měl jednotně chránit zájmy Němců nejenom v Čechách, ale i v celém Předlitavsku. V rozporu s tím však rezignoval na řešení situace v Haliči, tj. nezdůrazňoval požadavek jejího vyčlenění z Předlitavska. Podle rakouské historiografie měl ve finále pozitivní ohlas u panovníka, který ho pochopil tak, že se představitelé německého etnika nezříkají odpovědnosti vůči státu a koruně. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 233–235.

¹³⁹ Politická krize zasahovala do mnoha oblastí veřejné správy a radikálům se dařilo do ní zatahovat veřejnost, takže efekt jednotlivých bouří se stále zvětšoval. Např. během česko-německých bouří v roce 1897 v Praze měli i význační představitelé státu reálný dojem, že vypukla revoluce. Nepokoje ve Štýrském Hradci v roce 1898, které vyprovokovali příznivci německých radikálů z řad studentů, měly současně zcela spontánní průběh a jednoznačně protistátní a protidynastický charakter. Zuřivé protiněmecké demonstrace v českém prostředí byly odpovědí na rezignaci vlády na jazyková nařízení. V rámci pražských nepokojů G. B. Cohen zdůrazňuje provázanost pražské komunální politiky s vývojem v ulicích. Charakteristický jev představovalo napadání německého obyvatelstva a židů, kteří byli vnímáni jako proněmecký živel, respektive jako specifická součást německého kulturního orbitu. To mělo logiku, neboť propojení zde např. pražské židovské komunity s německou kulturní oblastí bylo poměrně výrazné. Německé výpady gradovaly v době Thunovy vlády. Rychlý vývoj navíc dokazoval, že i zde mají německé protistátní aktivity mimořádnou podporu zejména samospráv, a tím i zřejmě nejširší veřejnosti. Vztah německé říše k událostem v Předlitavsku byl spíše dilem dlouhodobějšího vývoje. Stačí zmínit, že německý velvyslanec ve Vídni hrabě Eulenburg

Další pokus o uklidnění poměrů učinila vláda E. Körbra. Jednalo se o úřednický kabinet, jehož premiér byl známý svými kontakty k prostředí německých liberálů. Znovu se tedy jednalo o pokus využít síly umírněných a státotvorných sil na obou stranách národních táborů k dosažení alespoň částečné národní shody. Mimořádně významný tah, který byl integrální součástí premiérových představ, ztělesňoval program gigantických hospodářských investic do jednotlivých regionů. Rozsáhlé investice měly obnovit důvěru všech zainteresovaných skupin v rakouskou státní myšlenku, měly demonstrovat nepopíratelné výhody velikého hospodářského prostoru, který Předlitavsko představovalo, a měly odvrátit bezprostřední pozornost od národnostní otázky. Státní investice získávaly dva hlavní rozměry. První představovala výstavba nákladních drah v Alpách, které by propojovaly Salcburk s Terstem. Tím by se tento přístav otevřel i zboží z jihoněmeckých oblastí. Druhým bylo přijetí zásady úpravy řek, takže by se propojil Dunaj s Odrou a s Labem. Současně se měla propojit i Vltava s Dunajem. Všechny tyto vodní cesty by byly kanalizovány. V případě vodocestního zákona se již přímo argumentovalo uklidněním národnostních vášní v Čechách a na Moravě. Dlouhodobý problém však představovala skutečnost, že manévrovací prostor státotvorných subjektů byl malý a každý jejich neúspěch pouze nahrával radikálům, kteří pečlivě sledovali jejich kroky a s radikalismem obecně měli úspěchy u veřejnosti. Vzrůstající problémy naznačovaly volby do poslanecké sněmovny říšské rady, které proběhly na konci roku 1900. Jejich morálním „vítězem“ se stali na německé politické scéně všenněmci, kteří se etablovali jako suverénní politická síla. Mimořádně silnou pozici získali především v českých zemích, což naznačovalo významné přesuny v rámci této části německé společnosti. Rezervoárem jejich úspěchu byla především IV. (všeobecná) kurie a kurie venkovských obcí, což naznačovalo, v kterých složkách německé společnosti nacházelo všenněmecké hnutí největší podporu a sympatie. Na české straně se prosadily nové politické subjekty jako národní socialisté nebo agráři. Dokazovalo to, že doba jednoznačné dominance Národní strany svobodomyslné končí.

Katalyzátorem byl jednoznačně vývoj v Čechách, přičemž projekt státních investic přinesl pouze dočasné uklidnění, které je někdy označované jako pouhá přestávka. Sporné strany v Čechách sice umožňovaly další chod státní správy a v roce 1900 zasedly ke společnému jednacímu stolu, ale

hodnotil dlouhodobě negativně zdejší vývoj, který chápal jako proslovanský a katolický. Podobně referoval další německý diplomat von Lichnowsky a např. pražský konzul von Seckendorf. Ten si všímal zejména počesťování úřednického aparátu Kaizlova ministerstva. K tomu např.: **COHEN, G. B.** *Němci v Praze 1861–1914*. Praha: Karolinum, 2000, s. 184–185. **FRANKL, M.** „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha a Litomyšl: Paseka, 2007, s. 251–271. **GALANDAUER, J.** *František kníže Thun. Místodržící Českého království*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2007. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 517. **ŠOLLE, Z.** *Století české politiky. Počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka*. Praha: Mladá fronta, 1998, s. 168–169.

možnosti národnostní dohody byly stále v nedohlednu. Po volbách se situace spíše komplikovala, neboť státotvorné síly nemohly najít možnost jak zlomit vliv radikálů a jejich síly sláblly.¹⁴⁰

V rámci Zemského sněmu Království českého pokračovala vratká spolupráce Národní strany svobodomyslné a konzervativního velkostatku. Vládní politika sice bránila přijetí národnostně sporných opatření a sněm musel čelit německé obstrukci, která se kombinovala s pasivní rezistencí, ale to nebránilo dalšímu vývoji v rámci hospodářství. V roce 1901 byl přijat a panovníkovu sankci dostal návrh zemského zákona, který upravoval volební řád zemského sněmu. V kurii venkovských obcí tím byli odstraněni volitelé, čímž byly i v tomto volebním sboru zavedeny přímé volby. Současně neprošel návrh konzervativního velkostatku, aby byl novelizován volební řád i v rámci první kurie. Návrh předpokládal vytvoření několika volebních okresů tak, aby v některých bez dalších třenic vyhrál konzervativní velkostatek a v dalších ústavověrný velkostatek. Tento záměr, který byl v českém prostředí negativně hodnocen, měl širší pozadí, na kterém se výrazně rýsovaly vládní zájmy – viz dále. V rámci agendy veřejné správy, která byla v kompetenci zemského sněmu, představovala významnou otázku úprava učitelských platů. Ta byla spojená s vysokými finančními náklady (až cca 20 000 000 K), které zase otevíraly problematiku zemských financí. I ta byla dlouhodobě aktuální a na počátku 20. století se již dlouhodobě projevoval trend vzestupu náročnosti zemských výdajů. I otázka zemských financí byla ovlivněna národnostními problémy a současně byla jejich důležitou součástí.

¹⁴⁰ Körber inicioval národnostní jednání v první polovině roku 1900, která během svého oficiálního průběhu doložila naprosto rozdílné stanovisko Čechů a Němců – na jedné straně požadavek češtiny jako vnitřního jazyka na území celého Českého království a na druhé stanovisko ustanovení německého jazyka jako státní řeči v celém Předlitavsku jako základní podmínku vedení dalších jednání. Česko-německé kontakty na nejvyšší úrovni však měly i druhou tvář, kterou představovala řada tajných a důvěrných porad vrcholných představitelů obou národních stran. Tato jednání jsou na jedné straně dokladem schizofrenie jak české, tak německé politiky, na druhé straně dokladem zájmu tradičních občanských elit „proklouznout“ mezi skalisky rozbouraných národních vášní a nalézt řešení, které by nejen v Čechách vytvořilo předpoklady přátelského soužití obou národností. Karel Kramář později situaci komentoval tak, že na obou stranách nechyběla vůle ke smíru. Pozitivně hodnotil i postoj ústavověrného velkostatku (např. knížete Fürstenberka) a zdůrazňoval jak taktické chyby na české straně, tak nekompetentnost ministerského předsedy. Ten měl být zcela pasivní a do jednání nezasahoval. Körber posléze sestavil memorandum pro panovníka, které počítalo s reformou volebního práva do říšské rady. I zde hrála důležitou roli představa, kterou již dříve zastával E. Taaffe a později premiér Beck, že demokratizace poslanecké sněmovny, respektive všech zastupitelských sborů by mohla omezit vliv národnostních radikálů. V této souvislosti byl významný také moment pozitivního vnímání sociálně demokratické strany vládou. V roce 1901 podal Körber návrh říšského jazykového zákona. Jednalo se o jednostranný krok, který nebyl konzultovaný ani se vstřícnými představiteli národních táborů. Českou politikou byl vnímán negativně a vedl k její dočasné obstrukci. V rámci velikých investic se však podařilo realizovat říšský zákon o úpravě vodních toků a přijmout koncepci výstavby železnic v Alpách. Vodní cesty měly být postavené v době od roku 1904 do roku 1924. V první etapě se počítalo s investicí ve výši 250 mil., v druhé ve výši 600 mil. K. Při projednávání vládního návrhu zákona v poslanecké sněmovně se prosadil požadavek agrárních představitelů, že z 250 mil. K bude 75 mil. K směřovat do úpravy, tj. regulace vedlejších toků, které souvisí se systémem kanalizovaných drah. Celkově se počítalo, že k úhradě nákladů budou emitovány obligace ve výši přes 900 mil. K. Umořování jedné osminy z této sumy měly hradit korunní země, v kterých by se příslušné stavby prováděly. Kofinancování regulací přilehlých řek (tj. státní příspěvek 75 mil. K) se mělo stát předmětem budoucích dohod státu s jednotlivými korunními zeměmi. Obecně k vládě Körbera: **TOBOLKA, Z. V., KRAMÁŘ, K.** *Česká politika. Díl třetí.* Praha: Jan Laichter, 1909, s. 652–700. **VELEK, L.** *Mladočeská strana za vedení Josefa Kaizla 1897–1901.* Praha, 1997, s. 230–260. K vodním cestám: **GRUBER, J.** *Průplavní projekty v Rakousku z českého hlediska národně hospodářského.* Obzor národohospodářský, ročník VIII, 1903, s. 20.

Zemské volby v roce 1901 následovaly po uplynutí obvyklého šestiletého mandátu zemského sněmu. Jejich problematika byla úzce propojena s vývojem celého Předlitavska a bylo zřejmé, že jejich výsledek bude do značné míry zrcadlem politického vývoje v rámci celého státu. Obecně lze říct, že v rámci občanské politiky obou národních táborů byl dosavadní vývoj některými subjekty širší veřejnosti vnímán jako zcela negativní. Odpovědné politické síly na obou stranách byly chápány jako defetistické, kompromitující se s vládou (která „samozřejmě“ straní druhé straně) a neschopné řešit problémy každodennosti. Tyto nálady podporovaly, využívaly a mnohdy vytvářely různé politické subjekty na obou stranách. V rámci německé politiky se jednalo samozřejmě o všenečce, kteří do té doby představovali spíše okrajovou sílu; v devadesátých letech byla radikálem lidová strana. Volby do poslanecké strany však naznačovaly, že se časy rychle mění. Na české straně se objevila celá řada nových politických subjektů. Vedle národních socialistů a Strany venkova to byla lidová strana, strana Státoprávně radikální a strana Radikálně pokroková. V rámci obou národních táborů stavěla své kandidáty také sociální demokracie, kterou však znevýhodňoval volební řád Zemského sněmu Království českého. Politické programy jednotlivých stran se neomezovaly pouze na řešení zemských záležitostí, obvykle měly širší záběr a zemskou politiku spojovaly se státní.

V rámci problematiky voleb do Zemského sněmu Království českého v roce 1901 bych rád nejprve naznačil vývoj v kurii deskových statků, postoje české a německé části občanské politiky a dále samotné výsledky ve vztahu k pozicím obou národních táborů.

4.1 Situace v kurii deskových statků

Volby v kurii deskových statků byly velice důležité, neboť se v tomto volebním sboru volilo 70 zemských poslanců. V prvním volebním sboru kurie deskových statků volilo v roce 1901 40 představitelů svěřeneckého majetku 16 zemských poslanců a ve druhém mělo volební hlas 396 subjektů, které volily 54 poslanců. V prvním volebním sboru byli voliči dočasní vlastníci, respektive představitelé fideikomisního majetku. V druhém sboru měly volební oprávnění fyzické osoby a instituce, které byly vlastníky deskového majetku. Nejvíce voličů představovaly fyzické osoby, přičemž v některých případech sdílelo volební hlas více jedinců. Mezi institucemi dominovaly církevní ústavy, které doplňovalo několik hospodářských podniků.¹⁴¹

¹⁴¹ Jako první byli na seznamu voličů uvedeni coby vlastníci majetků v Čechách panovník a tři arcivévodové. Mezi jednotlivými institucemi figurovalo 36 církevních ústavů. V první řadě se jednalo např. o pražské arcibiskupství, které bylo vlastníkem několika deskových statků, a dále o různé kláštery. Z ostatních institucí se jednalo o několik hospodářských podniků jako např. o cukrovarnickou firmu Schöller a spol. V rámci druhého sboru kurie deskových statků měly volební právo i majitelky deskových statků, kterých bylo na voličském seznamu samostatně uvedeno 67. Další ženy sdílely volební hlas jako spolumajitelky deskového majetku. K tomu: NAVRÁTIL, M. *Nový český sněm*

V prvním volebním sboru byli voliči představitelé tradičních šlechtických rodů jako držitelé majetku, na kterém byl zřízen fideikomis. V druhém sboru představovali mimořádně silnou skupinu voličů vedle vysoké aristokracie a institucí příslušníci tzv. druhé šlechty nebo podnikatelů. Současně se zde nacházel poměrně veliký počet jednotlivců, který reprezentoval elity obou národnostních táborů v Čechách. Na české straně to byli v roce 1901 např. staročestí předáci F. L. Rieger nebo K. Mattuš či mecenáš J. Hlávka. Na straně ústavověrného velkostatku figurovali proponenti tradiční německé liberální politiky jako např. J. M. Baernreither, starosta Č. Budějovic J. Taschek nebo představitelé podnikatelské buržoazie R. Geymüller a F. Ringhoffer.

Od osmdesátých let byla absolutním hegemonem kurie deskových statků strana konzervativního velkostatku. Jednalo se o subjekt, který reprezentoval zájmy té části tradiční aristokracie, která spolupracovala s českým národním táborem. Její představitelé měli exkluzivní vztahy s českou Národní stranou, tj. se staročechy, které charakterizoval oboustranný respekt. Po pádu staročechů se strana konzervativního velkostatku dostávala do určité izolace a vztahy s novým hegemonem národně české politické scény, mladočechy, byly poměrně komplikované. Demokratická frazeologie a výpady proti gigantickým majetkovým komplexům jejich aristokratické majitele nepřitahovaly. Přestože se mezi voliči v kurii deskových statků nacházela nejenom celá řada příslušníků druhé společnosti, ale i přímo proponentů obou národních táborů, stávala se úplným vítězem voleb strana konzervativního velkostatku, která garantovala nadnárodní a suverénní postoj svých představitelů z řad nejvyšší šlechty.

Do určité míry jiný vývoj probíhal u druhé strany, tzv. ústavověrného velkostatku. Z celé řady důvodů byly vztahy představitelů některých šlechtických rodů, které s tímto blokem sympatizovaly, a německé národní politiky mnohem užší. V rámci politiky ústavověrného velkostatku se navíc prosazovali jednotlivé osobnosti z řad německé občansko-liberální politiky, přičemž jak již bylo řečeno, kurie deskových statků pro ně byla určitým azylem. Do roku 1901 ovšem ústavověrný velkostatek již delší dobu při volbách do zemského sněmu propadal, takže zmíněná praxe platila pouze v případě voleb do poslanecké sněmovny říšské rady v Čechách (také v případě zemských sněmů v ostatních korunních zemích). Vývoj před volbami v roce 1901 však naznačoval, že se blíží určité změny. Při jednání Zemského sněmu Království českého v roce 1901 podal přední politik konzervativního velkostatku hrabě Buquoy návrh zemského zákona, který předpokládal v rámci sboru nesvěřeneckého majetku zřízení pěti volebních okresů, které byly navrženy tak, aby ve dvou vyhrál ústavověrný velkostatek. Tento návrh slovy dobového tisku velice *překvapil* jak českou

politiku, tak veřejnost. Návrh paradoxně neprošel i díky odporu německé politiky. V září obě strany oznámily, že se dohodly na volebním kompromisu, který zaváděl do praxe pravidla výše uvedeného návrhu zákona. Na základě této dohody byla výlučně pro tyto volby sestavena společná listina kandidátů ve sboru nesvěřeneckého majetku, přičemž ústavověrný velkostatek navrhoval 21 kandidátů.¹⁴²

Postoje strany konzervativního velkostatku před volbami, respektive na počátku 20. století vůbec shrnovalo její volební prohlášení. Strana zdůrazňovala svůj nadnárodní přístup, přičemž otázka národního sebeurčení jejích příznivců byla zcela soukromou záležitostí, určující byl státoprávní program a oddanost panovnické dynastii. Tomuto pojetí odpovídal i prezentovaný postoj konzervativních velkostatkářů k jazykové problematice, který zdůrazňoval, že se mají dohodnout především obě sporné strany v Čechách. V rámci zemských záležitostí se kritizovala praxe, že se málo svolává zemský sněm, který nedokáže vyřídit ani základní věci, a zdůrazňoval se problém zemských financí. Provolání zdůrazňovalo, že význam tohoto problému se bude stále zvětšovat a jako jeho důvody byly uvedeny vzrůstající náklady na národní školství a problematický vývoj hospodářské situace lokálních železnic. Jednoznačně choulostivý moment představovalo vyjádření k volební dohodě, která oslabovala nejenom konzervativní velkostatek, ale i jeho národně české spojence. Dohoda byla interpretována jako *oběť*, která však měla nejenom uklidnit poměry v této kurii, ale také zajistit pozice konzervativců v budoucnosti. Zajištění této volební dohody cestou zemského zákona představovalo současně jediný moment k otázce volební reformy, která byla jinak velice aktuální, o kterém se prohlášení konzervativců zmiňovalo.¹⁴³

Ústavověrný velkostatek ve svém předvolebním prohlášení zdůrazňoval, že volebním kompromisem byl splněn jeho dlouhodobý požadavek a že ho považuje za úspěch. V tomto ohledu nekomentoval některé zprávy, které poukazovaly na to, že jeho požadavky byly původně větší a že požadoval i mandáty ve sboru svěřeneckého majetku. Současně se zmiňovala i dohoda o společném postupu s konzervativním velkostatkem ve věci zavedení příslušného zákona, jehož návrh přiznával ústavověrným až 25 poslaneckých křesel. V rámci národnostní problematiky odkazovalo prohlášení

¹⁴² Návrh hraběte K. Buquoye vycházel vstříc jak dlouhodobému zájmu ústavověrného velkostatku, tak odpovídal podobné úpravě, kterou již dříve zavedl v poslanecké sněmovně říšské rady tzv. lex Zeithammer. **VELEK, L.** *Strana ústavověrného velkostatku*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 100–101.

¹⁴³ Česká politická scéna volební dohodu uvnitř velkostatku posléze dlouhodobě kritizovala. Když však K. Kramář přispíval do třetího dílu již vícekrát zmíněné řady *Česká politika* (vyšel v roce 1909), poznamenal, že pozice konzervativního velkostatku nebyly dlouhodobě udržitelné a že dohoda s německým velkostatkem byla dílem nutnosti. Předvolební prohlášení konzervativního velkostatku zveřejnila již vícekrát zmíněná publikace M. Navrátila. Širší program tohoto politického subjektu zmiňuje např. O. Urban. **NAVRÁTIL, M.** *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 137–139. **URBAN, O.** *Česká společnost 1818–1918*, Praha: Svoboda, 1982, s. 477–478. **KRAMÁŘ, K., TOBOLKA, Z. V.** *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909, s. 675.

na zásady stanovené v „punktacích“, tj. jen z menší části realizované česko-německé dohodě z počátku devadesátých 19. století, a na německá stanoviska prezentovaná při česko-německých národnostních debatách v roce 1900.¹⁴⁴ Volební dohoda obou velkostatkářských frakcí byla, jak nepokrytě a s trpkostí zdůrazňoval český tisk, do značné míry dílem c. k. vlády. Vláda chtěla tímto způsobem především pomoci německým liberálním silám, které byly z jejího pohledu státotvorné a obecně se nacházely v rámci celkového a celostátního vývoje v dlouhodobé defenzívě.¹⁴⁵ Jak již bylo řečeno výše, jednalo se o skutečnost, že pozice německých liberálů byly na základě vlastnictví deskových statků v Českém království jejich představiteli poměrně silné a stejný model se již osvědčil i v poslanecké sněmovně říšské rady. Představitelé německých liberálů byli také navrženi vedle kandidátů tradiční šlechty do společné kandidátní listiny kurie deskových statků.¹⁴⁶ V další řadě byla důležitá skutečnost, že i tradiční představitelé spíše nebo zcela proněmecky smýšlející tradiční šlechty byli pro vládu vítaným partnerem.

Aristokracie musela na počátku 20. století čelit nevybíravé kritice ze strany různých živlů na obou národních stranách, které se navíc neomezovaly pouze na radikály, tj. např. všenněmce, nebo levici, a její obraz byl do značné míry celkově negativní. V rámci české politiky byly velice oblíbené narážky na Bílou Horu, které zpochybňovaly legitimitu majetkového vlastnictví šlechtických rodů. Obecně se zmiňoval nadnárodní postoj šlechty, nezájem „pomoci“ národnímu (českému) hnutí a kritizoval se např. katolicismus a ochrana starých pořádků jako taková. Nedůvěra ke šlechtě někdy zacházela ještě dál a např. spolupráce s ní byla chápána jako stigmatizující. Kritizována byla pochopitelně i existence kurie deskového majetku, a to hlavně z české strany, která požadovala

¹⁴⁴ Politika ústavověrného velkostatku na konci 19. století byly charakteristická jeho dlouhodobou protivládní opozicí. Ta však nebyla bezpodmínečná, a jak již bylo řečeno, ústavověrný velkostatek podporoval např. Thunovu vládu. Tento postup nebyl náhodný a byl důsledkem priority prostátního stanoviska jeho představitelů (na rozdíl od radikálů), kteří si uvědomovali vážnost situace, v době velice nebezpečné krize. Ústavověrní politici se sice posléze přidali k jednotné německé opozici, ale i na přelomu století bylo zřejmé, že představují jeden z mála státotvorných subjektů – viz dále. Ve své podstatě příznivé stanovisko ústavověrných velkostatkářských politiků cituje např. J. Galandauer a B. Sutter. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918.* In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches.* Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 232.

¹⁴⁵ V tomto ohledu stačí zmínit mimořádně alarmující vzestup všenněmců při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady o necelý rok dřív.

¹⁴⁶ V první řadě se jednalo o již vícekrát zmíněného A. M. Baernreithera, který byl např. ministrem obchodu v Thunově vládě, kde měl podobně jako na české straně J. Kaizl demonstrovat propojení vlády a „občanské“ politiky. Charakteristické bylo, že se představitelům státu podařilo získat pouze liberála, který byl zvolen právě v exkluzivní kurii deskových statků; politici z ostatních německých stran účast ve vládě odmítali. Ústavověrný velkostatek současně s nominací svého politika opustil opoziční frontu německých stran. Baernreither vstupoval do vlády na rozdíl od Kaizla s plným vědomím špičkových představitelů své strany, tj. např. hraběte Oswalda Thuna. Jeho účast ve vládě však byla pouze dočasná. Podle J. Galandauera nebyl dlouhodobě schopný čelit kritice německých radikálů a současně musel reagovat na změnu paradigmatu své strany. Na svůj post posléze rezignoval a v roce 1899 se již podílel na přípravě tzv. svatodušního programu. Kolegové z velkostatku mu vyčítali přílišnou politickou ohebnost. **GALANDAUER, J.** *František kníže Thun. Místodržící Českého království.* Praha a Litomyšl: Paseka, 2007, s. 150–169.

demokratizaci. Vztah některých německých stran k demokratizaci volebního řádu do Zemského sněmu Království českého byl kritičtější (viz dále), ale jeho demokratizaci požadovali opět např. všenněmci – ta by odstranila kurii deskových statků, a tím zlikvidovala pozice např. právě německých liberálů, které všenněmci chápali vedle Slovanů jako své největší nepřátele. Z české strany byl kritizovaný samozřejmě také předvolební pakt, který prý dokazoval nespolehlivost „pročeské“ šlechty. V předvolebním období vydali také prohlášení tzv. národní velkostatkáři, kteří odmítali předvolební dohodu konzervativního a ústavověrného velkostatku a prohlásili, že nebudou kandidovat. Jednalo se o příznivce české národní politiky v této kurii, kteří odmítali její oslabování.¹⁴⁷

4.2 Volby v prostředí českých stran

Jednoznačným hegemonem české politické scény byla v devadesátých letech 19. století Národní strana svobodomyslná. Ve volbách do Zemského sněmu Království českého v roce 1895 získala 90 poslaneckých mandátů z celkových 100 volebních obvodů, v kterých zvítězila česká politika. Podobným výsledkem skončily také volby do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1897. Výsledky voleb do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1900 však již naznačovaly problémy a mladočeskou politiku oslabil volební úspěch českých agrárníků a národních socialistů.¹⁴⁸

Vzestup Národní strany svobodomyslné na konci 19. století spočíval zejména v kritice jejích staročeských rivalů. V praxi bylo charakteristické zdůrazňování státoprávního programu a národnostního zrovnoprávnění a v dalších rovinách požadavky demokratizace, odstranění privilegií a obecně napadání jevů, které byly chápány jako zpátečnické. V momentě, kdy se stala Národní strana svobodomyslná jednoznačným hegemonem české politické scény, se situace měnila. Od roku 1895 vytvářela v Čechách sněmovní většinu a byla zodpovědná za chod zemské správy. Do značné míry podobná situace vládla i v rámci říšské politiky a zcela negativní stanoviska by vzdalovala českou scénu od každodenního vývoje chodu státní správy, na kterém byl český prostor v mnoha, např. hospodářských momentech závislý. V tomto ohledu se v mladočeském směru dlouhodobě vytvářelo několik proudů. Radikální proud reprezentovali např. již zmínění J. Grégr (+1896) nebo J. Vašatý atd. Druhý proud reprezentoval v první řadě J. Kaizl, svým způsobem G. Eim, (+1897), a

¹⁴⁷ Národní velkostatek vznikl v devadesátých letech 19. století. Jeho proponenti se pokoušeli najít cestu k české občanské politice, ke které neměli tradiční představitelé konzervativního velkostatku po nástupu mladočechů důvěru. Posléze se jeho role marginalizovala. **GEORGIEV, J.** *Strana konzervativního velkostatku*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 79.

¹⁴⁸ K volbám v roce 1895: **NAVRÁTIL, M.** *Almanach sněmu království Českého 1895–1901*. Praha: Tiskem a nákladem Edvarda Beauforta, 1896.

v další řadě např. B. Pacák nebo J. Herold. Tento proud charakterizovalo stanovisko, že postavení českého národa je třeba posilovat krok za krokem, případ od případu a respektovat realitu. Charakteristický byl taktický přístup ke státu, přičemž až do jednání o Badeniho volební reformě byla česká strana v opozici, ale respektovala některé potřeby státu. Obecně od počátku bylo zřejmé, že z tohoto postupu vzniká rozpor mezi původním charakterem strany, který stále prosazovali radikálové, a vztahem k voličům, respektive možné konkurenci, kteří by mohli vnímat takový vývoj kriticky.¹⁴⁹

V roce 1896 hlasovali mladočeští říšští poslanci pro částečnou demokratizaci říše – viz Badeniho volební reforma – a posléze vstoupili do vládní koalice. Odměnou Čechů měla být tzv. Badeniho jazyková nařízení, která však vyvolala nejprve nezvladatelný odpor německé politiky a pak i veřejnosti. Mladočeská politika se určitým způsobem angažovala i v Thunově vládě, když v ní přijal post J. Kaizl. Velkou ránou pro její tzv. pozitivistickou neboli etapovou politiku znamenala nejprve revize a pak odvolání jazykových nařízení.¹⁵⁰ Na přelomu století tak vznikala situace, kdy se zdálo, že se nepodařilo splnit ani první krok „etapové politiky“, který představovalo zrovnoprávnění češtiny s německým jazykem v Čechách. Mladočeská politika slavila úspěchy především na neformální scéně. Státní posty zaujímalí národně čeští úředníci, čeština se prosazovala jako úřední jazyk zcela spontánně, určitá symbióza se státem zajišťovala plynulost finančních toků do Čech atd. Obecně ovšem šlo o to, bude-li možné vykládat tyto úspěchy jako dostatečné a zdali bude možné přesvědčit o jejich významu veřejnost. Tato politika pokračovala i v době první části Körberovy vlády. Mladočeská politika byla sice v opozici, ale respektovala zásadní státní zájmy a akceptovala hospodářský program vlády.¹⁵¹

¹⁴⁹ K Národní straně svobodomyslné v této době: **VELEK, L.** *Mladočeská strana za vedení Josefa Kaizla 1897–1901*. Praha, 1997. **ŠOLLE, Z.** *Století české politiky. Počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka*. Praha: Mladá fronta, 1998.

¹⁵⁰ Charakteristické byly výpady poslance Vašatého a dalších, kteří se otírali i o dynastii, napadali celkovou podstatu státu apod., přičemž strana se od nich posléze musela distancovat. Ani např. v případě Badeniho reformy volebního práva se nedokázali mladočeši sjednotit. Část hlasovala proti reformě a porušovala tím závazné stanovisko celé strany a část jako např. J. Herold se hlasování zdržela. I jednání o jazykových nařízeních byla z české strany složitá. Mladočeši požadovali další okamžitá pročeská opatření atd. Kaizlův vstup do vlády F. Thuna nebyl zdaleka samozřejmostí. Nakonec do ní vstupoval sám za sebe a stranu žádal o neutralitu. Podstata situace spočívala v tom, že obavy z konkurence zpronevěření původního programu byly trvalé. Charakteristický byl i strach z veřejnosti, přičemž bylo příznačné, že jednotliví rebelové obvykle kritizovali postup strany před svými voliči a příznivci, a tím ji kompromitovali. Etapová politika byla stanovena jako dlouhodobější doktrína na nymburském sjezdu strany v roce 1894. V první polovině vlády E. Körbera již stoupal vliv Karla Kramáře, který zdůrazňoval odpovědný vztah mladočeské politiky ke státu, přičemž znovu definoval rozdílný přístup ke státu jako takovému a k vládě. Přestože byla Národní strana svobodomyslná oficiálně v opozici, nebránila činnosti A. Rezka jako českého „ministra krajana“. Rezek ovšem v žádném případě nebyl politický ministr. Jednalo se o mimořádně respektovaného vědce, jehož předchozí pozice ve státní správě – ministerstvo školství – byla sama o sobě výsledkem dlouhodobého českého zájmu. Český ministr ve vládě měl opět demonstrovat nadnárodní a korektní charakter vlády. K tomu: **URBAN, O.** *Česká společnost 1818–1918*. Praha: Svoboda, 1982.

¹⁵¹ I tato politika byla ovšem doprovázena ostrými protistátními výpady, jak ze strany tisku, tak jednotlivců. Šlo o to, že o postupu strany se rozhodovalo případ od případu a že v něm nebyla mezi stranickými předáky jednota. Postoj

V rámci těchto vlivů se pohybovala mladočeská politika před volbami do zemského sněmu v roce 1901. Obecně bylo zřejmé, že bude muset alespoň do určité míry skládat účty. Její přední osobnosti si současně moc dobře všímaly skutečnosti, že jednání s vládou respektive, dílčí kompromisy vůbec nepůsobí dobře, a to tím spíš, když na ně hlasitě upozorňují představitelé menších českých stran. Ty se mezitím stavěly do role skutečných ochránců národních hodnot. Mladočeská politika se v nejširší rovině snažila dokázat, že jak v rámci zemské, tak říšské politiky plnila své sliby a že se důsledně starala o zemské záležitosti. V případě agendy zemské správy a zemské legislativy se konstatovalo, že se České království stává obětí nepřízně vlády, která nesvolává zemský sněm a brání řádnému vyřizování zemských záležitostí. Ihned po zprávě o rozpuštění sněmu se objevily spekulace, že c. k. vláda před volbami zemský sněm již nesvolá, že po volbách dostane přednost říšská rada a že až posléze přijde na řadu zemský sněm. V širší rovině se odvolávala na trvalý boj Čechů a Němců, který se bude po volbách na zemském sněmu rozhodovat. Obavy z Němců měly být také určitým sjednotitelem české politiky pod mladočeskou taktovkou, přičemž s tím opět souvisel určitý strach z konkurence. V roce 1901 došlo k mírné korekci volebního řádu do zemského sněmu, která odstranila volitele v kurii venkovských obcí. Z toho plynula obava, že z této úpravy, kterou mladočeši jako strana sněmovní většiny zavedli, bude těžit agrární strana. Mladočeský tisk apeloval proto na venkovské voliče, „aby pamatovali, kdo byl iniciátorem této reformy“, a agrární strana byla obecně prezentována jako subjekt, který úderem zezadu poškozuje ze všech sil český národ bránící mladočechy. „Venkovský“ lid byl současně varován, že ho chtějí agrární politici nahnat do náruče šlechty, která byla znázorňována jako největší škůdce venkova: šlechta „*nehájí nikoli státní právo české, ale schwarzenbergovské království*“ nebo „*se šlechtou se spojují lidé, kteří ještě na tělech svých dědů mohli vidět jizvy palečnic a trdlíc*“.¹⁵² Zemědělský program byl označován za zcela partikulární záležitost, kterou lze snadno rozvíjet v rámci jednotné české politiky. V souvislosti s kritikou agrárníků a jejich samostatného postupu byl také prezentován názor, že drobení české politiky je dílo vlády, která např. svým hospodářským programem vyvolává

Národních listů, které vedly vlastní, radikálnější politiku, představoval zcela samostatnou kapitolu. Mladočeská politika ve vztahu ke státu váhala i s hospodářským programem. Vláda nakonec získala české poslance sérií pročeských opatření. Vedle investic do kanalizování a regulace velkých toků a stavby průplavů mezi ně patřily další investice do státní dráhy císaře Františka Josefa nebo zřízení Galerie moderního umění pro Království české. Významný impuls představovala i druhá stránka investic do vodních prací. Jednalo se o investice do stavby a modernizace drah v Alpách, které by propojily Terst se Salcburkem, a tím i Bavorskem, čímž se měla rozšířit spádová oblast tohoto přístavu. Na tom měli zájem i slovinští poslanci, takže v případě českého odporu by hrozilo rozdrobení slovanské politiky. **TOBOLKA, Z. V., KRAMÁŘ, K.** *Česká politika. Díl třetí.* Praha: Jan Laichter, 1909, s. 670–672.

¹⁵² Napětí mezi konzervativním velkostatkem a Národní stranou svobodomyšlnou bylo ovšem logické. Vazby konzervativního velkostatku na agrární stranu se mladočeši současně velice obávali. Předchozí vývoj totiž ukazoval, že oba subjekty dokáží prozatím do jisté míry spolupracovat, tj. např. ohledně stanoviska ve věci vodocestných zákonů. *Národní listy*, 1. 9. 1901, č. 241, s. 1. **VELEK, L.** *Mladočeská strana za vedení Josefa Kaizla 1897–1901.* Praha, 1997, s. 253–255.

odstředivé tendence. Snahu o jednotný postup také zdůrazňoval volební kompromis, tj. znovu postavení jednotné kandidátní listiny, se staročechy a stranou Státoprávně radikální. Politici těchto subjektů se stali oficiálními kandidáty v několika volebních okresech a mladočeským voličům bylo doporučeno, aby je podporovali – viz dále.

Volební prohlášení Národní strany svobodomyslné obsahovalo jak obecné priority české (mladočeské) politiky, tak specifika, která vyplývala z potřeb zemské správy. Mezi první skupinu patřil slib dalšího vedení státoprávního boje, odmítnutí různosti principů v používání národních jazyků v Čechách a s tím i odmítnutí zavedení německého jazyka jako státní řeči. V rámci zemských záležitostí se požadovala jak reforma volebního řádu do Zemského sněmu Království českého, tak do obecních a okresních zastupitelstev ve smyslu úplné demokratizace, zvýšení učitelských platů, investice do odborného školství a zřízení menšinových škol. K hlavní hospodářské tematice patřilo rozvíjení říšského vodohospodářského zákona a zřízení veřejných skladišť. Se sociální otázkou souvisela problematika obecních statků, přičemž mladočeši zdůrazňovali zájem, aby se jejich užívání stalo zcela veřejnou záležitostí. Jak s hospodářskou, tak sociální tematikou souvisela např. otázka scelování pozemků.

Kritika mladočechů ze strany dalších subjektů, které se angažovaly ve veřejných záležitostech, měla různý charakter, ale v mnoha ohledech měla společný jmenovatel, který byl již naznačen a který vyplýval z faktu, že se jednalo o dříve dlouhodobě opoziční stranu, která musela na základě svých úspěchů převzít politickou odpovědnost. Z toho vyplývaly různé důsledky, s kterými se Národní strana svobodomyslná vyrovnávala velice nesnadno (jak vnitřně, tak vzhledem k veřejnému mínění). Charakteristické byly výhrady, že dělá v podstatě to, co se dříve vytýkalo staročechům jako např. úzké a někdy zcela důvěrné kontakty s vládou, účast na vládní politice nebo různé kompromisy. Tak např. levicová Nová doba připomínala mladočechům, že „*nemuseli nadávat staročechům do Hofrátů (dvorních radů)*“ nebo ironicky konstatovala: „*jak slavní husité [tj. narážka na národní radikalismus] po břiše lezli, jak byli povolnými proti těm, proti kterým dříve bouřivali*“ anebo obecně: „*z nadějně demokratické strany se stala konkubína vlády*“. Některé výhrady byly zcela konkrétní a mladočechům se vytýkaly kontakty se šlechtou a klerikály, tj. jednak dohoda se staročechy, kteří měli dobré vztahy s velkostatkem a do určité míry se nebránili vlivu křesťanství a jednak obecně většinová koalice na zemském sněmu nebo podpora „militarismu“. Podobné výhrady zazněly v předvolebním prohlášení lidové strany: mladočeši jsou zrádci, kteří se spojují s vládou, šlechtou a uzavřeli kompromis se staročechy.¹⁵³

¹⁵³ Militarismem se rozumělo akceptování investic do armády, které Národní strana svobodomyslná v poslanecké sněmovně říšské rady neblokovala. Chtěla tím vyjádřit svoji základní představu, že je případně v konfliktu s vládou, ale ne s panovníkem, který platil za ochránce vojenské politiky. Kritika lidové strany směřovala také proti politizaci křesťanství, přičemž chápala tento politický vývoj jako mimořádně nebezpečný a zpátečnický. Levicová kritika: *Nová*

Stále ještě významným účastníkem voleb v roce 1901 byla Národní strana, tj. tzv. staročeši. Staročeši utrpěli porážku poté, co byli dlouhodobě aktivní v provládní politice a pokusili se sjednat dohodu s německou stranou. Jejich postavení v poslanecké sněmovně zpečetily volby na počátku devadesátých let 19. století a v Zemském sněmu Království českého v roce 1895. Porážka v zemském sněmu byla naprosto drtivá a staročeši získali v té době pouze tři poslanecké mandáty. Jejich nepopularitu naznačovala i skutečnost, že neuspěli – až na jedinou výjimku - ani v kurii obchodních a živnostenských komor, které byly charakteristické exkluzivními volebními řády.¹⁵⁴ Přes tyto neúspěchy si strana podržela určitý vliv. Obecně platilo, že s Národní stranou sympatizovalo stále určité množství vlivných osob. Před volbami do zemského sněmu v roce 1901 sjednali staročeši volební kompromis se svými tradičními rivaly, mladočechy. Ti jim nabídli na společné kandidátní listině kandidaturu v devíti volebních obvodech. Jednalo se o dva mandáty volené v pražské obchodní a živnostenské komoře, o jeden mandát v budějovické obchodní a živnostenské komoře, o dva mandáty v kurii městských obcí za Prahu a České Budějovice a čtyři v kurii venkovských obcí (Domažlice, Říčany, Nová Paka a Německý Brod).

Volební prohlášení staročeků bylo podobné jako v případě mladočeků. V širší rovině se jednalo o státoprávní spojení českých zemí a v rámci zemské problematiky o investice do základního/národního školství a o reformu volebních řádů (prohlášení nespecifikovalo jednotlivé sbory) ve smyslu narovnání nestejně velikých okresů a demokratizace. Zcela konkrétní byl požadavek daňové reformy, který vyplýval z negativního vývoje zemských financí. Předmětem kritiky byl obecně systém přírážek, který stále více zatěžoval příslušné vrstvy obyvatelstva a stával se významným problémem. Staročeši preferovali stanovisko, že systém přírážek by měly nahradit převody procentuálně určené části výnosu státních daní v konkrétním území korunním zemím, tj. v případě zemských financí. Klima v Národní straně naznačuje řeč, kterou pronesl v září 1901 doyen celé české národní politiky a přední staročeský politik F. L. Rieger, přičemž hodnotil uplynulý vývoj a vztah mladočeků a staročeků. Rieger obhajoval staročesko-německé dohody z počátku devadesátých let, které zhatili mladočeši. Zdůrazňoval, že byly pro českou stranu velice výhodné a že Němci v Čechách by již nyní na něco podobného nepřistoupili a že sami mladočeši během deseti let nikam dál nepostoupili.¹⁵⁵

doba, 4. 9. 1901, č. 70, s. 1. *Tamtéž*, č. 74, 1901, s. 1. K politice lidové strany: NAVRÁTIL, M. *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 129–131.

¹⁵⁴ Jeden zemský poslanec byl zvolen v kurii městských obcí, jeden v kurii obchodních a živnostenských komor a jeden v kurii venkovských obcí. K tomu: HUSÁK, J., SCHRÁNIL, R. (eds.). *Sněm Království českého 1861–1911*. Praha: [Zemský výbor český], 1911, s. 227. NAVRÁTIL, M. *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 163.

¹⁵⁵ Rieger současně konstatoval, že se mladočeská politika po deseti letech v zásadě nijak neliší od té, kterou dělali staročeši v osmdesátých letech. Ve vztahu k punktacím poznamenal, že se mu soukromě svěřovali mnozí mladočeši

Do zemského sněmu kandidovala také strana Státoprávně radikální. Jednalo se o subjekt, který se vytvářel v devadesátých letech 19. století a orientoval se na podobné vrstvy jako Národní strana svobodomyslná, ale akcentoval tvrdý národní postoj. Strana se současně etablovala v národnostně smíšených oblastech. V podstatě se jednalo o skupinu lidí, kteří odmítali etapovou politiku a těžili z její kritiky, z kritiky státu a zdůrazňování německého nepřátelství. K charakteristice státoprávních radikálů patřila ostrá protižidovská rétorika. Strana však uzavřela před volbami volební kompromis s Mladočechy a doufala v získání několika poslaneckých mandátů. Jejím v rámci zemského sněmu již známým představitelem byl Karel Baxa, který se v minulosti postaral o několik skandálních napadení nejenom státu, ale i dynastie. Podobné ambice měla strana Pokrokově radikální. I tento subjekt získával pozice ve smíšených oblastech, kde vystupoval na obranu českých menšin, a zdůrazňoval státoprávní pojetí.¹⁵⁶

Jediným skutečným rivalem Národní strany svobodomyslné při volbách do Zemského sněmu Království českého byla agrární strana. Agrární hnutí se v devadesátých letech 19. století integrovalo do mladočeské politiky. Postupně však docházelo k odstředivým tendencím, které podporoval nejenom stále sílící zájem emancipovat zemědělskou politiku, ale také věcné neshody ve zcela konkrétních hospodářských otázkách. Ke konečnému osamostatnění agrárního hnutí došlo v roce 1899 založením vlastní zemědělské strany. Zkouškou úspěchu její politiky v Čechách a jejího vlivu na venkovské obyvatelstvo byly podobně jako v případě dalších politických subjektů volby do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1900/1901, které jí přinesly jednoznačný úspěch ve venkovském prostředí. Mladočeská politika si byla této skutečnosti vědoma a před volbami soustavně apelovala na zemědělské voliče, aby jí byli loajální – viz výše.

Vzhledem k tomu, že agrární strana představovala v podstatě nový politický subjekt, byl její program před volbami do zemského sněmu totožný s představami, které ovlivňovaly zemědělské hnutí v devadesátých letech 19. století. Agrární strana představila předvolební prohlášení, které v podstatě neobsahovalo žádné konkrétní představy o vedení zemské politiky a ani žádné

politici, kteří prý litovali, že se národnostní dohody z roku 1890 nezavedly. Mladočeši také prý v praxi přistoupili na různé zásady národnostní politiky – zde rozhraničování okresů –, které staročechům dříve vytýkali. Rieger současně zdůraznil, že se česko-německé dohody v žádném případě netýkaly tzv. Stremayrových jazykových nařízení, že je staročeská politika byla připravena za všech okolností udržet. Novější literatura ovšem uvádí, že staročechi právě na udržení těchto nařízení rezignovali. *Národní politika*, č. 290, ročník XIX, s. 1. K jazykovým nařením: **KOŘÁLKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 164–165.

¹⁵⁶ K tomu např.: **KUČERA, M.** *Pokrokáři*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 313–340. **LUFT, R.** *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft 1907–1914*. Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2001, s. 120–123.

požadavky, které by vyplývaly z hlediska zájmu venkovského obyvatelstva. Hlavním předmětem prohlášení byly zásady celkové politiky českého venkova, vymezení vůči ostatním stranám a hlavní linie národní politiky. Hlavní myšlenkou byla představa, že zemědělstí výrobci představují jeden jediný stav, který má shodné zájmy, přičemž není podstatné, jaká je materiální situace jeho jednotlivých příslušníků. Venkov, který zajišťuje prvovýrobu, byl současně prezentován nejenom jako garant celkového hospodářského vývoje v Čechách, ale i celého národního programu. V poslanecké sněmovně říšské rady se agrárníci prozatím stylizovali do role kritiků mladočechů (viz výše). Reálný střet založený na hospodářských zájmech představovala diskuze o pojetí vodocestního zákona. Agrární strana preferovala investice do regulací a meliorací před kanalizační řek.¹⁵⁷

V rámci zemské politiky byly méně významnými politickými subjekty národní socialisté a sociální demokraté. V obou případech se jednalo o politické strany, které akcentovaly zájmy dělnických vrstev a v případě národních socialistů malých živnostníků a řemeslníků. Obě strany si byly nesmiřitelnými rivaly a jejich postoje a přístup před zemskými volbami současně ovlivňovala skutečnost, že možnost jejich úspěchu byla vzhledem k platnému volebnímu řádu minimální. Význam obou stran ovšem spočíval v tom, že se jednalo o celkově vlivné síly a jejich absence v přímé účasti na zemské politice byla vyvažována jiným způsobem. Obě strany se současně účastnily jak volební kampaně, tak voleb do Zemského sněmu Království českého a byly kritiky stávajícího politického vývoje.

„Česká“ sociální demokracie postupovala obecně v českém prostoru na počátku 20. století v poměrně veliké součinnosti se svými německými protějšky, přičemž charakteristický byl akcent přednosti zájmů dělnických vrstev nad národnostní problematikou.¹⁵⁸ Čeští představitelé dělnické politiky se prosadili v některých volebních okresech ve všeobecné kurii při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady v letech 1897 a 1900/1901. Vyhledky při volbách do zemského sněmu byly ovšem minimální, tj. v důsledku volebních censů. Sociálně demokratická politika si byla této

¹⁵⁷ Stavovské chápání politiky bylo důležité také v rámci vztahu k ostatním politickým stranám. Agrární strana je nechápala jako konkurenci, ale jako partnery, kteří se zabývají politickou činností mimo zemědělství. Z tohoto pohledu pochopitelně odmítala mladočeský vliv na venkově stejně jako podobné snahy ze strany sociální demokracie. V případě národní politiky podporovala agrární politika v dlouhodobém horizontu boj za státní právo a v kratším posílení úlohy Zemského sněmu Království českého jako jediné zastupitelské instituce s určitým významem. V rámci problematiky vodocestního zákona je opět třeba zdůraznit rozdíl mezi zájmem průmyslu respektive hospodářství v širším slova smyslu, tj. zlepšení dopravních komunikací, a venkova. **FRANKENBERGER, O., KUBÍČEK, J.** *Antonín Švehla v dějinách Československé strany agrární*. Praha: Novina, 1931, s. 91–92.

¹⁵⁸ Jednotlivé sociálně demokratické organizace v českém prostředí pochopitelně sledovaly své vlastní zájmy a postupně se pracovaly k národní otázce.

skutečnosti pochopitelně vědoma a ve svém tisku konstatovala, že sice postaví při volbách své kandidáty, ale s úspěchem že nepočítá.¹⁵⁹

V rámci své kampaně před zemskými volbami zmiňovala podobně jako další politické subjekty jak hlavní priority své politiky, které sahaly daleko za hranice zemské správy, tak i záležitosti, které byly v kompetenci zemských orgánů. Celkové pojetí sociálně demokratického programu bylo chápáno jako vláda nejširších vrstev, které mají bez ohledu na národní příslušnost shodné zájmy. Zásadní požadavek představovala demokratizace všech zastupitelských sborů, v tomto případě zemského sněmu, na kterém měly být současně zřízeny národnostní kurie. V rámci volebního programu, který se týkal přímo zemských záležitostí, byla do velké míry akcentována sociální otázka. Některá témata mohou dnes vypadat jako marginální, ale ve své době měla své významné místo. Sociální demokracie požadovala např. úhradu nákladů na základní školství ze státního rozpočtu, zrušení hnaneckých stanic, ve zdravotnictví a v zdravotní prevenci zřizování dalších ústavů pro léčení tuberkulózy, zlepšení poměrů ve veřejných nemocnicích a v rámci toho konkrétně nahrazení jeptišek odborným personálem, stavbu zemských protialkoholických léčeben, úpravu využívání lázní zemským zákonem nebo možnost využívání obecních statků všemi společenskými vrstvami. V rámci fiskální politiky se požadovalo odstranění zemských přírážek a zavedení zemské daně z příjmu z majetku a dědictví, která by byla progresivní.¹⁶⁰ Přístup k ostatním politickým stranám, který byl v sociálně demokratickém prostředí před zemskými volbami prezentovaný, měl dvě hlavní linie. Na jedné straně se jednalo o to, jaký je přístup dotyčných subjektů k zájmům nejširších vrstev, a na druhé o to, jestli nekříží zájmy sociální demokracie v rámci dělnického hnutí. Kritika Národní strany svobodomyslné jako hegemonu politické scény, který se transformuje z radikální demokratické strany na subjekt provládní politiky a hájí zájmy české „buržoazie“, byla zmíněna výše. Důležitý byl ovšem i moment, že se sociální demokracie chápala za jediného ochránce nejnižších vrstev, a to jak v dělnickém, tak venkovském prostředí. Nesmiřitelným protivníkem tak byli jednak představitelé agrární politiky, tj. tzv. indoktrinace venkovského proletariátu ze strany statkářů a velkostatkářů, respektive zemědělských podnikatelů, a národní socialisté, tj. matení dělníků ze strany nižších měšťanských vrstev. V tomto ohledu je třeba poznamenat, že sociální demokracie s pohledem nezúčastněného sledovala štěpení české liberální politiky, ale razantně odmítala podobné tendence v případě těch společenských vrstev, které se cítila oprávněná zastupovat. V širším smyslu byla kritizována „liberální“, tj. měšťanská politika jako celek, přičemž v levicovém prostředí byl aktuální názor, že je motorem a garantem národnostních

¹⁵⁹ K tomu: **GALANDAUER, J.** *Bohumír Šmeral 1880–1914*. Praha: Svoboda, 1981. **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996.

¹⁶⁰ Některá problematika měla víc rozměrů. Např. otázka veřejných lázní měla svůj význam jak v rámci sociální problematiky, tj. rovný přístup jednotlivých společenských vrstev, tak v případě zdravotnictví, tj. otázka hygieny.

konfliktů. Snadno kritizovaným protivníkem byla také šlechta. Výpady proti jejím politickým právům, majetkům a možnému vlivu patřily k bontonu jak nejružnějších dělnických schůzí, tak novinových článků.

Vzhledem k možnosti úspěchu v zemských volbách, a tím i v zemské politice byla v nevýhodném postavení také strana národně sociální. Ve volbách do říšské rady na konci roku 1900 se ukázala jako přímý konkurent sociální demokracie a národně sociální kandidáti dobyli několik mandátů ve všeobecné volební kurii.¹⁶¹ Před volbami v roce 1901 národní socialisté požadovali s ohledem na zemskou správu především posílení úlohy Zemského sněmu Království českého. Ostatní představy, které byly prezentovány v jejich předvolebním prohlášení, obsahovaly pouze obvyklé a nijak blíže neuvedené požadavky jako dosažení jazykové rovnoprávnosti, boj proti centralismu, proti zpátečnictví a např. policejní zvlášť.

V zemské politice se angažovaly i další politické subjekty, které nedosahovaly významu výše uvedených stran. Jednalo se např. o lidovou stranu, tj. realisty, nebo katolické strany. V případě lidové strany bylo charakteristické, že nebyla úspěšná, tj. je-li hodnocením úspěchu zisk poslaneckých mandátů, ani v říšské politice. Dlouhodobě bylo v obtížné situaci katolické hnutí. Některé volby prokazovaly, že jeho pozice nebyly vůbec marginální, ale dlouhodobý problém představovala kritika a nenávist ostatních politických stran.¹⁶²

4.3 Volby a německé politické strany

Tradiční německou stranou v Čechách byla Fortschrittspartei, která byla dědicem starší liberální strany – viz výše. Její situace na počátku 20. století byla ovšem složitá. Situaci určoval vývoj v devadesátých letech, který charakterizovala radikalizace sudetského obyvatelstva. Tu podmiňovaly nejenom lokální národnostní problémy, ale také celkový vývoj říšské politiky. Radikálním složkám německé politiky se navíc dařilo internacionalizovat nejenom poměry v Čechách, ale i v celém Předlitavsku. Fortschrittspartei sice původně vznikala jako kritik starší liberální strany a akcentovala německou národní ideu jako prioritu německé politiky, ale postupně byla zatahována do každodenní reality, která vyžadovala bezprostřední řešení situace. V podstatě se

¹⁶¹ Např. Václav Klofáč ve volebním okrese Vysoké Mýto-Polička-Litomyšl, nebo V. Fresl ve volebním okrese Plzeň-Blovce-Rokycany-Klatovy. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1902*, Vídeň 1902, s. 299.

¹⁶² Např. při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady, tj. již po zavedení všeobecného hlasovacího práva, volilo katolické proponenty více jak deset procent voličů, přičemž však získali o polovinu méně mandátů než mladočeši, kteří měli podobnou podporu voličů. Byl to výsledek preferencí ostatních stran, které se v rámci většinového systému proti katolíkům spojovaly. K tomu: **KOŘÁLK, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 120.

jednalo o již několikrát zmíněný střet mezi působivou, radikální, přitažlivou a levnou národní politikou opoziční strany a činností politického subjektu, který přebírá část odpovědnosti, přičemž v případě německých pokrokářů platilo, že se s touto situací vyrovnávali velice obtížně.¹⁶³ Fortschrittspartei čelila na přelomu století kritice ze všech stran, a jestliže se musela v devadesátých letech vyrovnávat s konkurencí lidové strany, tak na přelomu století jí vyrostl mnohem nebezpečnější protivník, kterým byli všenněmci. Příznačného vývoje, kdy nově nastupující radikálové kritizují původně také národnostně nesmiřitelnou, ale nyní již konformnější nebo méně radikalizující stranu, si všímal i český tisk. Národní listy např. poukazyvaly na politickou dráhu předního a v té době (1901) již zemřelého politika německých pokrokářů Julia Lipperta, který proslul jako kritik starších liberálů. Podle článku Národních listů Lippert nejprve kritizoval tradiční liberály, že sledují politiku svých „židovských vůdců“ a nehájí zájmy německého národa, a vybudoval na tom politickou kariéru své strany, ale nakonec skončil jako člověk, který byl napadaný ze všech stran, že se „*spolčuje s Čechy a že je zrádce německého národa*“. Starší etapu Lippertovy politické linie, která byla totožná s německým standardním postojem a ukazovala, jak se dívaly německé elity na české požadavky, dokládá s odstupem více jak deseti let také další článek, který zmiňoval jeho postoj v době předčasných německých oslav dojednání punktací. Lippert měl tehdy poznamenat: „*úmluvami rozdělujeme České království na dvě části, státní právo české je odevzdáno do muzea, kde nalezne místo vedle dalších vlasteneckých mumii.*“ Právě prezentace dosažených dohod jako jasného vítězství Němců v Čechách přispěla k mobilizaci mladočeské scény a pak i širší české veřejnosti a vedla k tomu, že se dosažené dohody z větší části dále nerealizovaly. Fortschrittspartei měla ovšem více tváří. Tu druhou a stále radikální představoval např. A. Bachmann, přičemž nebyl sám. Radikalismus tohoto křídla nemusel být vůbec hraný a být součástí nějaké oportunistické taktiky např. vzhledem k všenněmcům, ale pocházel z vnitřního přesvědčení jeho proponentů a upomínal tak na původní kořeny strany.¹⁶⁴

¹⁶³ K radikalizaci německé společnosti v Čechách přispěla zejména krize okolo jazykových nařízení. Německou společnost v Čechách se dařilo přesvědčovat, že ji česká národní politika ohrožuje. Fortschrittspartei se nepodařilo vlákat např. do Thunovy vlády a v letech 1898/99 byla v pasivní rezistenci na Zemském sněmu Království českého. Strana také zaujala rozhodné stanovisko v rámci tzv. svatodušního programu německých stran. Současně ovšem nebyly výjimečné doklady toho, že jednotlivé určující složky pokrokové strany nejsou ve skutečnosti s německým stanoviskem celkové opozice smířené, ale že neví, jak v rámci štvavých kampaní radikálů postupovat. Přední politik J. Lippert podporoval v roce 1897 návrh jazykového zákona, který vznikl v prostředí německé univerzity v Praze, Fortschrittspartei však musela na jeho podporu rezignovat, protože nebyla schopná čelit nátlaku Lidové strany. V době po Badeniho krizi znovu J. Lippert naléhal, aby pokrokáři opustili obstrukci, a zdůrazňoval, že s Čechy se musí jednat, přičemž v tomto případě narazil již přímo ve své straně. Jednotlivá pozitivní stanoviska měla především důvěrný nebo polodůvěrný charakter. Stanoviska Lipperta uvádí B. Sutter. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, s. 224–230. K tomu dále: **URBAN, O.** *Der böhmische Landtag*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2045–47.

¹⁶⁴ *Národní listy*, 13. 8. 1901, č. 222, ročník 1901, s. 1.

Vývoj preferencí pokrokové strany mezi německým obyvatelstvem naznačovaly volby v devadesátých letech 19. století a na začátku 20. století. Při volbách do Zemského sněmu Království českého v roce 1895 získali pokrokáři 55 mandátů z 69, které v té době držela německá politika. Horší výsledek přinesly volby do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1897, kde pokrokáři získali 49 mandátů, tj. v rámci celého Předlitavska, ale lidová strana 39 poslaneckých křesel. Vzrůstající radikalismus naznačily volby do říšské rady v roce 1900/01, kdy získali 22 mandátů všenněmci.¹⁶⁵

Před volbami do zemského sněmu v roce 1901 byla Fortschrittspartei podle některých pozorovatelů zcela konsternovaná a neschopná čelit politickému vývoji. Mimořádný volební úspěch všenněmců na počátku roku 1901 se odehrál hlavně v českých zemích, takže preference Němců z Čech a Moravy byly poměrně zřejmé. Pokrokářům chtěla pomoci, tj. např. podle české politiky, také c. k. vláda, která je vnímala, přestože i oni představovali momentální opozici, jako státoprvní stranu a v rámci této situace měla dojednat volební kompromis ve velkostatkářské kurii. Fortschrittspartei sestavila před volbami prohlášení, které dokazovalo dlouhodobější strategii tradiční německé politiky v Čechách a současně mělo reagovat na bezprostřední vývoj. Prohlášení podobně jako v případě českých stran akcentovalo širší politické otázky a pak až problematiku, která se týkala agendy zemské správy. Na prvním místě figuroval požadavek zavedení německého jazyka jako státní řeči, což byla pochopitelně záležitost říšské, tj. státní legislativy, a dále v rámci Čech odstranění tzv. Stremayrových jazykových nařízení. K záležitostem, které patřily do kompetencí zemské správy, patřily požadavky volební reformy, která respektovala volební kurie a předpokládala zřízení čtvrté, respektive páté volební kurie, zřízení národních poslaneckých kurií na zemském sněmu s právem veta v určitých oblastech, rozdělení daňového výnosu podle národnostního katastru a podobně rozdělení zemského rozpočtu podle národnostního klíče. Mezi další požadavky patřila otázka úpravy jazyků u samosprávných úřadů, přičemž každá obec si měla zvolit úřední jazyk. Pokrokáři v tomto ohledu zdůrazňovali na jedné straně jednojazyčnost německých území, ale na druhé chtěli dvojjazyčnost Prahy jako hlavního zemského města minimálně ve vnějším styku. Fortschrittspartei dále požadovala další investice do hospodářství, tj. např. přijetí zemského zákona, který by rozvíjel vodohospodářský státní zákon, tj. regulace a splavňování řek. S hospodářskou problematikou souvisel také požadavek zřízení hospodářských společenstev. Charakteristická byla akcentace sociální otázky, která jinak byla doménou levicové politiky, a pokroková strana prezentovala zájem např. na zavedení starobního pojištění dělnictva.

¹⁶⁵ Největší konkurenti liberálů, lidová strana, získali 11 mandátů, jeden mandát držel všenněmec a dva křesťanští socialisté. *Národní listy*, 13. 8. 1901, č. 222, s. 1. K volbám: NAVRÁTIL, M. *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 163. URBAN, O. *Der böhmische Landtag*. In: RUMPLER, H., URBANITSCH, P. (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2001.

Příznačný byl také apel na voliče, který je nabádal, aby nepodléhali svodům radikálu, tj. to, co se přesně dělo, a zdůrazňovalo se, že s českou národní stranou je třeba jednat, přičemž se musí prosadit německé zájmy – viz výše. „Německé zájmy“ byly pochopitelně prezentovány jako spravedlivé a předvolební prohlášení obsahovalo také zmínku o tom, že je mnozí národně čeští politici „*chápu a vnímají jako spravedlivé*“.¹⁶⁶

Významnou politickou stranou na německé scéně v Čechách byla Volkspartei, tj. lidová strana. Jednalo se o politický subjekt, který se opíral o radikální kritiku vlády a etablované německé politické scény. V širší rovině upozorňoval na nebezpečí čechizace v Sudetech a na nepřijatelné politické požadavky tohoto národního hnutí v rámci celé říše, na nebezpečnou roli židovského náboženství a na negativní činnost židovských elit ve vztahu k německým zájmům. V podobně negativním světle lidovci představovali politizaci křesťanství, které současně chápali jako celkově zpátečnický element. Elektorát německých voličů této strany spočíval na nižších středních vrstvách a na lokálních elitách, přičemž využíval jejich kolize s českou menšinou nebo zklamání z liberální politiky respektive celkového kulturního vývoje. Strana byla v jednoznačné opozici k Thunově vládě a během vlády tohoto premiéra a dalších kabinetů představovala sílu, která vyvíjela nátlak na další německé nebo proněmecké politické strany, aby stály v rozhodné opozici. Vedle např. pokrokářů a ústavověrného velkostatku byla signatářem svatodušního programu. Volkspartei získala poměrně málo mandátů při volbách do Zemského sněmu Království českého v roce 1895, ale slavila celkem veliké a trvalé úspěchy v případě obou voleb do poslanecké sněmovny říšské rady. Volby v roce 1900/1901 však již naznačovaly, že přízeň nespokojených již přitahuje jiná radikální strana, kterou byli již zmínění všenněmci.¹⁶⁷

V předvolební kampani v září 1901 němečtí lidovci zdůrazňovali, že jsou stranou „malých“ lidí, že chtějí řešit místní problémy a že staví svoji kandidátní listinu tak, aby se skládala z lokálně známých lidí, ke kterým bude mít příslušná veřejnost důvěru. Současně upozorňovali na svůj antisemitismus, antiklerikalismus a vyjadřovali odpor k aristokracii. V rámci předvolebního prohlášení rozvinuli celou řadu témat, která se znovu týkala nejenom zemské ale i státní politiky a to způsobem, který byl alarmující nejenom pro českou politickou scénu a veřejnost ale i pro nejvyšší představitele státu. Vzhledem ke státní politice se požadovalo podobně jako v případě německých pokrokářů zavedení Němčiny jako státní řeči, autonomie pro polské oblasti a celní unie s Německou říší. V případě zemských záležitostí lidová strana požadovala oddělený výběr daní a

¹⁶⁶ NAVRÁTIL, M. *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 143–147.

¹⁶⁷ Základní linie radikálního hnutí v Předlitavsku měla shodný ideový základ, kterým byl linecký program – viz výše. V devadesátých letech nebylo tak podstatné, zdali bylo radikální hnutí organizované v rámci lidové strany nebo skupiny příznivců okolo G. Schönerera. To platilo i na přelomu století, kdy začali v radikálním hnutí hrát prim všenněmci.

rozdělení rozpočtu. Významný moment představoval požadavek zavedení krajského zřízení tak, aby se na kraje přenesla část zemských kompetencí.¹⁶⁸

Nejdynamičtější sílu německé národní politiky v Čechách představovali na počátku 20. století všenečci. Jejich ideový rámec vycházel z již zmíněného lineckého programu a v podstatě byl v mnoha ohledech podobný představám lidové strany. Nacionální radikálové shromáždění okolo G. Schönerera představovali stálíci předlitavské politické scény. V rámci německé národní politiky hráli dlouhou dobu sice významnou, ale ne rozhodující roli. Situace se změnila v době bouří po přijetí Badeniho jazykových nařízení, přičemž se jejich aktivistům podařilo jak výrazným způsobem radikalizovat německou společnost, tak získávat prvenství v radikálním hnutí.¹⁶⁹ Potvrzení vzestupných tendencí všenečců představovaly volby do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1900/01. Všenečci dosáhli velikých úspěchů ve volebních okresech v Čechách a na Moravě, což *dokazovalo* radikalizaci německých voličů jak v kurii městských obcí, tak v kurii venkovských obcí a ve všeobecné kurii. V Čechách byl ve volebním okrese za venkovské obce Aš-Cheb-Skalná například zvolen samotný Georg Schönerer. Ve volebním okrese za městské obce Aš-Cheb-Františkovy Lázně byl zvolen další významný všenečský politik E. Bareuther, který byl dříve vůdčí postavou lidové strany. Tato skutečnost naznačuje nejenom celkové prolínání německé radikální politiky, ale znovu také vzrůstající přitažlivost všenečského hnutí.¹⁷⁰

¹⁶⁸ V případě daňové problematiky lidovci zdůrazňovali, že němečtí daňoví poplatníci doplácí na české. Vstřícný krok k sociální politice představoval požadavek, že přeplatek německých oblastí, který měl vzniknout na základě rozdělení rozpočtu, by byl využit na sociální politiku. Lidová strana měla také výhrady k vrcholným institucím zemské správy, které označovala za zcela zčechizované. **NAVRÁTIL, M.** *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 143–147

¹⁶⁹ Ve volbách do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1897 všenečci získali pouze pět mandátů. Tito jednotlivci přesto představovali sílu, která vyvíjela nátlak na c. k. vládu v době Badeniho krize. Spektakularitu celé scény dovršil regulérní souboj všenečského demagoga K. H. Wolfa s premiérem, a to i přesto, že vyzývatelem byl uražený kníže Badeni. Hrůza všenečských říšských poslanců sice nedokázala vyvolat násilnou obstrukci v době vlády hraběte Thuna, ale svým nátlakem a všelijakými excesy na půdě poslanecké sněmovny vyvolávala stálý neklid a tlak na německé poslance. Radikální opoziční stanovisko jim současně získávalo další přízeň veřejnosti. Politika všenečců měla již ve své době hodnocení, které jim zůstalo až do dneška, přičemž podle rakouského historika Suttera vypadala situace tak, že se celá německá politika skláněla před „*hrstkou polobláznů a opilců*“. Všenečci nebyli signatáři svatodušního programu. **BOBÍKOVÁ, L., ŠOUŠA, J.** *Parlament. Kolbiště národů a národností. Z rakouského parlamentu 1861–1914*. Praha: H & H, 1992, s. 22–23. **SUTTER, B.** *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: **WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil I. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 224–230.

¹⁷⁰ Všenečci získali říšské poslanecké mandáty např. ve volebních okresech Cheb- Aš-Fr. L., Sokolov-Loket-Slavkov-Nejdek, Karlovy Vary-Jáchymov-Kadaň-Chomutov (R. Pacher), Děčín-Bor-Mimoň, Stříbro-Tachov-Mariánské Lázně-Stod (A. Schalk) za městské obce a v okresech Aš-Cheb-Nejdek (G. Schönerer), Karlovy Vary-Jáchymov-Kadaň, Doupov-Podbořany (F. Kliemann), Litoměřice-Lovosice-Ústí nad Labem-Úštěk (F. Kutscher), Trutnov-Žacléř-Dvůr Králové (J. Kasper), Mariánské Lázně-Teplá-Planá (K. Iro) za venkovské obce a v okresech Cheb-Aš-Sokolov-Loket (F. Stein), Litoměřice-Lovosice-Ústí (F. Schreiter) za všeobecnou kurii. *Hof und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1902*, Vídeň 1902, s. 299.

V souvislosti s volbami do Zemského sněmu Království českého všenečci svůj program příliš neupravovali. V platnosti zůstávala jejich základní linie, že Předlitavsko (bez Haliče atd.) se musí chápat jako jednotný německý prostor. Jednání s představiteli české politiky v podstatě odmítali, respektive podmiňovali je předchozím akceptováním německého jazyka jako státní řeči ze strany českého národního tábora. Zemský sněm Království českého chápali pouze jako instituci, která má řešit hospodářské otázky. V dlouhodobějším horizontu se však ukazovalo, že je všenečská politika předimenzována. Nadšení v německém prostředí pro uchování německého charakteru celých Čech bylo sice veliké, ale postupně se ukazovalo, že německá veřejnost do značné míry chápe realitu a má přednostní zájem na administrativním dělení Českého království. Všenečská rétorika se této situaci před volbami rychle přizpůsobovala a rozdělení Čech přestala vylučovat.¹⁷¹

4.4 Výsledky voleb

Volby do Zemského sněmu Království českého probíhaly na základě vyhlášení místodržitele, který stanovil termín jejich konání v jednotlivých volebních kuriích. V kurii venkovských obcí proběhly volby 8. 10., v kurii městských obcí 11. 10., v obchodních a živnostenských komorách 14. 10. a v kurii deskových statků 15. 10. 1901. Jejich průběh byl doprovázen různými charakteristickými jevy, které vyplývaly jednak z podstaty volebního řádu a které odpovídaly delšímu politickému a společenskému vývoji v Čechách a praxi politických subjektů atd. Charakteristické bylo, že jednotliví politici často kandidovali ve více volebních okresech. V některých případech byl tento postup založený na taktice, která reagovala na skutečnost, že v kurii venkovských a městských obcí byly podmínky pro některé politické subjekty obtížnější než v privilegované kurii obchodních a živnostenských komor. O vítězství ve všech třech volebních sborech se pokusil např. staročeský politik A. Zátka. Nejprve kandidoval ve volebním okrese České Budějovice za venkovské obce, potom za městské a nakonec byl zvolený za obchodní a živnostenskou komoru v Českých Budějovicích.¹⁷² Jindy byl postup jednodušší a příslušný kandidát se pokoušel o volební úspěch ve více volebních okresech bez ohledu na jejich zařazení do volebních sborů. V některých případech došlo k porušení předvolebních dohod. Někdy se jednalo o postup příznivce politického směru, který jednal samostatně, a jindy o kandidaturu etablovaného člena strany. S tím souvisely i kandidatury, kdy samostatně jednající populární politik vedl kampaň proti oficiálnímu kandidátovi. Opačný byl například vývoj ve volebním okrese městských obcí Humpolec-Německý (Havlíčkův) Brod, kde se oficiální kandidát mladočechů vzdal kandidatury ve prospěch váženého člena strany

¹⁷¹ Národní politika odkazovala na články K. H. Wolfa v Ostdeutsche Rundschau, které se dělení Čech nevyhýbaly. *Národní politika*, 28. 9. 1901, č. 268, s. 1.

¹⁷² Výsledky voleb v příslušné kurii byly známy velice rychle, často hned druhý den.

Ed. Brzoráda, který dříve podlehl ve volebním klání s agrárním politikem ve svém volebním okrese v kurii venkovských obcí. Obecně charakterizovala volby nízká volební účast, přičemž se jednalo o jev, který byl patrný v případě voleb do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1900/01. Výjimečná nebyla ani účast v rozmezí 30–40 % voličů, takže v některých volebních okresech stačilo k volbě poslance pouze několik set hlasů.

4.4.1 Volby v českém prostředí

Přes všechnu kritiku z řad levice, národních socialistů nebo agrárníků zůstala hegemonem nejenom národně české ale v zásadě celé politické scény v Čechách Národní strana svobodomyslná. Jedinou konkurenci jí v českém prostředí představovala agrární strana, která byla úspěšná v kurii venkovských obcí. Mladočeši obhajovali v této kurii 44 mandátů zemských poslanců, přičemž jich udrželi 24. Sice vítězný, ale poměrně těsný souboj navíc proběhl ve volebních okresech Mělník, Nový Bydžov, Žamberk nebo Votice. Konkurenci mladočeských kandidátů většinou představovali agrární politici, přičemž výjimku představovali národní socialista Klofáč nebo radikál J. Štemberka. Ve volebních okresech Domažlice, Jílové a Německý Brod podporovala mladočeská politika staročeské kandidáty. Přes příslušnou koaliční úmluvu však kandidoval v domažlickém okrese mladočeský politik A. Černý, v Jílovém J. Barták, který však získal pouze jeden hlas, a v Německém Brodě J. Semerád. Druhou stranou, která uzavřela s mladočechy volební kompromis, byli státoprávní radikálové, kteří kandidovali v okrese Kolín svého politika A. Kryfa. I zde kandidoval současně mladočech, J. Bříza, který však neuspěl. Jednoznačných vítězství dosáhla Národní strana svobodomyslná v kurii městských obcí, přičemž získala skoro všechny „české“ mandáty. Podle dohody nekandidovala ve volebním okrese Kolín-město, garantovala jeden mandát staročechům ve volebním obvodu Malá Strana a v národnostně smíšeném okrese České Budějovice. Dramatická situace nastala pouze v případě dvou mandátů za volební okres Libeň, kde proti mladočeským kandidátům stáli představitelé sociální demokracie, a v okrese Hradec Králové, kde porazil mladočeský kandidát F. Ulrich radikálního pokrokaře O. Klumpara poměrem 531:330 hlasů. Celkem získala Národní strana svobodomyslná v kurii městských obcí 38 mandátů. Jednoznačný byla také průběh voleb v kurii obchodních a živnostenských komor, kde mladočeši získali na základě dohody čtyři z osmi mandátů.

Ve spojení s Národní stranou svobodomyslnou postupovala Národní strana, tj. staročesi. Staročesi kandidovali pouze v některých volebních okresech. Na základě dohody s mladočechy postavili své kandidáty ve volebních okresech venkovských obcí Domažlice, Jílové-Říčany a Německý Brod.

Vítězství však získal pouze K. Staidl v Domažlicích. Ve všech třech případech kandidoval v příslušných okresech i mladočeský kandidát, přičemž např. při volbách v Německém Brodě mladočeská kandidatura staročechy poškodila. Na druhé straně i staročeši postavili své kandidáty i v dalších volebních okresech venkovských obcí jako v Rychnově nad Kněžnou, Poděbradech a Českých Budějovicích. V kurii městských obcí postavila Národní strana kandidáty podle dohody v Praze (jeden z mandátů za Malou Stranu) a v Českých Budějovicích. Zatímco volba v Praze proběhla bez problémů, v Českých Budějovicích prohrál A. Zátka o několik hlasů (2 138:2 121) s německým pokrokářem F. Vollgruberem. Staročeši současně získali čtyři mandáty za obchodní a živnostenské komory, přičemž i zde se jednalo kompromisní kandidaturu s mladočechy. Jeden poslanecký mandát za budějovickou obchodní a živnostenskou komoru získal A. Zátka. Jak již bylo řečeno, Zátka jako velice úspěšný jihočeský politik kandidoval nejprve proti mladočeskému kandidátovi za volební okres venkovských obcí České Budějovice, potom proti německému politikovi s podporou mladočechů ve volebním okrese České Budějovice za městské obce, až nakonec zvítězil v exkluzivních komorách. Celkem získala Národní strana 6 mandátů.

Předvolební dohodu s mladočechy uzavřela i další z tzv. „středostavovských“ stran, kterou byli Státoprávní radikálové. Kompromisního kandidáta, který byl doporučen i mladočeskému elektorátu, postavili ve venkovských obcích ve volebních okresech Smíchov-Beroun, kde mladočeši ani nekandidovali, Hradec Králové a Kolín. V kolínském venkovském volebním okrese se státoprávně radikálnímu politikovi A. Kryfovi podařilo zvítězit, ale v obou dalších volebních okresech neuspěli.¹⁷³ Druhý mandát získal státoprávní politik K. Baxa ve volebním okrese městských obcí Kolín-Poděbrady. I zde se jednalo o kompromisního kandidáta, takže zde mladočeši nekandidovali. Baxa obdržel i několik hlasů v jiných volebních okresech městských obcí jako Karlín a Plzeň, ale zde se jednalo spíše o samostatnou akci několika osamělých příznivců. Podobných výsledků jako státoprávní radikálové, tj. dva poslanecké mandáty, dosáhla další z menších středostavovských stran, kterou byla strana Radikálně pokroková. Radikální pokrokáři postavili kandidáty v několika volebních okresech v kurii venkovských obcí: Žamberk, Smíchov-Beroun, Prachatice a Březnice, přičemž získali poslanecké mandáty za Prachatice a Březnice. V březnickém volebním okrese zvítězili nad agrárním kandidátem Novotným a v Prachaticích nad německým politikem J. Salzerem. V kurii městských obcí kandidovali ve volebním okrese Hradec Králové a Vysoké Mýto.¹⁷⁴

¹⁷³ Na Smíchově vyhrál významný agrární politik S. Kubr velice těsným poměrem 3 179:3 167 hlasů; v okrese Hradec Králové získali státoprávníci také poměrně dost hlasů, 753, ale vítězství agrárníků s 2 159 hlasy bylo jednoznačné.

¹⁷⁴ Kalina vedle své kandidatury ve volebním okrese Březnice kandidoval v národnostně smíšeném volebním okrese venkovských obcí Kašperské Hory, kde získal poměrně hodně hlasů (1 174), které však na porážku německého politika (1 855 hlasů) nestačily. Vícekrát také kandidovala další významná osobnost radikálních pokrokářů A. Hajn.

Bez úspěchu skončily obě dvě strany, které se soustředily na nižší střední a nejnižší společenské vrstvy. Přes tento výsledek a omezující principy volebního řádu však určitých výsledků dosáhly a voleb se účastnily. Čeští předáci sociální demokracie kandidovali v celé řadě volebních okresů jak v kurii městských obcí, tak v kurii venkovských obcí. V kurii venkovských obcí získali větší podporu ve volebních okresech, které představovaly zázemí významných průmyslových center. Zde se jednalo především o okresy Karlín, Smíchov-Beroun, Plzeň-Kralovice nebo okresy Rokycany-Blovice a Přeštice-Nepomuk. Ve většině případů se ovšem přece jen jednalo o marginální čísla; 271 hlasů v karlínském okrese představovalo zcela zanedbatelný počet nejen ve vztahu k hlasům, které obdržel vítězný J. Herold (5 229), ale také k celkovému počtu oprávněných voličů, kterých bylo v tomto okrese 16 515. Ve volebních okresech městských obcí stavěla česká sociální demokracie kandidáty opět ve větším množství volebních okresů, ale větších úspěchů dosáhla znovu pouze v několika: Plzeň, Smíchov, Příbram a Hradčany-Vinohrady-Holešovice-Bubny. Největšího úspěchu dosáhla sociální demokracie ve volebním okrese Josefov-Libeň, kde získali A. Meissner a J. Schuster 399 a 403 hlasů (v tomto volebním okrese byly voleni dva poslanci) proti 569 a 553 hlasům na straně mladočechů.¹⁷⁵ Národní socialisté byli v podobné situaci jako sociální demokraté, přičemž si současně konkurovali a platilo, že se chápali za veliké nepřátele. Ve volebních okresech venkovských obcí měli určité výsledky v okresech Karlín, Kolín-Kouřim, Poděbrady, Chrudim, Přeštice-Nepomuk a mimořádného úspěchu dosáhl J. Klofáč v okrese Votice, kde získal v užší volbě 1 084 hlasů proti mladočeskému kandidátovi s 1 346 hlasy. V kurii městských obcí získali významnější počet hlasů ve volebních okresech Hradčany-Vinohrady-Holešovice-Bubny, Libeň-Josefov, Plzeň, Smíchov a Jindřichův Hradec.¹⁷⁶

Agrární strana kandidovala pouze v kurii venkovských obcí, kde obhajovala 5 poslaneckých křesel a získala 21 mandátů, takže se jednalo o mimořádné vítězství. Velice těsné vítězství představoval zisk poslaneckých mandátů ve volebních okresech Ledec nad Sázavou, kde agrární kandidát Josef Prášek porazil mladočecha Brzoráda, a Smíchov-Beroun, kde s jen zcela nepatrným náskokem (3 179:3 167 hlasů) zvítězil S. Kubr nad radikálním pokrokářem Kalinou.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Ve venkovském okrese Plzeň-Kralovice byl poměr sociálně demokratického kandidáta k vítězi (agrárník) 372:1 117 a v okrese Smíchov-Beroun 743 (v prvním kole):1 670. V užší volbě, tj. třetím kole, zvítězil v tomto okrese S. Kubr s 3 179 hlasy. I v případě sociální demokracie platilo, že její politici byli voleni ve více okresech. Meissner např. vedle Libně ještě na Starém Městě, A. Svěcený ve volebních okresech městských obcí Chrudim, Pardubice a Smíchov a ve venkovských okresech Hradec Králové a Pardubice nebo relativně úspěšný V. Černý jak v městském, tak venkovském plzeňském volebním okrese.

¹⁷⁶ Ve volebních okresech Plzeň a Libeň-Josefov byli národní socialisté mnohem méně úspěšní než sociální demokraté. Lépe dopadli naopak v okrese Hradčany-Vinohrady-Holešovice-Bubny. Všechny tyto výsledky byly ovšem relativní.

¹⁷⁷ Další strany kandidovaly jen ojediněle a žádného významnějšího výsledku nedosáhly. Např. ve volebním okrese venkovských obcí Jindřichův Hradec a ve volebním okrese Jilové kandidovali představitelé realistů (lidová strana) a v několika dalších křesťanští sociálové.

4.4.2 Volby v německých oblastech Čech

Pokroková strana, respektive Fortschrittspartei obhajovala při volbách v roce 1901 55 poslaneckých mandátů. V kurii venkovských obcí ohajovala 27 mandátů, ale zvítězila pouze v 7 volebních obvodech. Velice těsný výsledek přinesly současně volby ve volebním okrese Ústí nad Labem, kde měl všenněmecký kandidát 1 459 hlasů proti 1 585 hlasům pokrokového kandidáta. V kurii městských obcí pokrokáři obhajovali 22 (21) poslaneckých mandátů a získali 13 (12) mandátů. Jen náskokem několika hlasů se podařilo dobýt mandát za České Budějovice, kde proběhl napjatý souboj s českým politikem, a v Jablonci nad Nisou, kde získal pokrokářský kandidát A. Posselt 1 367 hlasů a všenněmecký politik A. Budík 1 110 hlasů. Obtížné bylo také vítězství ve volebním okrese Planá-Tachov, Teplice-Ústí, kde získali mnoho hlasů opět všenněmeckí kandidáti. Jednoznačný úspěch představovaly pouze volby za obchodní a živnostenské komory, kde pokrokáři získali všech 7 německých mandátů. Celkový výsledek s 27 (26) mandáty znamenal spíše porážku a úplné katastrofě zabránily především očekávané výsledky v kurii obchodních a živnostenských komor. Za chebskou komoru byl nakonec také zvolen karlovarský politik R. Knoll, který dříve neuspěl v kurii městských obcí, kde byl ve volebním okrese Karlovy Vary poražen všenněmeckým politikem. Ani v kurii obchodních a živnostenských komor však nebyla volba jednohlasná a za chebskou komoru se pokoušeli prosadit také všenněmci. Volební okresy, v kterých pokrokáři zvítězili, byly poměrně rovnoměrně rozmístěny v celých Čechách. Současně získali jak venkovský, tak městský mandát za Rumburk, městský za Varnsdorf a za Mikulášovice. Pokrokáři nekandidovali v celé řadě volebních okresů.

Lidová strana (Volkspartei) obhajovala 11 (14) mandátů. V kurii venkovských obcí získala v roce 1901 6 poslaneckých mandátů. Složitě bylo vítězství hlavně ve volebním okrese Dubá-Štětí, kde se rozhodlo až v užší volbě a v druhé volbě získali konkurenční všenněmci vyrovnaný počet hlasů. V kurii městských obcí získali lidovci 8 poslaneckých křesel. Lidová strana stavěla kandidáty podobně jako pokrokáři pouze v některých okresech. Volební okresy, v kterých lidovci zvítězili, se nacházely především na Liberecku a v jeho okolí. Jednalo se o volební okresy v kurii venkovských obcí Šluknov, Frýdlant, Jablonné, Česká Lípa a Jablonec nad Nisou a v kurii městských obcí o všechny tři mandáty za Liberec, o mandát za Šluknov a Českou Lípu.

Volby do zemského sněmu dopadly velmi dobře pro všenněmce. V kurii venkovských obcí získali 14 (13) mandátů. Velmi těsné bylo vítězství ve volebním okrese Trutnov-Hostinné. Složitější průběh měly i volby v okrese Horšovský Týn, které byly trojkolové. Protivníkem všenněmeckého kandidáta

zde byl vedle německého pokrokařského a agrárního politika i proponent české menšiny F. Schwarz. Všeněmec V. Stahl jednoznačně zvítězil až ve třetí volbě. V kurii městských obcí získali všenímcí 11 (12) mandátů, přičemž méně jednoznačná byla pouze volba ve volebním okrese Žatec-Kadaň. V případě tohoto politického subjektu platilo, že všenímcí postavili kandidáty ve většině volebních okresů. Za venkovské obce Teplice byla zvolena přední ikona německého radikalismu K. H. Wolf a za městský volební obvod Aš A. Bareuther. Wolf obdržel hlasy i v několika městských volebních okresech a při volbách za Liberec-město získal cca 100 hlasů G. Schönerer. Volební okresy, v kterých zvítězili všenímcí, se nacházely v rámci celého českého pohraničí. Nejvíce mandátů však získali v Poohří, respektive v severozápadních Čechách. V kurii venkovských obcí vyhráli např. ve volebních obvodech Cheb-Aš, Žlutice, Sokolov, Karlovy Vary, Kraslice-Nejdek, Kadaň, Most, Žatec, Teplice, Děčín a v kurii městských obcí ve volebních okresech Aš, Cheb, Chomutov-Vejprty, Karlovy Vary, Nejdek, Locket-Slavkov, Žatec-Kadaň a Děčín.

V německých oblastech Čech kandidovala také křesťanskosociální strana. Voleb se účastnila pouze v několika okresech a její kandidát byl zvolen ve volebním okrese venkovských obcí Český Krumlov. V několika dalších volebních okresech obdržel různý počet hlasů křesťanskosociální politik P. Opitz. Většinou se jednalo pouze o menší počet hlasů s výjimkou obvodu Jiříkov (Alt-Georgswalde, venkovské obce), kde prohrál s politikem německé lidové strany pouze o dva hlasy (379:381). Určitého úspěchu dosáhl i další křesťanskosociální politik J. Böhr, který sice také prohrál, ale získal nezanedbatelný počet voličských hlasů (Šluknov, venkovské obce).

Voleb do Zemského sněmu Království českého se účastnila v německých oblastech také sociální demokracie. Nezískala podobně jako její česká protistrana žádný mandát, ale její výsledky byly zajímavé a ne zcela zanedbatelné. Sociální demokracie se účastnila voleb v poměrně velkém množství volebních obvodů v obou kuriích. V kurii venkovských obcí získala větší množství hlasů ve volebních obvodech Ústí nad Labem, Jablonné, Česká Lípa-Mimoň, Karlovy Vary. Ve volebních okresech Děčín-Benešov nad Ploučnicí a Teplice-Bílina získala přes 700 hlasů. Stále to byla sice jen třetina nebo čtvrtina výsledku vítěze, ale byl to důkaz silícího postavení a určité daňové výkonnosti nejnižších vrstev. Největší úspěch znamenal výsledek ve volebním okrese Liberec-Jablonec, kde získali sociální demokraté přes 1 100 hlasů a dostali se do užší volby. V kurii městských obcí dosáhl lepšího výsledku pouze významný sociálně demokratický německý politik Seliger, který získal v obvodě Teplice-Ústí nad Labem ve třetí volbě 747 hlasů.¹⁷⁸ Poslední politickou stranou, která se

¹⁷⁸ Obecně shrnuje výsledky voleb v roce 1901 M. Navrátil, který popisuje, kdo kolik získal hlasů nebo kolik měly volby v příslušném volebním okrese kol atd. Drobně odchylnou situaci uvádí Zprávy zemského statistického úřadu Království českého. Odlišnou informaci uvádí číslo v závorce. Odlišný počet mandátů, které jednotlivé strany v roce 1901 obhajovaly, může být způsoben vývojem v doplňovacích volbách, tj. oproti stavu po volbách v roce 1895. NAVRÁTIL M. *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902, s. 164–186. *Zprávy Zemského statistického úřadu*

na německé straně zúčastnila s nějakými výsledky voleb, byli agrárníci. Němečtí agrárníci získali dva poslanecké mandáty v kurii venkovských obcí a kandidovali v několika dalších volebních okresech.

4.5 Volby – shrnutí

Z průběhu voleb do Zemského sněmu Království českého vyplývá několik momentů a otázek, které jsou z hlediska tématu této práce velmi významné a charakterizují celkový vývoj v Čechách v té době. Mezi ně může patřit skutečnost, že se volby mohou chápat jako jeden z pramenů k vývoji národnostního konfliktu v Čechách a že naznačují společenský profil jednotlivých stran, tj. subjektů, které měly být povolány k tomu, aby zastupovaly zájmy veřejnosti. V další řadě se jedná například o otázku, proč byla tak nízká účast voličů a jaké společenské vrstvy neměly o volby zájem. Zde se jedná navíc o problém, který má permanentní aktualitu.

Při volbách v roce 1901 došlo ve více volebních okresech ke střetu národnostních kandidátů, přičemž někde se jednalo o akci jen několika jedinců, ale jindy o výstup celé organizované skupiny. Tento vývoj naznačuje, jaká byla síla a možnosti druhé národnosti v příslušném regionu. Jestliže by se výsledek voleb mohl chápat pouze jako zdroj informací k situaci národnostních menšin, pak je třeba uvážit, jak jejich postavení deformoval stavovský princip volebního řádu. V této souvislosti je současně důležitá také skutečnost, že i v případě, že se příslušná národní menšina skládala z příslušníků nejméně příjmových společenských vrstev, byla velice rychle doplňována o určitý počet daňových poplatníků, kteří byli oprávněni k účasti na volbách.

K mimořádně vyrovnanému střetu národních kandidátů došlo ve volebních okresech městských obcí České Budějovice (Čech 2 121:Němec 2 138) a Lanškroun (Čech 677:Němec 508), kde v prvním případě německý a v druhém český kandidát zvítězili jen náskokem několika hlasů. V jiných volebních okresech byl rozdíl volebních hlasů jednoznačný, ale přesto bylo zřejmé, že v dané oblasti existuje silná menšina s etablovanými středními vrstvami. Taková situace nastala ve volebních okresech venkovských obcí Kašperské Hory, Dvůr Králové, Žamberk, Vrchlabí, Jindřichův Hradec, Horšovský Týn, Český Krumlov a Prachatice. V dalších volebních okresech byl počet menšinových voličů zanedbatelný, ale jejich přítomnost naznačovala obecně sílící postavení menšiny. S průběhem voleb v národnostně smíšených oblastech současně úzce souvisel každodenní politický a společenský vývoj anebo byly volby alespoň jeho odrazem. Sílící postavení Čechů v Českých Budějovicích, kteří zde byli v mnoha ohledech spíše většinou, naznačovaly volby zcela jednoznačně a pro německé elity, které držely budějovický magistrát, se staly posléze nejenom

výstrahou, ale i impulzem k řešení, které mělo zájem na smíru a trvalém uspořádání soužití obou národů – viz dále. Jiný průběh nastal např. v Kašperských Horách, kde docházelo dlouhodobě k fyzickým střetům, které měly často brutální charakter. V Horšovském Týně získal český kandidát F. Schwarz tolik hlasů, že jeho odstup od všenněmeckého politika byl v druhém kole mimořádně malý (Čech 596:606 Němec) a k jednoznačné porážce F. Schwarze došlo až po sjednocení celé německé politiky v užší volbě.

Z hlediska charakteru jednotlivých politických subjektů je důležitý společenský profil zvolených poslanců, respektive jednotlivých kandidátů. Ten lze v českém případě v první řadě sledovat u Národní strany svobodomyslné a agrární strany a dále u národních socialistů a sociálních demokratů, kteří sice v žádném volebním obvodu nezvítězili, ale stavěli více kandidátů. Situaci naznačuje tabulka.

Tabulka: *Čeští zemští poslanci, zkratky: Ml. Č. – mladočeši, St. Č. – staročeši, Agr. – agrární strana, Soc. d. – sociální demokracie. V případě sociální demokracie se jedná pouze o kandidáty. V rámci veřejné správy se jedná většinou o starosty, činitele okresní samosprávy. U sociálně demokratických kandidátů jde obvykle o funkci v dělnickém hnutí, kterou lze chápat jako veřejnou.*¹⁷⁹

	Ml. Č.	St. Č.	Agr.	Soc. d.	
Vlastník, podnikatel	4	2			
Manažer	2				
Inženýr	2				
Advokát a notář	12	1		1	
Lékař	3				
Redaktor	3		1		
Pedagog	5				
Veřejná správa	12	3	1	10	
Živnostník	6		1	1	
Ročník/dělník	16		18	2	
Církev	1				
Celkem	66	6	21		

Společenská struktura poslanců Národní strany svobodomyslné naznačuje přetrvání charakteru univerzální národně-liberální strany. Při volbách v roce 1901 se ještě v úplnosti neprojevila secese zemědělského hnutí a současně zůstávaly v platnosti některé starší trendy jako politické aktivity advokátů a politická praxe komunálních politiků na zemské úrovni. Stavovský charakter je

¹⁷⁹ Povolání zemských poslanců uvádí např. M. Navrátil a soupis Husáka a Schránila. **HUSÁK, J., SCHRÁNIL, R.** (eds.). *Sněm Království českého 1861–1911*. Praha: [Zemský výbor český], 1911. **NAVRÁTIL, M.** *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902.

jednoznačný u agrární strany, kde vedle rolníků figurují ostatní zaměstnanecké skupiny pouze ojediněle. Exkluzivní byl charakter staročeských poslanců. Byl mezi nimi primátor Prahy JUDr. V. Srb a dva další politici byli vedle svých občanských funkcí císařští radové. V případě sociálně demokratických kandidátů dominovali předáci hnutí jako správci dělnických pokladen nebo žurnalisté atd.

V případě německých politických stran byla situace v mnoha ohledech podobná. Z hlediska reprezentativnosti vzorku je možné sledovat situaci v pokrokové straně (Fortschrittspartei), v lidové straně (Volkspartei), všenněmců (Alldeutsche) a německé sociální demokracie. Situaci znázorňuje tabulka.

Tabulka: *sociální profil německých poslanců (pokroková strana, lidová strana, všenněmci). Zkratky: Pokr. s. – pokroková strana, Lid. s. – lidová strana, Všn. – všenněmci.*¹⁸⁰

	Pokr. s.	Lid. s.	Všn.	.
Vlastník, podnikatel	6	2	1	
Manažer				
Inženýr			1	
Advokát a notář	8	2	2	
Lékař		1	1	
Redaktor			7	
Pedagog	2	2	3	
Veřejná správa	6	3	4	
Živnostník	2	1		
Rolník	3	3	6	
Církev				
Dělník				
Celkem	27	14	25	

Z tabulky vyplývá, že podobně jako v případě mladočechů měly všechny tři německé občanské strany univerzální charakter. V případě pokrokové strany byla charakteristická přítomnost představitelů nejvyšších vrstev, která byla dána mandáty za obchodní a živnostenské komory. I to naznačuje, že pokroková strana byla přes všechna vymezování přímým nástupcem staro-liberální strany. K elitě také patřil např. vysokoškolský profesor A. Bachmann. Jistý protipól představovali radikální všenněmci. Poměrně vysoký počet jejich poslanců byli novináři, přičemž se jednalo o

¹⁸⁰ Podle M. Navrátila byli současně dva zemští poslanci za agrární stranu činní v zemědělství stejně jako poslanec za křesťanské socialisty. Statistika z roku 1903 uvádí pouze 26 poslanců za pokrokovou stranu a tři poslance za německé agrárníky. HUSÁK, J., SCHRÁNIL, R. (eds.). *Sněm Království českého 1861–1911*. Praha: [Zemský výbor český], 1911. NAVRÁTIL, M. *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902. *Zprávy Zemského statistického úřadu Království českého*. Svazek IV, sešit 2. Praha: Zemský statistický úřad Království českého, 1903, s. XIX.

profesní skupinu, která se snažila určovat a určovala vývoj nejen všenněmecké strany, ale celé německé společnosti v Čechách a Předlitavsku. Pomaleji probíhalo v německé společnosti vydělování agrárního hnutí a *většina* venkovského obyvatelstva, pokud se účastnila voleb, důvěřovala občanským stranám.

Problematika charakteristiky jednotlivých stran a jejich představitelů může být spojena s otázkou „kdo byl zvolen“. Další okruh problémů může představovat otázka „kdo nebyl zvolen“ anebo „kdo nevolil“. V podstatě se jedná o skutečnost, že o volby byl mezi oprávněnými voliči velice malý zájem. Situace si všímá i základní literatura, která zmiňuje, že se voleb v mnoha volebních okresech účastnila jen pouhá třetina voličů.¹⁸¹ Jestliže se připustí možnost, že nízkopříjmové skupiny obyvatelstva šly většinou volit a odevzdaly hlasy sociálně demokratickým kandidátům, týkal by se nezájem o veřejné dění tradičních voličů ze středních a nižších středních vrstev.¹⁸² V českém, tj. městském, prostředí bylo zřejmé, že přes všechnu kritiku neměla Národní strana svobodomyslná konkurenci, a že i když vládla nespokojenost, nevedl tento stav k takové aktivitě voličů, která by vedla k volebnímu úspěchu její konkurence. Možná zajímavější situace nastala v prostředí německé společnosti v Čechách. Jestliže byl počet voličů relativně malý, nebyl totiž nakonec volební úspěch radikálů, tj. všenněmců, zase až tak veliký. K zvolení jejich kandidátů stačil v mnoha volebních okresech ve skutečnosti opravdu poměrně malý počet oprávněných voličů. Např. v kurii venkovských obcí ve volebním okrese Broumov zvítězil všenněmecký kandidát A. Ansorge s podporou 707 voličů z 3 308 voličů, v okrese Most V. Trantzl s podporou 1 060 z 4 968, dále J. Kasper v okrese Trutnov-Hostinné s 1 127 hlasy z 5 783, T. Zuleger v okrese Žatec s 1 741 hlasy z 9 128 a stejně tak K. H. Wolf v okrese Teplice-Bílina s 2 272 hlasy z 9 912. Celkově tedy vypadala situace tak, že radikálům stačilo k úspěchu ovlivnit pouze část německého elektorátu. Kdo byli voliči, kteří se k volbám nedostavili, patří k další problematice a je otázka, zdali se jednalo o znechucené voliče postliberálů nebo o radikály první a druhé „generace“. Možná je ovšem i ta varianta, že německá společnost byla celkově špatně naladěná a volby některé její vrstvy nezajímaly.

Celkově přinesly volby následující výsledky. Národní strana svobodomyslná získala 66 mandátů, Národní strana 6 mandátů, strana Státoprávně radikální 2, Radikálně pokroková také dva a agrární strana 21 poslaneckých mandátů. Do českého tábora také patřil virilní poslanec za „českou“ Karlo-Ferdinandovu univerzitu, kterým byl její rektor ThDr. Jan Sýkora. Na německé straně získala pokroková strana 27 (26), lidová strana 14, všenněmci 25, agrární strana 2 (3) mandáty a křesťanští

¹⁸¹ Tj. např. O. Urban. Podobnou situaci dokládá práce o zemském sněmu M. Navrátila.

¹⁸² Volby do Zemského sněmu Království českého v roce 1908 však naznačovaly, že i sociální demokracie měla v elektorátu kuriálního systému určitou rezervu (viz dále). Např. *Právo lidu*, 1908, č. 53, s. 1.

socialisté 1 poslance. Virilním poslancem za německou univerzitu se stal JUDr. Friedrich von Wieser. Konzervativní velkostatek měl 49 a ústavověrný 21 mandátů. Další čtyři virilní mandáty drželi představitelé vysokých postů v církevní správě. Česká národní politika držela 97 mandátů a v kombinaci s konzervativním velkostatkem a virilisty 151 mandátů. Německá národní politika s ústavověrnými velkostatkáři získala 91 mandátů.¹⁸³

Na závěr je třeba se pokusit dodat, co znamenaly volby pro nejbližší budoucnost. Česká strana byla určitě do jisté míry oslabena ztrátou části velkostatkářských mandátů. Česká publicistika se v tomto ohledu mohla pouze utěšovat, že snad ústavověrný velkostatek bude pozitivně působit na německé občanské poslance. Na druhé straně je třeba dodat, že koalice mladočechů a konzervativní aristokracie byla do té doby více než vratká. Dobře z voleb přes ztrátu venkovských mandátů vyšli mladočeši. Jejich pozice ve městech nebyla dotčena a i rozhodně nezanedbatelný počet mandátů v kurii venkovských obcí svědčil o tom, že pozice agrární strany nejsou ještě jisté. České agrární hnutí bylo jednoznačným vítězem na české straně a jeho představitelé dokazovali, že agrárníci chtějí a mohou být stranou, která je schopná zastřešit zájmy celého venkova. Na německé straně utrpěli jednoznačné ztráty pokrokaři. Volby současně naznačovaly, že radikální myšlenka je univerzální a že přitahuje bez rozdílu stejné vrstvy obyvatelstva, na kterých stavěla i postliberální pokrokařská politika. Idea německého nacionalismu byla přitažlivá i ve venkovském prostředí, v kterém se zatím neprosazovali němečtí agrárníci. V nejširším pohledu oslabila česká politika a přes zájem vlády a její manévry s ústavověrným velkostatkem i tradiční německá politika. Vítězem se stal německý radikalismus, který slavil úspěchy podobné těm, které získal při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady.

¹⁸³ Poměr zvolených poslanců v kurii venkovských obcí byl 49 Čechů proti 30 Němcům, respektive 211 077 českých voličů proti 118 612 německým, takže na 64 % oprávněných voličů české národnosti připadalo v této kurii 62 % národně českých poslanců. Poměr poslanců v kurii městských obcí, tj. bez komor, byl 40 Čechů proti 32 Němcům a v případě voličů to bylo 61 559 Čechů proti 51 129 Němcům, takže na 54 % českých voličů připadalo 55 % českých poslanců.

5. Vývoj zemské politiky v letech 1901–1908

Zatímco otázka politického systému Předlitavska a v jeho rámci také Českého království a vývoj zemské politiky v 19. století představovaly spíše širší úvod k tematice zemské správy v Čechách, tak její vývoj v období po volbách v roce 1901 do voleb v roce 1908 představuje hlavní předmět této práce. Z hlediska výzkumu zájmů a tendencí zemské správy v Čechách a impulzů, které ji ovlivňovaly, vnímám její existenci dvěma způsoby. Jednak je to hledisko nějak formulovaného veřejného zájmů, tj. nároky a představy nejširších vrstev a zájmových skupin v Českém království, který vytvářel realitu a prostor, v kterém se zemská politika v Čechách nacházela, a dále otázka jejího skutečného vývoje a směřování. Z tohoto důvodu rozděluji tuto tematiku do dvou celků, přičemž první představuje pokus získat představu o každodenní realitě v tomto prostoru vzhledem k zemské správě a druhý rekonstrukci jejího skutečného vývoje, tendencí jejího směřování a zájmů skupin, které její chod garantovaly nebo ho znemožňovaly. Z hlediska časové posloupnosti dělím dále celé období na dvě části, přičemž první je vymezena léty 1901–1904 a druhá 1905–1908.

První část se zabývá představami a nároky, které zemskou správu ovlivňovaly. Jejich povahu se snažím rekonstruovat především na základě petic, které byly adresovány Zemskému sněmu Království českého a Zemskému výboru Království českého, a dále hlavně na základě sněmovních návrhů. Z hlediska metodologie se domnívám, že petiční činnost představovala jednu ze základních možností, jak se mohly vyjadřovat představy nejrozličnějších zájemců. Sněmovní návrhy představovaly další úroveň formulace různých představ a obvykle je lze vnímat jako zpracování a zohlednění zájmů, které byly již dříve vyjádřeny pomocí petic. Vzhledem k tomu, že zpracovávání petiční činnosti je velice časově náročné, opírám výzkum především o analýzu sněmovních návrhů.¹⁸⁴ Druhou část představuje průzkum činnosti zemské správy v obou sledovaných obdobích. Důležitá je propojenost obou celků, tj. otázka, jakou šla zemská správa cestou a jak reagovala na vnější impulzy. K hlavním pramenům patří stenografické zápisy o jednání zemského sněmu, návrhy a přijatá usnesení o zemských rozpočtech a sbírky zemských zákonů.

5.1 Veřejnost a zemská správa v letech 1901–1904

Veřejnost a jednotlivé zájmové skupiny vnímaly vývoj zemské správy v Čechách různým způsobem. Na úvod lze říct, že jejich chování ovlivňovaly jak bezprostřední každodenní impulzy nebo zájmy profesionálních politiků, tak samotná realita, kterou zemská správa Českého království napomáhala

¹⁸⁴ I zde se jedná především o exkurz, přičemž se opírám o detailní průzkum pramenů z let 1901–1903; další vývoj lze ovšem odvodit z pramenů, které jsou podkladem pro druhou část této kapitoly.

vytvářet. Správa v Čechách byla současně také vnímána pouze jako jedna z entit veřejné správy jako celku, tj. subjektu, který je chápán jako činitel, který dlouhodobě ovlivňuje naši existenci.

Vzhledem k záměru rekonstruovat jednotlivé představy a zájmy veřejnosti především na základě sněmovních návrhů, respektive petic, je několik možností jak tyto představy rozčlenit. Jako základní rozdělení využiji rámec jednotlivých oblastí zemské správy, který jsem použil již dříve při popisu vývoje zemské správy v druhé polovině 19. století. Takové rozdělení je ovšem do značné míry jednostranné, protože už když se jednotlivé představy roztřídí, je zřejmé, že jednotlivé zájmy mnohdy přesahují tehdejší odbory zemského výboru, respektive např. kapitoly zemských rozpočtů. I v případě rozdělení jednotlivé agendy podle odborů zemského výboru/kapitol zemského rozpočtu vznikají momenty, kdy se jednotlivé oblasti veřejné správy, kterou vykonávalo České království, překrývají. Zájmy veřejnosti a jednotlivých žadatelů současně zemskou správu, respektive povahu její organizace často přesahovaly i v tom smyslu, že se z jejího rámce zcela vymykaly, takže je nutné schéma návrhů a petic rozšířit o několik dalších položek, tj. např. návrhy s vyloženě politickou povahou.¹⁸⁵ Představy žadatelů jsem se tedy rozhodl roztřídit tak, že se pokusím definovat jednotlivé zájmové oblasti, přičemž budu v maximální míře respektovat tradiční rozdělení agendy zemské správy v Čechách. Na základě toho vznikají následující zájmové okruhy: 1) Zájmy, které se týkají vedení a výkonu okresní a obecní samosprávy a vznikají v prostředí těchto samospráv; 2) Agenda veřejných prací, tj. především silniční stavby, železniční záležitosti a regulace a kanalizace řek; 3) Záležitosti zemědělství, a to hlavně koordinace se Zemědělskou radou Království českého, soustava zemědělského školství, sociální problematika v zemědělství – např. čelední řád a i v jeho rámci snaha o narovnání disproporce mezi pracujícími v průmyslu a zemědělství, meliorace zemědělských pozemků, investice do zemědělství atd., požadavky venkova vzhledem k organizaci úvěrové soustavy; 4) Živnostenské záležitosti, respektive průmysl, tj. především vzdělávací soustava a dotace; 5) Zdravotnictví/*humanita* s celkovou organizací chudinství na rovině země; 6) Bezpečnost s některými sociálními záležitostmi jako zprostředkování práce; 7) Vojenství; 8) Záležitosti národního školství, tj. obecné a měšťanské školy, ostatní základní školy s právem veřejnosti a penzijní záležitosti učitelů. Agendu vědy a kultury jsem přiřadil k otázce vzdělávání. Specifické téma představuje okruh výrazně politických otázek, přičemž většinou se jednalo o záležitosti česko-německých sporů. Návrhy a představy, které jsou této povahy, jsou zařazeny nakonec jako poslední okruh veřejné správy, kterou se zabývaly orgány Českého království.¹⁸⁶ V rámci petic, které byly adresovány zemskému sněmu, bylo důležité, že je vždy

¹⁸⁵ Např. návrh, který předložili poslanci Krejčík a Němec a který požadoval zadávání veřejných prací lokálním živnostníkům, byl přikázán komisi pro veřejné práce, přičemž ovšem vyjadřoval zájem malých živnostníků.

¹⁸⁶ Např. požadavek politického rozhraničení okresů, tj. materie s poněkud jinou podstatou než klasické odluhy obcí podmiňované např. hospodářskými problémy.

předkládal některý ze zemských poslanců. Většinou se jednalo o poslance zvoleného v tom volebním okrese, ke kterému se vztahoval předmět žádosti. Podání petice současně naplňovalo jeho úlohu zástupce jeho volebního obvodu. Jednotlivé sněmovní návrhy musely být podepsané určitým počtem poslanců, aby tak byly splněny normy poslanecké sněmovní iniciativy. Obecně je třeba znovu zdůraznit zásadní moment, že představy, názory a požadavky, které uvádím, současně nepostihují celou šíři otázek konfrontujících zemskou správu a reprezentují pouze ty, s kterými jsem se setkal na základě studia příslušných pramenů.

5.1.1 Nároky na zemskou správu, obecní záležitosti

Důležitou agendu veřejné správy, kterou vykonávalo České království, představovaly obecní a okresní záležitosti.¹⁸⁷ V rámci této problematiky byla velice významná otázka daní nižších samospráv, tj. dávek, zemských a okresních přírážek, a situace zadlužení obcí a okresů. Tuto problematiku do značné míry formuloval zájem jednotlivých zastupitelských sborů, tj. okresních a obecních samospráv. Uvedené subjekty měly bez rozdílu velikosti místa zájem na udržení stavu, kdy zemská správa v souladu se státní správou povolovala další a další zdanění. Souviselo to s tím, že rozpočty nižších samospráv byly obvykle velice napjaté a rozpočtové schodky nepředstavovaly výjimku. Tato problematika měla ovšem i druhou stránku věci. Obvyklé zůstávaly četné stížnosti jednotlivců a zájmových spolků, kteří mnohdy velice emotivně kritizovali právě výši zdanění. Jednalo se tedy o kritiku ze strany těch, kteří samosprávu v podstatě vytvářeli, proti postupu svých zvolených zástupců. Tyto výhrady se ovšem nevztahovaly pouze k nárokům nižších samospráv, ale i země a státu – viz dále. Na počátku 20. století se odhadovalo, že průměrná výše všech přírážek dosahuje 117,2 % předepsaných říšských daní. Podstatnou část představoval podíl 55 % zemské přírážky, ale zbytek připadal na samosprávu. Ve velkém množství menších a středních samosprávných obcí dosahoval součet všech přírážek navíc ještě větší výše – viz dále.¹⁸⁸ V tomto ohledu byla aktuální diskuse, zdali by neměla být výše obecních dávek omezená, přičemž se uvažovalo především o nápojové dávce. Obecní a okresní úřady v této otázce jednoznačně

¹⁸⁷ Agendou obecních věcí se zabýval VI. a agendou okresních věcí a okresních záložen III. odbor zemského výboru.

¹⁸⁸ Celkovou procentuální sazbu snižovaly platby ve větších městech, kde mohly být vzhledem k hospodářskému výkonu oblasti přírážky nižší. Například v Praze byla procentuální výše přírážek v roce 1905 v následující výši: k pozemkové dani činila 16 %, k činžovní dani 15 %, k výdělkové dani 30 % a 30 % k dani podniků veřejně účtujících. Situaci v Praze ovšem výrazně ovlivňovaly náklady na základní školství. Se školní přírážkou stoupala v roce 1913 celková výše přírážek v Praze v případě reálných daní na 87 %, ale v případě ostatních na 121 %. V roce 1902 celkový předpis přírážek dosahoval k 76 068 713 mil. K. Z toho připadalo na zemi cca 35 684 000 K na okresy, 13 345 000 K na školní okresy, 7 163 000 K a na obce 19 202 000 K. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicus a statistika zemí koruny české na rok 1903*. Ročník XI. Praha: F. B. Batovec, 1903, s. 302. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicus a statistika zemí koruny české na rok 1903*. Ročník XI. Praha: F. B. Batovec, 1903, s. 339. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicus a statistika zemí koruny české na rok 1914*. Ročník XXII. Praha: F. B. Batovec, 1914, s. 275.

požadovaly uchování stávajícího principu. Ve sledované době podal návrh na důslednější úpravu poměru, aby tak byly pevně stanoveny mantinely, v kterých by se měla fiskální politika obcí a okresů pohybovat, např. poslanec Brzorád. Návrh předpokládal odstupňování výše nápojových dávek vzhledem k výši obecních přírážek. V pro poplatníky nejhorším případě měla být např. obecní dávka z piva ve výši 3 K 50 h z hl. při sazbě obecních přírážek vyšší než 150 %. Již z uvedení této sazby, která nebyla výjimečná, vyplývá míra zdanění především v menších obcích.

Hranice potřeb např. obecních samospráv naznačuje již dříve uvedený případ statutárního města Liberce. Liberec, který chtěl být perlou německých měst v Čechách, soustavně investoval a již v devadesátých letech musel čerpat četné objemné úvěry. Během roku 1902 jeho představitelé žádali o zavedení nápojové dávky, která byla z hlediska městských financí zcela nezbytná. Potřebu Liberce zdůrazňovala i skutečnost, že během prvního desetiletí 20. století žádal jeho magistrát o schválení ještě dalších úvěrů.¹⁸⁹ Specifický případ v otázce daní a přírážek nastal v souvislosti se zájmem o připojení „předměstských obcí“ u Prahy k hlavnímu městu. Praha jako statutární město měla např. větší sazbu státní činžovní daně, takže by v případě připojení předměstských obcí vlastníkům nemovitostí vznikaly vícenáklady. Zastupitelé předměstských obcí se v této záležitosti jednoznačně stavěli na stranu svých majetných občanů a žádali moratorium na zvýšenou sazbu. Konkrétní zájem obcí, respektive samospráv související s jejich hospodářskou politikou představovala problematika jejich úvěrování. Přijetí úvěru samosprávou schvaloval Zemský výbor Království českého a z materiálů této jeho agendy vyplývá jak poptávka obcí a okresů po dostupném úvěru, tak škála jejich činnosti, respektive potíží. Sestavení žádosti o úvěr podmiňovaly nejčastěji následující momenty: běžné rozpočtové schodky spojené s obavou dalšího zvýšení přírážek, tj. samospráva se chtěla raději zadlužovat, investice do infrastruktury (vodovody, komunikace v obcích, okresní silnice nebo spoluúčast na investicích do výstavby lokálních tratí na základě nákupu kmenových akcií), nákladné stavby budov školních objektů, stavby veřejných budov, příspěvky na stavby kasáren, zřizování nemocnic a dalších sociálních zařízení.

Zkoumané prameny naznačují veliký zájem o komunální úvěr Zemské banky Království českého. Jeho výhody vyplývají i ze zájmu o transformaci/konverzi starších úvěrů, které si samosprávy pořídily dříve u jiných ústavů. V případě Zemské banky je zajímavé, že ve sledovaném období jednoznačně převažoval zájem o úvěr ze strany českých subjektů. Možnost dostupného úvěru současně garantovala, že se samosprávné subjekty stávaly významnými investory, kteří v rostoucí

¹⁸⁹ Tuto problematiku doprovázely četné petice, které vycházely z potřeb obou stran. Vedle požadavku zavedení nápojové dávky pro Liberec, ke které bylo třeba zemského zákona, žádala pomocí petice o to samé v roce 1902 např. obecní rada města Čáslavi. NA, Český zemský sněm, Kniha 192, 193.

míře mohli vstupovat nejenom na pole výkonu péče o občany, ale stále více zasahovali i do hospodářského vývoje.

S problematikou veřejných financí obcí a okresů a jejich zadlužením však souvisel způsob vymezení vztahu mezi státní správou a samosprávou, přičemž charakteristické byly výhrady, že v oblasti tzv. přenesené správy nemá samospráva žádné kompetence, ale musí nést finanční náklady. Obecně se jednalo o fenomén, který měl širší platnost a opět souvisel s rozdělením nákladů a výnosů z daní. Na nevyváženost systému poukazovalo více odborníků. Mimořádně silně věc rezonovala v českém prostředí, ale principiálních problémů si nemohla nepovšimnout ani německá strana. V roce 1902 upozorňoval na tento problém ve svém sněmovním návrhu všenněmecký poslanec Sandner, který požadoval, aby státní správa samosprávě náklady na přenesenou správu nahrazovala.¹⁹⁰

Zájmy menších samospráv formulovaly i postoj k vývoji základní úvěrové soustavy. Tu vytvářela na venkově soustava okresních záložen a specifickou funkci si udržovaly kontribučenské fondy. Ve městech hrály obdobnou roli spořitelny. Vztah samosprávy k záložnám a spořitelnám tak lze chápat jako představy venkovského a městského prostředí – viz dále. Zájem samospráv však někdy získával velice svébytnou podobu. Tu reprezentuje např. představa o prosazení možnosti, aby okresní záložny mohly úvěrovat i místní samosprávy. Z prostředí německých samospráv také pocházely návrhy a petice, které kritizovaly praxi zemské účtárny, respektive zemského výboru při účetních kontrolách. Jednotlivé petice a návrhy měly být svým obsahem věcnou kritikou stávající praxe. Kontrolovaní se například ohrazovali proti tomu, že jim zemské orgány berou účetní knihy a ty studují několik měsíců a navrhovali, aby se kontroly děly spíš na místě. Pozornosti se těšila také otázka obecních statků. Zde se jednalo hlavně o kritiku stavu, kdy obecní statek sloužil k prospěchu několika uživatelů, přičemž se obvykle jednalo o příslušníky vesnické aristokracie. Z jeho užití byli naopak praxí vyloučeni méně movití jedinci, kteří poukazovali na to, že z povahy věci by měli obecní statek užívat především oni.¹⁹¹

¹⁹⁰ Ve věci připojování předměstských obcí k Praze vycházel stát českým zájmům vstříc a moratorium na zvýšenou sazbu státní činžovní daně garantoval říšským zákonem z roku 1902. Takže se ve vztahu k zemské správě jednalo především o úpravu přírážek. Ze zavedení moratoria však chtěly těžit již připojené obce. V roce 1903 navrhnul poslanec Krejčík, aby se prodloužila lhůta na nižší sazbu i v případě Holešovic-Bubnů, které se k Praze připojily již dřív. NA, Český zemský sněm, Kniha 197,198. Problematika úvěru samosprávy představuje velice široké a zajímavé téma. K tématu přistupuji pouze na základě průzkumu pramenů spojených s komunikací zemského výboru se Zemskou bankou ve věci komunálních úvěrů. Přestože je zřejmé, že i v této agendě chybí celá řada podkladů, je zřejmý veliký zájem o úvěrování a přímo o produkt komunálního úvěru Zemské banky. Menší zájem německých samospráv vyplývá především ve srovnání s předcházejícím obdobím. Spíše ojedinělé žádosti německých obcí a okresů pochází také z roku 1900 a 1901. NA, Zemský výbor 1874–1928, Karton 8908, 8909, 8910.

¹⁹¹ NA, Český zemský sněm, Kniha 196.

5.1.2 Veřejné práce

Mezi agendu veřejných prací spadaly záležitosti pozemních komunikací/silničních staveb, velkých vodních děl a železnic nižšího řádu. Souběžně se k nim přidávaly i některé další konkrétní projekty. K zájemcům o podíl země na investování do silničních staveb patřili především jednotlivci z řad lokálních podnikatelů, jednotlivé podniky a provozy a nakonec i místní samosprávy, které sestavovaly a svojí autoritou zaštiťovaly jednotlivé žádosti. Mimořádný byl zájem o účast země na realizaci projektů železnic nižšího řádu, přičemž souhlasné stanovisko zemských orgánů bylo základní a nezbytnou podmínkou úspěšného zahájení projektu. Jenom v roce 1902 bylo podáno několik sněmovních návrhů, které požadovaly pokračování v projektu, jeho dokončení nebo zahájení. Příznačné bylo, že tyto stavby byly požadovány v době, kdy již bylo zřejmé, že mnohá podobná díla krachují a z podstaty právní úpravy kladou vysoké nároky na České království v případě, že bylo garantem projektu. Pouze z německé strany byly podány návrhy na stavbu tratí Ústí nad Labem-Petrovice-Tisá, Štětí-Dubá-Doksy a pokračování v projektu tratě Rumburk-Lehnice. Návrh poslance Steinera sice nežádal podporu země pro stavbu projektu, ale zásah jejích orgánů vzhledem k společnosti Rakouské severozápadní dráhy, která otálela se zavedením provozu na trati Vrchlabí-Lánov. Petice z německých oblastí Čech současně žádaly např. zahájení prací na projektu tratí Přisečnice-Hamry a Vyšší Brod-Lipno. Na české straně se urgovaly další stavby. Byl to například projekt dráhy v Dobrušce, krátká trať ze stanice Polná-Štoky do stanice Polná-město nebo napojení tratě Volyně-Bavorov-Vimperk na státní/říšskou hranici. Poslední ze jmenovaných tratí patřila k projektu, který garantoval stát. I tato skutečnost naznačovala, že ve sledované době byly podobné projekty aktuální a vůle je financovat nebo garantovat přetrvávala na více stranách.¹⁹² Řada petic, které podali poslanci Brzorád a Bíba ve věci projektu stavby dráhy Pacov-Humpolec, naznačuje úplnou strukturu jednotlivých žadatelů. Mezi 24 žádostmi, které podal na 7. zasedání zemského sněmu poslanec Bíba, figurovala zastupitelstva 13 obcí, které se nacházely v blízkosti trasy předpokládané dráhy. Jednalo se o samosprávu města Hořepníku a obce Červená Řečice, další petici zaslali představitelé arcibiskupského velkostatku v Červené Řečici, továrny na papír v Červené Řečici, spořitelní a záloženský spolek s hospodářskou besedou v Červené Řečici, velkostatek v Hořepníku, živnostenské společenstvo v Hořepníku, občané z Hořepníku a nájemci tří velkostatků v okolí.¹⁹³

¹⁹² Problematika této tratě byla mimořádně aktuální. Patřila mezi několik projektů, kterým měla být na základě říšského zákona 85/1901 ř. z. udělena státní garance. Stát byl ochoten garantovat úvěrování projektu až do výše 1 480 000 K, jestliže země a účastníci projektů obstarají minimálně 720 000 K z nákladů, které byly odhadované na 2 200 000 K. *Zákoník říšský*, ročník 1901, s. 281–284.

¹⁹³ Zájem byl i o další stavbu tratí. V roce 1903 žádala např. městská rada ve Stráži nad Nežárkou stavbu dráhy, která by spojila její město s Třeboní a Jindřichovým Hradcem. Za účelem prosazení zahájení projektu železnice u Nechanic vzniklo stavební družstvo, které žádalo propojení Nechanic s obcí Syrovátka. Jednotlivé petice pochopitelně neznamenal, že příslušný projekt musel být přímo aktuální, ale že byl o něj zájem. NA, Český zemský sněm, Kniha

Projekty místních železnic získávaly i další rozměry. V roce 1903 slíbila c. k. vláda „nouzovou“ dotaci pro České království ve výši 6 000 000 K – viz dále. Její nominální určení představovalo zmírnění následku většího množství živelných pohrom. V rámci zemské železniční akce se pokusil působit na přerozdělení této sumy peněz poslanec Dostál, který na 31. zasedání zemského sněmu v říjnu 1903 podal návrh, aby byl projekt trati z Litomyšle do Poličky pojatý jako nouzová akce, přičemž dokazoval, že zavedení tratě a její stavba do příslušného regionu by mohla být právě tím impulzem, který by odstranil trvalou bídu a nouzi, v které se oblast nacházela.

V rámci vodních staveb představovalo zásadní impulz přijetí zákona 66/1901 ř. z. Přijetí zákona předpokládalo masivní investice v místech kanalizovaných a regulovaných řek a předpokládaných průplavů, přičemž již ve své době nebylo tajemstvím, že tato zásadní investice nemá pouze hospodářské, ale i politické rozměry. Investice v Čechách, na Moravě, v Rakousích apod. měly jednak vyvážit finančně náročné náklady na výstavbu železnic v alpských zemích a odstranit tak možný dojem, že vláda preferuje jednu oblast před druhou. Druhou stránku věci tvořila představa, že konkrétně v Čechách nebo na Moravě by veliké investice mohly otupit ostří národních sporů. Projekt vodních cest se nesetkal pouze s radostným přijetím. Poměrně významné výhrady vznikaly ve venkovském prostředí, a to bez ohledu na jeho národní nebo geografický charakter. Agrární představitelé v Předlitavsku se, jak již bylo řečeno, obávali, že výstavba kanálů by mohla zjednodušit dovoz levných zemědělských komodit z Uher, kterým by předlitavské zemědělství nemohlo konkurovat, a preferovalo investice do meliorací a regulací řek. Regulace měly zmenšit riziko povodní a tím i možnost poškození majetku venkovského obyvatelstva. I tyto obavy kompenzovala úprava pojetí vodocestného zákona během legislativního procesu ve smyslu investic do vedlejších řek. Větší škála negativních komentářů vznikala i v Čechách, přičemž měla původ jak v českém, tak německém prostředí. Český odborník J. Gruber konstatoval, že se celý projekt přijal velice rychle, bez posouzení skutečných nákladů. Chtěl tím varovat před vícenáklady. Zmínil i to, že s větším množstvím stavebních postupů, např. stavbami velikých přepravníků na lodě při překonávání větších výškových rozdílů, nejsou vůbec žádné praktické zkušenosti, a obecně podotýkal, že není jistý ani multiplikační ekonomický efekt, neboť v okolí připravovaných kanálů se již nachází železniční síť. S vícenáklady byly v té době již nedobré zkušenosti v rámci realizace projektu kanalizace Labe k Mělníku a Vltavy pod Prahou.¹⁹⁴ Pozitivní ohlasy vycházely z českého

191, 192, 193.

¹⁹⁴ Zde je zajímavá výše nákladů na jednotlivé části projektu. Splavnění Vltavy od horního toku k Praze mělo stát 112 mil. K, stavba průplavu/kanálu Vltava-Dunaj 146,9 mil. K, kanalizování středního Labe, tj. od Mělníka proti proudu 102 mil. K a průplav Dunaj-Odra 140 mil. K. Zmínka o již existující železniční síti nebyla vůbec náhodná a naznačovala přítomnost dvou zcela různých zájmů, respektive světů, a to železniční a lodní lobby. Propojení projektu železnic v Alpách a vodocestného zákona zmiňuje s naprostou přímostí E. Zimmerler, který tvrdil, že se tím měl obstarat

prostředí především ve vztahu k investicím do úprav přilehlých toků, přičemž se neomezovaly jen na představitele agrárního hnutí. V této souvislosti totiž bylo možné oživit celou řadu projektů, na které dřív nebyly peníze.

V průběhu roku 1902 bylo podáno několik sněmovních návrhů, které urgovaly zavedení zemské legislativy nutné pro realizaci říšského zákona, a tím i zahájení nejprve projekčních prací a pak i vlastních staveb. Hned na druhém sněmovním zasedání podal poslanec Kaftan návrh, aby se urychleně vypracovala předloha zemského zákona doplňující zákon 66/1901 ř. z., a na třetím poslanci Maštálka a Hráský. Maštálkův návrh požadoval především úpravu a vymezení zemské a říšské legislativy s ohledem na § 5 výše zmíněného zákona, který předpokládal investice do regulace toků, které navazovaly na kanalizované řeky. V mnoha ohledech nebylo co urgovat, neboť zemská správa s přípravou příslušných návrhů neotálela a během následujících zasedání začal zemský sněm projednávat návrh zákona o investicích a způsobu jejich kofinancování zemí a státem podle § 5. Urgence přípravy a zavedení zemské legislativy v podobě petic zasílaly také četné samosprávné celky, které organizovaly zájem místních zájemců. Spíše provokací byl sněmovní návrh poslance za všenněmce Ing. Peterse, který žádal propojení řeky Ohře s Rýnem přes Mohan. Svůj návrh obhajoval mimořádným hospodářským zájmem měst v Poohří a jejich vazbou na další německé oblasti. Posléze se objevovaly i negativní ohlasy. Již v roce 1903 začalo být zřejmé, že projekt výstavby kanalizace a regulace řek v Čechách, respektive stavby průplavů získává nejenom zpoždění, ale že nad ním vznikají zcela zásadní otázky. Příprava projektů na Moravě, tj. na bázi zemské legislativy nebo v rámci projekční činnosti, postupovala mnohem rychleji než v Českém království, takže se začala rýsovat reálná hrozba, že se větší část finančních prostředků profinancuje na stavbě kanálu Dunaj-Odra. Na to reagoval např. poslanec Kaftan, který žádal „spravedlivější“ poměr investování s ohledem na zájmy, přičemž dokazoval, že přednost dostává Morava, Dolní Rakousy a Halič. Zpoždění v Čechách mělo opět politický podtext, za kterým stál česko-německý konflikt.¹⁹⁵

souhlas mladočeské politiky pro alpský projekt. *Zákoník říšský pro království a země na říšské radě zastoupené*. Ročník 1901, s. 215–217. **GRUBER, J.** *Průplavní projekty v Rakousku z českého hlediska národního*. Obzor národohospodářský, ročník VIII, 1903, s. 20. **ZIMMLER, E.** *Moje inženýrské paměti. 2. díl*. Praha: Národní technické muzeum, 2013, s. 36–37.

¹⁹⁵ Pozitivní hodnocení investic do přilehlých toků zmiňuje ve svých pamětech E. Zimmer, který přímo zdůraznil veliký zájem národně českých lokálních subjektů. Zásadnosti národně českého venkova – zde ve vztahu k úpravě vodních toků – obecně nelze v té době spojovat pouze s agrární stranou. Své zájmy zde měli přes veškeré ztráty i mladočeši. **ZIMMLER, E.** *Moje inženýrské paměti. 2. díl*. Praha: Národní technické muzeum, 2013, s. 50. NA, Český zemský sněm, Kniha 191.

5.1.3 Zemědělství

Velice široký a rozsáhlý byl okruh otázek, který souvisel se zemědělstvím. Z velké části to bylo proto, že zemědělská problematika představovala tu část veřejné správy, v které byly kompetence země velice rozsáhlé, a také že význam této oblasti hospodářství byl ve sledované době podstatně větší než dnes. Současně se jednalo také o to, že v rámci rozdělení jednotlivých oblastí agendy zemské správy patřily k zemědělské tematice i ty záležitosti, které nyní náleží k jiným okruhům veřejné správy. Nejpočetnější problematiku ve vztahu zemské správy a jednotlivých zájemců představovala na počátku 20. století otázka náhrady škod po živelných pohromách. K nejčastějším pohromám patřily stejně jako dnes přívalové deště a povodně, které ničily úrodu, strhávaly ornici a poškozovaly polní a další cesty.¹⁹⁶ Specifickým fenoménem byly také kroupy, které ničily zejména úrodu. Část sněmovních návrhů a petic byla formulována tak, že potíží, kterými daná oblast trpěla, bylo celkově často mnohem víc, např. nejprve mrazy, pak sucho a obecně celková bída, takže povodeň či krupobití představovaly poslední pomyslnou kapku, kterou již nebyli zemědělci schopni snášet. Některé žádosti oblast zemědělství výrazně přesahovaly. Např. sněmovní návrh poslance Sobitschky, který žádal o pomoc pro obce v Krušnohoří, požadoval finanční pomoc, která se měla skládat z jedné třetiny z částky na nákup brambor, z druhé třetiny z částky na investice do veřejných budov a z poslední třetiny z obnosu na opravy poškozených a zanedbaných silnic. Celý návrh byl zdůvodňován dlouhodobou bídou, která v dané oblasti vládla, a nepřízní počasí. Stavební práce měly být zadávány pouze místním řemeslníkům, což také představovalo častější požadavek. V některých případech byly vyčísleny škody, které byly skutečně veliké. Poslanec Hodys ve svém návrhu, který podal na druhém zasedání Zemského sněmu Království českého, dokazoval, že škody, které utrpěly zastupitelské okresy Příbram a Dobříš v letech 1900 a 1901 v důsledku přemnožení hrabošů, mrazů, sucha a dešťů, dosáhly až 1 mil. K. S ještě větší částkou operoval návrh C. Papouška, agrárních a mladočeských poslanců, kde byly vyčíslené škody okresu Mladá Boleslav ve výši 1,5 mil. K a okresu Bělá ve výši 0,5 mil. K.

Podstatou sněmovních návrhů byla obvykle žádost o zemskou a státní subvenci. V případě státní subvence se jednalo o to, aby zemský sněm na základě svého usnesení požádal o pomoc c. k. vládu. Pouze v roce 1902 bylo podáno přes 40 sněmovních návrhů, které usilovaly o pomoc pro postižené oblasti. Sněmovní návrhy byly ovšem pouze špičkou ledovce; další žádosti měly podobu petic k zemskému sněmu a zemskému výboru. Žadatelé byli jak samosprávné celky, tak jednotlivci a jejich zájmové organizace. Význam problémů spojených s živelnými pohromami v roce 1903

¹⁹⁶ Otázka poškozených cest mohla být chápána jako záležitost problematiky veřejných prací, v rámci zemské správy v Čechách však bylo charakteristické, že v případě živelných pohrom se řešila spíše v rámci zemědělství.

naznačuje skutečnost, že stát přispěl v tomto roce na náhradu škod v Čechách částkou 6 000 000 K. Jak již bylo řečeno výše, hlavní úkol této dotace měl spočívat v odstranění okamžitých následků živelných pohrom. I v oblasti zemědělství však byl patrný zájem využít tuto dotaci širším způsobem. Podobně jako v případě zájemců o stavbu místních tratí se také v rámci zemědělské problematiky objevily návrhy, které se pokoušely chápat projekty meliorací jako stavby z nouze, tj. jako přímo spojené s odstraňováním škod po živelných pohromách.¹⁹⁷

Významnou oblast v zemědělství představovala otázka odborného školství. Předmětem mnoha žádostí bylo to, aby se mohly četné rolnické školy rozšiřovat tak, aby bylo možné vyučovat více speciálních oborů. Důvodem těchto žádostí byl i zájem zemědělské školství dále racionalizovat a zefektivnit. S tím souviselo i to, aby jednotlivé školy měly dostatečný počet žáků, přičemž v některých případech se zdůrazňovalo, že pro mnohé vrstvy jsou tyto ústavy stále z finančních důvodů nedostupné, a požadovalo se řešení na základě rozšíření systému zemských stipendií. Zájem rozšířit možnosti a kapacity odborného školství byl patrný i v souvislosti s vysokým školstvím. Jednotlivé návrhy předpokládaly zejména zavedení zemědělských oborů na pražské technice, přičemž na jedné straně se mělo jednat pravděpodobně o obory, které se zabývaly přímo zemědělstvím, tj. obdobu obou hospodářských akademií, a dále o zemědělsko-technické obory.¹⁹⁸

Další nároky vzhledem k zemské správě byly podobné představám v rámci živnostenského nebo národního školství, tj. subvence pro školy, úpravy platů učitelů, převzetí školy zemí atd. Více otázek a problémů bylo spojených s problematikou meliorací a regulací menších toků, které na rozdíl od kanalizací a regulací větších řek spadaly do zemědělské agendy. Představy zemědělského prostředí o vývoji problematiky meliorací, která měla mimořádný význam, vyplývají spíše přímo z činnosti zemské správy (viz dále) a z aktivit zájmových spolků než ze studovaných pramenů. Prostor českého venkova o ně jevil nepřetržitý zájem a konkrétně proponenti české venkovské politiky formulovali následující postoje. Zdůrazňovali, že částky, které se dosud v této oblasti investovaly, jsou v zásadě minimální, a připomínali nekorektní postup státu. Motto všech připomínek představovala skutečnost, že podíl dotací, které směřovaly ze strany státu zájemcům v Českém království, neodpovídá podílu výnosu pozemkové daně v Čechách ve srovnání s dalšími korunními zeměmi. Pouze jako dílčí zlepšení se prezentoval fakt, že celková výše státních dotací stále

¹⁹⁷ Několik projektů v Pošumaví, které čekaly na realizaci, se snažil tímto způsobem podporovat německý poslanec Weiss. Weissův návrh: NA, Český zemský sněm, Kniha 191, 192, 193, 197, 198, 199.

¹⁹⁸ Návrh poslance Nowaka např. předpokládal deset zemských stipendií po 200 K/rok na každou rolnickou školu. Výhrady, které podmiňovala finanční nouze zájemců o odborné vzdělání, naznačuje také návrh poslance Staňka ve vztahu k školnému na hospodářských kurzech. Staněk požadoval zrušení školného na těchto kurzech, které podala země, a tvrdil, že stipendia nestačí. Návrhy na rozšíření vzdělání na vysokoškolské úrovni byly podány z české strany na jednom z prvních zasedání zemského sněmu. NA, Český zemský sněm, Kniha 192.

vzrůstala. Podobné postoje byly charakteristické i v německých oblastech Čech. Vedle obvyklých žádostí o zahájení melioračních a regulačních projektů byl aktuální problém, který souvisel nejenom s nárůstem této agendy, ale i s již několikrát zmíněným obřím projektem propojování řek v Předlitavsku. I v případě projektů provozovaných podle zákona 66/1901 ř. z. měla vypracovávat příslušné projekty, tj. zde především úpravy vedlejších toků, technická kancelář Zemědělské rady Království českého. Její kapacity však již na přelomu století nestačily a některé projekty se začínaly opožďovat. Problémem se na české straně zabýval poslanec Blahovec, který poukazoval na situaci, že v devadesátých letech 19. století propadly kvůli průtahům spojeným s technickou kanceláří nejen částky v zemském rozpočtu připravené na vodohospodářské stavby, ale také státní příspěvky.¹⁹⁹

Mnoho žádostí a návrhů reprezentovalo stavovské zájmy zemědělství v Čechách, přičemž v rámci vztahu k zemské správě nehrály národnostní zájmy na první pohled žádnou větší roli. Jeden z problémů přestavovala otázka konfliktu producentů cukrové řepy a cukrovarů. Cukrovary uzavíraly kartely, které specifikovaly, že každý cukrovar bude odebírat řepu pouze z jedné oblasti. Tím mizela konkurence a odběratelé mohli diktovat ceny. O jejich výši se jednalo současně dopředu a producenti byli nuceni uzavírat nevýhodné dohody. Celá záležitost byla součástí státní legislativy a zemědělci vzhledem k zemské správě žádali, aby zemský sněm vyzval stát k zákroku proti kartelům cukrovarů. Na české straně se na straně producentů angažoval A. Švehla a obrana malovýrobců se stala výrazným prvkem jeho kariéry. Předlitavské zemědělce také spojovala problematika celní ochrany. Významným protivníkem bylo paradoxně, ale ne náhodně Uherské království. V roce 1902 si stěžovali také producenti chmele v Čechách, že Německá říše hodlá zvýšit dovozní cla na tuto komoditu, a opět žádali zemský sněm, aby vyzval c. k. vládu, aby iniciovala protiopatření. Příznačné bylo, že tyto požadavky vycházely z německých oblastí Čech a z politických kruhů, které jinak žádaly co nejtěsnější spolupráci s Německem, a to i v hospodářské oblasti.²⁰⁰

Některé představy požadovaly další zvýhodnění zemědělců, přičemž v tomto případě chtěly využít kapacity ozbrojených sil habsburské monarchie jako významného odběratele. Na jedné straně to byl požadavek, aby se zorganizoval odběr libovolného množství obilí, aby ho tak mohli dodávat i nejmenší producenti, a dále např. výzva, aby ozbrojené síly odebíraly len přímo od zemědělců.

¹⁹⁹ V účetním roce 1899 mělo být z částky 662 586 K určené na meliorace spotřebováno pouze 126 264 K. Na podobnou skutečnost poukazovali ve svém návrhu němečtí poslanci, kteří současně požadovali reorganizaci technického personálu zemědělské rady. K melioracím: *Meliorační svaz v Království českém od 17. 5. 1906 do 17. 5. 1908*, Praha 1908.

²⁰⁰ Postavení cukrovarů posílilo na základě organizace kartelu s celostátní platností především na přelomu 19. a 20. století. Odpovědi českého venkova se stalo založení jednoty řepářů v roce 1902 a boj proti kartelům výrazně přispěl ke vzniku české agrární strany, respektive k celkovému rozvoji agrarismu. Návrh na omezení moci cukrovarů podal na české straně poslanec Udržal a na německé Wüst a Zuleger. **PÁNKOVÁ, K.** *Srovnání cukrovarnických a pivovarnických kartelů v českých zemích na přelomu 19. a 20. století*. In: **BARTOŠEK, J.** (ed.). *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci*. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2011, s. 468–470. NA, Český zemský sněm, Kniha 192.

Úvahy, které reprezentovaly zájem, aby veřejný subjekt určitým způsobem přispíval k rozvoji konkrétních oblastí v hospodářství, se projevovaly v rámci zemědělství v Čechách i dalším způsobem. Charakteristickým se stal požadavek, aby obce, ve kterých větší množství hospodářů chová skot, zajišťovaly chov plemenných býků na vlastní náklady. Zajímavý byl také specifický požadavek novelizace honebního zákona, který vycházel z prostředí venkovských obcí a požadoval možnost zřizování honitby bez ohledu na velikost rozlohy lesních pozemků, na kterých by se měla honitba nacházet.²⁰¹ V rámci venkovského prostředí hrál důležitou roli zájem na omezení vojenské služby ve vybraných případech. Jednalo se o představy, které trvaly na dalším vyjmutí konkrétních osob z vojenské služby anebo omezení následujících vojenských cvičení u těch jednotlivců, kteří ji již absolvovali. Více nároků bylo v tomto ohledu spojeno s absolventy hospodářských škol, tj. středního a „vysokého“ školství, přičemž šlo o vyjádření představy, že není – ani pro stát – vhodné, aby někdo, kdo je odborně vzdělán, trávil čas vykonáváním činnosti, kterou může zastat někdo jiný.²⁰²

Mezi významné otázky zemědělství v Čechách patřila problematika jeho úvěrování a pojišťovnictví. Jak představitelé venkovských samospráv, tak jednotlivci, kteří byli činní v zemědělství, měli zájem na existenci nižší úvěrové soustavy, byť mnohdy z odlišných důvodů. Mezi žádostmi, které tlumočily zájem jednotlivců, byl významný požadavek možnosti levného úvěru. Konkrétní petice se zasazovaly o rozšíření činnosti Hypoteční banky Království českého tak, že by zřídila více filiálek, u kterých by bylo možné konvertovat starší úvěry. Spíše všeobecný zájem, tj. především stanovisko účastníků jednotlivých ústavů, představoval požadavek na transformaci kontribučních fondů. Zde se jednalo o to, aby z jejich majetků mohly být zřizovány okresní záložny. V německém prostředí Čech se naopak objevovaly proti systému okresních záložen výhrady a vznikaly snahy, aby se z nich mohl snadno vyvádět kapitál. V případě německých obyvatel Čech byla v rámci nejnižší úrovně úvěrové soustavy zřejmá preference Raiffeisenových ústavů.²⁰³ Návrh na možnost

²⁰¹ Konkrétní návrh podal na 18. zasedání zemského sněmu všenněmecký poslanec Stahl. Úprava honebního práva byla záležitostí zemské legislativy. Dosavadní úprava umožňovala zřízení honitby na pozemku až od výměry 115 ha a Stahl požadoval, aby výše výměry nebyla specifikována. Návrh zákona vycházel vstříc představám vesnické aristokracie, který by rozšiřoval možnosti kulturní realizace. NA, ČZS, Kniha 191, 194. Postoje a představy agrární politiky naznačuje také práce Agrární strana. **DOSTÁL, V.** *Agrární strana. Její rozmach a zánik*. Brno: Atlantis, 1998, s. 27–36.

²⁰² Tj. jednalo se o požadavek, aby zemská správa požadovala novelizaci státního branného zákona. Branný zákon již jednotlivé osoby činné v zemědělství z branné povinnosti vyjímал.

²⁰³ Poměry menších finančních ústavů a jejich kapitál naznačují základní čísla z roku 1903. V případě vkladů/aktiv u městských spořitel, tj. nejenom v zemědělském prostředí, dominovaly německé „peníze“. České spořitelny akumulovaly v rámci vkladů 350 mil. K, zatímco německé 720 mil. Českých ústavů bylo 68 a německých 103. Českých okresních záložen se uvádělo 123 s kapitálem 83 mil. K a německých 42 s kapitálem 10 mil. K. V dalších 307 českých záložnách však bylo uloženo 292 mil. K, zatímco v 173 německých 140 mil. K. Jako specifická kategorie se uvádí raiffeisenky. Ty lze chápat jako nejmenší instituce s činností v rámci úvěrové soustavy. 136 českých tzv. raiffeisenek obhospodařovalo 2 mil. K vkladů, zatímco 180 německých 5 mil. K vkladů. Z těchto čísel vyplývá jak pouze částečný význam okresních záložen, tak z hlediska větších financí marginalita nejmenších ústavů. Současně je zřejmá obliba raiffeisenek u německého obyvatelstva stejně jako jeho menší zájem o okresní záložny. F. Vencovský definuje vedle

vystoupení z kontribučenského fondu, tj. jeho faktické rozpuštění, podal na 3. zasedání prvního sezení Zemského sněmu Království českého německý poslanec Kiemann. Návrh předpokládal možnost zřizovat z majetku fondu nejen okresní záložnu, ale i „Raiffeisenův“ ústav, přičemž na rozpuštění kontribučenského fondu by se musely dohodnout dvě třetiny jeho účastníků. Návrh svým obsahem odpovídal představě několika petic, které v té době podávala jednotlivá zastupitelstva.

Problematiku pojišťování aktualizovala především série živelných pohrom. Významná byla i otázka pojištění dobytka. Návrh na řešení této otázky podal na 3. zasedání Zemského sněmu Království českého agrární politik a poslanec Karel Prášek. Úprava, která měla mít podobu zemského zákona, se měla opírat o systém místních pojišťovacích spolků, které by vznikaly na základě dobrovolného zájmu místních hospodářů. Důležité bylo, že v případě, kdy by nebyl počet účastníků pojišťovacího spolku dostatečný, měla mít povinnost na návrh alespoň deseti zájemců zřídit pojišťovací spolek místní obec. Místní spolky se měly sdružovat v zemský svaz.²⁰⁴

V roce 1903 se objevily další důležité návrhy. Většina z nich volala po komplexním řešení, přičemž bylo důležité, že představy české a německé politiky byly velice rozdílné. Na české straně byl charakteristický návrh poslanců Nováka a Rataje. Návrh předpokládal řešení na zemské úrovni, které by spočívalo ve zřízení zemského pojišťovacího ústavu. Ústav by se skládal z několika odborů, které by se zabývaly jednotlivými okruhy problému, tj. pojištěním proti ohni, kroupám, pojištěním dobytka. Další odbor by přebíral funkci Pojišťovacího fondu císaře Františka Josefa I. Německé představy striktně žádaly, aby bylo pojišťování organizováno na okresní úrovni a na základě koexistence zemského a státního zákonodárství.²⁰⁵

Významnou součást zemědělské problematiky představovala sociální otázka. Ta měla celkově a i ve vztahu k veřejné správě, kterou vykonávalo České království, mnoho tváří. V rámci agendy, s kterou byla konfrontována zemská správa, byly diskutovány dva důležité aspekty, které představovalo úrazové a nemocenské pojištění. Dosavadní legislativa – říšská/státní - řešila pouze úpravu pojišťování u průmyslového dělnictva. Zemědělství dělníci, tj. čeled', zůstávali ze systémů

spořitelén okresní záložny a občanské družstevní záložny. U družstevních záložen nedefinuje ani jejich charakter a ani neuvádí národnostní podíl akumulovaného kapitálu. Výše vkladů však v roce 1913 dosahovala 870 mil. K. **VENCOVSKÝ, F.** *Měnová politika v české historii*. Praha: Česká národní banka, 2001, s. 22. *Obzor národohospodářský*, ročník VIII, 1903, s. 96.

²⁰⁴ Zemský svaz měl být pouze zastřešující organizací. K. Prášek dokazoval, že veliké pojišťovny se neosvědčily, jmenoval např. Moravskou zemskou pojišťovnu nebo pojišťovnu v Chebu. NA, Český zemský sněm, Kniha 191.

²⁰⁵ Návrh Nováka a Rataje předpokládal dobrovolné pojištění. Povinné mělo být pouze v případě církevního majetku, veřejného vlastnictví, kmenového majetku obcí a fideikomisů. Německé představy chápaly pojištění jako povinné. Předpoklad zahrnutí fondu císaře Františka Josefa I. do jednotného systému pojištění naznačuje zájem o sociální problematiku; jednalo se o třetí z fondů, které byly zřízeny na konci 19. století. NA, Český zemský sněm, Kniha 198.

pojištění vyloučení. Byl to i důsledek existence zásadní hranice mezi oběma hospodářskými celky. Zemědělské záležitosti, tj. čelední řády, náležely navíc k oblastem, které patřily do agendy zemské legislativy. Ve sledované době byly aktuální četné žádosti, které se dožadovaly zavedení praxe, která vládla v průmyslu, i pro zemědělství. Když by se měly jednotlivé představy shrnout, byl důležitý zájem na zřízení zemské nemocenské pokladny pro čeled'. Obsah jednotlivých petic rozváděl sněmovní návrh, který podal v roce 1902 poslanec Blahovec. Zemský sněm měl vyzvat zemský výbor, aby se věnoval otázce nemocenských pokladen pro čeled' a podal sněmu příslušné návrhy. Druhý okruh problému představovala otázka úrazového pojištění. I zde byla poptávka po pojištění velice silná. Vyjadřovaly ji stovky petic, které iniciovali jak jednotlivci, tak venkovské samosprávné subjekty. (Pouze na jednom z prvních zasedání zemského sněmu předložil poslanec Komárek více jak 150 petic jednotlivých obcí a okresů.) Z jednotlivých představ vyplývá, že v případě této problematiky neměla být země pouze tlumočnickem, který by konfrontoval státní správu s aktuálností dané problematiky, ale měla být i aktivním hráčem, který by řešil otázku pojišťování zemědělského dělnictva v rámci své kompetence.²⁰⁶

5.1.4 Živnosti, prostředí měst

Nároky a představy v oblasti průmyslu, respektive řemeslné výroby a živnostenských záležitostí do značné míry odpovídaly úloze, kterou mělo České království v této agendě veřejné správy. Významná byla otázka odborného školství, přičemž bylo možné sledovat principiálně podobné zájmy jako v případě zemědělského odborného školství. Trvalý byl požadavek, aby se zřizovaly další školy a aby je země účinně podporovala. Aktuální byla i zde otázka školného, práva veřejnosti a podpory nemajetných žáků/učňů. Konkrétní zájem – prezentovaný jednotlivými samosprávami – představovaly žádosti o subvence pro průmyslová muzea. Jestliže by se měl zmínit zájem jednotlivců, tj. těch, kteří byli předmětem své činnosti spojení s touto oblastí agendy zemské správy, je třeba zdůraznit představu, že výrobní činnost řemeslníků a živnostníků by měla být určitým způsobem chráněna. Tento náhled současně přerůstal dál, a to do podoby, že by měl být chráněn zájem místních živnostníků a podnikatelů, a to alespoň tím – ve vztahu k zemské správě – , že výlučně jim budou zadávány práce, které jsou hrazeny ze zemského rozpočtu.²⁰⁷

²⁰⁶ Na základě čeledního řádu nesl náklady na rekonvalescenci nemocného v zemědělství čtyři týdny hospodář/zaměstnavatel. To bylo velice nákladné a i zaměstnavatelé by uvítali zřízení pojištění, na které by přispívali, tj. slovy proponentů tohoto řešení. NA, Český zemský sněm, Kniha 194, 197.

²⁰⁷ Agenda hospodářství stála v rámci zemské správy na pomezí více oborů veřejné správy, kterou se země zabývala. Hospodářství bylo samostatnou kapitolou v rámci zemského rozpočtu, ale jako předmět činnosti jednotlivých odborů zemského výboru bylo rozčleněno. I v rámci odborného školství byl patrný ohlas investic do vodních staveb a předmětem některých petic byly žádosti, aby se zřizovaly odborné školy, které by souvisely s předpokládaným rozmachem říční dopravy, např. loďařské školy. Některým jednotlivcům naopak vadila činnost zemské správy. Jednalo se hlavně o výhrady proti výrobě v zemských ústavech, která konkurovala drobným živnostníkům.

V prostředí živnostníků, respektive obecně v městské společnosti se formovalo více postojů k vývoji fiskální soustavy. Některé výhrady směřovaly proti představitelům státu a jiné přímo vůči zemské správě. Některé připomínky byly komplexní a jiné odpovídaly konkrétním zájmům tohoto prostředí. Univerzální charakter měla představa, že daně jsou příliš vysoké. Trvalý charakter měla kritika zavedení osobní daně z příjmu v devadesátých letech. Na počátku 20. století byla tato problematika aktuální tím, že stát naléhal na korunní země, aby garantovaly další prodloužení osvobození této daně od zemských přírážek. Jednotlivci a různé zájmové spolky při této příležitosti dokazovali, že daň z příjmu způsobuje další zatížení, které je vzhledem k hospodářským poměrům velice nepříjemné. Podobným způsobem padaly výhrady proti výši zemských přírážek nebo se objevil požadavek zrušení daně z nemovitosti. Více konkrétních požadavků sestavily spolky vlastníků nemovitostí. V tomto ohledu bylo důležité, že pronájem bytů byl daněmi velice zatížený. Domovní a činžovní daň ovšem představovala tradiční zdroj příjmu jednotlivých veřejnoprávních subjektů. Vlastníci nemovitostí dokazovali, že stávající úprava poškozuje nejenom je, ale i nejchudší vrstvy, a naznačovali, že investice do nemovitostí jsou velice málo výnosné. Nejenom v případě stavebních podnikatelů a vlastníků nemovitostí se zdůrazňoval požadavek, který nárokoval osvobození tzv. dělnických bytů a novostaveb v asanovaném území od daní, tj. nejprve státní daně a posléze přírážek.²⁰⁸ Specifickou představu znamenal požadavek novelizovat úpravu zemské dávky z hudebného. Jednalo se o dávku, jejíž výnos byl spíše marginální. Poplatníci však zdůrazňovali, že je pro ně velice nepříjemná. Většina návrhů pocházela z prostředí provozovatelů pohostinství. Jejich představy nárokovaly především zohlednění velikosti jednotlivých provozů, a tím i velikosti výnosů z jednotlivých tanečních zábav, při kterých hrála hudba. Ze stejných kruhů vycházela kritika záměru zavést zemskou dávku z piva. Zavedení zemské dávky z piva, která měla zajistit finanční prostředky na zvýšení platů učitelů v základním školství, bylo dlouhodobě aktuální a ve sledované době se již prakticky jednalo pouze o její výši. Tón četných žádostí byl jak v případě hudebného, tak zemské dávky ze spotřeby piva obvykle velice emotivní a hostinští se snažili dokázat, že jejich situace je velmi bídná a že se dlouhodobě nachází na hranici výnosnosti.

²⁰⁸ Požadavek zrušení daně z nemovitosti, tj. pozemkové daně a domovní/činžovní daně představoval spíš pouhý výkřik. Mezi spolky majitelů domů byly velice aktivní jejich organizace v Praze a v Liberci. Detailní návrh, který zdůvodňoval negativní dopady zavedení daně z příjmu, podal na 19. zasedání Zemského sněmu Království českého poslanec Glöckner. Návrh nebo spíše kritika poměrů, který vycházel z prostředí libereckých vlastníků nemovitostí, uváděl, že jen v roce 1901 postihlo nemovitosti v Čechách více jak 3 300 exekucí, přičemž se jednalo o majetek ve výši, která přesahovala 54 000 000 K. Osvobození dělnických bytů požadovaly také dělnické organizace. Z tohoto prostředí současně vycházel náhled, že za sociální situaci dělníků v bytové oblasti mohou především vlastníci nemovitostí. Iniciativa na zrušení přírážek k činžovní dani ovšem v roce 1902 vyšla ze strany c. k. vlády, která podala zemskému sněmu příslušný návrh zákona. Výše daní však byla v souvislosti s nemovitostmi skutečným problémem. Např. v Praze byla činžovní daň 26 % z daňového základu. K tomu se připojovaly přírážky – 55 % zemská, 30 % obecní, 36 % školní. Pak ještě následovaly dávky z nájmu. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicismus a statistika zemí koruny české na rok 1914*. Ročník XXII. Praha: F. B. Batovec, 1914, s. 275. NA, Český zemský sněm, Kniha 198.

Druhý pohled v daňové problematice prezentoval zájmy země jako svébytného a samostatného subjektu. V některých případech ho zastávali i ti poslanci, kteří jinak hájili zcela opačné zájmy. V roce 1902 bylo aktuální prodloužení rezignování země na zavedení zemských přírážek k osobní dani z příjmu. Návrh na zavedení zemské přírážky podal v roce 1902 poslanec Niklfeld. Svým způsobem se jednalo především o provokaci, neboť ve stejné době předložila c. k. vláda předlohu zemského zákona, kterým měla země na tuto přírážku rezignovat.²⁰⁹

5.1.5 Humanita-chudinství, bezpečnost

V rámci zdravotnictví a chudinství se představy jednotlivých zájemců a i větších subjektů vzhledem k zemské správě ubíraly ve směru kritiky poměrů veřejných zaměstnanců (v zemských institucích činných v této oblasti), vymezení vůči systémové úpravě zřizování příslušných veřejných institucí, vůči poměrům v jednotlivých ústavech anebo ve vztahu k boji proti civilizačním chorobám. Předmětem četnější kritiky byly poměry obvodních a okresních lékařů. Tyto osoby vykonávaly odpovědnou práci, ale nacházely se v situaci, která byla ve srovnání s jejich kolegy, kteří pracovali ve veřejných nemocnicích a dalších zdravotních zařízeních nebo obecně s příslušníky podobných společenských vrstev, jednoznačně horší. Důležitý požadavek obvodních a okresních lékařů představovalo to, aby země na základě své legislativy zavedla důslednou úpravu systému penzí. Opět to souviselo s koexistencí většího množství správních systémů, přičemž postavení příslušníků aparátu samosprávy bylo obvykle méně příznivé. Dosavadní úprava spočívala v tom, že problematika penzí, platů vdovám a sirotkům byla řešena v každém zdravotním obvodu jinak, tj. případ od případu. Představy okresních lékařů naznačovaly četnější petice, jejichž autory byly obvykle jejich zájmové spolky. Požadovaná úprava měla garantovat jak pevně stanovený důchod pro bývalé lékaře, podpory pro pozůstalé, tak úpravu financování těchto výdajů. Způsob profinancování penzí představoval choulostivou situaci. Nižší samospráva se všech nových výdajů obávala a na pořadu dne byla složitá jednání, kdo by převzal příslušný díl nákladů.

Další směr představoval požadavek soustavného rozšiřování zdravotní péče, který současně zasahoval do oblasti řešení sociální otázky. V extenzivní rovině se jednalo především o zvětšování počtu stávajících ústavů. Zájem o přiznání práva veřejnosti jednotlivým ústavům – především nemocnicím – měly zejména jednotlivé samosprávy, které byly obvykle zřizovateli těchto institucí. Soustavnější byl také požadavek rozšiřování speciálních ústavů. Hodně diskutovaná byla otázka

²⁰⁹ Vláda chtěla, aby tato přírážka nebyla zavedena, a její otázku spojovala se sankcí pro zavedení zemské dávky ze spotřeby piva. Ta byla zase nezbytná pro kladné stanovisko státu/vlády ve věci sankce zvýšení učitelských platů – viz dále.

zřizování ústavů pro léčení tuberkulózy. Boj proti této nemoci, která byla ve své době mimořádně nebezpečná, byl do té doby řešen ze strany Českého království hlavně ve vztahu k dětským pacientům. Konkrétní impulz k další činnosti země v boji proti tuberkulóze učinila Dělnická úrazová pojišťovna. Ta nabídla na zřizování léčeben úvěr ve výši 600 000 K, přičemž požadovala za tuto půjčku zemskou záruku.²¹⁰ Obsahově podobný byl zájem, který požadoval další rozšiřování péče o choromyslné. Odpovědí ze strany země na tyto představy se stal postupně vznikající projekt na stavbu ústavu pro choromyslné v Bohnicích. Hlasy po stavbě dalších podobných ústavů zaznívaly i ze Sudet. I stavba takových zařízení byla sledována národnostní optikou. Německý poslanec Nowak si ve svém návrhu stěžoval, že se stavbou ústavů pro choromyslné by měly dostat přednost německé oblasti Čech. Principiálně významný byl požadavek zřizování ústavů pro chudé a nevyléčitelně nemocné. V podstatě se jednalo o zájem doplnit soustavu nemocnic o ústavy, které by pečovaly o chudé a nemocné, o které se nemohly z hlediska vymezení své činnosti starat stávající ústavy. Také tento požadavek naznačuje širší pojetí zdravotní péče ve své době. V rámci příslušných úvah se jednalo o zřízení zemského ústavu, který by se stal určitým doplňkem okresních a obecních chudobinců. Zájem na tomto řešení měly různé subjekty na obou národních stranách. Otázka zdravotní péče nebo boje proti chudobě a jejím velice nešťastným projevům, které nabývaly např. podoby civilizačních nemocí, měla i druhou stránku. Tou byla dlouhodobá kritika systémově špatného přístupu k řešení problému nejen ze strany Českého království, ale také státu, respektive celé společnosti. V této situaci byla ve velice úzkém vztahu s činností zemské správy např. kritika stavu obecních a okresních nemocnic, respektive ústavů s právem veřejnosti. Často se zdůrazňovalo, že jsou ve špatném stavu a že nemocní tam chodí prakticky „pouze zemřít“.²¹¹ Přijetí státního zákona o osvobození dělnických bytů od státních daní otevřelo širokou diskusi na toto téma. Situaci komentovaly především různé organizace, které zastupovaly sociálně slabší společenské vrstvy. Problematika bydlení představovala jednu ze zásadních potřeb těchto společenských skupin.

Velice blízko a někdy na pomezí problematiky humanity se nacházely záležitosti, které patřily do agendy bezpečnosti. V pojetí organizace veřejné správy v Čechách se tím rozuměly hlavně záležitosti donucovacích pracoven, polepšoven, stravoven, zprostředkovatelen práce a hnanectví.

²¹⁰ Návrh na zřizování příslušných léčeben ve vztahu k nabídce Dělnické pojišťovny učinili paralelně na 7. zasedání sněmu na české straně poslanec Dvořák a na německé poslanec Jaksch. Oba navrhovatelé patřili v oblasti lékařství a politiky zdravotnictví k uznávaným odborníkům. Skutečnost, že podávali v podstatě zcela shodný návrh, nebyla náhodná a měla symbolizovat zájem obou národních politických reprezentací na řešení problému chudší části obyvatelstva Čech. V tomto ohledu nebyl pochopitelně náhodný ani zájem Dělnické úrazové pojišťovny, tj. patrně Dělnické úrazové pojišťovny v Praze. Úrazové pojišťovny vznikaly v souvislosti s úrazovým pojištěním zavedeným na základě zákona 1/1888 ř. z. *Ottův obchodní slovník. Díl 2*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 1256–1258. Návrh Jaksche a Dvořáka: NA, Český zemský sněm, Kniha 192.

²¹¹ Organizátory této kritiky, která byla pouze začátkem cesty, ale alespoň, jak již bylo řečeno, souvisela s výkonem agendy veřejné správy Českého království, byly různé levicové struktury a obecně kritická inteligence. NA, Český zemský sněm, Kniha 191, 192, 197.

Celkově se jednalo o problematiku, která byla velice široká, přičemž kompetence země byly sice veliké, ale stále spíše okrajové.²¹² Hnanectví bylo dlouhodobě kritizované ze všech stran, přičemž výrazná byla výhrada, že vlastně nic neřeší. Do určité míry s ním byl spojený problém tuláctví, přičemž zcela konkrétní a z více stran zdůrazňovanou problematikou bylo kočování příslušníků romského etnika. Zemské orgány řešily situaci cestou zřizování okresních stravoven a donucovacích pracoven. Na počátku 20. století se připravovala i předloha zemského zákona o zřizování zprostředkovatelen práce, která byla přijata v roce 1903. Problém tuláctví se zdůrazňoval častěji. Charakteristické bylo, že obtěžovalo místní obyvatelstvo a v širším smyslu také lokální samosprávy. V tomto ohledu byl do určité míry kritizovaný provoz polepšoven a donucovatelem práce. Na jedné straně se konstatoval jejich nedostatečný počet a na druhé princip trestání, který na základě názorů odborníků nepřispíval k nápravě chovanců, ale spíše prohluboval negativní návyky v rámci jejich subkultury. Příznačný byl již zmíněný problém s cikány. Odlišný byl asi z toho důvodu, že příslušníci tohoto etnika se dokázali organizovat do širších skupin, které vzbuzovaly větší obavy než samostatní tuláci. Na základě několika stížností okresních zastupitelstev se jednalo o tlupy v počtu až čtyřiceti osob, které byly částečně ozbrojené palnými zbraněmi. Nepříliš radostnou realitu naznačovala například kolize českého obyvatelstva s cikánskou tlupou v Ohrazenicích u Turnova v roce 1907. Incident současně představoval pouze jednu z mnoha podobných událostí. O problematice se komplexně diskutovalo již v devadesátých letech 19. století. V intencích dosavadního přístupu se apelovalo na zřízení větších nápravných (zemských!) institucí. Zemská správa měla současně sjednat s c. k. vládou posílení četnictva ve venkovských okresech. Stravovny a zprostředkovatelny byly obvykle vnímány jako sice nedostatečné, ale pozitivní řešení. Z dělnického prostředí někdy zaznívala kritika, že v době stávek nejsou nestranné a zasahují do protidělnického chování zaměstnavatelů. Zmiňovaly se případy, kdy úředník zprostředkovatelny uvedl do pracovních knížek nezaměstnaných dělníků, že nechtěli přijmout práci v nabízených podnicích. Odpor dotyčných byl v příslušných případech ovšem motivovaný stávkou v podnicích, v kterých se nabízely pracovní pozice. V jiných případech naopak vyvolávalo chování těchto institucí dojem, že pomáhají zaměstnancům proti zaměstnavatelům. Za touto interpretací stály pochopitelně dělnické organizace, respektive dělnický tisk.²¹³

²¹² Hnanectví/postrk upravovala státní legislativa; samospráva přispívala na úhradu nákladů s ním spojených.

²¹³ O ohrazenickém incidentu referovaly Národní listy. *Národní listy*, 5. 9. 1907, č. 245, s. 1. K problematice donucovacích pracoven doplňovala častější snaha jejich provozovatelů, aby se jich zbavili a převedli je na jiný subjekt, v tomto případě na České království. Donucovací pracovny v Libni se například chtělo zbavit město Praha a žádalo její pozemštění. Problematikou donucovatelem práce se častěji zabýval např. poslanec Dvořák, který podal několik návrhů na změnu zákona 90/1885 ř. z., na jehož základě země a další subjekty donucovatelny zřizovaly. Na problém s potulkou cikánů upozorňoval ve svém návrhu z roku 1902 všenelecký poslanec I. Sandner. Sporný případ, kdy zprostředkovatelny měly zasáhnout proti zaměstnavatelům, se stal v roce 1907 při sporu pekařských mistrů v Praze s jejich zaměstnanci o výši mzdy. Zprostředkovatelny prý nenabízely příslušná místa, a tím podporovaly stávku. NA, Zemský výbor 1874-1928, Karton 9708, K 9788.

5.1.6 Školství, kultura

Významnou oblastí veřejné správy, kterou vykonávalo České království, byly záležitosti tzv. národního školství. Jak již bylo řečeno, jednalo se o správní agendu, která byla nejen vzhledem k zemské správě organizována tak, že zvýhodňovala státní správu, respektive specifické zájmy „rakouského“ státu. Na počátku 20. století se v rámci tématu formulovaly následující otázky. Diskutovaný problém představovala otázka školného. V případě obecných a měšťanských škol s právem veřejnosti platily stejné principy jako v případě ostatních veřejných institucí. Poplatek za užití jejich služeb, tj. zde školné, neplatili ti, kteří se nacházeli v nouzi. V praxi byly skupiny dětí, jejichž rodiče na chod školy nepřispívali, poměrně široké a úměrně tomu byl i marginální příjem ze školného. Zrušení školného požadovala jak veřejnost, tak subjekty samosprávy. Z hlediska místních obcí, častého žadatele odstranění školného, se jednalo hlavně o trable s administrativou, která byla s touto agendou spojena. Výběr školného často např. v menších obcích znamenal konfliktní situaci mezi jednotlivci, kteří se znali z každodenních situací. Výhrady veřejnosti současně naznačovaly, že i ti, kteří na školné svých dětí měli, vnímali tyto výdaje negativně.²¹⁴

Dlouhodobě otevřenou otázku představovala problematika učitelských platů. Zájem o jejich zvýšení měl technicky několik podob. Na jedné straně se požadovaly pouze určité korekce, které měly vycházet vstříc jednotlivým případům. Jednalo se např. o záležitosti přídavků na bydlení nebo o konkrétní zaopatřování vdov a sirotek a přístup ke stanovení výše penzí. Kvalitativně odlišný byl zájem o zavedení cestovních náhrad a nahrazení obtíží a výdajů spojených se stěhováním, přičemž se jednalo o situaci, kdy bylo poptávané zlepšení postavení národních učitelů. Autory příslušných žádostí byli obvykle jak jednotlivci, tak zájmové organizace učitelů. Mimořádně důležitý byl požadavek zvýšení učitelských platů. Z hlediska zemské správy se jednalo o choulostivou situaci, neboť výdaje na učitelské platy představovaly jednoznačně největší položku zemského rozpočtu. Korekce výše platů byla navíc požadována v situaci, kdy bylo zřejmé, že zemské finance budou výhledově čelit výrazným problémům. Zájem o jejich zvýšení však byl zřejmý na obou stranách národních táborů v Čechách. Platy byly již jednou zvýšeny v devadesátých letech 19. století, ale vzhledem k mnoha peticím bylo zřejmé, že bude nutná další úprava. Jednotliví představitelé zemské politiky se jejich zvýšení nebránili. Jednalo se i o to, že skupiny učitelů byly společensky vlivné a jejich nepřízeň mohla vyvolat změny na politické scéně. Na přelomu století byl několikrát podán

²¹⁴ Pouze v roce 1902 podali návrh na zrušení školného poslanci Dvořák, Kotlář a Pacher. Argumentace ve všech případech vycházela z obou výše naznačených situací, tj. zájmu veřejnosti a odporu obcí. NA, Český zemský sněm, Kniha 191.

sněmovní návrh, aby zemská správa urgovala a získala panovníkovu sankci pro již dříve sněmem přijatý návrh novely zemského zákona, který by učitelské platy zvyšoval. Vláda ho ovšem zatím nepředložila panovníkovi k sankci a naznačovala, že ho bude posuzovat společně s návrhem řešení finanční stránky věci, tj. zaopatřením dostatečných finančních prostředků tak, aby zemské finance v Čechách nezabředávaly do ještě větších potíží. Zvýšení platů učitelů národních škol bylo realizováno nakonec v roce 1903 na základě zákona 16/1903 z. z.

Tím však kritika učitelských kruhů neskončila, prakticky ihned se objevila představa, že provedená úprava je zcela nedostatečná a vyžaduje další řešení.²¹⁵ Dlouhodobá byla také výhrada k úpravě postavení okresních školních inspektorů. Ti byli placeni ze zemského fondu, ale jmenovala je vláda, takže měli hájit její zájmy. Důležitá byla znovu otázka jejich platů a úpravy jejich služebních poměrů. V tomto ohledu se nacházeli v jiné situaci než národní učitelé, ale současně i v jiné než státní úředníci. Z kruhů zemských poslanců častěji zazníval názor, že by se jejich postavení mělo sjednotit anebo alespoň přiblížit k úpravě v případě státních úředníků. Současně se objevovala myšlenka jejich přímého ustanovení jako státních zaměstnanců. Uvedený postup byl vyjádřením tendence, že některé politické subjekty rezignovaly na zájmy země a chránily pouze představy uvedených úředníků.²¹⁶

Objektivní názor představovala snaha o změnu statutu nebo úpravu existence tzv. evangelického školství. Požadavky, které mířily k úpravě stávající praxe, směřovaly především dvěma směry. První představoval požadavek, aby se evangelické školy obecně víc podporovaly. V tomto ohledu se jednalo především o žádosti o zemskou nebo státní podporu. Na základě sněmovních návrhů měl zemský sněm vyzvat zemský výbor a c. k. vládu, aby učinily kroky, které by vedly k větším investicím do této části systému základního vzdělávání. Druhou otázku představovala skutečnost, že ani učitelé těch škol, které již měly právo veřejnosti, se nemohli účastnit penzijního fondu a požadavek možnosti přístupu do tohoto fondu představoval důležitou součást přání učitelů evangelického školství. Iniciátory četných žádostí a petic byly opět hlavně různé zájmové spolky příslušných učitelů.²¹⁷ Specifické postavení evangelických škol naznačovalo další okruhy

²¹⁵ V roce 1902 podporovali tlak na zvýšení platů zemští poslanci na obou národních stranách. Na české straně to byl poslanec Šamánek a na německé vícekrát R. Pacher. NA, Český zemský sněm, Kniha 191.

²¹⁶ V roce 1902 požadovali tuto úpravu němečtí poslanci. Jeden návrh zákona podal poslanec Schücker a druhý I. Hoffmann. Detailní představa předpokládala platové ohodnocení, které by podle služebních let odpovídalo VII. až IX. platové třídě státních zaměstnanců. NA, Český zemský sněm, Kniha 192.

²¹⁷ Postavení (základních) evangelických škol v rámci předlitavské soustavy základního školství odpovídalo jejímu dlouhodobějšímu vývoji. Obecné a měšťanské evangelické školy vznikaly do jisté míry na okraji této soustavy, která vzhledem k tradici habsburského státu preferovala „katolické“ školy. Charakteristickým a zcela zásadním rysem těchto škol byl požadavek konfesní příslušnosti jejich žáků. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl pátý*. Praha: Jan Laichter, 1913, s. 241.

problematiky, která byla v rámci národního školství aktuální. Zásadní problém představovaly záležitosti menšinového školství, které již tvořily důležité politikum – viz dále.

Z některých ohledů méně významnou oblast veřejné správy, kterou provádělo České království, představovaly kulturní záležitosti a věda. V rámci vztahu zemské správy a nároků různých žadatelů byly charakteristické opět žádosti jednotlivých kulturních nebo vědeckých organizací o podporu. Konkrétní zájem, který se již určitou dobu formuloval, představovala idea ochrany kulturního a přírodního dědictví. Na jedné straně se jednalo o stanovení základů ochrany přírody a na druhé ochrany kulturních, respektive historických památek. V případě ochrany historických památek podal v roce 1902 konkrétní návrh poslanec K. Adámek. Návrh byl poplatný tehdejšímu stavu věcí a požadoval stanovení základních principů. České království mělo na základě svých pravomocí zavádět pravidla pro existenci odborných institucí, které měly vznikat v rámci okresní samosprávy, přičemž první úkol všech zainteresovaných subjektů by spočíval v sestavení seznamu příslušných památek. Dalšími okruhy problematiky by se zabývala státní správa. Některé představy, které byly formulovány na německé straně společnosti, iniciovala Společnost pro povznesení německé vědy v Čechách. Jednotlivých petic se ve více případech v roce 1902 ujal virilní poslanec za německou část Karlo-Ferdinandovy univerzity, její rektor baron Friedrich von Wieser.

5.1.7 Představy a jejich spojitost, politické otázky

Druhý pohled na jednotlivé nároky může vycházet z toho, co je spojuje. Tímto způsobem procházela napříč spektrem agendy zemské správy v Čechách širší tematika více okruhů, která současně získávala veliký význam. Prolínání těchto otázek s realitou zemské správy bylo různé, přičemž někdy bylo jejich pojetí komplexní a jindy pouze zlomkovité a částečné, což byl opět výsledek role a možností zemských institucí. Velmi se diskutovalo o tematice sociální problematiky. Jeden z jejích atributů, tj. opět z perspektivy zemské správy, představoval požadavek co možná nejširšího rozšíření bezplatného užívání veřejných statků. Tento jev byl patrný jak ve školství, kde vzrůstal zájem na zrušení školného a udělení práva veřejnosti co možná největšímu počtu příslušných vzdělávacích ústavů, tak v zdravotnictví, kde se opět jednalo o právo veřejnosti v první řadě pro jednotlivé nemocnice. Ucelenou otázku představovaly nároky veřejných zaměstnanců, kteří naléhali na zlepšení své finanční situace, a tím i společenského postavení. V tomto ohledu byly zmíněny v oblasti humanity nároky okresních lékařů, kteří požadovali penzijní zajištění a zaopatření pro své pozůstalé, a stejné nároky vznášely specifické skupiny učitelů v rámci všech oblastí školství, které se nacházelo v blízkosti vlivu zemské správy. Podobná situace platila i v případě sporně chápaných školních inspektorů. Nejen z hlediska finančního ohodnocení, ale i celkového chápání kultury se i ve vztahu k zemské správě stávala významnější otázka postavení žen

v národním/odborném školství. Předmětem kritiky se stával tzv. celibát učitelek a s ním celkově striktně omezené postavení žen ve školství. Přiblížit se k úpravě služebních poměrů, které se těšili státní zaměstnanci, si přáli v zásadě samosprávní úředníci ve všech oblastech. Zemská správa byla konfrontována i s dalším rozměrem sociální problematiky, kterým byla otázka zaopatření jedinců, kteří se živili závislou činností. Byla to hlavně záležitost pojištění a to jak nemocenského, tak starobního. Když se pomine skutečnost, že v širším smyslu byla součástí této agendy úprava pracovních podmínek lidí, kteří byli činní ve veřejné správě (viz výše), tak se jednalo hlavně o zemědělské dělníky, tj. čeledi. Sociální otázka měla také četné ohlasy v daňových záležitostech, které navíc souvisely s problémem řešení bydlení chudších skupin obyvatel. Aktuální bylo moratorium na neplacení daní a přírážek nejenom na novostavby, ale i na tzv. dělnické byty. Na sociální problematiku se ovšem v souvislosti se zemskou správou naráželo také v oblasti chudinství nebo v širším smyslu ve zdravotnictví.

Na počátku 20. století se obecně formuloval zájem, aby došlo k socializaci alespoň některých oblastí hospodářství. Na jednom z prvních zasedání zemského sněmu podal návrh, který s touto otázkou souvisel, poslanec Ing. Kaftan. Jeho návrh se zabýval otázkou, která byla spojena s cenami uhlí. Vývoj cen této komodity byl velice významný jak pro celé hospodářství, tak také z hlediska zájmů nižších vrstev, které vnímaly růst cen velice citlivě. Kaftan navrhoval, aby prodej uhlí realizovala pouze země, a to jak na straně výkupu, tak distribuce. Jeho ceny měli určovat odborníci. Požadavek vstupu veřejného subjektu do této oblasti bezpochyby souvisel se sociální problematikou a skutečnost, že návrh podával významný člen české liberální strany, nebyla náhodná. Tento postoj mohl na jedné straně zdůrazňovat, že ani liberální politická strana nerezignuje na řešení situace potřebných, ale na druhé jednoznačně souvisel se zájmem představitelů české společnosti dlouhodobě posílit postavení Českého království. Stejný záměr byl patrný i v dalších oblastech a v souvislosti se zemskou správou zazníval nepřetržitě. Charakteristický byl například zájem o řešení pojištění v zemědělství, které mělo být v rámci českých představ zastřešeno na zemské úrovni, zatímco Němci požadovali např. úpravu na úrovni okresů.

V rámci petic a sněmovních návrhů se také častěji objevil požadavek, aby byly učiněny určité vstupy nebo zásahy do hospodářství, respektive do podnikání ze strany veřejných subjektů. Tyto požadavky měly několik podob a je zřejmé, že již samotné pojetí oblasti veřejných staveb naznačovalo, že v některých případech soukromý sektor spolupráci s veřejným více než oceňoval, a to tím spíš, když mohl počítat s finanční podporou, kterou mohl navíc vzhledem k tomu, že veřejný sektor vytvářel, patřičně směřovat. V případě veřejných staveb se však jednalo o všeobecně přijímanou představu, že tyto stavby je nutné vzhledem k tomu, že slouží blahu všech, podporovat. Na základě jednotlivých návrhů a žádostí je však patrný další rozměr této problematiky, který

původní pojetí dále rozvíjel. Jednotliví žadatelé se snažili dokázat, že v určitých oblastech se prostě hospodářství nedaří a bez podpory veřejných dotací nemá naději na přežití. Tento názor doplňovaly další představy, které požadovaly, aby veřejný sektor podporoval zájmy malých podnikatelů, respektive živnostníků. Na německé straně bylo příznačných několik žádostí, které v případě chudého Krušnohoří požadovaly jak zemské, tak státní dotace pro tamní, především dřevozpracující průmysl, úpravy a stavby silnic anebo konkrétně naléhaly na zřízení státní továrny na zpracování tabáku. Na české straně byly aktuální požadavky, aby se veřejné práce zadávaly pouze místním podnikatelům a vyloučil se velkokapitál. Představu o potřebě vstupu veřejného sektoru do každodenní reality nejenom podnikání a hospodářství dokládá také zájem o širší využití nouzové státní dotace v roce 1903, kdy se jednotlivé strany snažily dokázat, že následkům živelných pohrom se může „předcházet aktivněji“, tj. veřejnými investicemi do místního hospodářství.²¹⁸

Zemská správa v Čechách byla také konfrontována s celou řadou otázek, které měly jednoznačný národnostní podtext a představovaly významné politikum. U většiny z nich se při těchto konfrontacích s orgány zemské správy nepočítalo s možností jejich řešení a byly spíše demonstrací a zdůrazněním zájmů těch, kteří je podávali. Jejich obsah současně představuje pouze část souhrnu národnostních nároků, neboť České království jako veřejnoprávní subjekt a zemský sněm jako jeho zastupitelský orgán byly pouze jednou z více arén, ve které mohly sporné strany své zájmy prezentovat. Některé z návrhů a žádostí, které byly orgánům zemské správy předloženy, se navíc pojetí jeho kompetencí zcela vymykaly. Národnostní problematika ovšem nepředstavovala ve vztahu k zemské správě jedinou politickou otázku v Čechách. Významná byla hlavně z toho důvodu, že národnostní konfrontace představovala všeobecný trend. V širších souvislostech byla aktuální sociální otázka, přičemž byly stále četnější požadavky demokratizace všech složek veřejné správy.²¹⁹

Jeden z prvních návrhů, které byly podány na české straně, byla výzva, aby se vypracovala sněmovní adresa panovníkovi. Vypracování této adresy obvykle patřilo k jednomu z prvních úkonů zemského sněmu. V době, kdy měli sněmovní většinu představitelé českých stran a konzervativní šlechty, obsahovala shrnutí česko-šlechtických, respektive profederalistických představ. Návrh, který podal přední politik Národní strany svobodomyslné J. Herold, obsahoval pouze požadavek,

²¹⁸ Zespolečenštění některých provozů v hospodářství požadovala v první řadě sociální demokracie. Rozhodně však nebyla jediná a v různé míře se k ní přidávaly další politické subjekty, které s ní spojoval zájem o prezentaci nároků nižších společenských vrstev. V rámci předvolebních prohlášení stran při volbách do zemského sněmu byl charakteristický tento zájem např. u všenněmců. Návrh Kaftana: NA, Český zemský sněm, Kniha 191.

²¹⁹ Zvláštní místo politické agendy v rámci pojetí zemské správy v Čechách současně naznačuje i to, že nebyla součástí žádného odboru zemského výboru. Národnostní pojetí politické diskuse podporovala i skutečnost, že pojetí zemského sněmu, tj. ostatních zastupitelských sborů, bylo stále zájmové a do značné míry exkluzivní.

aby se připravil výčet „*tužeb Království českého*“. Vyjádřením tzv. českého státního práva byl návrh, který žádal usnesení sněmu k otázce nástupnického řádu v habsburských zemích nebo spíše v rámci díkce návrhu v Českém království. Tato otázka byla aktuální vzhledem k situaci, v které se ocitl následník trůnu arcivévoda František Ferdinand d'Este, když v červenci 1900 rezignoval na nástupnictví svých dětí. Návrh vyjadřoval znepokojení, proč celá záležitost nebyla konzultována se Zemským sněmem Království českého. Českou stranu dlouhodobě trápila nízká akceschopnost zemské správy, která byla přímo spojená s malou efektivitou zemského sněmu. V rámci těchto představ vznikly dva návrhy, z nichž jeden měl podnítit zavedení nového jednacího řádu tak, aby se odstranily podmínky pro obstrukci – nyní německou – a druhý představoval výzvu c. k. vládě, aby byl zemský sněm častěji svoláván. Tento návrh, který podal na 28. zasedání zemského sněmu L. Dvořák, následoval poté, co až do podzimu 1903 nebyl zemský sněm v tomto roce svolán. Oba návrhy byly pro českou stranu velice významné a cílily k posílení samostatnosti zemské správy, v které měla česká strana převahu.²²⁰ Díkce posílení autority země byla patrná v dalších oblastech, které již byly uvedeny dříve – viz např. organizace pojišťovnictví na zemské úrovni, tj. jak zdravotního a sociálního, tak pojištění proti živelným pohromám nebo v případě řešení otázky chudinství. V případě organizace pojištění proti živelným pohromám se přímo akcentoval jako negativní velký vliv nečeských pojišťoven. V rámci politicky a národnostně laděných nároků se objevovaly také požadavky, které nárokovaly úpravu poměrů v národním školství. Konkrétně se jednalo například o představu, aby do národních škol byly přijímány pouze děti, které znaly jejich vyučovací jazyk. Jednalo se o velice důležitou součást otázky menšinového školství, která odmítala představu, že jednotlivé děti vždy druhému zemskému jazyku v podstatě rozumí a brzy se ho doučí, takže existence menšinových škol vlastně není vůbec nutná. Vyjádřením více představ, které byly pro českou stranu zcela zásadní, byl také návrh poslance Pantůčka z roku 1903. Zemský sněm měl vyzvat vládu, aby dbala na úplnou dvojjazyčnost státních úřadů v Čechách. Byla to představa, která stála u jádra všech národnostních kolizí na přelomu 19. a 20. století. Návrh byl opět hlavně demonstrací a doplňkem širší kampaně.²²¹

²²⁰ Vyjádření k úpravě nástupnictví bylo spíše demonstrací a vyjádřením českého stanoviska. Z otázky nástupnictví se pro českou stranu stala záležitost, kterou se intenzivně snažila medializovat. Skutečnost, že se tímto problémem zabývala říšská rada, se stala podkladem pro prohlášení českých politiků, že vzhledem k tomu, že věc neprojednal Zemský sněm Království českého, považují veškerá ujednání v rámci dynastie za interní a pro českou stranu za zcela nezávazná. Stesky na nízkou akceschopnost zemské správy v důsledku situace na zemském sněmu nebo zájmu vlády ho nesvolávat měly naopak vysoce aktuální prioritu. Česká strana kritizovala vládu dlouhodobě – viz volby v roce 1901 – a dokazovala, že podporuje německé stanovisko. Ve skutečnosti vláda spíše hájila zájmy státu. I ty mohly být ovšem ztotožňované s proněmeckou představou, i když i zde šlo spíše o to (tím spíše, že německý zájem mohl být velice široký pojem), že kabinet, který byl především v této době vždy „císařský“, německým stranám spíše ustupoval. K rezignaci následníka na nástupnictví jeho dětí: **GALANDAUER, J.** *František Ferdinand d'Este. Následník trůnu*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2000, s. 89. **TOBOLKA, Z., KRAMÁŘ, K.** *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909, s. 652–665.

²²¹ Jednalo se žádost, kterou předložil jménem hl. města Prahy poslanec V. Srb. Petice požadovala zavedení staršího návrhu, který podal poslanec Kvíčala, do praxe. Ke školství: **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl pátý*. Praha: Jan Laichter, 1913, s. 364. NA, Český zemský sněm, Kniha 191–197.

Většina návrhů, které podali představitelé německé politiky v Čechách, patřila k základům německé politiky. Na jednom z prvních zasedání Zemského sněmu Království českého podal německý pokrokový politik K. Eppinger návrh na zřízení národnostních kurií na zemském sněmu. Národní kurie patřily k dlouhodobým požadavkům německé strany a pokroková strana je ve svém předvolebním prohlášení prezentovala jako jeden z nejdůležitějších cílů svého programu. Vzhledem k situaci na zemském sněmu byl Eppingerův postup opět spíš demonstrací německé politiky a zdůrazněním směrem k voličům, že pokroková strana trvá na svém programu. Samotný návrh nebyl příliš podrobný a nenaznačoval možnost řešení ve smyslu národnostních volebních katastrů, ale taxativně vypočítával, které volební obvody měly být „české“ a které „německé“. Poslanci zvolení ve volebních okresech kurií městských a venkovských obcí se měli stát závazně členy obou národních kurií a poslanci za obchodní a živnostenské komory by si mohli vybrat.²²² Druhý z návrhů, který se týkal úpravy volebního řádu, podal všenněmecký poslanec R. Pacher, který požadoval zřízení V. kurie voličů. To byla také na rozdíl od české (mladočeské) politiky požadující všeobecné a rovné volební právo maxima německých stran v této otázce.

Častěji byla také zemská správa konfrontována s požadavkem na ohraničování územně správních celků. V tomto případě se jednalo o úpravy, které měly na rozdíl od ohraničování, které bylo uvedeno v souvislosti s nároky okresních a obecních samospráv, vyloženě národně politický charakter. V roce 1902 byly podány v tomto ohledu dva návrhy. První podal znovu K. Eppinger. Návrh předpokládal, že zemský sněm vyzve c. k. vládu, aby pověřila vrchní zemský soud v Praze vypracováním podkladů pro národnostní rozhraničování územně správních celků, v tomto případě patrně soudní správy. Podobný sněmovní návrh podal poslanec Pergelt, který opět obsahoval výzvu vládě, aby upravovala správní obvody státní správy podle národnostních poměrů. Vedle návrhů, které reagovaly na požadavky, které byly nejenom aktuální, ale také mimořádně důležité a byly ztělesněním česko-německých problémů, se objevovaly stížnosti, které poukazyvaly na drobnější problémy. Přestože tyto problémy vypadaly jako úplné marginálie, byly velice významné a ve skutečnosti se jednalo o denní chléb sporů obou národností. V kontaktu s orgány zemské správy platilo to, co bylo řečeno dřív; možností, kde se mohly příslušné sváry ventilovat, bylo mnohem víc. Jednotlivé výhrady a stížnosti tak zůstávají především důkazem toho, kam až mohly národnostní

²²² První kurií by zůstal sbor poslanců deskových statků. Obě národní kurie, tj. bez kurie deskových statků, měly mít právo veta ve vyjmenovaných oblastech zemské legislativy. Naopak všechny tři kurie by volily shodný počet představitelů zemské správy do jednotlivých orgánů – viz např. Hypoteční banka, Zemská banka. Volební katastry se staly později základem úpravy volebního řádu do Zemského sněmu Markrabství Moravského. Jejich princip spočíval v tom, že v první řadě byly pouze dva sbory voličů – český a německý, které volily přesně stanovený počet poslanců. Z Eppingerova návrhu jasně nevyplyvá, co by se stalo v případě, kdyby v německém volebním okrese jako např. Budějovice-městské obce zvítězil český kandidát. Eppingerův návrh, NA, Český zemský sněm, Kniha 191.

třenice dospět. Na 28. zasedání 1. sezení Zemského sněmu Království českého podal opět K. Eppinger návrh, který obsahoval stížnost na volbu svatovítské kapituly. Kapitula doplnila místo kanovníka českým uchazečem, čímž prý porušila pravidlo, podle kterého mělo místo připadnout kandidátovi německé národnosti. Zemský sněm měl vyzvat kapitolu, aby své rozhodnutí zrušila a dosadila na sporné místo Němce.²²³

5.2 Činnost zemské správy v letech 1901–1905

Předmětem této části práce je naznačit, jakými směry probíhal chod zemské správy Království českého ve sledované době, popsat trendy, které ho podmiňovaly, a zjistit, jaká byla souvislost mezi vývojem zemské správy a jednotlivými impulzy, které byly popsány výše. V nejširší rovině se jedná o znázornění základních pravidel, které ovlivňovaly chod Zemského sněmu Království českého a zemského výboru, a v další řadě o popis jejich každodenní činnosti v rámci jednotlivých segmentů správní agendy. Jedním z velice významných problémů, s kterými se spojoval pomalý chod zemské správy v Čechách, byla malá kapacita Zemského sněmu Království českého. Tento handicap vycházel především z již víckrát zmíněné skutečnosti, že tento zastupitelský sbor nejednal průběžně, ale byl svoláván pouze na určitou dobu. Současně se konstatovalo, že přednost získává poslanecká sněmovna říšské rady, která byla svolávána častěji, a že příslušný trend je záměrný. Otázka svolání sněmu měla současně také vždy politické pozadí. Obavy, které v tomto ohledu panovaly již při volbách na podzim 1901, se vyplnily. Nejprve byla svolána poslanecká sněmovna a až pak, v prosinci, zemský sněm. Zemský sněm současně v této době absolvoval pouze několik jednání a pak byl uzavřen. K jednání se zemský sněm sešel znovu až v létě 1902 (3. sezení, 21. června 1902). Během léta 1902 následovala delší souvislá řada jednání a po 25. sezení dne 31. 7. 1902 byl zemský sněm opět uzavřen. Další dvě zasedání následovala v prosinci 1902 a pak následovala odmlka až do 29. září 1903, kdy začalo 28. zasedáním další delší období sněmovní činnosti. Vyloženým neúspěchem skončil rok 1904, kdy se nepodařilo sněmovní činnost dál posunout. V tomto roce nebyl například přijat ani jeden zemský zákon.

Nepravidelná činnost zemského sněmu byla souvisle kritizována ze strany české politiky, která zdůrazňovala, že za delšími odmlkami stojí trvalý zájem vlády o zmenšení významu zemské autonomie, respektive zemské správy. Způsob svolávání zemského zastupitelstva skutečně nebyl náhodný. Priorita vlády v jednáních poslanecké sněmovny, která probíhala obvykle velice pomalu, byla na druhé straně pochopitelná. Způsob svolávání zemského sněmu však souvisel i s tím, že se jím ovlivňoval negativní vývoj v Čechách, který měl původ v národnostních rozporech. Krátký čas,

²²³ NA, Český zemský sněm, Kniha 191.

který byl na jednání sněmu vymezen, měl odradit obě strany od zatahování svých problémů na půdu tohoto zastupitelstva. Jeho jednání tedy bylo politicky velice složitou operací, která byla připravována a konzultována se všemi zúčastněnými stranami, tj. c. k. vládou, představiteli českého tábora a představiteli německého tábora. Zemský sněm v tomto ohledu tedy nebyl klasickou politickou arénou, což neznamená, že by se jí případ od případu nestával. Typicky účelová byla jednání v zimě 1902/1903. Jejich smyslem bylo přijetí návrhu zemského zákona, který zaváděl zemskou dávku z piva. Na její existenci a výši se v té době již všechny zúčastněné strany shodly a na jejím zavedení byla závislá sankce panovníka pro sněmem přijatý návrh zákona o novelizaci učitelských platů. Zemský sněm ovšem nebyl jediným orgánem zemské správy a pro výkon veřejné, tj. zemské správy v Čechách byl velice významný také zemský výbor. Jeho kompetence byly již naznačeny, přičemž se sluší zdůraznit skutečnost, že měl rozsáhlé rozhodovací a schvalovací kompetence, např. ve vztahu k nižší samosprávě. Jeho význam stoupal tím víc, čím víc byl vyřazován ze hry zemský sněm. V praxi byla finálně jeho role velice významná.

Nestálost jednání chod zemské správy zdržovala a poškozovala v několika ohledech. Velice nešťastné byly prodlevy v přijetí usnesení, kterými se zaváděly zemské přirážky k přímým státním daním. Již v druhém čtvrtletí roku 1902 musely být zavedeny na základě usnesení zemského výboru, které dostalo sankci panovníka. Tento akt zemského výboru byl zdůvodněn nouzovou situací a byl součástí širší praxe. V předchozí části bylo naznačeno, že uvedený přístup se stával předmětem okamžité kritiky. Stěžovatelé, tj. představitelé české politiky namítali, že se tímto způsobem odsouvají podstatné prvky zemské samosprávy na druhou kolej a jsou souvisle nahrazovány činností zemského výboru, který je pod tlakem vlády. Podobná situace se opakovala i v roce 1903 a v roce 1904 musely být přirážky na všechny čtyři čtvrtletí zavedeny také na základě usnesení zemského výboru. Panovník jeho rozhodnutí potvrdil.

Identické potíže byly se zemským rozpočtem. Části rozpočtu na rok 1902 byly přijaty až v létě roku, v kterém měl platit, a rozpočet na rok 1903 se podařilo částečně vyřídit až na podzim tohoto roku! Přijetí rozpočtů a schválení pořízení případných úvěrů bylo současně ve většině případů nejvýznamnějším správním aktem, který musela zemská správa v příslušném roce vyřídit. Na jejich přijetí participovala jak celá řada jednotlivců, tak různých skupin a zařazení jednotlivých finančních částek do položek rozpočtu představovalo ve své době mimořádně významné politikum. I z toho vyplývá, že jednání o rozpočtu byla velice složitá. Analýza jednotlivých sněmovních návrhů a petic naznačuje, s jakou rychlostí se mohly jednotlivé záležitosti přiblížit k realitě, což opět ukazuje na význam a vliv těchto subjektů, které měly na příslušných návrzích zájem.

Až v létě 1902 provedl zemský sněm volbu zemského výboru. Do té doby úřadoval výbor v sestavě, která odpovídala předchozímu funkčnímu období zemského sněmu. Souběžně se zemským výborem byli zvoleni i zástupci země v Zemské a Hypoteční bance. Volba proběhla až při posledním, 25. zasedání sněmu v této době. Kurie deskových statků zvolila za přisedící zemského výboru zemské poslance V. Schönborna a JUDr. J. Pražáka a za jejich náhradníky zemské poslance ThDr. J. Buriana a F. Wanku, za ředitele Hypoteční banky Království českého A. Bráfa a poslance JUDr. Rudolfa rytíře Pergera, za ředitele Zemské banky Království českého zemské poslance V. Šulce a hraběte K. M. Zedwitze a za jejich náhradníky poslance B. Milnera a ThDr. M. Karlacha.

Kurie městských obcí a živnostenských a obchodních komor zvolila jako přisedící zemského výboru poslance Škardu a Herolda, jako ředitele Hypoteční banky poslance Blažka a Zulegera a jako ředitele zemské banky poslance Podlipného a Nitsche, za náhradníky přisedících této kurie byli zvoleni poslanci Němec a Pinkas, za náhradníky ředitelů Hypoteční banky poslanci Steidl a Ansorge a za náhradníky ředitelů Zemské banky poslanci Dr. Ulrich a Dr. J. Maly.

V kurii venkovských obcí byli zvoleni do zemského výboru poslanci Adámek a Žďárský, řediteli Hypoteční banky Doležal a Hodek a řediteli Zemské banky Janda a Hyrš. Náhradníky přisedících se za tuto kurii stali poslanci Niklfeld a Chaloupka, náhradníky ředitelů Hypoteční banky poslanci Hodys a Kotlář a náhradníky ředitelů Zemské banky poslanci Krejčík a Štolc.

Z pléna zemského sněmu byli zvoleni sedmý a osmý přisedící zemského výboru, kterými se stali K. Eppinger a další německý politik, A. Werunsky. Samotný Eppinger nebyl zvolen v první volbě, ale až v druhé. Jeho protivníkem byl ovšem německý kandidát. Jejich náhradníky byli zvoleni poslanci K. Urban a Legler. Plénium současně zvolilo tajemníka generálního ředitele Hypoteční banky Dr. Blažka a tajemníka generálního ředitele Zemské banky Dr. Podlipného.

Jestliže by se měl výsledek této volby, která byla velice významná a politicky citlivá, shrnout vyplývá následující. Představitelé české politiky a jejích spojenců z řad konzervativního velkostatku získali místa šesti přisedících Zemského výboru Království českého (Schönborn, Pražák, Škarda, Herold, Adámek, Žďárský) a místa pěti náhradníků přisedících (Burian, Němec, Pinkas, Niklfeld a Chaloupka). Ze šesti zvolených ředitelů Hypoteční banky patřili k českému táboru čtyři z nich (Bráf, Blažek, Doležal a Hodek) a ze šesti jejich náhradníků dva (Hodys, Kotlář). Ze šesti ředitelů Zemské banky bylo straníky pročeské politiky více méně pět osob (Šulc, Zedwitz, Podlipný, Janda, Hyrš) a z jejich náhradníků čtyři osoby (Karlach, Ulrich, Krejčík, Štolc). Česká strana také získala místa obou tajemníků generálních ředitelů bank. Z politického hlediska byla zajímavá volba A. Bráfa, čelného činitele staročeské politiky, kterého zvolila jako jednoho z ředitelů Hypoteční banky I.

sněmovní kurie. V tomto ohledu je otázka, zdali se jednalo o výsledek vlivu představitelů občanských velkostatkářů v rámci konzervativního velkostatku, nebo o akci celé kurie, která chtěla vyjít vstříc konzervativnější a ne zrovna úspěšné části české občanské politiky. Vyjádřením podobných zájmů mohla být také volba J. Pražáka za přisedícího zemského výboru.²²⁴

Německá strana, tj. občanská politika a její proponenti z ústavověrného velkostatku získala pouze místa dvou přisedících zemského výboru (Eppinger, Werunsky) a místa tří jejich náhradníků (Wanka, Urban, Legler), dvou ředitelů Hypoteční banky (Perger, Zuleger) a náhradníky ředitelů (Steidl, Ansorge), jedno místo ředitele Zemské banky (Nitsche) a dvě místa náhradníků v Zemské bance (Milner, Maly). Celkově německá strana získala významné pozice především v Hypoteční bance Království českého. Její oporou byla hlavně kurie deskových statků a kurie městských obcí a obchodních a živnostenských komor. V tomto ohledu se nabízí představa, že výsledky voleb v první kurii mohly být výsledkem určité „gentlemanské“ dohody mezi představiteli konzervativního a ústavověrného velkostatku. Zajímavá byla také skutečnost, že při volbě přisedících v plénu zemského sněmu hlasovalo pouze 145 poslanců, přičemž o příslušná místa se ucházelo více německých kandidátů. Proti K. Eppingerovi, který obdržel 69 hlasů a nezískal tedy potřebnou absolutní většinu, kandidoval německý lidovecký poslanec F. Legler, který získal 42 hlasů. V tomto případě se lze domnívat, že zvolení německých přisedících umožnila přízeň konzervativních velkostatkářů, kteří podpořili německé kandidáty. Na druhé straně proti volbě nehlasovali ani představitelé české politiky. Střet pokrokového, tj. spíše liberálního politika K. Eppingera a lidoveckého B. Leglera může být vyjádřením napětí uvnitř německé politické scény v Čechách.²²⁵

Jestliže by se měly shrnout základní momenty, které podmiňovaly vývoj zemské správy v Čechách v letech 1901–1905, pak jsou zásadní následující problémy, přičemž po volbách zůstávalo otevřených několik důležitých problémů. V rámci veřejných prací hrál zcela zásadní roli zájem o zahájení projektů investic do vodních děl podle zákona 66/1901 ř. z. Současně probíhaly přípravy několika projektů i v druhé oblasti této sféry agendy zemské správy. Jednalo se o stavbu železnic nižšího řádu, přičemž již bylo jednoznačně zřejmé, že se jedná o velice problematické záležitosti. V zemědělských záležitostech čekalo na schválení panovníka několik návrhů zemských zákonů o

²²⁴ K. M. Zedwitz určitou dobu spolupracoval s ústavověrným velkostatkem. Ve sledované době se však vykonával mandát za konzervativní velkostatek. K volbě členů zemského výboru: NA, Český zemský sněm, Kniha 197. **NAVRÁTIL, M.** *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 192, s. 345.

²²⁵ Na české straně se ujal J. Herold VI. odboru, který vyřizoval i agendu hlavního města Prahy, a K. Adámek IV. odboru, který vyřizoval národní školství. Hrabě V. Schönborn spravoval V. odbor, kde byla významná agenda místních železnic. Pod tento odbor také spadalo železniční oddělení zemského výboru. Schönborn byl v tomto odboru činný dlouhodobě. Němečtí politici převzali II. odbor, kam patřila agenda vodních děl a meliorací (A. Werunsky) a VIII., tj. zemské finance (K. Eppinger). *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české pro rok 1903*. Ročník XI. Praha: F. B. Batovec, s. 303. NA, Český zemský sněm, Kniha 197.

projektech melioračních děl, které zemský sněm přijal v roce 1901. Souběžně byl zájem v těchto investicích dále pokračovat a na schválení zemského sněmu, respektive přijetí příslušných zákonů, čekalo několik dalších investičních záměrů. Důležitá byla situace v případě tzv. národního školství. O nedostatečnosti výše platů učitelů nikdo nediskutoval a v podstatě se čekalo na schválení již přijatého návrhu zákona, který by je zvyšoval, panovníkem. Proti schválení tohoto opatření stála prozatím v cestě vláda a obecně bylo zřejmé, že ho panovník neschválí (na doporučení vlády), dokud nebude zajištěno zvýšení příjmů zemského rozpočtu, který byl již beztak v neutěšené situaci. Zvýšení těchto příjmů mohlo zajistit pouze zavedení zemské dávky ze spotřeby piva. S jejím zavedením souhlasila jak česká, tak německá zemská politika. Vláda s jejím přijetím spojovala v první řadě vstřícný postup zemské správy k jejímu zájmu prodloužit osvobození osobní daně z příjmu od přírážek – zemských, okresních, obecních, školních. Na druhé straně ovšem bylo zásadní, jak se bude vyvíjet národnostní konflikt v Čechách, a podle mého názoru spočívala zásadní myšlenka v tom, zdali se umožní chod zemské správy, a tím i vyřízení následujících záležitostí, z kterých měly příslušné subjekty jednoznačný prospěch, anebo se bude vyčkávat a dá se přednost národnímu konfliktu. Před touto otázkou stála především německá politika, ale česká jí mohla významným způsobem sekundovat.

K řešení významných částí této problematiky se zemský sněm dostal až v roce 1902, tj. necelý rok po volbách, přičemž do té doby absolvoval, jak již bylo řečeno, pouze krátké jednání v zimě 1901/1902.²²⁶ Během letních jednání se podařilo částečně vyřídit rozpočet na rok 1902, celou řadu návrhů zákonů o investicích souvisejících se zemědělstvím a zemský zákon, který rozvíjel státní zákon 66/1901. Vláda současně uspěla s tím, že země akceptovala její pohled na pojetí osobní daně z příjmu, tj. bylo prodloužené její osvobození od přírážek. Složitější situace nastala se zemskou dávkou z piva. O její zavedení byl eminentní zájem, protože pouze tak šlo obstarat finanční prostředky na pokrytí výdajů spojených s předpokládaným zvýšením učitelských platů. V případě učitelských platů také panovala jednoznačná jednota mezi českou politikou a představiteli českých Němců. Návrh zákona o jejich zvýšení vyřídil zemský sněm již dříve a v roce 1902 přijal i návrh zákona o zemské dávce ze spotřeby piva, která měla být zavedená ve výši 2 K z hl piva. Pak však nastaly komplikace. Proti tomuto řešení se postavila vláda, která požadovala, aby výše dávky ze spotřeby piva nepřesahovala 1 K 40 h z hl piva. Český tisk komentoval situaci s trpkou ironií tak, že v době, kdy *„nebylo pamětníka takové svornosti mezi Čechy a Němci, nikoho by ani ve snách nenapadlo, že by vláda Körberova předstírající jako vždy, že prý jest ochotna podepsati vše, na čemkoliv se Němci s námi (Čechy) dohodnou, mohla odepřiti tomuto jednohlasnému usnesení*

²²⁶ Smyslem zimního zasedání bylo schválení usnesení o zmocnění zemského výboru k obstarání úvěru do výše 5 000 000 K. Tato částka představovala předpokládaný schodek rozpočtu na rok 1902.

sněmu *Království českého své amen*“. Celá situace měla však patrnou spojitost s politickým vývojem. V druhé polovině roku 1902 zahájila česká politika obstrukci v poslanecké sněmovně říšské rady, přičemž v zásadě souběžně probíhala jednání o předlokách pro národní vyrovnání v Čechách. Národní listy v této souvislosti referovaly, že ministerský předseda Körber otevřeně prohlásil, že v situaci, kdy česká strana tísní stát, nemůže se jako jeho přední představitel vzdát zdroje příjmu, který by mohl stát eventuelně využít, a odmítal doporučit schválení předlohy zákona panovníkovi. K posunu došlo až na počátku zimy. Představitelé státu nyní již souhlasili s kompromisem, který předpokládal výši dávky 1 K 70 h z hl piva. Na základě této dohody byl zemský sněm svolán na dva dny v zimě 1902/03. Během jeho jednání byl předložen nový návrh zákona o dávce ze spotřeby piva, který byl rychle projednán, a sněm se usnesl na jeho přijetí.²²⁷

V průběhu roku 1903 panovník schválil řadu návrhů zákonů, které byly již dříve přijaty zemským sněmem. Byla to zemská dávka z piva, zákon o zvýšení platů učitelů a zákon o investicích do vodních děl. Vzhledem k tomu, že byl konečně schválen návrh zákona o zvýšení učitelských platů, mohla se jejich výše počínaje rokem 1903 skutečně navýšit. Další jednání zemského sněmu proběhla až na podzim. Díky tomu se nahromadilo znovu větší množství projektů investic do zemědělství a problém byl znovu s tím, že stále nebyl vyřešený zemský rozpočet. Další jev, který zdůrazňoval potřebu průběžného vedení zemské správy, byla série živelných pohrom, která postihla zemědělství v Čechách. Spolu s ní se otevírala diskuse nad chudobou některých regionů a možnostmi jejich podpory ze strany země. K problému se otevřeně stavěla i c. k. vláda, která uvolnila ze státního rozpočtu větší obnosy na zmírnění následků těchto škod. V souvislosti se živelnými pohromami se také otevřela otázka pojištění zemědělců a dalších zainteresovaných proti těmto pohromám. Celkově se nabízí opět otázka, zdali to nebyl právě stav nouze a všeobecný zájem na rozdělování dalších významných finančních prostředků, který vedl k tomu, že sněm mohl do určité míry pohodlně a aktivně jednat a přijmout řadu opatření. Vyřízení části momentů umožnilo znovu

²²⁷ Vztah vlády a české politické reprezentace byl v letech 1901 a 1902 různý. Česká strana nepřetržitě zdůrazňovala, že je vlastně v opozici, a průběžně hrozila obstrukcí. Skutečnost, že ve vládě stále působil A. Rezek, byla spíše symptomem této vratké situace, kterou dokreslovala i skutečnost, že mladočeskou většinu v českém táboře pronásledovaly nepřetržité rozdíly se skupinami dalších českých poslanců. Ti stále radikalizovali a zdůrazňovali vágní přístup mladočechů k obraně národních zájmů. Maximum vztahů vlády a české reprezentace představovalo projednání státního rozpočtu na rok 1902, který byl definitivně vyřízen na jaře tohoto roku. Česká strana umožnila také přijetí státního zákona o dani z jízdenek, který umožnil navýšení hotovosti státní pokladny. K. Kramář posléze otevřeně připustil, že se v souvislosti s přijetím rozpočtu jednalo i o mimořádně vysoké finanční částky, které měly rozpočtové určení v Čechách. Jednalo se např. o dotace pro hlavní město Prahu na stavbu nábřeží a mostů. Částka, o které se na základě tohoto legislativního aktu rozhodlo, představovala 16 000 000 K. Vztahy obou subjektů se začaly zhoršovat na podzim v souvislosti s jednáním o vyrovnání v Čechách. S tím také souvisely potíže spojené s dohodnutím výše zemské dávky ze spotřeby piva, které v té době gradovaly. Z uvedených souvislostí vyplývá přetrvávající taktika ministerského předsedy E. Körbera spočívající v masivním investování do oblastí s přítomností národních konfliktů v naději, že je to otupí a zajistí pozitivní stanovisko národních představitelů. Charakteristická je i skutečnost, že mladočeská politická většina se snažila svoji spolupráci s vládou relativizovat. V případě dávky z jízdenek se argumentovalo tak, že stát schválil jako protislužbu odpisy pozemkové daně v Čechách, takže vlastně nic nezískal. *Národní listy*, 28. 12. 1902, č. 355, s. 1. *Národní listy*, 30. 12. 1902, č. 357, s. 1. **TOBOLKA, Z. V., KRAMÁŘ, K.** *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909, s. 653–800. NA, Český zemský sněm, Kniha 194.

hlavně přijetí části rozpočtu. Těžiště sněmovní činnosti také leželo na schválení většího počtu investic do zemědělství. Řada problémů však zůstala nedořešena (týkalo se to např. otázky pojišťovnictví nebo nouzového úvěru).

Konec zasedání zemského sněmu v roce 1903 byl ovšem příznačný. Představitelé německé politiky zahájili obstrukci a znemožňovali další jednání zemského sněmu. Obstrukce měla obvykle tzv. technický charakter a němečtí politici volili dva hlavní postupy. Obvykle požadovali odročení schůze, přičemž většinou poukazovali na jisté nedostatky v zacházení se stenografickými záznamy. Jednání o odročení schůze, které bylo doprovázené pauzami, o kterých se také jednalo, probíhalo na základě hlasování. Podstatou hlasování bylo zdržet všechna jednání a tím utlumit činnost sněmu. Ve většině případů byly německé návrhy zamítnuty. V tu chvíli ovšem začali další poslanci vznášet jednotlivé námitky a o těch se zase muselo jednat. Tímto způsobem se podařilo pokazit 35. až 40. schůzi Zemského sněmu Království českého. Německá politika přistoupila k obstrukci přesto, že se jí vycházelo v řadě dílčích momentů vstříc – viz dále jednotlivé investice, rozpočty. S obstrukcí systematicky nesouhlasili ani poslanci ústavověrného velkostatku. Formální impuls k blokaci zemského sněmu představovalo jednání o novelizaci volebního řádu do obcí. Princip úpravy spočíval v tom, že mělo být odstraněno volební právo čestných měšťanů v prvním volebním sboru při obecních volbách. Německá strana měla na zachování této úpravy bezpochyby určitý zájem. Český národní tisk dokazoval, že instituce čestných občanů je při volbách Němci pravidelně zneužívána, a poukazoval například na volební praktiky německého starosty Českých Budějovic Taschka. Postupně se však ukazovalo, že důvodů existovalo mnohem víc a tento byl spíš zástupný.²²⁸

V mnoha ohledech skončil úplným krachem rok 1904. Zemský sněm nepřijal v této době žádný zákon a zemské přírážky byly zaváděny na základě usnesení zemského výboru, které schvaloval panovník. Jednoroční výpadek zemské legislativy v mnoha ohledech však ještě nebyl nijak citelný.

²²⁸ Během 35. zasedání navrhl poprvé odročení schůze poslanec Iro a pak poslanec Schalk, na 37. zasedání navrhl hlasovat o odročení schůze R. Pacher a na dalším poslanec Reiniger. Německá strana se chytala nejrůznějších detailů. Poté co bylo odročení 38. schůze zamítnuto, protestoval poslanec Hackel, že na sněmu prý nebyl přítomný poslanec Maštálka, za kterého někdo hlasoval. Podstatou problému volebního práva čestných občanů bylo to, že stávající establishment v příslušné obci najmenoval více čestných občanů, kteří ho pak podporovali. Zmínka o starostovi Českých Budějovic korespondovala s dlouhodobým zájmem českého tisku o národní boj ve městě, kde Češi byli početně většinou, ale politicky menšinou. Národní listy komentovaly spor o novelu volebního řádu tak, že Němci měli zájem na tom, „aby dále trvalo zneužívání čestných měšťanů k užitku Taschků a podobných“. V soudním okrese České Budějovice připadalo v roce 1900 z 63 594 obyvatel 21 620 na Němce a 41 465 na Čechy. V okolí města byla většina vesnic zcela česká. Menší část vesnic byla smíšená a v těch převažovalo německé obyvatelstvo. Smíšené byly ovšem České Budějovice, kde převažovali Češi. Protože však německé obyvatelstvo platilo většinu daní, ovládalo první dva volební sbory. Boj probíhal až o pozice ve třetím volebním sboru. Charakter situace dokreslovalo i srovnání stavu obyvatelstva s rokem 1880, kdy byl poměr Čechů a Němců cca 25 300:17 200. NA, Český zemský sněm, Kniha 199. *Národní listy*, 10. 11. 1903, č. 307, s. 1. **RAUCHBERG, H.** *Der nationale Besitzstand in Böhmen. Band II.* Lipsko: Duncker & Humblot, 1905, s. 15.

Větší množství projektů bylo dlouhodobějších, a jak si všímala česká kritika, některé úkony zemského sněmu prováděl zemský výbor. Další projekty však musely počkat a bylo otázkou, co přinese další vývoj. K tomu jaké, byly důsledky ochrnutí zemské správy, je třeba ještě jednou poznamenat, že předchozí roky, tj. 1902, 1903, byly v mnoha ohledech skutečně velice přínosné. Postupně se zvyšoval význam problému zemských financí. Jak v roce 1902, tak 1903 byly rozpočty schodkové a České království si muselo půjčovat.

5.2.1 Zemská správa a její obory – obecní záležitosti, veřejné práce

Mezi agendu veřejné správy, kterou vykonávala v této oblasti zemská správa Českého království, patří více momentů, které byly zmíněny výše. V první řadě se jednalo o záležitosti nižších samospráv jako o schvalování místních poplatků, dávek nebo výše příslušných přírážek a půjček, dále to byla např. problematika změn obvodů územně správních celků. Obecně velice významným momentem byly nároky obou statutárních měst v Čechách, tj. národně českého hlavního města Prahy a německého Liberce.

Mezi častější agendu v oblasti záležitostí nižší samosprávy náležela problematika spojená se změnou obvodů jednotlivých územně správních celků. Ve většině případů se jednalo o změny rozsahu nebo o zřízení zastupitelských okresů. V širší rovině se zemská správa zabývala i další problematikou v této oblasti, a to i v případě, že v ní nebyla kompetentní. Jednalo se např. o změny správních obvodů orgánů státní správy. Země stála v tu chvíli v roli subjektu, který poskytoval státu v příslušné otázce dobrozdání. Současně většinou platilo, že se jednalo o spojené otázky a ve většině případů byla změna obvodů okresních soudů např. propojená se změnou velikosti zastupitelského okresu. Charakteristické bylo, že tyto případy neměly národně politický podtext. Zemská správa, v které měli převahu představitelé české politiky, obvykle pozitivně vyřizovala i záležitosti německé strany. Jen v roce 1902 projednával zemský sněm v tomto ohledu více příslušných návrhů. Během 13. sezení se například jednalo o vyloučení obce Černava (Schwarzbach) ze soudního okresu Loket a její přesunutí do soudního okresu Nejdek a o žádosti osady Plešivec o vyloučení z obce Přísečné. Návrh na vyloučení Černavy se dostal posléze do druhého čtení a následně byl přijat. Obsahově podobné bylo jednání o návrhu na vystoupení několika obcí ze zastupitelského okresu Teplá, které měly zájem na zřízení samostatného zastupitelského okresu. Během letního jednání zemského sněmu v roce 1902 se řešil i zájem několika obcí, které chtěly vystoupit z okresu Jirkov a chtěly se přičlenit k okresu Hora Svatého Šebestiána. V některých případech byla problematika rozdělování zastupitelstev, přestože neměla národnostní podtext,

citlivá. V roce 1903 jednal zemský sněm o žádosti obecní rady v Toužimi, která měla zájem na zřízení samostatného zastupitelského okresu. Současně však musel brát ohled na stanovisko zastupitelského okresu Bečov nad Teplou, který uvedenou možnost zásadně odmítal a případnou secesi části obcí ze svého obvodu se cítil poškozený.²²⁹

Zemská správa měla – jak již bylo řečeno – k uvedeným požadavkům, které navíc neměly národnostní podtext, tj. nejednalo se o tzv. národnostní rozhraničování, pozitivní přístup. Obvyklý postup hlavně zjišťoval, jak by se v důsledku příslušných kroků změnil např. finanční poměry jednotlivých celků (zkoumala se míra zadlužení, ochota nového subjektu převzít část závazků původního atd.). Změny příslušností obcí, které se týkaly zastupitelských okresů Locket-Nejdek a Jirkov-Hora Svatého Šebestiána, se nakonec realizovaly na základě zemského zákonodárství v roce 1903.²³⁰ České království také sestavovalo dobrozdání k rozlukám místních obcí. I zde se jednalo o delší proces. V roce 1902 došlo k rozdělení 17 obcí, a to jak v českých, tak německých oblastech. V roce 1903 následovalo dalších 26. Tato dělení nepředstavovala národnostní kontroverzi. Jinak to dopadlo s jednáním o rozdělení obcí na Českokrumlovsku na podzim 1903. Zde se jednalo o smíšené obce a projednávání problematiky jejich rozdělení vyvolalo během jednání zemského sněmu národnostní rozepře.²³¹

Větší množství významné agendy bylo spojené s potřebou obou statutárních měst v Čechách. V případě Prahy byla například prodloužena lhůta, která umožňovala provozování jatek v Holešovicích. Další momenty se týkaly problematiky dávek a přírážek. Hlavní město Českého království získalo pravomoc vybírat úroky z prodlení z placení přírážek k přímým daním, které vybíralo, tj. obecní přírážku a školní přírážku. Ještě větší vstřícný krok znamenalo přijetí zemského zákona, který prodloužil osvobození novostaveb v asanovaném území od zemské, obecní a školní přírážky. Nemovitosti, které byly stavěny v asanovaném území, byly osvobozeny od placení daní již od roku 1893. Na počátku 20. století se moratorium blížilo ke konci a jeho prodloužení znamenalo především podporu výstavby luxusních čtvrtí, a tím i zvýšení prestiže zemského hlavního města.

²²⁹ V soudním okrese Teplá se podle českých udajů nacházelo jen naprosté minimum lidí, kteří se hlásili k české národnosti. Podobná situace vládla v soudním okrese Bečov. Údaje uvedené pro soudní okresy lze zde vztáhnout i na zastupitelské okresy. *Batovecův příruční místopis zemí koruny české Čech, Moravy a Slezska*. Praha: F. B. Batovec, 1907, s. 364. NA, Český zemský sněm, Kniha 195.

²³⁰ Tj. obec Černava byla na základě zákona 19/1903 z. z. převedena do zastupitelského okresu Nejdek a obce z okresu Jirkov byly na základě zákona 27/1903 z. z. převedeny do okresu Hora Svatého Šebestiána. Záležitost obcí v okrese Teplá se vlekla. Zemský sněm se jí však ve sledované době přece jenom věnoval a zmocnil zemský výbor, aby zjistil stanoviska jednotlivých zájemců a možnosti finančního vyrovnání mezi případně zřizovaným okresem a zastupitelským okresem Teplá. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1903. Praha, 1904, s. 64.

²³¹ *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1902. Praha, 1903, s. 107–108. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1903. Praha, 1904, s. 131–133.

Celá věc měla pochopitelně i hospodářské pozadí, přičemž dlouhodobě byly charakteristické nářky, že nemovitosti za normálních okolností skoro nic nevynáší.

Více otázek souviselo s možností dalšího rozšiřování hlavního města Prahy prostřednictvím připojování okolních obcí. S touto problematikou přímo souvisel vstřícný krok ze strany státu, který v rámci úpravy státních daní ve vztahu k obcím, které různým způsobem projevovaly zájem o připojení k Praze, předpokládal na bázi „daňových prázdnin“ zvýhodnění možnosti jejich připojení. Problematika daní byla obecně hodně provázaná. Ve všech zmíněných případech záleželo v první řadě na státní činžovní dani, která byla v případě statutárních měst vyšší – v Praze činila 26 % z předpokládaného ročního výnosu nájmu – a až dále se jednalo o výši přírážek. Problém spojení „pražských“ měst zůstával ve sledované době stále otevřený, přičemž důležitou roli hrála i nejistota obcí, které v dlouhodobém výhledu jinak s připojením počítaly. Řešení, které nabízel ze své strany stát, představovalo ve spojení s postupem země standardní opatření, které mělo spojení obcí podporovat. Zemská správa na oficiální úrovni prozatím větší iniciativu neprojevovala. V popisované době se nevyřešil ani v podstatě dílčí, ale s celou kauzou úzce propojený problém s prodloužením slevy na placení daní a moratoria na přírážky v Holešovicích.²³²

Liberci vycházela vstříc zemská správa celkově v mnoha případech. V podstatě drobným, ale charakteristickým opatřením, které bylo vyjádřením zájmů každodennosti, bylo schválení prodeje pozemků ve vlastnictví obce státu v roce 1902, aby na nich mohla být postavena další zařízení státní průmyslové školy. Důležitější bylo umožnění převzetí rukojemství za půjčku kuratoria Severočeského průmyslového muzea v Liberci. Velice nákladně zbudované muzeum bylo vyjádřením ambicí nejenom Libereckých, ale celé německé národní politiky v Čechách. Zemská správa vyšla německé straně v tomto ohledu vstříc a převzetí rukojemství za půjčku ve výši 300 000 K schválila. Další nároky Liberce byly spojeny s jeho vysokými výdaji. Již během voleb v roce 1901 bylo v tomto městě aktuální znovuzavedení nápojové dávky, která byla z hlediska městského rozpočtu nezbytná. Posléze byla aktuální i potřeba úvěru ve výši řádově několika milionů korun. Zde se staly Liberci osudné průtahy způsobené permanentní politickou krizí. Zemský sněm v jejím

²³² Státní činžovní daň nebyla u novostaveb zcela zrušena, ale pouze snížena na 5 %. S ohledem na přírážky se v případě úlev pro vlastníky novostaveb v asanovaném území jednalo jak o zemskou přírážku k činžovní dani, tak o obecní a školní přírážku. Osvobození od nemovitostí mělo trvat deset let od roku 1903 a navazovalo na starší úpravu z devadesátých let 19. století. Tj. zákony 46,47/1903 z. z.

V roce 1883 byl k Praze připojen Vyšehrad a v roce 1884 Holešovice. V roce 1901 následovala ještě Libeň. Obce v okolí Prahy obecně měly většinou velké problémy se zadlužením, které bylo spojeno s budováním technických sítí jako vodovodů a kanalizací, a věřily, že v rámci „velké Prahy“ by získaly snazší přístup k úvěrům. Vyšší zdanění podmíněné již právě i rostoucím zadlužením je však odrazovalo. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1903. Praha, 1904, s. 97–98. **ŠOUŠA, J. jr.** *Obecní majetek v Čechách 1848–1938. Základy právní úpravy a vývoj komunálního majetku v Čechách v letech 1848–1938*, Praha: Karolinum, 2009, s. 157.

důsledku v roce 1904, kdy již byla situace Liberce tíživá, nejednal a jinak vždy podporované centrum německé kultury v Čechách se stávalo rukojmím německých národních představitelů.²³³ Obě města také zatím neuspěla s požadavkem na „náhradu“ vyplývající z faktu, že tato města, která současně vykonávala funkci školních okresů, byla vzhledem ke svému bohatství jako jediná v Čechách schopná uhradit náklady na základní školství z vlastních zdrojů. V tomto ohledu byl návrh, který např. požadoval slevu na zemské přírážce s odůvodněním, že uvedené subjekty platí daně vlastně dvakrát, pro zemskou správu zatím nepřijatelný.²³⁴

Otázka dávek, poplatků a mýt patřila k obvyklé agendě zemské správy. V některých záležitostech byl kompetentní zemský výbor. Ve sledované době standardně schvaloval výběr mýt obcím nebo zastupitelským okresům podle toho, kdo byl zřizovatelem komunikace, jejíž užití mělo být platbou zatížené. V každém roce bylo schváleno minimálně dvacet takových požadavků, přičemž se jednalo jak o místa v českých, tak německých oblastech Čech. O dalších otázkách jednal zemský sněm. V roce 1903 např. řešil žádosti města Semily, jehož představitelé měli zájem podobně jako v Praze na podpoření výstavby pomocí daňových úlev. V tomto konkrétním případě požadovali dočasné osvobození novostaveb od placení okresní přírážky k činžovní dani, přičemž obecní chtěli zachovat. Ve stejné době se zemský sněm zabýval i peticemi, které požadovaly zavedení nápojové dávky v Čáslavi. Zemský sněm instruoval zemský výbor, aby se danou problematikou zabýval, ale do roku 1905 nebylo přijato řešení.

Ve sledované době byla novelizována i úprava postavení okresních záložen. Ta směřovala k větší volnosti těchto úvěrních subjektů. Do značné míry se vycházelo vstříc zájmům obcí v jejich okolí, které by si potřebovaly vzít úvěry. Na základě novelizace měly záložny poskytovat úvěry jak *menším* sedlákům v jejich obvodu, tak obcím a hospodářským družstvům. Výslovně neměly úvěrovat okresní samosprávu.

²³³ Rukojemství za půjčku Severočeského průmyslového muzea umožnil Liberci zemský zákon 99/1902. Muzeum bylo v té době již zadlužené a Liberecké spořitelně dlužilo 200 000 K, které byly hypotékárně jištěné na jeho budově. Přestože se Liberec musel účastnit úvěrové politiky a sanovat svůj rozpočet úvěry, nepatřil podobně jako Praha k těm městům a obcím, kterým by hrozil bankrot. Jak v případě Prahy, tak Liberce zůstávaly přírážky v rozumné výši a větší problém působila jen větší výměra státní daně, tj. činžovní. Další potíže by působil výpadek nápojové dávky.

²³⁴ Situaci hlavního města Prahy v tomto ohledu naznačuje jeho rozpočet z roku 1913, tj. z doby, kdy byly výdaje na národní školství ještě závislé na ustanovení zákona z roku 1903. Výdaje na základní školství dosahovaly v jeho obvodu celkové výše 4 761 243 K. K pokrytí těchto nákladů se vybírala 16% přírážka k pozemkové dani, 16% k činžovní dani, 36% k dani z výdělku, 36% k dani z výdělku podniků veřejně účtujících a 36% k dani z vyššího služného. Způsob zatížení daňových poplatníků v Praze naznačuje srovnání školních přírážek s obecní přírážkou, která byla 16% k pozemkové a činžovní dani, 30% k výdělkové dani, výdělkové dani podniků a dani z vyššího služného. Současně byla zavedená dávka z nájemného. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicus a statistika zemí koruny české na rok 1914*. Ročník XXII. Praha: F. B. Batovec, 1914, s. 275.

5.2.2 Veřejné práce

V rámci problematiky veřejných prací představovaly ve sledované době nejvýznamnější otázku záležitosti, které byly spojené s investicemi do vodních děl v Čechách podle zákona č. 66/1901 ř. z. Prakticky od prvního zasedání zemského sněmu byl zřejmý intenzivní zájem více stran o zrealizování zamýšleného projektu a ve vztahu k zemské správě existovala shoda, aby se zahájily přípravy na příslušné zemské legislativě, která byla pro započetí základních prací, tj. projekční činnosti nezbytná. Zájem více subjektů zdůrazňovaly četné návrhy a žádosti, které byly zmíněny dříve. Jako první bylo přijato usnesení zemského sněmu, které pověřovalo zemský výbor přípravou jednotlivých projektů a vyzývalo c. k. vládu, aby přistupovala k příslušným investicím v Čechách korektně. Souběžně se však jednalo i o návrhu zemského zákona, který konkretizoval a stanovoval pravidla přímo pro postup prvních prací. Návrh se zabýval úpravou financování regulace těch vodních toků, které sousedily s těmi, které měly být splavňované. Jednalo se o rozvinutí § 5 zmíněného státního zákona, který předpokládal vyčlenění určité finanční částky z celkového stanoveného obnosu na regulace vedlejších řek v jednotlivých korunních zemích. Zvolený postup vyplýval z představy, že úprava kanalizovaných řek a stavba průplavů bezprostředně souvisí s okolní říční sítí. Podstatou celé akce tedy byla skutečnost, že důležitá část slíbeného státního příspěvku se použije na práce, které bylo možné chápat především jako přípravné, respektive vedlejší. Jak již bylo řečeno, jednalo se o ústupek politice venkovských oblastí.

Na základě průběžně probíhajících jednání bylo rozhodnuto, že stát a země je budou kofinancovat. Jednotlivé říční toky, kterých se měla úprava týkat, byly taxativně vyjmenovány, byly stanoveny základy pravidel pro zřízení Zemské komise pro regulaci řek v Království českém, která měla dohlížet jak na projekční činnost, tak na samotné práce, a byl určen způsob profinancování projektu. Celkové náklady na tyto práce v Čechách byly určeny na 60 000 000 K. Stát měl přispět částkou 35 000 000 K a České království částkou 25 000 000 K.²³⁵ Návrh zákona předpokládal, že by práce měly začít v roce 1904. Sněm ho projednával již v létě 1902, kdy byl schválen v druhém čtení. Panovník udělil schválenému návrhu sankci 12. 2. 1903. Sumu 25 000 000 K si České království opatřilo úvěrem, který si jménem Českého království vzal na základě zmocnění zemského sněmu zemský výbor u Zemské banky Království českého. Přijetím tohoto zákona se otevřela cesta

²³⁵ Jednalo se o následující vedlejší toky české říční soustavy: Labe od Špindlerova mlýna k Jaroměři, včetně tzv. Malého Labe, úpravu Úpy, Divoké a Tiché Orlice, Chrudimky, Doubravy, Jizery, Cidliny, Ohře, Bělé, Ploučnice, Kamenického a Hřibského potoka, Vltavy od Českých Budějovic směrem k jejím pramenům, Malše, Lužnice, Nežárky, Otavy, *zpevnění břehů Sázavy*, Berounky a jejích přítoků, Botiče s přehradou v Hostivaři a Motolského potoka. Komise se měla skládat, jak bylo v podobných situacích pravidlem, z představitelů státní a zemské správy. Jednalo se o zástupce ministerstva vnitra, zemědělství, obchodu, železnic, místodržitelství, dále zemského výboru a Zemědělské rady Království českého. Zemský výbor zastupovali v druhé polovině prvního desetiletí 20. stol. V. Schönborn, A. Werunsky a K. Adámek a zemědělskou radu. G. Schreiner a K. Prášek. Celou koncepci zaváděl zákon č. 31/1903 z. z. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1903, Praha, 1904, s. 71–76.

nejenom k zahájení příslušných prací, ale i k průběžnému rozdělování velice vysokých finančních částek. Jednání okolo investic do vodních děl představovala jednoznačně velice významné politikum a bylo zmíněno, že motivů, které vedly k zahájení této mimořádně veliké investiční akce, bylo více. Investice do úpravy řek byly obecně ještě o něco vyšší díky skutečnosti, že regulace Labe od Špindlerova Mlýna k Jaroměři a Malého Labe neměla být ze strany státu hrazena z větší části z prostředků určených podle zákona 66/1901 ř. z., ale ze státního melioračního fondu.²³⁶

Problémem této doby zůstalo, že se ani v roce 1903 nepodařilo prosadit přijetí zemské legislativy, která by upravovala problematiku investic do hlavních toků, které se měly kanalizovat. V roce 1904 již zemský sněm nejednal. Obtíže spočívaly v tom, že již v této době se začaly zpochybňovat nejenom detaily plánu z roku 1901, ale i celá jeho koncepce. Význam neměly pouze pochybnosti odborníků, spory o výši nákladů, ale i otázky národohospodářské povahy, které živilo různé pojetí jak českých a německých elit v Čechách, tak různé představy zainteresovaných korunních zemí.²³⁷ Vedle projektu průplavů probíhaly ve sledované době ještě další práce na vodních dílech, které se opět povahou odlišovaly od těch, které byly v kompetenci zemědělského odboru, a byly chápány jako veřejné práce. Převážně se jednalo o práce na kanalizaci Vltavy a Labe podle legislativy z devadesátých let 19. století. Největší finanční částky plynuly na kanalizaci Vltavy mezi Prahou a jejím soutokem s Labem. Zvláště – jak technicky, tak finančně – náročné vodní dílo představoval hořínsko-vraňanský kanál. Akci doprovázely jak enormně vzrůstající vícenáklady, tak negativní komentáře z části německého prostředí. Proti stavbě vznikala např. na Ústecku a Děčínsku záporná kampaň, která se snažila probíhající práce očernit. Její původ souvisel hlavně s politickým bojem a důležitou roli hrálo přerozdělování velikých finančních částek. Samostatnou a nešťastnou kapitolu představovala problematika pražských přístavů. Zájem Českého království se spojoval především s dostavbou holešovického přístavu, jehož výstavbu kofinancovalo, přičemž se původně jednalo o první velikou účast země na zásadních vodohospodářských stavbách. Národně česká strana měla na

²³⁶ Problematika regulace řek se projednávala během 23. a 24. zasedání zemského sněmu. NA, Český zemský sněm, Kniha 196.

²³⁷ Meliorační fond měl v případě každého z obou projektů poskytnout částku do výše 1 288 000 K, pokud nepřesáhne 50 %. Země měla přispět 40 %, přičemž ty by byly hrazeny z půjčky určené na pokrytí výdajů podle 66/1901 ř. z. Tj. zákony 32 a 33/1903 z. z. V roce 1904, tj. v době německé obstrukce na zemském sněmu, nebyly náhodné výhrady českých Němců proti kanalizaci středního Labe, tj. od Mělníka směrem k Hradci Králové. Objevovaly se spekulace, že i tento úsek stačí pouze regulovat, že případná kanalizace poškodí plavbu v německých oblastech, takže se vlastně popíral princip celé akce. Obecně je třeba zdůraznit, že jednotlivé výhrady formulovaly pouze různé skupiny a netýkaly se celého spektra zainteresovaných Němců. Spíše se jednalo o podklad k další diskusi, která mohla otevírat jejich nové nároky. Jednu z takových situací jmenuje např. v souvislosti se zákonem 31/1903 z. z. E. Zimmerler. Zimmerler tvrdil, že regulace Úpy byla zahrnuta do tohoto zákona především na základě zájmu a intervence německého poslance K. H. Wolfa. Wolf platil za známého odpůrce českého programu, ale právě případ regulace Úpy naznačuje, jaké mělo národnostní nepřátelství hranice. V souvislosti se zájmy korunních zemí je naopak třeba podotknout, že různé představy zastávaly Čechy a jiné Morava. Zájmy Čechů v Čechách byly jiné než Čechů na Moravě, která preferovala stavbu dunajsko-oderského kanálu. V letech 1903–04 se již také vyloženě pochybovalo o realizaci úpravy středního toku Vltavy a jejího propojení s Dunajem. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1903. Praha, 1904, s. 81–82. *Obzor národohospodářský*, ročník VIII, 1903, s. 442.

jeho dokončení mimořádný zájem, ale staronové problémy se zatím nedařilo odstranit. Za všechno mluvil trvalý odpor železniční společnosti Státní dráhy, která konkurenční podnik dlouhodobě zdržovala. Rozhodnutí o realizaci těchto projektů však bylo přijato již dříve a nesouviselo se zákonem 66/1901 ř. z.

Druhou nejvýznamnější oblastí, na které se země v oblasti tzv. veřejných prací podílela, byla podpora výstavby železnic nižšího řádu. Již několikrát bylo zmíněno, že na počátku 20. století bylo širším společenským kruhům – a politické scéně bezpochyby – zřejmé, že tyto investice jsou velice sporné a zemi přináší stále větší finanční zatížení. Situaci vcelku jednoznačně dokazují příslušné kapitoly zemských rozpočtů. V roce 1902 musela země proplácet garance za úvěry 19 železnic nižšího řádu, což znamenalo její výdaje ve výši 2 462 000 K. V roce 1903 to bylo o něco výš. Hospodaření dvou železnic se sice zlepšilo, ale dalších sedmi zhoršilo, přičemž částka nutná na krytí jejich závazků dosáhla 2 608 000 K. Zemský sněm souběžně instruoval zemský výbor, aby vstoupil do jednání s vládou a snažil se najít nějaké možnosti řešení. Přes tyto skutečnosti probíhala realizace již dříve připravených projektů a probíhala jednání o dalších, přičemž z jednotlivých pramenů je zřejmé, že České království jevílo – alespoň formálně – ochotu v železniční akci pokračovat. V roce 1902 byla aktuální stavba nebo příprava následujících projektů: stavba tratě v Úpici, dráhy z Pacova do Humpolce, ze Štětí do Dubé, z Polné do obce Polná-Štoky, z Veselí nad Lužnicí do Týna nad Vltavou, z Ústí nad Labem přes Petrovice a Tisou ke státní hranici, z Kryštofových Hamrů přes Přísečnici, do Reischdorfu (podlouhlá obec u Přísečnice, dnes Rusová), z Opočna do Dobrušky, z Mnichova Hradiště do Křišťan, z Volar ke státní hranici a z Loun do Rakovníka. Celou situaci současně charakterizovaly žádosti širšího počtu zájemců. Podle usnesení zemského sněmu z roku 1902 zemská správa uvedené projekty v nejširší rovině podporovala, což ovšem nevylučovalo různé odlišnosti a posléze i rozličné osudy uvedených projektů. V předchozí kapitole byl zmíněn zájem o stavbu většiny těchto tratí, což současně naznačuje způsob, jakým zemská politika reagovala na jednotlivé zájmy. V roce 1903 se nacházel v pokročilejším stádiu příprav také projekt tratě z Tachova do Domažlic.²³⁸

Stavba železnice z Volar byla současně důležitá i proto, že její stavbu podporoval především stát a účast země byla z hlediska pravidel kofinancování nezbytná. V rámci následujících jednání se situace vyvíjela tak, že zemská správa tuto stavbu rozhodně podporovala. Úvěry, které měly pokrýt náklady na její výstavbu, garantoval stát a země se měla účastnit projektu nákupem kmenových akcií. Na rok 1903 byla vyčleněna první částka na jejich nákup ve výši 220 000 K a na účetní rok

²³⁸ V roce 1902 se problematika železnic nižšího řádu projednávala během 24. zasedání zemského sněmu. NA, Český zemský sněm, Kniha 196.

1904 druhá, která byla stejně vysoká. Identická byla situace s tratí Rakovník-Louny. Země měla postupně nakoupit kmenové akcie v celkové výši 780 000 K. První splátka ve výši 312 000 K připadala již na rok 1902, ale protože se příprava zahájení prací opozdila, byla vyplacena až v roce 1903.²³⁹ V případě projektu tratě Kryštofovy Hamry-Přísečnice-Reischdorf zemský sněm pověřil v roce 1902 zemský výbor, aby zahájil jednání s vládou a předběžně stanovil možnosti, jakým způsobem by se mohly oba subjekty na stavbě podílet. V roce 1903 dostal zemský výbor také zmocnění, aby podpořil výstavbu krátké tratě z Polné do Polné-Štoky, přičemž mělo záležet na jeho uvážení, jak se k problému postaví. Realizace projektu tratě Domažlice-Tachov se vyvíjela postupně. V roce 1903 se stále hledala řešení jeho financování. České království v tu chvíli počítalo s nákupem kmenových akcií až do 25 % hodnoty potřebného kapitálu a požadovalo, aby stát garantoval úvěry na pokrytí 75 % nákladů. Místní účastníci měli současně přispět částkou 1 153 000 K, takže procentuální účast alespoň jednoho z dříve uvedených účastníků by byla ve skutečnosti menší.²⁴⁰

Trvalá byla podpora výstavby silniční sítě a mostů. Z dlouhodobého hlediska se jednalo o podpory, které byly udílené případ od případu a neměly hlubší systém. Charakteristické bylo, že se země na příslušných stavbách podílela pomocí dotací nebo bezúročných záloh. Obecně zemská správa nepřikládala dané otázce v rámci agendy veřejných prací takový význam jako oběma výše zmíněným oblastem. Jisté vybočení z řady znamenalo pojetí části staveb komunikací jako nouzových. Jednalo se o ty, které byly vynuceny živelnými pohromami. V rámci některých návrhů a žádostí byla současně zmíněna situace, kdy se někteří zájemci snažili využít tento titul i dalším způsobem, přičemž jako situaci, která odůvodňovala použití nouzové dotace, vykládali i obecnou a celkovou hospodářskou zaostalost a chudobu daného regionu. S investicemi do silniční sítě souvisí i případ nákupů parních válců, který je dalším dokladem propojenosti zemské politiky a národních zájmů. V roce 1903 podali němečtí poslanci z Liberecka návrh na nákup parních válců, přičemž to bylo v době, kdy probíhala velice opožděná jednání o přijetí zemského rozpočtu na tento rok. Dotace, která měla být dokonce každoroční, byla jako *dodatečná* velice rychle do tohoto rozpočtu zahrnuta.²⁴¹

²³⁹ Tj. podle rozpočtu na rok 1903, rozpočet byl vyřízen ovšem pouze částečně, a to až na konci tohoto roku.

²⁴⁰ Státní garanci pro trať Rakovník-Louny a Volary-Brandhauser určoval zákon 85/1901 ř. z. Přijetí tohoto zákona, který upravoval i výstavbu dalších tratí v ostatních korunních zemích, souviselo podobně jako zákon 66/1901 ř. z. s politikou premiéra E. von Körbera. V případě tratě z Volar byl stát ochotný garantovat 2,2 mil. K a v případě tratě Rakovník-Louny 7,5 mil. K. Země a místní zájemci měli v případě první tratě přispět 0,72 mil. K a druhé 1,5 mil. K. *Zákoník říšský pro císařství rakouské*. Ročník 1901. Vídeň, 1902, s. 281–283.

²⁴¹ Návrh na nákup parních válců podal na 32. schůzi zemského sněmu 6. 10. 1903 poslanec F. Besemüller. Nákup jednoho stroje udával na 16 000 K včetně vedlejšího příslušenství. NA, Český zemský sněm, Kniha 198. NA, Zemský výbor 1874-1928, Karton 2051, 2052.

Mezi agendu veřejných prací patřily vedle těchto tří nejdůležitějších oborů i další oblasti. Jako záležitost veřejných prací se například chápala i výstavba nového ústavu pro choromyslné v Bohnicích. Přijetí a schválení tohoto záměru představovalo sice v užším smyslu záležitost agendy humanitních věcí, ale samotná výstavba ústavu byla pojata jako podnik, který je součástí problematiky veřejných prací. Vzhledem k těmto okolnostem stačí na tomto místě říct, že se jednalo o velkoryse pojatou akci, která měla stát okolo 6 000 000 K, tj. podle odhadů z roku 1903. V roce 1903 se uvolnila částka na nákup bohnického velkostatku a na přípravné práce, která dosahovala 800 000 K.²⁴² Stavba se začala realizovat v průběhu následujících let, přičemž v kontextu vývoje v roce 1904, kdy se chod zemské správy zkomplikoval, bylo výhodné, že již dříve bylo určeno, jaké částky se mají v příslušných letech na stavbu ze zemského rozpočtu vyplácet.

5.2.3 Zemědělství

Zemědělství patřilo mezi nejdůležitější oblasti veřejné správy, kterou prováděly zemské orgány Království českého. Z hlediska rozpočtu dosahovaly náklady na zemědělství v roce 3 061 893 K v roce 1901, 3 501 136 K v roce 1902 a 4 154 738 K v roce 1903. Význam zemědělství dále stoupal i vzhledem k celkové důležitosti tohoto segmentu hospodářství a větším kompetencím zemské legislativy. Důležitá část agendy se zabývala záležitostmi odborného školství. Ve sledované době probíhala podpora rozvoje obou zemských hospodářských akademií. Akademie v Táboře dostala na základě schválení rozpočtu na rok 1903 subvenci ve výši 25 000 K a zemský výbor měl jednat s dalšími zainteresovanými subjekty, aby akademii podporovaly. Podobným způsobem byla zaopatřena také akademie v Libverdě. K dlouhodobým záměrům zemské správy patřila i snaha, aby se zaváděly zemědělské odbory na obou vysokých učeních technických v Praze. Zemský výbor dostal v roce 1902 pověření, aby o tomto záměru jednal s c. k. vládou, která byla zřizovatelem obou vysokých škol. Tato snaha obecně korelovala s větším množstvím návrhů, které požadovaly toto konkrétní opatření v rámci všeobecného zájmu o rozšíření kapacit zemědělského školství na nejvyšší úrovni. Postupně byly dotovány také vzdělávací ústavy na střední a nižší úrovni. Během let 1902–1903 dostal zemský výbor pověření, aby zkoumal možnosti zřízení nebo zřídil několik dalších speciálních ústavů. Jednalo se například o mlékařskou výzkumnou stanici v Plzni (při tamní odborné škole) nebo ve Frýdlantu. V souvislosti s velikými investicemi do vodohospodářských děl se těšily pozornosti také tzv. lukařské školy, které se zabývaly výukou odvodňování pozemků a obecně základními pravidly při provádění meliorací a regulací.

²⁴² NA, Zemský výbor 1874-1928, Karton 2051.

S problematikou živelných pohrom – viz dále – souvisely také úvahy o postavení *vzorné chmelnice* na Kolínsku, která měla mimo jiné umožňovat vzdělání ve smyslu prevence před možnými negativními vlivy na tuto část rostlinné výroby. S problematikou odborného školství souvisel požadavek, který zemská správa formulovala vzhledem k c. k. vládě, aby byla omezena vojenská služba některých absolventů odborných škol na dva roky. Jednalo se o požadavek, který byl současně prezentován jak ze strany představitelů zemské politiky, tak širších zemědělských kruhů. Další otázky se vztahovaly k problematice školného a i zde se jednalo o záležitost, která byla předmětem širší diskuse. Zemský sněm jednak instruoval zemský výbor, aby uděloval zemská stipendia a v případě nedostatků financí, což byl všeobecný jev, upřednostňoval studenty škol v chudších regionech. Podobně významné, ale o to choulostivější téma představovalo udělení práva veřejnosti všem odborným školám.

Důležitou a také velmi citlivou záležitost představovala problematika náhrad škod zemědělcům po živelných pohromách. Jak již bylo řečeno, zájmy postižených zemědělců hájili v nejvyšší úrovni představitelé zemské politiky, ale o pomoc žádali v rámci jednotlivých petic i jednotlivci. Řada návrhů se objevovala v souvislosti s vyřizováním zemského rozpočtu, neboť většina zájemců doufala, že jejich nároky budou v rozpočtu zohledněné. V roce 1903 byla situace pravděpodobně ještě horší než dřív, přičemž stát přislíbil, že na pokrytí náhrady škod na zemědělském majetku v Čechách poskytne dotaci 6 000 000 K. Situaci však mohly vyhrocovat i další okolnosti jako dlouhá absence jednání sněmů nebo politické důvody. Přístup zemské správy k uvedené problematice měl mít dvě roviny. Na jedné straně byli subvencováni poškození a na druhé začala příprava prevence proti živelným pohromám. V prvním případě země zařazovala určitý finanční obnos do zemského rozpočtu, z kterého se měly hradit náhrady. V roce 1902 představoval samostatnou podkapitulu v rámci rozpočtu na zemědělství, ale byl dotován pouze relativně malou částkou ve výši 130 000 K. Z té měl zemský výbor financovat podle svého uvážení náhrady pro několik oblastí. Jednalo se o pomoc zemědělcům, o kterou žádali v rámci svých návrhů poslanci Kalina, Rataj (dva návrhy), Kudrnka, Prášek, Pacák, Hovorka, Hodys, Niklfeld a Stahl. Částka 100 000 K však měla připadat na náhradu poškození pozemků zemědělců v obci Klapý, kterou způsobily v roce 1901 sesuvy půdy. Z toho vyplývá, že částka určená na náhrady byla velice malá. V roce 1903, kdy byla situace ještě horší, se počítalo se státní dotací a zemský výbor měl vyzvat vládu, aby umožnila odpisy daní poškozeným. Zemský sněm současně jednal o přijetí usnesení na zmocnění zemského výboru ve věci přijetí většího úvěru na pomoc poškozeným. Zemský sněm také tlumočil na základě svého usnesení četnější výhrady, že státní dotace ve výši 6 000 000 K nestačí, a naléhal na představitele státu, aby tuto dotaci navýšili.²⁴³ Současně byl zájem o zavádění různých preventivních opatření. S

²⁴³ S odpisy zemský výbor počítal, neboť – mimo jiné – předpokládal, že na pokrytí nižšího výnosu ze zemských přírážek, který by v důsledku odpisů vznikl, bude využit přebytek z půjčky 6 000 000 K na rok 1903. V rámci rozpočtu

jejich realizací, ve které byla nutná zemská legislativa, se ovšem ve sledované době, tj. na konci roku 1903 nepokročilo, což byl důsledek zahájení německé obstrukce na zemském sněmu na podzim v roce 1903.

Další oblasti zemědělství podporovala země pomocí dotací. První důležitou dotací představovala tzv. všeobecná dotace. V roce 1902 byla dotována částkou cca 615 000 K a v roce 1903 částkou 604 000 K, přičemž v rámci přerozdělování tohoto finančního toku byla příslušná Zemědělská rada pro Království české, respektive její oba národní odbory. Podstatná část peněz šla na podporu chovu dobytka a koní a na zalesňování. Zásadní bylo pravidlo, že země udílela určité podpory, přičemž jejich příjemci museli respektovat pravidla, která byla přitom určena. S rozdělováním této částky úzce souvisela řada zmíněných návrhů a petic. Cílem podpory, na které se podílel vedle země také stát, bylo celkové zušlechtnění chovu. Jeho zkvalitnění se chápalo jako jediná možná obrana proti levnému dovozu dobytka a koní z Uher a z Haliče. Důležitou součástí problematiky bylo očkování dobytka. Zemské instituce tento postup podporovaly a v tomto ohledu i směřovaly příslušné dotace.²⁴⁴ Další nástroj, kterým se snažila zemská správa ovlivnit vývoj zemědělství, představoval Jubilejní fond Františka Josefa I. na podporu malovýrobců zemědělských. Jeho role však byla celkem marginální. Do konce roku 1902 poskytl úvěry 23 družstvům, která byla napojena na zemědělskou výrobu, a výše jeho aktiv dosahovala k částce okolo 500 000 K. Družstva představovala další směr zemské zemědělské politiky. V této době byla vnímána jako důležitý doplněk zemědělství v Čechách. České království vkládalo od roku 1901 do jednotlivých zemských rozpočtů částku ve výši 300 000 K, z které poskytoval zemský výbor družstvům jak půjčky, tak dotace. V roce 1903 se však ukázalo, že systém přidělování podpory je příliš složitý, nepružný a přísný. Žadatelé si totiž museli obstarat většinu kapitálu sami a až pak se mohli ucházet o pomoc země.²⁴⁵

Z hlediska přerozdělování finančních částek byla na počátku 20. století nejvýznamnější problematika investic do regulací a meliorací a staveb menších přehrad. V rámci rozpočtu na rok 1902 byly tyto stavby dotovány částkou 1 065 937 K a v roce 1903 1 395 737 K. Příprava většiny

na rok 1903 nebyly ani ve zprávě rozpočtové komise a ani ve vyřízení rozpočtu konkrétní další částky, které by měly hradit škody zemědělců, uvedeny. Je možné, že se nacházely v některých podkapitolách. Odpisy od státních daní žádaly např. návrhy poslanců Schalka, Brehma nebo Krejčíka. K usnesením sněmu viz jednání 29. schůze zemského sněmu 1. 10. 1903. NA, Český zemský sněm, Kniha 198.

²⁴⁴ Stát např. podporoval chov hřebců. Zemská správa postupovala v tomto ohledu tak, že např. v roce 1903 byl instruován zemský výbor, aby stanovil pravidla pro poskytování subvencí na chov klisen a tím doplnil neúplnou podporu ze strany státu. V souvislosti se zmíněnými oblastmi habsburské říše se naráželo i na problém, že s dováženým dobytkem docházelo k šíření zvířecích chorob.

²⁴⁵ Během sestavování rozpočtu se ukázalo, že na podzim 1903 bylo zúčtováno pouze 767 128 K z necelých 900 000 K, přičemž pouze 384 360 K bylo vyplaceno.

projektů byla dlouhodobá záležitost a trvala několik let. Až po přijetí sněmem a schválení panovníkem bylo možné přistoupit k jejich realizaci, která probíhala několik let. Výjimkou nebylo ani to, že se jednotlivé stavby opožďovaly. Většina projektů, s jejichž realizací se v roce 1902 začínalo, byla přijata na zasedání sněmu před volbami v roce 1901, ale některé ještě o něco dřív. Jednalo se například o regulaci řeky Nisy, kterou provádělo vodní družstvo ve Vratislavicích (Maffersdorf) v celkové ceně 270 000 K, nebo o regulaci Hlavňovského potoka v ceně 379 601 K. Finančně náročná byla také regulace potoka Rokytky, která měla stát 995 349 K. Podle dohodnutí místodržitelství a zemského výboru měla stavba probíhat v letech 1902–1906.²⁴⁶ V roce 1902 panovník současně schválil návrhy zákonů několika z těchto projektů, které zemský sněm přijal ještě před volbami v roce 1901. V průběhu zasedání v létě 1902 se jednalo o celé řadě dalších projektů. Mezi ně patřilo zahrazování a stavba malých přehrad na Nise u Liberce a Jablonce nad Nisou, zahrazení a regulace potoka v Příchovicích, úprava řeky Mrliny u Nymburka, potoka Srbiny v Židovicích, meliorace pozemků u Voseka, pozemků v Krátonohách (Nechanice), úprava Záhořanského potoka (Městec Králové), Psárského potoka u Jílového, Brodeckého potoka, meliorace luk v Postřelné u Jablonného, pozemků u Staré Vody, Chejště a Písku a pozemků v Korycanech u Mělníka. Současně se jednalo i o několika projektech, kde byl významným způsobem překročen rozpočet. Orgány zemské správy obvykle neměly výhradu k další podpoře těchto podniků. Jednalo se však o zdlouhavou proceduru, neboť k problému se musel vyjádřit z titulu kofinancování stát a pak příslušné orgány zemské správy, tj. na návrh zemského výboru znovu technické oddělení zemědělské rady a změnu musel akceptovat pochopitelně i zemský sněm. V roce 1902 se jednalo o navýšení a přerozdělení nákladů na regulaci Volyňky a Labe u Vrchlabí.

Mezi nejvýznamnější projekty z roku 1902 patřila stavba přehrad u Liberce, přičemž se jednalo o investici ve výši 6 600 000 K. Jak stát, tak země subvencovaly stavitele tohoto díla každý obnosem, který odpovídal 20 % rozpočtu, a poskytly každý bezúročné půjčky ve výši 10 % ceny projektu. Návrhy příslušných zákonů, které přijal zemský sněm, schvaloval opět panovník, přičemž některé dostaly sankci již v roce 1902 a další až v roce 1903. Patrně ne náhodou dostal velice rychle sankci právě ambiciózní projekt regulace Nisy na Liberecku. Německá politika měla na jeho přijetí eminentní zájem a zemští poslanci z Liberecka se snažili jak ve vztahu ke svým kolegům, tak voličům maximálně zdůraznit svůj podíl na hladkém přijetí příslušné legislativy. Poslanec Posselt,

²⁴⁶ Projekty zkoumala technická kancelář Zemědělské rady Království českého (Culturtechnisches Bureau). V průběhu let 1902 a 1903 sílila kritika, která zdůrazňovala, že kapacita technické kanceláře na své úkoly nestačí. Na základě toho vzniklo několik instrukcí pro zemský výbor, aby se zasadil o rozšíření technického personálu a dostal mandát na zřízení expozitury technické kanceláře v Táboře. Tato opatření měla současně jednoznačnou souvislost s připravovanými investicemi do kanalizací řek. Některé zákony, na základě kterých získala jednotlivá stavební – vodní – družstva mandát na státní a zemské podpory, nabyly účinnosti až na základě tzv. dohodnutí zemského výboru a představitelů státu. Tato dohodnutí byla také publikována v zemském zákoníku. Např. dohodnutí o pracích na regulaci potoka Saubachu u Teplic, které upravil zákon 51/1900 z. z., bylo uzavřené až v roce 1902 (13/1902 z. z.). *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1902. Praha, 1903, s. 11–12, 33–34, 45–46.

který byl starostou Jablonce nad Nisou, prosadil, aby bylo v zákoně důsledně uvedeno, že se jedná o dílo jak na Liberecku, tak na Jablonecku.²⁴⁷ Některé projekty se vymykaly kontrole i dále. V roce 1903 se jednalo například o projekt úprav potoka v Židovicích, kde narostly předpokládané náklady z původních 44 895 K na 80 000 K. Zemský sněm v tomto ohledu instruoval zemský výbor, aby se celou věcí zabýval a přistoupil k jednání se zainteresovanými stranami. Podobně jako v dalších případech i v podpoře těchto vodních děl nastal zlom v roce 1904. V té době nebyl na jedné straně přijat ani jediný zákon, který by umožnil zahájení nového projektu, ale postupovaly práce na starších, které země průběžně financovala. Projekty, které získaly ve sledované době na základě zemské legislativy (a sankce panovníka) mandát, znázorňuje tabulka:

Tabulka: *Projekty, které získaly na základě zemské legislativy nárok na státní a zemskou podporu v letech 1902–1904. uvádí se pouze zjištěné údaje. Ceny jsou uvedené a zaokrouhlené na celé koruny.*²⁴⁸

Schválen	Název projektu	Oblast	Účinnost	Cena cel- kem	Země SUB/úvěr	Stát SUB/úvěr
26. 8. 01	rybník Jiříček, úprava		6. 5. 1902			
29. 12. 01	potok Proudnice, úprava		21. 5. 1902			
28. 6. 02	Habrovský potok, úprava	Křivoklát		39 000	11 700	19 500
26. 9. 02	Rakovnický potok, úprava strží			133 452	40 036	66 726
2. 11. 02	Klapý, meliorace		12. 7. 1903	147 700	54 649	44 310
19. 11. 02	řeka Volyňka, regulace			359 913	179 956	179 956
24. 11. 02	Nisa, regulace, přehrady	Liberec		6 600 000	1 320 000	1 320 000
24. 11. 02	Nisa, regulace, přehrady	Liberec		Úvěr	600 000	600 000
25. 11. 02	Příchovický potok, regulace	okr. Přeštice	16. 6. 1903	909 869	408 150	373 430
9. 12. 02	Labe, úprava	Vrchlabí		544 000	272 000	272 000
27. 5. 03	Doudleby, meliorace	Kostelec n. O.	14. 10. 1903	70 345	14 070	14 070
27. 5. 03	řeka Mrlina, regulace	Nymburk	14. 10. 1903	97 150	38 860	29 145
27. 5. 03	potok Srbina, úprava	Židovice	25. 9. 1904	598 600	179 580	179 580
27. 5. 03	Očihovský a Zlatý potok, regulace	Podbořany		180 000	90 000	90 000
5. 6. 03	Vosek, meliorace			151 230	37 219	37 219
5. 6. 03	Krátonohy, meliorace	Nechanice	30. 10. 1903	188 474	40 834	40 834
5. 6. 03	Záhornický potok	Městec Králové	4. 12. 1905	896 274	196 803	196 803
9. 6. 03	Psárský potok, regulace	Jílové	1905	136 233	20 435	17 594
12. 6. 03	Stará Voda, Písek, meliorace	Chlumec	2. 12. 1903	250 159	58 546	58 546
12. 6. 03	Brodecký potok	K. n. Orlicí	1905	487 338	124 657	124 657

²⁴⁷ K jednání o přehradách u Liberce: Na, ČZS, Kniha 196.

²⁴⁸ Ceny projektů a způsob kofinancování uvádí příslušné zemské zákoníky, tj ročník 1901, 1902, 1903 a 1904.

12. 6. 03	Postřelná	Něm. Jablonné	14. 10. 1903	109 000	32 700	23 940
13. 6. 03	Pěčický potok		5. 11. 1903	297 794	65 794	65 794
13. 6. 03	Korycany, meliorace	Mělník	15. 8. 1904	476 549	117 017	95 310
14. 6. 03	Luštěnice, meliorace II.			196 680	24 585	20 303
14. 6. 03	Rejšice	Ml. Boleslav	15. 8. 1904	65 621	16 400	13 124
16. 6. 03	Jabkenice	Ml. Boleslav		179 960	45 000	36 000
16. 6. 03	Kosořice	Ml. Boleslav	7. 11. 1903	198 956	49 739	39 791
17. 6. 03	Březová, Bykán	Kutná Hora	8. 12. 1903	113 664	24 485	24 485
17. 6. 03	Bříšťanský potok, úprava	Pšanky	27. 11. 1903	100 679	25 749	25 749
20. 6. 03	Starý Přerov		30. 10. 1903	744 174	174 256	174 256
26. 6. 03	Cidlina, regulace	Poděbrady	1905	937 200	357 840	357 840
28. 6. 03	Račany, Libňoves, meliorace		16. 12. 1903	169 958	38 941	38 941
28. 6. 03	Rakovnický potok, regulace ve městě	Rakovník	24. 11. 1903	95 688	28 706	28 706
13. 6. 03	Hřivice	Louny	12. 10. 1903	42 400	12 720	12 720
4. 7. 03	Zálužany	Plasy		91 697	18 339	18 339

Důležité je podotknout, že většinu návrhů zákonů, které byly schváleny panovníkem v roce 1903, přijal zemský sněm již v roce 1902. To, proč mezi schválením některých projektů byla významnější proluka, může být předmětem další úvahy. Jak již bylo řečeno, v případě jiných projektů se postupovalo odlišně a ty schváleny byly, což byl z finančně náročnějších staveb například případ regulace Nisy u Liberce nebo Příchovického potoka. Znovu je třeba zdůraznit také to, že přijetí zákona o kofinancování jednotlivých staveb byl pouze první krok, který vedl k zahájení samotné stavby.

V obou sledovaných letech, kdy byl aktivní zemský sněm, bylo charakteristické, že zemská správa brala ohledy na německé zájmy, tj. zde především finanční, v Čechách. Dokazují to například téměř paralelní podpory v rámci odborného školství nebo i v případě subvencí. Zemská správa financovala i finančně náročné německé projekty v rámci meliorací a regulací.

5.2.4 Podnikání, živnosti

V rámci tzv. průmyslu byla role Českého království zdánlivě menší než v jiných oborech. Na jedné straně to byl důsledek skutečnosti, že tato agenda veřejné správy byla ze zemského rozpočtu dotována pouze relativně malými částkami (635 500 K v roce 1902, 676 800 K v roce 1903), a dále i toho, že kompetence zemské legislativy byly v této oblasti poměrně malé. Země hrála významnou

úlohu především v rámci organizace odborného školství, osvěty a pak v případě různých dotací pro malé podnikatele.

V případě odborného školství byla nejrozsáhlejší problematika tzv. pokračovacích škol. Počet těchto ústavů, které poskytovaly navazující odborné vzdělání učňům s obecnou školou, tj. souběžně s učením u mistrů, soustavně vzrůstal, přičemž na konci roku 1902 dosáhl množství 416 škol s 51 544 žáky na počátku školního roku 1902/1903. Země se na jejich provozu podílela tak, že je částečně dotovala. Výše těchto dotací činila v roce 1903 202 310 K. Dlouhodobě však problémy pokračovacích škol přetrvávaly. Zásadní obtíž představoval fakt, že se je stále nedařilo organizovat na základě zemské legislativy a dosavadní ústavy vznikaly především živelně v rámci zájmů jednotlivých subjektů, tj. samosprávy, živnostenských spolků atd. Zemská správa v tomto ohledu zastávala jednotné stanovisko a již od osmdesátých let probíhala jednání o vytvoření předlohy příslušného zemského zákona, přičemž na počátku 20. století se chopila iniciativy vláda. Druhou oblast v rámci odborného školství, v které byla zemská správa činná, představovala otázka školství, které by poskytovalo odborné vzdělání po absolvování základního školství, tj. obecná škola – učení s pokračovací školou/měšťanská škola. V podstatě se jednalo o řemeslnické školy a obchodní školy, které byly vyšší a nižší. Na základě zákona z roku 1902 převzalo České království řemeslnické školy v Mladé Boleslavi, Kolíně, Kutné Hoře, Litomyšli a Volyni do své správy, přičemž jejich převzetí bylo poměrně náročným administrativním krokem, který se podařilo uzavřít až v září 1903. Souběžně probíhala diskuse o vytvoření obchodních akademií, které by vytvořily spojením vyšších a nižších obchodních škol instituci, která by poskytovala kompletní středoškolské odborné vzdělání.²⁴⁹ Často diskutovaným problémem byla otázka školného na všech výše zmíněných učilištích. Vztah ke školnému byl obecně negativní, i v rámci zemědělství byly zmíněny různé výhrady ze strany veřejnosti, které ho napadaly, a podobně tomu bylo i v případě odborného školství v průmyslu. V podkladech pro sestavení rozpočtu na rok 1903 byla jeho existence označována jako „*neospravedlnitelné mýto na poli kulturním*“ a i v rámci interních dokumentů této správní agendy bylo vnímáno jako faktor, který znemožňuje podstatným částem společenských vrstev přístup k odbornému vzdělání. Současně bylo zřejmé, že jeho výběr není moc efektivní. Např. v případě pokračovacích škol pokrýval výběr školného pouze okolo 5–6 % nákladů. Zemský sněm přijal v tomto ohledu v roce 1903 usnesení, kterým vyzýval vládu, aby stát školné zrušil a současně uhradil pokračovacím školám chybějící prostředky. Shodně se zemědělským školstvím byl zájem

²⁴⁹ Částka, kterou přispívala země na chod pokračovacích škol, odpovídala cca 14 % jejich celkových nákladů. V důsledku převzetí řemeslnických škol zemí vzrůstaly náklady na příspěvky pokračovacím školám, které se nacházely v jejich lokalitách, přičemž zůstaly zachovány. Posun ve vývoji pokračovacích škol nastal po novelizaci živnostenského řádu v roce 1897, který mistrům uložil povinnost posílat učně do pokračovacích škol. V důsledku toho naléhavost zavádět tyto vzdělávací ústavy na základě dokonalé legislativy vzrůstala. **TOBOLKA, Z. V.** (ed.), *Česká politika. Díl pátý*. Praha: Jan Laichter, 1913, s. 307–309.

upravit délku vojenské služby u absolventů „středních“ odborných škol, přičemž identický zůstal jak přístup zemských orgánů, tak jejich možnosti. V praxi se jednalo o zkrácení vojenské služby u žáků řemeslnických a nižších obchodních škol na dva roky a o zkrácení na jeden rok žáků vyšších obchodních škol.²⁵⁰

I v případě odborného školství byl patrný národnostní problém. Zemská správa se sice snažila, aby objem investic v této kapitole zemského rozpočtu byl minimálně vizuálně národnostně korektní, ale přesto vznikaly potíže. Problém nastal s převzetím řemeslnických škol do zemské správy, které se nacházely v národnostně českém sídelním území. Německá strana nebyla ochotná akceptovat vznikající vícenáklady zemského rozpočtu a důrazně protestovala. Během jednání o jeho přijetí v roce 1903 však nebyl brán na její stanovisko zřetel.²⁵¹

Vedle školství kladla zemská správa veliký důraz na průmyslová muzea. Muzea měla jednak význam v rámci osvěty a dalšího vzdělávání, ale i výzkumu. Období let 1901–1904 dokládá, že se muzea intenzivně podílela na podpoře vývoje např. v textilním průmyslu (muzeum v Praze) nebo zámečnictví (muzeum v Hradci Králové), přičemž úzce spolupracovala jak se zemskou správou, tak samosprávou na lokální úrovni. Důležitý nástroj, kterým zemská správa zasahovala do oblasti živnostenského podnikání, představovalo úvěrování malých podnikatelů. Částečně se postupovalo tak, že země poskytovala bezúročné půjčky (a dotace) a v další řadě byla k dispozici speciální instituce, kterou byl Jubilejní fond císaře Františka Josefa I. na podporu malých živnostníků. Činnost fondu spočívala v poskytování levného úvěru drobným podnikatelům. Poměrně rychle došlo k jednoznačné profilaci fondu tak, že začal úvěrovat především různá družstva, přičemž počet úvěrů v roce 1904 dosahoval počtu několika desítek. V roce 1902 dosahovala jeho aktiva, tj. poskytnuté úvěry, výše 1 580 237 K. V čele kuratoria, které bylo faktickým zřizovatelem fondu, stál nejprve K. Víšek a potom V. Němec. S jeho osobou je spojován nejenom vzestup významu jubilejního fondu, ale celková systematizace a stanovení cílů v rámci této jinak finančně omezené oblasti agendy zemské správy, tj. vedle fondu přístup k odbornému školství, průmyslovým muzeím a dotacím živnostníkům. Dlouhodobě úvěrní fond čelil několika výrazným problémům. Zájem o úvěry v příslušných vrstvách na jedné straně klesal díky tomu, že veřejné subjekty – mezi nimi i České království – poskytovaly bezúročné půjčky, např. na nákup vybavení, a dále díky výši různých poplatků. Tento handicap se nakonec musel odstranit tak, že fond převzal od úvěrovaných placení poplatků. Zemská správa tyto problémy vnímala a zemský sněm se opakovaně usnesl na

²⁵⁰ NA, Český zemský sněm, Kniha 197, 198, 199.

²⁵¹ Proti navyšování rozpočtu v důsledku převzetí řemeslnických škol do zemské správy podali při projednávání návrhu zákona v rozpočtové komisi protest němečtí poslanci Schücker, Schreiner a Nowak. K tomu: NA, Zemský výbor 1874–1928, Karton 2051, 2052.

výzvě vládě, aby jubilejní fond nemusel platit státní rentovou daň a aby příjemci úvěrů byli osvobozeni od povinnosti placení správních poplatků. V souvislosti s jubilejním fondem je třeba se vrátit k otázce družstevnictví. Zemská správa tento směr jak v rámci průmyslu, tak zemědělství intenzivně podporovala a jeho propagátorem byl i zmíněný Václav Němec. Výhody družstevnictví byly spatřovány hlavně v tom, že sdružování jednotlivců do větší organizace umožňovalo určitou akumulaci kapitálu, která byla potřebná pro nákup větších zařízení.²⁵²

Zcela jiný obraz získává význam této oblasti zemské správy v případě, když se k ní připojí agenda obou zemských finančních ústavů. Výše aktiv – hypoték – Hypoteční banky Království českého dosahovala v roce 1904 300 176 056 K (Hypoteční banka měla ovšem význam především v zemědělství). Výše aktiv Zemské banky Království českého činila ve stejném roce 320 427 000 K v případě komunálních úvěrů, 14 838 800 K v případě melioračního úvěru a 125 257 400 K v případě železničního úvěru. Díky zřízení Zemské banky se České království (s ním i jeho národně česká reprezentace) stalo do značné míry suverénním subjektem. Mohlo si dovolit investice do velice velkorysých projektů, jako byly již zmíněné železnice, nebo vytvářet vlastní politiku podpory menších samospráv. S možností gigantického úvěrování samosprávy se otevíraly jak další možnosti úvěru pro rozpočet Českého království, tak pro propojení české a německé politiky v Čechách. Skutečnost, že začínalo být zřejmé, že situace vývoje železnic nižšího řádu se vyvíjí nepříznivě, představovala další moment. Poměrně významný podíl z aktiv Zemské banky představovaly dluhy Českého království, které již v roce 1904 přesahovaly částku ve výši sto milionů korun. Tato skutečnost znovu naznačuje úzkou provázanost zemské politiky a cílů Zemské banky, která byla již dříve zmíněna. V rámci každodenního přístupu k vedení obou ústavů podporovala zemská správa obecnější zájem, který se týkal omezení státních poplatků – viz oba jubilejní fondy –, které zdražovaly úvěry. Zemský sněm opět zmocnil zemský výbor, aby vedl jednání s vládou v této záležitosti. Úsilí zemského výboru ovšem zůstalo u pouhé výměny názorů obou subjektů veřejné správy. Snaha zemské správy a s ní české reprezentace také mířila k posílení postavení Zemské banky, přičemž jejím cílem bylo získat některé pravomoci, které byly výsadou rakousko-uherské, tj. cedulové banky.²⁵³

²⁵² Např. v roce 1903 byla zvýšena zemská subvence pro Průmyslové muzeum v Praze s odůvodněním, že má vícenáklady spojené s výzkumem kvality a zkvalitnění textilní výroby v zemských ústavech. Výzkumná činnost byla výsledkem spolupráce muzea a zemského výboru. Země poskytovala bezúročné půjčky a subvenci v rámci tzv. maloživnostenské dotace. Na její náklad byla v rámci zemského rozpočtu vyčleněna částka, která každý rok obnášela několik desítek tisíc korun. Problém s poplatky představoval v rámci předlitavského hospodářství poměrně důležitý fenomén, protože různé poplatky představovaly řádově např. stejný zdroj příjmů jako přímé daně. K státním poplatkům: **DRAHOVSKÝ, J.** *Přehled finančního hospodářství v Rakouském státu*. Praha, 1911. NA, Zemský výbor 1874–1928, Karton 2051.

²⁵³ Údaje o stavu zemských finančních ústavů viz *Jiří kníže z Lobkowicz a samospráva v království Českém*. Praha: Zemský výbor Království českého, 1905, s. 53.

Celkově vzniká dojem, že význam této oblasti agendy veřejné správy soustavně stoupal a že jí byla v rámci české politiky věnována i velká péče. Na základě srovnání údajů obou jubilejních fondů je zřejmé, že význam fondu na podporu živnostníků byl mnohem větší a že vzrůstala i jeho role. V rámci této agendy zemské správy bylo také patrné odlišné stanovisko české a německé politiky, přičemž průchod německé nespokojenosti vyústil v době, kdy současně začínala německá obstrukce na Zemském sněmu Království českého.

5.2.5 Humanitní záležitosti, bezpečnost

Vývoj v oblasti zdravotnictví sledoval starší trendy. Ve sledované době získala právo veřejnosti pouze nemocnice ve Frýdlantu. Z dalších nemocnic byl zájem udělit toto právo také Dětské nemocnici Františka Josefa I. v Praze. Její problém spočíval v tom, že v mnoha ohledech nesplňovala podmínky, které by ji opravňovaly k udělení tohoto práva. Zemský výbor dostal v roce 1903 instrukci, aby zvážil možnost, zdali by nebylo možné příslušná ustanovení obejít, a našel způsob, který by udělení práva veřejnosti umožnil. Orgány zemské správy prozatím alespoň podporovaly jak samotnou nemocnici, tak dobročinný spolek, který byl jejím zřizovatelem. Zemská správa také reagovala na impulzy, které požadovaly zlepšení platových podmínek okresních lékařů a jejich rodin. Zde je třeba zdůraznit, že jednotlivé návrhy, které byly uvedené výše, např. návrh poslance Šamánka, byly součástí dlouhodobějšího zájmu, kterým se i zemský výbor dlouhodobě zabýval. Problematika se ve sledované době vyvíjela tak, že zemský výbor měl připravit osnovu zákona (zemského) o úpravě platů okresních a obvodních lékařů, jejich penzí a o úpravě podpor pro jejich pozůstalé. Zájem představitelů zemské správy byl v tomto ohledu skutečný, neboť jen v roce 1903 České království dotovalo *přetížené* zdravotní okresy a obvody částkou 40 000 K. Prozatím pouze rezolucí zůstal pokyn pro zemský výbor, aby se zabýval otázkou zřízení ústavů pro nevyléčitelně nemocné, což byl další z uvedených požadavků na zlepšení zdravotní péče. Podobným směrem se ubírala i problematika spojená se zájmem zřizovat ústavy na léčení tuberkulózy. I zde obdržel zemský výbor pokyn, přičemž měl rychle zahájit jednání s Dělnickou pojišťovnou, která nabídla, že bude tuto činnost úvěrovat.²⁵⁴

I v rámci této oblasti byl citelný národní konflikt. Reakcí na německé výhrady proti skutečnosti, že další z ústavů pro choromyslné se měl stavět v českém sídelním území, byl pokyn zemského sněmu, aby zemský výbor připravil podklady pro zřízení dalšího ústavu pro duševně choré v německých

²⁵⁴ NA, Český zemský sněm, Kniha 196, 198.

oblastech. Důležité je zdůraznit, že se jednalo o vcelku významný moment, neboť stavba příslušného ústavu byla investice v řádu několika milionů korun. Nuance vymezování česko-německých vztahů naznačují prameny spojené s přípravou zemských rozpočtů. Rozpočtová komise připravila v roce 1903 jako podklad rozpočtu, který byl posléze schválen, zprávu, která doporučovala naprosto korektní jednání v rozdělování zemských stipendií, např. nadací pro Klarův slepecký ústav nebo pro ústavy pro hluchoněmé, a v další řadě např. rozdělení tzv. babické školy při zemské porodnici na českou a německou část. Pravdou ovšem zůstává, že v mnoha ohledech se jednalo pouze o doporučení, zatímco stavba ústavu pro choromyslné v Bohnicích již byla zahájena. Náklady na zdravotnictví, respektive humanitu postupně stoupaly. V roce 1902 se jednalo 8 031 147 K a v roce 1903 o 8 670 613 K.²⁵⁵

S problematikou zdravotnictví souvisela agenda, která byla v rámci dobové terminologie označována jako bezpečnost, přičemž její součástí byly také oblasti, které jsou dnes chápány jako předmět sociální péče. Zemská správa se ve sledované době zabývala ovšem pouze některými momenty, což byl jednak důsledek toho, že se tato problematika celkově teprve formovala, a jednak skutečnosti, že i z tohoto důvodu bylo kompetentních více orgánů, které se podílely na výkonu veřejné správy. Z pohledu zemské správy představovalo zásadní moment přijetí zemského zákona, na jehož základě byly zřizovány zprostředkovatelné práce. Jeho přijetí bylo dlouhodobějším záměrem zemské politiky a mělo doplnit již platný zákon o okresních stravovnách č. 38/1895 z. z. Zemský sněm přijal návrh zákona o zprostředkovatelných práce v roce 1902 a v roce 1903 obdržel panovníkovu sankci. Jeho podstata spočívala v tom, že ukládal samosprávným okresům zřídit při již existujících stravovnách zprostředkovatelné. V případě nutnosti se měly zprostředkovatelné zavádět i tam, kde stravovny nebyly, přičemž zemský výbor mohl jejich zřízení nařídit. Toto omezení samostatnosti okresů se alespoň formálně kompenzovalo tak, že země měla na provoz zprostředkovatelen jednotlivým okresům finančně přispívat. Naplněním této ideje byl například fakt, že již v roce 1903 byly do zemského rozpočtu vloženy částky pro jednotlivé na subvencování těchto provozů. Další vstup představovalo otevření otázky levných a dostupných bytů pro nižší třídy. Tato problematika byla součástí širší materie a kritika podmínek, v kterých žili např. dělníci, patřila ke koloritu doby. Jedním z řešení bylo zavést moratorium na placení činžovní daně a přírážek všeho druhu na příslušné novostavby, přičemž uvedené opatření mělo podpořit zájem kapitálu investovat do této výstavby. Příslušný návrh zákona, tj. zrušení zemské, okresní, školní a obecní přírážky k činžovní dani předložila v roce 1903 c. k. vláda. Ve sledované době se však návrh dostal pouze do

²⁵⁵ NA, Zemský sněm 1874-1928, Karton 2051, 2052.

sněmovní komise a jeho dalšímu projednávání zabránily německé obstrukce na podzim roku 1903.²⁵⁶

5.2.6 Školství, kultura a věda

Problematika základního školství představovala oblast, v které se nacházelo velké množství mimořádně politicky citlivých otázek. Nebezpečné tenze vznikaly jak ve vztahu Čechů a Němců, tak české politické scény a vzhledem ke státu. Kdyby se měly tyto aspekty, které byly již dříve zmíněny, shrnout, zásadní byly následující situace. Základní problém s ohledem na stanoviska sudetoněmecké politiky představoval požadavek zřízení menšinových škol. Německá strana se dlouhodobě netajila s tím, že tato otázka pro ni představuje problém, který má jednoznačně politický podtext. Její obavy pramenily především z toho, že existence menšinových škol by pro ni znamenala stabilizaci a kulturní rozvoj českých menšin v tzv. německých oblastech Čech, což nechtěla připustit. Blokováním zavedení menšinového školství se však tohoto problému nezbavila a české základní školství vznikalo v Sudetech pod ochranou Matice školské stejně jako německé v českých oblastech pod ochranou Schulvereinu. Česká odborná literatura na počátku 20. století zdůrazňovala, že mateční školy umožňují vzdělání okolo 140 000 dětem české národnosti, které by se jinak staly obětí germanizace. V českém prostředí se také velmi negativně nahlíželo na činnost Schulvereinu, který měl germanizaci výrazně napomáhat. Ve vztahu české politiky a státu vznikala další disharmonie. Jednotlivé české požadavky byly jednoznačně zformulovány např. v již častěji uvedené práci Česká politika, kterou redigoval Z. Tobolka. Především se jednalo o zrušení vlivu církve a o *znárodnění škol*. Středem české kritiky byl princip, že stát stanovoval osnovy učení, schvaloval obsah učebních pomůcek, přičemž sledoval jiný než český národní zájem. V souvislosti s tím se mluvilo také o tzv. *volné škole*, tj. o principu, „*který znamená školu znárodniti, zlidověti, odpoutati od všech cizích vlivů církevních, nenárodních, byrokratických, vládních, centralistických a učiniti ji zprostředkovatelkou a pěstitelkou vědecké pravdy a ideálů národních*“. Spolu se znárodněním, tj. počestněním základního školství se opakovaně zdůrazňoval i požadavek *demokratizace školství*, který spočíval v tom, aby nejen obecná, ale i měšťanská škola byla dostupná všem, a to jak s ohledem na problematiku školního, tak technicky, tj. síť měšťanských škol byla stále relativně řídká. V krátkosti lze říct, že stát v tomto ohledu sledoval zcela jiné cíle. Mezi nimi figurovala na prvním místě výchova ve smyslu loajality k říši a dynastii. Další impulz, s kterým musela česká politika počítat, představoval zájem c. k. vlády, která formálně oznámila v

²⁵⁶ Iniciativa vlády vycházela ze skutečnosti, že již v roce 1902 přijala říšská rada návrh zákona o dočasném zproštění novostaveb dělnických bytů od zdanění státem. Zákon byl publikován pod číslem 144/1902 ř. z. Zákon ovšem nabýval účinnost pouze v těch korunních zemích, které osvobodily na základě své legislativy dělnické byty i od svých a dalších přírážek ke státním daním. *Zákoník říšský pro království a země na říšské radě zastoupené*. Ročník 1902, s. 491–498. NA, Český zemský sněm, kniha 196.

roce 1904, zavést nový školní řád, přičemž se jednalo o modifikaci kompletního souboru pravidel, která určovala chod základního školství. K celému problému je nutné dodat, že česká politika se svými záměry dále nedošla a v praxi pokračoval na obou národních stranách princip svépomoci, který zaváděl alespoň v určité míře jednotlivá přání do každodenní reality.²⁵⁷

Oba národní tábory ovšem do značné míry v rámci zemské politiky spojovala problematika zvýšení platů učitelů v základním školství, přičemž obě strany měly na tomto zvýšení zájem. Česká politika se do značné míry ztotožňovala s kritikou zájmových spolků národně českých učitelů, kteří poukazovali na to, že platy jsou mimořádně nízké a že učitelé a jejich rodiny žijí v bídě. Situaci naznačoval slogan, který glosoval poměry tak, že *platy stačí k tomu, aby učitelé nemohli žít, ale také nemohli ani umřít*.²⁵⁸ Po průtazích, které měly politický podtext, panovník schválil sněmem přijatý návrh zákona o zvýšení učitelských platů v roce 1903. Zákon zaváděl jak zvýšení platů, tak nová pravidla. Na jeho základě se dále zavádělo rozlišení na prozatímně a definitivně ustanovené učitele a zůstávaly principiální odlišnosti ve výši platů učitelů měšťanských a obecních škol. Důležitou změnu představovala skutečnost, že se zrušilo počítání aktivních přídaveků podle tříd učitelů, ale jejich výše se určovala podle velikosti obce, v které se nacházela příslušná škola. Uvedený princip měl lépe reagovat na větší náklady spojené s životem ve větších městech. Na obecních školách se současně rozlišovala místa učitelů první a druhé třídy, přičemž učitel druhé třídy mohl být povýšen až po deseti letech.

Základní platové podmínky na obecních školách byly následující. Základní plat učitele druhé třídy byl 1200 K a první třídy 1600 K. Plat učitelů náboženství činil také 1600 K. Definitivně ustanovení učitelé měli nárok na pětileté přídavky, které obnášely 200 K ročně. Ředitel školy měl nárok na funkční přídavek, který se vypočítával podle počtu tříd a pohyboval se v rozsahu 200–400 K ročně. Základní plat učitele a učitele náboženství na měšťanské škole byl 2000 K ročně, pětileté přídavky byly ve výši 250 ročně a funkční přídavky ředitelů od 400 K do 600 K ročně. Ředitelé škol (obou typů) měli současně nárok na tzv. příbytečné. Velký význam pro konečnou výši platů měl aktivní přídavek. Počítal se ze základního služného a jeho podíl na konečném příjmu osoby učitele nebyl chápán jako podklad pro výpočet penze. Jeho výše byla ve městech od 8 000 do 16 000 obyvatel 15 %, od 16 000 do 30 000 20 %, v obcích nad 30 000 a dalších vybraných městech 30 % a v Praze 40 % ze základního příjmu. Z uvedených čísel vyplývá, že mezi učiteli jednotlivých škol a mezi

²⁵⁷ **TOBOLKA, Z. V.** (ed.). *Česká politika. Díl pátý*. Praha: Jan Laichter, 1913, s. 24.

²⁵⁸ Charakteristické bylo, že představitelé učitelů byli obvykle úzce spojeni s příslušným národním hnutím. Celkově však také panovala obava, aby se učitelé, tísnění bezvýhodností své materiální situace, nepřipojili k levicovému hnutí.

různými věkovými skupinami byly významné rozdíly. Rozdílnost platů na jednotlivých školách naznačuje tabulka.²⁵⁹

Tabulka: *Roční platy učitelů základního/národního školství. Platy učitelů obecných škol jsou uvedeny kurzívou. V Karlíně byl aktivní přídavek 30 % a v Praze 40 %. Obě místa patřila k „drahým lokalitám“.*

Plat			po 1. roce	po 6. roce	po 18. roce
Venkovské školy					
<i>Obecná škola – prozatímní učitel</i>			1 600	1 600	1 600
<i>Obecná škola – definitivní učitel</i>			1 600	1 800	2 200
Měšťanská škola			2 000	2 250	2 750
Školy ve městech					
<i>Obecná škola – prozatímní učitel (Karlín)</i>			2 080	2 080	2 080
<i>Obecná škola – definitivní učitel (Karlín)</i>			2 080	2 280	2 680
Měšťanská škola (Karlín)			2 600	2 850	3 350
Měšťanská škola (Praha)			2 800	3 050	3 050

Tečku za zásahem do platové situace v národním školství v roce 1903 představovala úprava tzv. renumerací. Jednalo se o náhrady pro zvláštní učitele náboženství, kteří neměli trvalou vazbu ke konkrétní národní škole. Tito externisté byli jak duchovní, tak světské osoby a i zde se volalo po úpravě delší dobu. Na základě zemské legislativy bylo stanoveno, že externí učitelé náboženství smí učit maximálně 25 hodin týdně, a taxa za jednu hodinu byla stanovena na 1 K 20 h. Druhý moment představovaly náhrady za dobu strávenou na cestách. Ty byly stanoveny částkou 20 až 30 h za každý kilometr cesty tam a zpět. Touto úpravou se ovšem problematika renumerací nevyřešila a v následujícím období se objevovala řada petic, které požadovaly další úpravu postavení externistů.²⁶⁰

Z finančního hlediska představovala agenda základního školství jednoznačně nejvýznamnější oblast veřejné správy s podílem Českého království. V roce 1901 dosáhly výdaje země na národní školství 25 146 667 K, v roce 1902 26 279 005 K, v roce 1903 33 470 000 K a v roce 1904 37 908 020 K.

²⁵⁹ *Zemský zákoník pro Království české*, ročník 1903, s.11–14.

²⁶⁰ Externí učitelé náboženství zajišťovali jeho výuku na školách, kde by se nevyplatilo trvalé vydržování katechetů. Externista také obvykle učil na více školách. Náhrady za čas strávený na cestách se počítaly od vzdálenosti 1,5 km. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1903. Praha, 1904, s. 124–125.

Tento vzestup, který byl zcela mimořádný, byl z podstatné části důsledkem zvýšení učitelských platů. Rozdíl výdajů v letech 1903 a 1904 byl důsledkem faktu, že platy se zvyšovaly až od školního roku 1903/1904. Průběžný nárůst výdajů na školství však souvisel i s tím, jak byli definitivně ustanovováni učitelé nebo jak postupovala jejich kariéra. Vzrůst nákladů na školství ovlivňovalo také zřizování nových škol. Obecně náklady na učitelské platy představovaly naprostou většinu výdajů na školství – v roce 1903 obnášely výdaje na jiné účely v této rozpočtové kapitole pouze částku okolo 200 000 K. Významnější položku z této sumy představovaly dotace soukromým školám s právem veřejnosti, přičemž z podstatné části se jednalo o tzv. evangelické školy. Problematika těchto ústavů byla naznačena výše, přičemž snaha jejich zřizovatelů mířila k tomu, aby získaly stejný status jako národní školy. To byl současně i cíl české politiky, která zdůrazňovala, že by měla existovat pouze jedna bezkonfesní škola (národní školy byly nebo měly být součástí katolického kulturního orbitu). Z hlediska zemské správy však znamenalo respektování staršího uspořádání finanční úsporu. Z interních dokumentů, které představují hlavně instrukce pro zemský výbor, vyplývá, že subvencování soukromých škol bylo mnohem výhodnější než dotace školním okresům na platy učitelů národních škol.²⁶¹ Z vývoje v této oblasti zemské správy je zřejmé, že se zdařilo alespoň dočasně vyjít vstříc osobám učitelů národních škol, které představovaly důležitý prvek kulturního života obou národních táborů. Zcela naprázdno ovšem vyzněly hlasy, které požadovaly reformu školství, jeho odstátnění nebo demokratizování. Z hlediska každodenní praxe zemské správy se však dá soudit, že měla spíš jiné starosti.

Oblast národního školství byla v rámci veřejné správy Království českého spojena s agendou vzdělání v širším smyslu. V podstatě se jednalo o podporu institucí, které se zabývaly výzkumem a vědeckou činností v kontextu kulturního rámce Českého království. Technicky se jednalo hlavně o podporu Muzea Království českého (Národní muzeum), České akademie věd, slovesnosti a umění, jejího národně německého protějšku a dalších institucí. V praxi se jednalo především o výzkum v humanitních oborech, které doplňovaly přírodovědecké disciplíny. Jednotlivé instituce současně pracovaly na pozadí národnostního konfliktu, který je podstatně ovlivňoval, přestože orgány zemské správy měly vystupovat alespoň formálně zcela nestranně. Přístup země měl být teoreticky národnostně utrakvistický, jednotlivé instituce však přispívaly k rozvoji národnostně pojaté vědy, která se začínala vyvíjet jak nezávisle na představách státu, tak druhých národností. Země zasahovala do chodu jednotlivých institucí různým způsobem. Muzeum Království českého bylo z velké části závislé na zemském rozpočtu. Země hradila náklady na jeho údržbu a proplácela i další výdaje. Česká akademie věd naopak procházela vlastním vývojem a země ji podporovala na základě

²⁶¹ Přehled výše výdajů země na národní školství uváděla zpráva rozpočtové komise o návrhu rozpočtu na rok 1907. *Zpráva rozpočtové komise o vyřízení rozpočtu na rok 1907.*

účelových dotací. V tomto ohledu podporovala *prehistorický* výzkum Čech, tj. ranou dobu slovanskou a dobu předslovanskou, který zabezpečovala stálá archeologická komise při akademii věd. Druhý významný směr představoval projekt soupisu památek. Evidence památek byla současně jedna z priorit začínajícího zájmu o památkovou péči, kterou požadovala odborná veřejnost.²⁶² Z hlediska národního vývoje bylo důležité, že země dotovala i německé instituce a projekty. V případě České akademie věd byl patrný zájem, aby se zabývala i výzkumem v oblasti přírodních věd. Podstatou této představy bylo to, aby se národně česká autonomní věda mohla vyvíjet komplexně.

Poměrně zajímavou oblastí veřejné správy, kterou provádělo České království, byla péče o umění. Z hlediska výdajů zemského rozpočtu se jednalo o agendu, která byla dotována spíše méně objemnými finančními obnosy, které nepřesahovaly 1 mil. K (823 564 K v roce 1903). Význam této otázky však stoupal hlavně v rámci kulturních ohledů. Nejvýznamnější položky výdajů představovaly náklady na zemská divadla, tj. na české (dnes Národní divadlo) a německé. Vedle výdajů na divadla však země přispívala na opravy některých památek, které měly být významné z hlediska dějin Českého království, tj. jako korunní země, přičemž zcela zásadní byla ovšem skutečnost, že toto pojetí dějin bylo zcela totožné s výkladem historie v rámci českého národního programu. V roce 1902 pokračovaly úpravy Karlštejna, Vlašského dvora v Kutné Hoře, chrámu sv. Vavřince ve Vysokém Mýtě, a chrámu sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. V roce 1903 se připojily ještě výdaje na chrám sv. Jiří na Pražském hradě a chrám sv. Bartoloměje v Kolíně. Pro představu, náklady na opravu chrámu sv. Jiří dosahovaly 157 231 K, přičemž země přispěla částkou 20 000 K ve dvou ročních splátkách. Z hlediska tradiční české symboliky byl velice významný projekt stavby sousoší sv. Václava. V roce 1902 byl sestaven rozpočet na jeho stavbu, který počítal s náklady ve výši 350 000 K. Zemský fond předpokládal úhradu této částky v několika ročních splátkách po 40 000 K. V obou účetních letech dotovala země pouze stavby v národně českých oblastech, tj. v tomto finančním rozsahu. Jedinou výjimku představovala oprava kostela v Chomutově. Současně probíhal nákup uměleckých sbírek, přičemž v roce 1901 došlo ke kvalitativnímu posunu, který byl důsledkem zřízení Galerie moderního umění. Její vznik však představoval zpočátku spíše určité komplikace, neboť nebyl stanoven organizační status, který by stanovoval pravidla pro nákup uměleckých děl. Tyto komplikace byly opět důsledkem národnostní rozepře, kdy německá strana

²⁶² Země dotovala práce na soupisu ročním příspěvkem ve výši 10 000 K. Práce na soupisu probíhaly současně i za podpory těch, kteří měli zájem na zinventarizování památek ve svém vlastnictví. Ve sledované době např. poskytl Mořic z Lobkowicz 5 000 K na soupis památek na svém zámku v Roudnici nad Labem. Další výzkumnou činnost prováděl zemský archiv. Mezi jeho aktivity patřil výzkum ve Vatikánu.

požadovala národnostní rozdělení galerie. K tomu nakonec došlo a prezidentem německé sekce se stal již několikrát zmíněný F. von Wieser a české K. Kramář.²⁶³

Celkově lze říct, že České království v rámci svých možností podporovalo rozvoj vědy, který probíhal v kontextu českých národních zájmů, přičemž prioritu měly humanitní oblasti, které byly z hlediska národních zájmů velice významné. Kulturní organizace českých Němců se vyvíjely souběžně, byly dotovány ze zemských prostředků, ale vývoj a podpora institucí a subjektů, které se zabývaly kulturním vývojem Českého království jako celku, měly v mnoha ohledech prioritu.

5.2.7 Zemské finance

Pro naznačení vývoje v této oblasti je třeba uvést základní údaje, které v první řadě představují položky příjmů a výdajů zemských rozpočtů. V roce 1901 dosáhly standardní příjmy Českého království 44 354 842 K a výdaje 50 869 170 K. Za účelem pokrytí schodku zmocnil zemský sněm zemský výbor, aby si vzal jménem země potřebný úvěr. Schodkem skončila i bilance zemských příjmů a výdajů v roce 1902. Příjmy činily 47 246 315 K a výdaje 51 814 327 K. Zemský sněm se zabýval problémem deficitu na konci roku 1901, kdy také projednával provizorium zemského rozpočtu. Zemský výbor opět obdržel zmocnění k pořízení úvěru ve výši 5 000 000 K. V roce 1903 dosáhly příjmy 55 152 677 K a výdaje 61 530 265 K. Zemský sněm se tentokrát usnesl na zmocnění zemského výboru k úvěru ve výši 6 000 000 K. V roce 1904 byly příjmy 59 096 345 K a výdaje 66 112 951 K. Deficit byl opět kryt půjčkou, kterou opatřil zemský výbor. Ta neměla ve sledované době mandát zemského sněmu a finanční prostředky, které získal zemský výbor od Zemské banky, měly charakter záloh.

Průběžný nárůst výdajů způsobovalo víc faktorů. Moment, který nešlo z krátkodobého hlediska ovlivnit, představovaly zemské závazky. Charakteristickou položku představovaly náklady na garance železnic nižšího řádu. V roce 1902 činily výdaje 2 462 000 K a v roce 1903 2 608 000 K. Podobný význam hrály ovšem výdaje na úrok a úmor zemského dluhu. Ty každý rok vzrůstaly a stále větší mírou zatěžovaly zemský rozpočet. V roce 1900 představovaly 2 294 232 K, ale v roce 1905 již částku 3 539 140 K. Průběžně narůstala také položka výdajů veřejného školství. Ani zde nemohla zemská správa situaci nijak ovlivnit; zemský fond v podstatě automaticky proplácel položky, které mu účtovaly orgány školské správy. Podstata jejich postupného nárůstu byla naznačena výše. Zde se situace zásadně změnila po přijetí zákona 16/1903 z. z. Výdaje na školství

²⁶³ Zpráva rozpočtové komise o vyřízení rozpočtu na rok 1902. NA, Zemský výbor, Karton 2051. *Hof- und Staats-Handbuch für das Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1903*, Vídeň 1903, s. 631.

vzrostly v tu chvíli skokově, a jestliže v roce 1902 činila potřeba národního školství 26 279 005 K, v roce 1904 již 37 908 020 K. Důležitou položku představovaly i investice a částky, které byly v podstatě důsledkem různých vstřícných kroků ve vztahu k nižším samosprávám nebo druhému národnímu celku. Velice významné byly např. v rámci zemědělství výdaje na meliorace a země přistoupila k účasti na finančně náročném vodohospodářském projektu. Situaci však ovlivňovaly i další momenty. V roce 1903 byla do rozpočtu vložena např. částka na nákup parních válců, která měla reálně obměkčit (neobměkčila) zástupce německé politiky, a česká strana zase i v době finanční nouze hodlala zahájit náročnou stavbu komplexu zemského blázince v Bohnicích, přičemž se předpokládalo, že výdaje na jeho výstavbu zatíží po dobu několika účetních let zemský rozpočet částkou okolo 1 mil. K.

Nejdůležitější zdroj příjmu představovala zemská přírážka k přímým státním daním (mimo osobní daň z příjmu), která byla určena sazbou 55 %. Její výnos byl ovšem závislý na vývoji hospodářství a ve sledované době kolísal. Jestliže v roce 1900 vynesla 36 176 106 K a v roce 1902 37 375 617 K, v roce 1904 pouze 35 936 589 K. Další dlouhodobý zdroj příjmu představovaly státní úděly, tj. podíl ze zisku státu z dávky z kořalky a z daně z příjmu, přičemž se jednalo vlastně o náhradu z toho, že země rezignuje na jejich výběr ve vlastní režii. Např. v roce 1902 dosáhla výše převodů 5 689 852 K. I tento zdroj příjmů mohl v důsledku hospodářského vývoje kolísat. V roce 1903 se k příjmům zemského rozpočtu připojila zemská dávka ze spotřeby piva. V roce 1904 dosáhl její výnos 11 812 852 K.²⁶⁴

Celkově byla s problematikou zemských financí spojena řada důležitých otázek. Představitelé orgánů zemské správy si byli vědomi toho, jak je situace vážná. Zemský výbor dostával každý rok pokyny, aby jednal s c. k. vládou ve věci zavedení dalších dávek a většího zdanění tak, aby se problém každoročních deficitů odstranil. Situace však měla více rozměrů a zavedení každého dalšího myslitelného zdroje příjmů představovalo ve více ohledech mimořádně významné politikum. Např. záměr zavést zemskou dávku z piva vyvolal emoce ve více směrech. Charakteristická byla určitá nepřízeň vlády, která byla patrná i v dalších případech. Současně však bylo zřejmé i negativní stanovisko zainteresovaných kruhů. Proti dávce z piva se bouřili jak jeho výrobci, tak prodejci a před jejím zavedením varovali na základě desítek petic. I v tomto ohledu lze pochopit poznámku v zprávě rozpočtové komise, že dávka z piva je *podnikem zdařilým*, neboť původně nebylo vyloučené,

²⁶⁴ K rozpočtům také F. X. Hodáč: **HODÁČ, F. X.** *Zemská hospodářství království a zemí na říšské radě zastoupených*. Brno: Mor. odbor nár. rady čes., 1912.

že jednotlivé subjekty se budou snažit vyhnout jejímu placení.²⁶⁵ Samotná dávka byla zavedena na základě zákona 17/1903 z. z. Zdanění podléhalo veškeré pivo, které bylo spotřebováno v Království českém. Daňovým poplatníkem byl jeho konzument a plátcem finální distributor, tj. obvykle provozovatel hospody nebo při dovozu skladiště, a výše dávky byla stanovena sazbou 1 K 70 h z hl piva. Později se ukázalo jako mimořádně nešťastné, že platnost tohoto zákona byla omezená, přičemž začínala 1. 3. 1903 a končila 31. 12. 1909.

Z pohledu české politiky (v roce 1901 ovšem i německé) bylo zavedení zemské dávky ze spotřeby piva určitým zklamáním, neboť existovala všeobecná shoda o tom, že její sazba by měla být minimálně ve výši 2 K z hl piva. V tomto ohledu se nabízí otázka, jak by probíhal vývoj deficitu veřejných financí Českého království ve sledované době v případě, že by se podařilo zvýšit některé zdroje příjmu (deficit obnášel v roce 1902 4 568 021 K, v roce 1903 6 377 528 K a v roce 1904 7 025 614 K). První moment představuje možnost, že by byla zemská dávka z piva zavedena v původně zamýšlené výši, tj. 2 K z hl piva. V tom případě by byl její výnos cca 13,9 mil. K, zatímco ve skutečnosti dosáhl pouze 11,8 mil. K. Její výnos by nejenom s rezervou pokryl zvýšené výdaje národního školství (v roce 1904 byly ve srovnání s rokem 1902 vyšší – 11,63 mil. K a v roce 1905 – 13,29 mil. K), ale také by zpomalil zadlužování. Na druhé straně by však zadlužování nezastavil. K odstranění deficitu by bylo třeba například ještě zvýšení zemské přírážky na 65 %, které by znamenalo ve srovnání s rokem 1902 příjem ve výši 44,17 mil. K.

Celkově lze říct, že v rámci stávajícího principu bylo technicky možné nalézt příjmy, které by stačily k odstranění zemského deficitu. Zvýšení zemské přírážky na 65 % by však již bylo mimořádně citlivé a příslušné subjekty i v tomto smyslu tak situaci hodnotily. Zvýšení příjmu však znamenalo i politickou otázku, přičemž zásadní roli hrál vztah vlády a zemské politiky, tj. v tomto případě její české části. Svoji roli však hrála i strana výdajů, která se stále zvětšovala. Zařazení některých položek do zemských rozpočtů bylo skutečně v rámci základních čísel nešťastné. Současně však mělo logiku z hlediska každodenního vývoje politické situace. V tomto ohledu je možné říct, že období 1901–1904 znamenalo samostatnou periodu, v které se rozhodovalo, jakým směrem se bude otázka zemských financí vyvíjet. V dalších letech začaly výdaje zemského fondu znovu narůstat, přičemž se do značné míry jednalo o důsledky předchozího vývoje.

²⁶⁵ Zpráva, která byla podkladem pro jednání o rozpočtu na rok 1903, byla sestavena v druhé polovině tohoto roku, což nebylo vzhledem k vývoji nic neobvyklého. *Zpráva rozpočtové komise o rozpočtu na rok 1903*, s. 4. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1903. Praha, 1904, s. 23–27.

6. Vývoj v letech 1905–1908

K dalším jednáním zemského sněmu, a tím i k další etapě zemské politiky došlo v roce 1905. Otevření sněmu v roce 1905 mělo více dimenzí a nespočívalo v pouhém pokračování v přerušeném vývoji. Charakteristické bylo očekávání, že dojde k posunu v česko-německých sporech, ale předpokládalo se i další vývoj investic za spoluúčasti země, které mezitím v důsledku odporu německé strany získávaly výrazné zpoždění.

Cesta k otevření zemského sněmu však vůbec nebyla jednoduchá a byla důsledkem logiky delšího předchozího vývoje. V tomto ohledu je třeba se vrátit o něco zpět a znovu nastínit některé souvislosti vývoje. Důležitý moment představovaly poslední pokusy o vyvolání jednání o národnostním vyrovnání. V roce 1902 se o to pokusil tehdejší premiér Körber, který sledoval starší vládní praxi. Tyto sondáže a jednání byly vedeny na konci roku a měly přímý vliv na vývoj zemské politiky v Čechách. Oficiálně se stavěl do role prostředníka, který pouze technicky zajistí jednání obou sporných stran. V kontrastu s tím ovšem předkládal např. návrhy na řešení jazykové otázky u státních úřadů. K jednáním je třeba dodat především to, že oficiálně se jednalo pouze o zveřejnění stanovisek obou stran. Na německé straně se prezentoval požadavek zavedení německého jazyka jako státní řeči Předlitavska, který byl deklarován jako *condicio sine qua non*. Vedle toho však vynikal zájem na zřízení krajů jako nové úrovně jak v rámci samosprávy, tak státní správy. Němečtí politici tím zdůrazňovali zájem na rozhraničení korunní země a naznačovali, že se tím vyřeší i otázka používání jazyka u orgánů státní správy a samosprávy. Jestliže by vzniklo německé uzavřené území s německým jazykem, mohla by vzniknout podobná oblast, kde by se používala čeština. Němci chtěli v tomto ohledu z větší části odstranit i již několikrát zmiňovaná tzv. Stremayrova jazyková nařízení, která je dlouhodobě obtěžovala. Na české národní straně, která byla formována hlavně politikou mladočeské strany, se uváděly úplně jiné představy. Základem byl všeobecný požadavek češtiny jako druhého úředního jazyka státních orgánů v celých Čechách bez rozdílu a pouze jako dílčí věc této priority zásada uchování Stremayrových nařízení. Česká politika se a priori nebránila jednání o reformě veřejné správy např. ve smyslu německých požadavků, ale zase zdůrazňovala, že se to dá řešit až po generální úpravě jazykové otázky. Na německém rozhraničování se opět otevírala problematika českých menšin v pohraničí. Národní listy, které byly velice emotivní, permanentně připomínaly, jak by to dopadlo s českou menšinou v Sudetech, přičemž jednou mluvily o 500 000 a jindy o 600 000 tamních obyvatel české národnosti. To bylo v podstatě druhé jádro české národní argumentace. Vedle státního práva a dalších historických ohledů tak zde stála zcela praktická námitka, že české a německé oblasti, a to nejenom v Českém království, prostě rozdělit nelze. Nelze vytvářet uzavřené jazykové oblasti, jednojazyčné státní úřady apod.,

protože výkon veřejné správy, má-li být kvalitní a národnostně nestranný, musí být multifunkční a jednotný.²⁶⁶

Každodennost menšin byla stále předním zájmem českého tisku, který informoval veřejnost o jednotlivých potížích českého obyvatelstva v německých oblastech. Jen v době zmíněných jednání byla aktuální otázka národně českých úředníků ve státní správě nebo otázka menšinového školství. V prvním případě se referovalo o protičeské demonstraci v Litoměřicích, kterou svolal pokrokový poslanec A. Funke. Jejím zájmem byly výhrady proti přítomnosti českých úředníků v německých oblastech, čemuž autor článku v Národních listech oponoval výčtem velikosti českým menšin v jednotlivých soudních okresech v obvodu litoměřického krajského soudu a dokazoval, jak malý počet českých úředníků v příslušném poměru se stará o zájmy těchto obyvatel. Současně se diskutovalo i o situaci na Teplicku a Mostecku, což mělo základ v tom, že na zmíněné demonstraci promluvili i němečtí poslanci z těchto oblastí. A. Funke byl zmiňován jako „miláček Körbera“, čímž se měla zpochybnit vládou deklarovaná nestrannost premiéra, a současně se znovu mluvilo o závislosti politiky německých pokrokářů na všenněmcích. O menšinovém školství se mluvilo v tuto chvíli hlavně v souvislosti s tím, že kraje by se podle německých představ staraly i o školství, a český tisk dokládal, jak by to dopadlo. Zmiňoval jednak početní poměr českých a německých škol v zastupitelských okresech s německou správou k počtu obyvatel obou národností. Časté byly i odkazy na to, jaké trápení má české školství např. v německých okresech ve Slezsku. S kritikou německého odporu k menšinovému školství souvisel i obecný vztah menšin k německým samosprávám, respektive nesoulad mezi počtem obyvatel a přístupem k výkonu samosprávy. Již jen z jednotlivých a poměrně běžných článků vyplývá, že vůbec nebyl ojedinělý případ Českých Budějovic a že míst, kde byla česká většina, ale jednoznačně německá správa, bylo víc.²⁶⁷

Jestliže ještě v roce 1903 dokázali jak čeští, tak němečtí politici k sobě najít přes tuto každodennost cestu, v roce 1904 se to v podstatě již nezdařilo a úspěchy slavil radikální přístup. Zemský sněm se sice sešel, ale Němci ho trvale blokovali. Vyřazení zemského sněmu mělo ovšem širší pozadí, které opět souviselo s propojeností zemských a říšských záležitostí. Na jedné straně stála německá obstrukce na zemském sněmu. Její původní motivace v roce 1903 se spojovala s projednáváním

²⁶⁶ Význam krajů jako územně správních celků státní správy a samosprávy pro Němce zdůrazňuje L. Velek a uvádí, že jejich princip odpovídal českým snahám posílit autoritu Českého království. **VELEK, L.** *Rozvíjení české samosprávy jako náhrady neexistujícího státu a předstupně státní samostatnosti*. In: **FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J.** (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 146–151. *Národní listy*, 11. 9. 1902, č. 250, s. 1. *Národní listy*, 2. 12. 1902, č. 331, s. 1–2. *Národní listy*, 7. 12. 1902, č. 336, s. 1–2. *Národní listy*, 18. 12. 1902, č. 346, s. 1.

²⁶⁷ Tisk připomínal např. většinu českého obyvatelstva, která však je vlastně menšinou, v Lomu (Bruch-Podkrušnohoří). Problematika českých menšinových škol v německých oblastech se připomínala průběžně. Jako stěžejní téma ji prezentoval např. K. Kramář v krátkém textu z roku 1909, kde definoval hlavní problémy soužití Čechů a Němců. *Národní listy*, 11. 11. 1902, č. 310, s. 1. *Národní listy*, 2. 12. 1902, č. 331, s. 1. **KRAMÁŘ, K.** *Offenes Schreiben an den Herrn Geheimrat Prof. Dr. Adolf Wagner in Berlin*. Praha: Verlag der Zeitschrift Union, 1909.

návrhu zemského zákona, kterým by se novelizovaly volební řády do obcí. To byla situace, v které se cítila německá strana ohrožená. Současně se uváděly i další důvody a problém novelizace volebního řádu se interpretoval spíše jako zástupný. Jeden z nich představovalo dělení dvou obcí v soudním okrese Český Krumlov. První z obcí měla německou samosprávu a vydělit se chtěli Češi a druhá českou a odejít chtěli Němci. Zemský výbor Království českého doporučil rozdělení obou obcí a místodržitelství pouze české. O situaci měl rozhodnout zemský sněm, takže bylo zřejmé, že se blíží další citlivá kauza. Po „vítězném“ završení obstrukce sestavili svolání a manifest ke svým voličům všenněmci. V něm označili uzavření sněmu za veliké německé vítězství a odrazení českého nepřátelství. Jako českou agresi chápali především vytěšňování německých úředníků ze zemské správy a nespravedlivé rozdělování zemských prostředků. V tomto ohledu bylo zajímavých několik detailů. Znovu se požadovalo rozdělení rozpočtu a všenněmci uváděli, že výnos daní v německých a českých okresech je v poměru 67:33. Český tisk si rychle povšiml skutečnosti, že prohlášení všenněmců vůbec nezmínilo dříve uvedené důvody obstrukce, tj. novelu volebního řádu a problémy v okrese Český Krumlov.²⁶⁸

Celkové hodnocení německé obstrukce na zemském sněmu v roce 1903 se blížilo k pojetí, že ji zahájilo několik radikálů, kteří posléze strhli zbytek. Mezi nimi figurovali poslanci Bachmann, Grössl a Glöckner, což byli představitelé pokrokářů. Všenněmci se připojili sice rychle, ale až posléze. Důležité však i bylo celkové pozadí situace. Charakteristický byl ostrý protivládní postoj českých stran v poslanecké sněmovně říšské rady, který mohl mít důsledek v nevstřícném postoji premiéra k zájmu české politiky na jednání zemského sněmu.²⁶⁹

Česká politická scéna byla z přerušení jednání zoufalá a zdůrazňovala škody, které tím utrpí nejenom Češi, ale i obyčejní Němci: „*Zdali je to vítězství [německé], jest otázkou, k níž kladně sotva může odpovědět voličstvo německé, jehož zájmy jsou zmarem tohoto jednání stejně poškozeny jako zájmy voličstva českého.*“ Na německou obstrukci na zemském sněmu odpovídala česká strana další obstrukcí v poslanecké sněmovně říšské rady. Vyhrocování českého přístupu bylo dlouhodobé

²⁶⁸ Problematiku dělení obcí v soudním okrese Český Krumlov charakterizovala opět situace, kdy české a německé obyvatelstvo žilo skoro zcela odděleně. Smíšený byl především Český Krumlov, kde poměr Němců a Čechů v roce 1900 obnášel cca 7 300:1 300 lidí. Rauchberg jinak jmenuje pouze jednu další smíšenou lokalitu, tj. patrně tu česko-německou. **RAUCHBERG, H.** *Der nationale Besitzstand in Böhmen. Band II.* Lipsko: Duncker & Humblot, 1905, s. 23.

²⁶⁹ Český tisk také konstatoval, že postup radikálů se většinou „rozumných“ německých poslanců nelíbil, ale ti znovu nevěděli, jak z ošemetné situace vyjít se ctí. Adolf Bachmann byl ve sledované době zemským poslancem za volební okres městských obcí Trutnov. Mimo jiné byl profesorem rakouských dějin na německé Karlo-Ferdinandově univerzitě. Česká strana ho na základě dlouhodobých zkušeností vnímala více než negativně. K. Kramář o něm napsal, že je to „*pověstný německý štváč typem nejodpornějšího, totiž chladného a vypočítavého šosáckého profesora*“. Bachmann byl jistě mistrem radikalismu, ale vedle toho měl problémy, které byly pro politiku v Čechách typické. O „svůj volební okres“ se totiž musel dlouhodobě přetahovat s další radikálem, kterým byl samotný K. H. Wolf. *Národní listy*, 6. 11. 1903, č. 303, s. 1. **KRAMÁŘ, K., TOBOLKA, Z. V.** *Česká politika. Díl třetí.* Praha: Jan Laichter, 1909, s. 690.

a souviselo se sílící nedůvěrou k osobě premiéra Körbera. Již v době obstrukce Němců na zemském sněmu se zdůrazňovalo, že šéf kabinetu obstrukci nejen nezdolal, ale že ji také průběžně podporoval, a v tisku se objevovaly vtipné články, které nazývaly Körbera obstrukčním premiérem. K tíži se mu v českém prostředí přičetlo např. i to, že zemský sněm jenom neodročil, ale přímo uzavřel.²⁷⁰ Vláda se v tomto ohledu dostávala v roce 1904 do trvalého tlaku a nebyla schopná v říšské radě vyřizovat předlohy, které byly mandátem pro nejběžnější chod státní správy. V prostředí české odborné literatury se znovu vyjadřovalo přesvědčení, že premiér nesvolává Zemský sněm Království českého úmyslně a podmiňuje ho ukončením českých protestů ve Vídni. Körber také otevřeně zdůrazňoval, že je třeba alespoň částečně vyřídit státní záležitosti a pak se uvidí co dál. Byla to podobná situace jako v letech 1902–1903, s kterou se setkala nejen česká, ale i německá zemská politika v případě zemské dávky ze spotřeby piva.

Důvodů, proč se měla v roce 1905 situace alespoň částečně změnit, bylo víc. Starší a klasický přístup prezentuje O. Urban, který dává vývoj do souvislosti s vzestupem levicových sil, které nacházely vzor ve vývoji v Rusku. Od jara 1905 docházelo i v Předlitavských oblastech k aktivaci agitace sociální demokracie, která požadovala zavedení všeobecného, rovného a tajného volebního práva v zásadě do všech zastupitelských sborů. Situace kulminovala nejenom v Čechách na podzim. Vzestup síly levice měl přimět občanské („buržoazní“) strany k částečné revizi jejich původního postoje a umožnit alespoň nějaký vývoj. O. Urban zmiňuje i další důsledky této situace jako např. změnu v organizaci činnosti jednotlivých českých občanských stran a mezi nimi především agrárníků. V tomto případě se jedná o pojetí, které bylo poplatné době, v které Urbanovy práce vznikaly, ale autor je vedle své hlavní práce *Česká společnost 1848–1918* zopakoval i ve svých statích v řadě *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*.²⁷¹ Veliký význam měla i změna v pojetí celostátní politiky. Poté, co odstoupil JUDr. Ernst von Körber, se stal premiérem Paul Gautsch von Frankenfurth. Znovu se opakoval moment, že nastoupil nový premiér, který měl takřikajíc čistý a uklizený stůl a který mohl po nějaký čas požívat všeobecnou důvěru. Nemuselo znovu jít o to, co nový šéf kabinetu chtěl nebo zamýšlel, ale o to, jak byl vnímán. Jeho postoje mohli předáci jednotlivých stran vykládat pozitivně bez ohledu na to, že stáli na různých stranách, a po určitou dobu také bez obav, že to bude mít negativní vliv vzhledem k masové politice. Z pohledu česko-

²⁷⁰ *Národní politika*, 10. 11. 1903, č. 307, s. 1.

²⁷¹ Změny v agrární straně charakterizovala výměna v čele strany, respektive potlačení jejího honoračního charakteru. K. Práška nahradil A. Švehla. Strana se dále profilovala především stavovsky a deklarovala vstřícný postoj ke všem jednotlivcům činným v zemědělství bez ohledu na jejich sociální situaci. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982, s. 518–526.

německého sporu tak vznikala prostor pro určité příměří na obou frontách. Jak na říšské radě, tak v zemském sněmu.²⁷²

Jednoznačné jsou však i další vlivy, často hospodářské povahy, přičemž již ve své době český tisk nepokrytě konstatoval, že blokací Zemského sněmu Království českého si působí německá politika výrazné hospodářské potíže. S absencí zemské správy se zastavovaly velké investice např. do meliorací, ale do určitých problémů se dostávaly i jednotlivé etapy regulací a kanalizací řek v Čechách podle zákona 66/1901 ř. z., respektive zemského zákona 31/1903. Potíže však měly i starší projekty kanalizace Vltavy a Labe. Formálně byl problém charakteristický. Jednotlivé projekty podražovaly na vícenákladech anebo existoval zásadní rozpor mezi projektantem, kterým byl např. v případě menších toků místní zájemce, a státem nebo zemí. Opět se jednalo o výrazně odlišné představy o tom, co má příslušné dílo stát, takže bylo nutné znovu projednat situaci, tj. způsob kofinancování atd. V roce 1905 byl aktuální zejména případ investic do kanalizace Labe v dráze Mělník–Ústí nad Labem. Podstatná část finančních prostředků měla směřovat do německých oblastí. Vláda určila v předjednáních předlohu o této problematice jako jednu z důležitých materií, které měl zemský sněm projednávat. Toho si znovu všiml český tisk a naznačoval, že vzhledem k objemu investic, tj. jen v tomto případě částce přesahující 6 mil. K, by německá politika v Čechách opravdu nemusela váhat. Němečtí radikálové museli zvážit i další okolnosti. V roce 1904 postihly Čechy, tj. také německé oblasti četné přírodní katastrofy. Opět to byla celá škála problémů, počínaje mrazy přes průtrže mračen, sucha, krupobití až po hraboše. V důsledku toho vznikaly především zemědělskému obyvatelstvu velké škody. V roce 1903 se odhadovaly škody v Čechách na 64 mil. korun a v roce 1904 dokonce na 250 mil. korun. Již v roce 1903 se zemský sněm zabýval možností provedení nouzové akce. V roce 1904 se však v důsledku německé obstrukce sněm nesešel a postiženým pomáhal především stát. Jedním z jeho opatření byly odpisy státních daní, tj. zde především pozemkové daně. To mělo sice blahodárný vliv pro postižené, ale vedlo to k potížím místních samospráv. Místní obce musely samy o sobě čelit nižšímu výnosu obecních dávek v rámci potíží, které vyplývaly z důsledků katastrof, ale současně přicházely také o výnos z přírážek ke státním daním, které nebylo možné v případě absence říšské daně (odpisované) vybírat. Jednotlivá menší města a venkovské obce proto rychle zabředávaly do dalších problémů a potřebovaly pomoc.

²⁷² Na české straně se například oceňoval jeho přístup z konce 19. století, kdy byl ministrem. K. Kramář ho s odstupem několika let hodnotil také velice pozitivně. Gautsch se poměrně otevřeně a pro českou stranu pozitivně vyslovil ve věci zřízení české univerzity na Moravě. Současně zdůrazňoval pozitivní postoj k zavádění češtiny jako úřední řeči úřadů v Čechách. Česká strana v tomto ohledu opakovaně podotýkala, že na základě mandátu ústavních zákonů je užívání českého jazyka jako úřední řeči logické. Již obligátní nástroj představovalo navýšení státních dotací pro univerzity, respektive vysoká učení technická a zdravotnická zařízení v Čechách a na Moravě. Mladočeská politika naopak respektovala potřebu alespoň částečného vyřízení státního rozpočtu. Důležitý byl i její přístup ve věci celní politiky mocnářství v době provizoria vztahu s Uherskem. **KRAMÁŘ, K., TOBOLKA, Z. V. Česká politika. Díl třetí.** Praha: Jan Laichter, 1909, s. 704–708.

Zde se znovu nabízela možnost nouzové půjčky ze strany země na pomoc postiženým, ale ta potřebovala mandát zemského sněmu. V tomto ohledu je nutné dodat, že právě venkovské oblasti byly často doménou německých radikálů a jejich představitelé, kteří většinou pocházeli z řad představitelů místních samospráv, museli rozvážit, kterým směrem se vydají. Zdali cestou obstrukce a národní politiky, nebo alespoň určité spolupráce s českou politikou s participací na zemské politice ve všech hospodářských a sociálních oblastech.²⁷³

O situaci nebylo rozhodnuto ani v předvečer otevření zemského sněmu. Podstatná část německé politiky naznačovala zájem o umožnění jeho jednání, ale mnozí byli stále proti. Většina zájemců o pokračování obstrukce a znemožnění jednání sněmu pocházela z řad všenněmců, ale existovaly výjimky na obou stranách. Nejprve se sešly špičky německých stran, které měly na jednání sněmu zájem. Byli to pokrokoví poslanci Pergelt a přisedící zemského výboru Eppinger, důležitý politik lidové strany H. Prade, ale i představitel radikálů R. Pacher. Ti se shodli, že se pokusí přesvědčit své kolegy o částečném opuštění obstrukce. Potom následovalo jednání pléna německých zemských poslanců. Radikálové prý byli stále z větší části pro další obstrukci, přičemž požadovali hlasování podle jmen. To bylo mezi ostatními německými politiky nežádané, neboť by bylo zřejmé, jak kdo hlasoval, a ti, kteří by byli pro jednání, by mohli být obviňováni z národní vlačnosti nebo přímo zrady. Proti zprůchodnění zemského sněmu se však otevřeně postavili i někteří představitelé pokrokářů. Podle Národních listů se jednalo o univerzitního profesora Bachmanna, poslance Malyho a smíchovského podnikatele A. Richtera. Nakonec proběhlo hlasování, kde se němečtí poslanci usnesli, že jednání sněmu umožní a nechají procházet hospodářské předlohy, nouzovou akci a rozpočet.²⁷⁴

6.1 Předvečer jednání zemského sněmu, postavení jednotlivých českých stran

Možnosti, kam by mohla směřovat jednání zemského sněmu, byly poměrně zřejmé a všeobecně se vědělo, že jsou předmětem důvěrných jednání. Na veřejnost pronikaly diskuse o hospodářské problematice. Tisk častěji citoval možnost dalšího projednávání investic do vodních děl a aktuální byla otázka zemského rozpočtu. V tomto ohledu nešlo pouze o rozpočet na rok 1905, ale bylo třeba i uzavřít účetní rok 1904. Veliký význam měla otázka úvěrování, deficit zemského rozpočtu na tento

²⁷³ Rozsah škod v letech 1903 a 1904 cituje O. Frankenberger: **FRANKENBERGER, O., KUBÍČEK, J. O.** *Antonín Švehla v dějinách Československé strany agrární*. Praha: Novina, 1931. Problém s odpisy daní zmínil ve svém sněmovním návrhu, který podal na zasedání sněmu 5. 6. 1905, poslanec Kovařík. NA, Český zemský sněm, Kniha 203. Výhody jednání zemského sněmu pro německou stranu zdůrazňovaly s určitou ironií, ale i s logikou Národní listy: *Národní listy*, 18. 5. 1905, č. 135, s.1.

²⁷⁴ O komplikacích během jednání svědčí například skutečnost, že ani pokrokáři se nedokázali do zahájení schůze všech německých poslanců dohodnout na jednotném postupu. V této straně tedy posléze každý jednal dle svého uvážení. *Bohemia*, 18. 5. 1905, č. 135, s. 1. *Národní listy*, 18. 5. 1905, č. 135, s. 1–2.

účetní rok nekryly řádné úvěry, ale pouze zálohy, které poskytla zemskému výboru Zemská banka Království českého. Rozpočet na rok 1904 také sněm neprojednával a příslušné výdaje měly pouze provizorní charakter. Na rok 1905 se přitom předpokládal ještě větší schodek než v roce 1904. Další otázku, která již byla zmíněna, představovalo odstraňování následků živelných pohrom z předcházejících let.

Aktualitu získávala otázka volební reformy. I mezi širší veřejností panovalo přesvědčení o tom, že v úvahu přichází zejména zřízení IV. (respektive V.) všeobecné volební kurie. IV. volební kurie představovala řešení, s kterým již delší dobu počítala německá strana, respektive měla zájem jít tímto směrem. Tomuto řešení se nebránila ani c. k. vláda a důležité bylo, jak se situace vyvine v českém táboře. Mezi českou veřejností jednoznačně dominoval zájem na zavedení všeobecného volebního práva. Byl to požadavek, který tlumočila jak sociální demokracie, tak národně radikální strany. Stále menší problém s ním měli i agráři a mladočeši. V kuloárech však bylo zřejmé, že by se česká politika nebránila právě ani zavedení IV. kurie. Veřejnosti by ji prezentovala jako přechodné opatření. Všeobecně se také konstatovalo, že jestliže se sněm sejde, bude obsah jeho jednání především předmětem důvěrnějších porad předáků obou národních táborů a aristokracie v čele se zemským maršálkem. Národní listy komentovaly situaci následujícím způsobem: „*Politika se nedělá v zemském sněmu, ale v pracovně pana maršálka, kde se také budou rozdílet výslužky.*“²⁷⁵

Další otázku představovala problematika, jak se v politické situaci orientovaly jednotlivé strany. Nejvýznamnější politickou silou na české straně byla stále Národní strana svobodomyslná. Jejím největším konkurentem byla, tj. ve venkovském prostředí, především agrární strana. V mladočeském prostředí bylo již více než zřejmé, že bude nutné rezignovat na univerzální charakter strany jako jediného ochránce českých národních zájmů. O to hořší byly ohlasy, které stávající vývoj komentovaly. Agrárikům se vyčítalo, že boří národní jednotu, a byla snaha je očernit, že pomáhají šlechtě. To byl moment, který měl jednak navozovat stálost mladočeského radikalismu a dále alespoň částečně poškodit nebezpečného konkurenta. Kritika směřovala hlavně k osobě agrárního politika K. Práška, o kterém se tvrdilo, že je pomocníkem prince Schwarzenberka a celá agrární strana je vlastně pouze pomocným sborem velkostatkářské kurie. Podobná argumentace byla patrná již v době voleb a je zřejmé, že užívání negativního hodnocení šlechty patřilo k oblíbeným postupům radikálnějšího tisku. Stále důležitější součástí koncepce mladočeské strany, respektive jejích elit byla možnost dohody se státem a celkové řešení poměrů nejen v Čechách, ale v celé habsburské říši. Ukázkou tohoto přístupu byl projev, který učinil dříve, v době nešťastného ukončení jednání Zemského sněmu Království českého v roce 1903, Karel Kramář. Kramář byl jednak politik, jehož význam ve sledované době průběžně stoupal, a jednak se nebál

²⁷⁵ *Národní listy*, 19. 5. 1905, č. 136, s. 1.

vyslovit názor, který mohl být předmětem ostré kritiky. Jeho řeč byla tvrdou kritikou tehdejšího premiéra Körbera. Vinil ho z toho, že při jednání o vyrovnání ustupuje Maďarům a že v podstatě schvaluje možnost pouhé personální unie s Uherskem. V dalších ohledech poukazoval, že Körberova politika vede k rozdělení Čech a k celní unii s Německou říší. Celkově zdůraznil, že tento přístup je zájmem předlitavských Němců a směřuje nejen proti základním představám české společnosti, ale i státu. Český politik tak vystupoval jako rozhodný obhájce státní myšlenky a existence habsburské říše. Obecně se jednalo pouze o jeden z mnoha projevů, který měl naznačit, že česká strana se chce se státem dohodnout a není a priori nepřátelská.²⁷⁶

Významný problém představovala otázka volební reformy. Různá literatura zdůrazňuje, že Národní strana svobodomyšlná měla s všeobecným volebním právem problém a že jí např. ze stavovských důvodů nevyhovovalo. Její součástí také ovšem byla jak radikální minulost, tak přítomnost, která k zavedení co nejširšího zastoupení mas v jednotlivých zastupitelských sborech přímo vybízela. V předvečer jednání zemského sněmu v roce 1905 byly podle mého názoru aktuální obě možnosti. Preference zavedení IV. volební kurie byla hlavně součástí dosažení širší dohody s Němci. Rub tohoto postupu představovala možnost negativního vývoje veřejného mínění. Situace se nakonec vyvíjela tak, že se mladočeši zavedení všeobecného a rovného práva nejen nebránili, ale i přes možné nevýhody se s ním ztotožnili.

Druhým významným hráčem na národně české straně zemské politiky byla agrární strana. Charakteristické bylo, že se jednalo o subjekt, který se rychle vyvíjel. Ve sledované době již nějakou dobu oslaboval vliv venkovské honorace a občanských velkostatkářů/zemědělských podnikatelů a těžiště vývoje strany se přesouvalo ke středním vrstvám, majetkově průměrným statkářům a lokálním venkovským elitám. S postojem a chováním starších lídrů souvisela kritika radikálního tisku, která poukazovala na kontakty se šlechtickým prostředím, ke kterému chovali čeští radikálové dlouhodobé antipatie. Od počátku roku 1905 hrál v rámci agrární strany stále významnější roli Antonín Švehla. K jeho představám je možné dodat, že stavěl na propojenosti všech venkovských vrstev a zdůrazňoval jejich jednotný zájem. Venkovská společnost měla zahrnovat jak ty nejchudší, tak ty nejbohatší a i venkovskou inteligenci. Síla strany měla spočívat na

²⁷⁶ K. Kramář se s velikou razancí prosazoval především v rámci mladočeské politiky ve Vídni. Velikou výhodou mu byly dokonalé jazykové znalosti a finanční zázemí. I díky tomu získal určité konexe na prostředí spojené se zahraniční politikou habsburské říše. Jeho protivníci mu vytýkali nejenom kladný a opakovaně prezentovaný postoj k dynastii, ale právě i to, že k politice přistupoval nejen z pohledu národně českých zájmů, ale i z perspektivy státu. Tuto kritiku umocňovala také skutečnost, že Kramář rozhodoval řadu věcí sám a opomíjel stanovisko vedení. Ve sledované době již spolu s B. Pacákem patřil k rozhodujícím politikům strany v poslanecké sněmovně. Z hlediska pojetí této práce je postava K. Kramáře zásadní. Kromě toho, že se postupně stával vůdčí osobou Národní strany svobodomyšlné, má jeho činnost veliký význam i z hlediska metodologie a jeho texty v tisku nebo zásadní účast na třetím dílu České politiky Z. V. Tobolky jsou velice přínosné. **VELEK, L.** *Karel Kramář a Národní strana svobodomyšlná (mladočeši) 1890–1914*. In: **BÍLEK, J., VELEK, L.** (eds.). *Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2009, s. 124–130. K řeči Kramáře: *Národní listy*, 6. 11. 1903, č. 303, s. 1–3. *Národní listy*, 19. 5. 1905, č. 136, s. 1–2.

detailní a důsledné organizaci a mravenčí práci s jednotlivci. S aristokracií měla agrární strana ovšem více třecích ploch a postupně vzrůstal její zájem o přerozdělení deskového majetku.

Vzhledem k mladočechům se zdůrazňoval kritický postoj a v otázkách vysoké politiky se poukazovalo na oportunismus a nedůslednost národnostního radikalismu. Agrární strana se současně stále chápala jako radikální strana. Ve skutečnosti spočíval rozpor mezi oběma největšími českými stranickými subjekty v rozdílném pohledu na řadu praktických otázek, které byly většinou hospodářské povahy a vycházely z potřeb zemědělského prostředí. Jejich obsah byl již naznačen v rámci nároku na zemskou správu v oblasti zemědělství a další budou uvedeny dále. S ohledem na tematiku úpravy volebního řádu do Zemského sněmu Království českého je třeba podotknout, že nový směr agrární scény se nebál demokratizace a nespatořoval v ní např. hrozbu vzestupu sociální demokracie na venkově. Demokratizace naopak vycházela vstříc představám nižších venkovských vrstev a nastupující agrární elity věřily, že se jim podaří své okolí zorganizovat natolik, že jakoukoli možnost socializace vyloučí. Od voleb do zemského sněmu síla agrární strany průběžně vzrůstala. Její představitelé získávali při doplňovacích volbách jeden dříve mladočeský venkovský mandát za druhým. Podobný vývoj probíhal při doplňovacích volbách do poslanecké sněmovny říšské rady. Praxi, které museli běžně čelit mladočeští politici, naznačuje např. odpor místních elit proti činnosti mladočeského politika Pacáka v roce 1903. JUDr. Bedřich Pacák opakovaně získal mandát zemského poslance v kurii venkovských obcí Kutná Hora-Čáslav a ve stejné oblasti držel i říšský mandát, v Kutné Hoře současně vykonával praxi advokáta a v mladočeské straně patřil k umírněnému křídlu. Po uzavření zemského sněmu začali proti jeho činnosti agitovat aktivisté agrární strany v jednotlivých obcích, kteří svolávali četné schůze a pokoušeli se ho u venkovských voličů kompromitovat, takže se proti němu zdvihala vlna odporu. Konkrétně zdůrazňovali, že zastupuje sílu, která nepřeje zájmům venkova, a že se přímo podílí na neradikální politice.²⁷⁷

6.1.1 Nároky na zemskou správu – obecní a okresní záležitosti

Nároky vůči veřejné správě představují ústřední tematiku mé práce, přičemž na tomto místě uvedu jejich druhý soubor, který shrnuje představy z let 1905–1908. Na prvním místě nastíním vývoj v oblasti agendy obcí a okresů.

Jako první soubor nároků v této oblasti bych zmínil zájmy o dělení územně správních celků. Podobně jako v etapě v letech 1902–1904 představovaly některé z nich vyjádření lokálních zájmů,

²⁷⁷ K agrární straně znovu O. Frankenberger. Přestože jeho práce vznikla s delším časovým odstupem a ve zcela jiném prostředí, dobře vystihuje některé momenty. **FRANKENBERGER, O., KUBÍČEK, J. O.** *Antonín Švehla v dějinách Československé strany agrární*. Praha: Novina, 1931, s. 136–145.

ale další získávaly národnostní charakter a představovaly významné politikum. Do první skupiny patřil v německých oblastech Čech požadavek na oddělení Vejprt a Přísečnice do různých zastupitelských okresů a znovu se prezentoval starší požadavek na změnu hranic územně správních celků v okolí Mariánských Lázní. Ve vztahu k českému prostředí se dlouhodoběji uvažovalo o zřízení samostatného soudního okresu v Hostomicích. Jeho zřízení předpokládalo rozdělení správního obvodu soudního okresu v Hořovicích. Na zřízení nového soudního okresu měli zájem především obyvatelé obcí v blízkosti Hostomic. Představitelům některých obcí však toto řešení nevyhovovalo a vznikaly petice, které tuto možnost důrazně odmítaly. Podobné rozpory nebyly výjimečné a již v předcházejícím textu jsem uvedl podobný případ z německých oblastí Čech. Celkově se jednalo o to, že rozlišit spádové oblasti jednotlivých, v tomto případě místních center bylo složité a citlivé. To, co si přály místní elity v jedné lokalitě, představovalo výrazný problém ve druhé. Naopak národně politický podtext měla žádost německých obyvatel z Nové Bystřice, kteří se chtěli vydělit z politického okresu Jindřichův Hradec a připojit se k politickému okresu Český Krumlov. Politický okres Jindřichův Hradec (Neuhaus) byl totiž převážně český, zatímco Český Krumlov německý.²⁷⁸ V podstatě se jednalo o podobnou situaci jako v roce 1903 na Českokrumlovsku, která vedla k německé obstrukci na Zemském sněmu Království českého. Ve všech případech se jednalo pouze o jednotlivé petice, které reagovaly na aktuální vývoj, ale v rámci petiční činnosti nezískaly patrně širší ohlas.

V souvislosti se změnami územně správních celků a institucí, které v rámci jejich obvodů vykonávaly svoji činnost, je třeba zmínit i zájem o změnu obvodů krajských soudů a o zřízení nových krajských soudů. Ve sledované době se mluvilo o zřízení krajského soudu v Litomyšli, Klatovech a Trutnově. Ve všech byla větší nebo menší národní kontroverze. Litomyšl se nacházela v obvodu krajského soudu v Chrudimi a zájem o odluku měly především české elity tohoto mikroregionu. Samotná obec Litomyšl nabídla maximální součinnost, která by patrně spočívala v postoupení pozemků nebo obecně nemovitostí, které by byly pro zřízení soudu potřebné. Z hlediska národnostní optiky je ovšem třeba zdůraznit, že již samotný obvod soudního okresu Litomyšl byl smíšený. Německá strana v něm představovala menšinu, kterou důsledně hájil poslanec Peschka. Řešení této otázky pochopitelně nebylo v kompetenci zemské správy a sněmovní návrh, který podali čeští poslanci z této oblasti, předpokládal usnesení zemského sněmu na výzvě vládě, aby tento soud zřídila. Více otázek přinášela problematika obou dalších návrhů, přičemž

²⁷⁸ Nová Bystřice představovala centrum té části politického okresu J. Hradec, v které dominovalo německé obyvatelstvo. Její okolí také vytvářelo správní obvod samostatného soudního okresu. Tuto situaci dokládají také výsledky voleb v roce 1901. Výsledky voleb v tomto volebním obvodu byly zcela jiné než v celém volebním okrese. Opět je možné použít Rauchbergovy podklady. Na české straně také Batovcův politický místopis, který podobně jako Rauchberg vycházel ze sčítání lidu v roce 1900. *Batovcův příruční místopis zemí koruny české Čech, Moravy a Slezska*. Ročník XV. Praha: F. B. Batovec, 1907, s. 359.

otázka krajského soudu v Trutnově byla vyloženě konfliktní. Návrh na zřízení krajského soudu v Trutnově podali krátce po zahájení zasedání zemského sněmu v první polovině roku 1905 němečtí poslanci v čele s profesorem A. Bachmannem. Bachmann, který byl známý odpůrce české politiky, zdůrazňoval naprosto „nenárodní“ pojetí potřeby rozčlenit české a německé obyvatelstvo ve stávajícím správním obvodu. Místo toho poukazoval na lepší možnosti menších správních útvarů a na základní právo všech obyvatel být obsloužen ve vlastním jazyce. Na české straně padl krátce poté návrh na rozdělení obvodu krajského soudu v Plzni a zřízení dalšího v Klatovech. Obvod zamýšleného soudu v Klatovech by sahal až do Pošumaví, kde bylo smíšené obyvatelstvo, ale podle vyjádření českých navrhovatelů si přály zřízení takového obvodu obě strany. V tomto ohledu je důležitá otázka, o co například z německé strany šlo a do jaké míry se jednalo o seriózní záměr nebo demonstraci, která měla na samém počátku složitých jednání zemského sněmu krýt Bachmannovi a v širším smyslu německým politikům záda.²⁷⁹

Stálou aktualitu měla problematika obecních a okresních přírážek, respektive financí samosprávy. Význam celé otázky průběžně stoupal úměrně tomu, jak rostlo zadlužení jednotlivých samospráv a jak složitost situace chápaly oba národní celky. Neradostný vývoj obecních financí dokládá více návrhů a žádostí. Některé žádosti vznikaly přímo z důvodu alarmující situace, zatímco u jiných se jednalo o dokreslení širších problémů a určitého zájmu. Akcentace zadlužení a výše místních přírážek však vždy představovala důležitý a obvykle velice emotivní prvek všech těchto žádostí.²⁸⁰ Zájem německých politiků se projevil hned během prvních jednání sněmu v roce 1905. Principiální význam měl návrh, který požadoval revizi zemského zřízení ve smyslu přiznání pravomoci obcím vybírat nápojové dávky z nealkoholických nápojů bez dalšího omezení. Další německé představy se týkaly přírážek k přímým daním. V roce 1907 podal Ignaz Sandner návrh, který požadoval posílení kompetencí obcí a okresů ve vztahu k obecním přírážkám. Sandner navrhoval, aby výše obecní přírážky k přímým daním do 30 % byla v kompetenci obce, obecní přírážky do 50 % a obecní přírážky k potravní dani do 30 % v kompetenci zastupitelského okresu a obecní přírážka do 65 % a přírážka k potravní dani do 45 % v kompetenci zemského výboru. Výši přírážek přesahující tyto hranice by určovala shoda zemského výboru a místodržitelství a v případě nedosažení dohody

²⁷⁹ Peschka proslul jako ochránce Němců v této oblasti Čech. V roce 1906 dokládal, že počeštěné úřady – především státní správa – Němce dlouhodobě a záměrně poškozují. Oblast Litomyšlska patřila k těm, kde byly jak české, tak německé vesnice v rámci jednotlivých správních obvodů striktně oddělené. K české obcovací řeči se v roce 1900 hlásilo cca 36 000 obyvatel a k německé 14 300. Zcela jednonárodní – český – charakter mělo i místní centrum Litomyšl. **RAUCHBERG, H.** *Der nationale Besitzstand in Böhmen. Band II.* Lipsko: Duncker & Humblot, 1905, s. 24. NA, Český zemský sněm, Kniha 202.

²⁸⁰ Z německých oblastí pocházela např. žádost o pomoc pro město Měděnec, které nemělo na zaplacení úvěru na již postavený vodovod. V návrhu byly zmíněny i přírážky, které měly činit 130 %. Z dokumentu však bohužel nevyplývá, zdali se jednalo pouze o obecní přírážky, nebo všechny přírážky s výjimkou zemské přírážky. Zoufalou finanční situaci zmiňovali např. také představitelé města Rybáře, kteří jí zdůvodňovali žádost o zemskou subvenci na stavbu vodovodu – viz dále.

zemský sněm. Argumentace německého poslance se opírala o hospodářské důvody, Sandner zdůrazňoval, že obecní přírážky jsou obvykle minimálně ve výši 40 %. Možný byl ovšem i zájem o větší autonomii německých obcí na zemském výboru, v kterém měla česká strana většinu. Tato německá představa byla trvalá a diktovala podobu více úvahám. Během pozdějších jednání zemského sněmu se chopili problematiky krize financí samosprávy zase čeští poslanci. Jejich iniciativa souvisela s alarmujícím stavem zemských financí. V roce 1907 širší politické kruhy doufaly, že dojde k zásadním jednáním s c. k. vládou o nápravě situace, a regionální politici zdůrazňovali, že by se finanční otázka samosprávy měla řešit komplexně, tj. nejen ve vztahu země-stát, ale i stát-okresy-obce. Znovu tím poukazovali na bídny stav financí menších samospráv.²⁸¹

Detailnější představy o podobě organizace samosprávných dávek a přírážek vycházely na české straně z prostředí pražské samosprávy. Podstata návrhu opět spočívala v posílení autonomie příslušné samosprávy, v tomto případě hlavního města Prahy, které bylo současně statutárním městem. Přírážky k přímým daním a k nápojové dani v rozmezí 25–50 % měl schvalovat zemský výbor ve shodě s místodržitelstvím a nad 50 % zemský sněm cestou zákona. Prostřednictvím zemského zákona měla být zavedena i většina dávek.²⁸² K otevřenému problému také stále patřilo sjednocování hlavního města Prahy a dalších předměstských obcí, přičemž tato otázka se průběžně dále rozšiřovala. Na počátku 20. století se připojila k Praze Libeň a představitelé Prahy zaznamenali v této souvislosti rychlý nárůst výdajů na základní školství. Problém spočíval ve skutečnosti, že výkonnost daňových poplatníků v Libni byla nižší než v Praze, takže Praha musela na Libeň doplácet. Například v roce 1903 se vybralo na školních přírážkách v obvodu Libně jako městské části cca 42 000 K, zatímco náklady na osobní náklad na národní školství obnášely okolo 331 000 K. Záležitost získávala víc rozměrů. Vícenáklady představovaly další zátěž Prahy a vzhledem k tomu, že školní okresy, které měly hradit osobní náklad na základní školství, platily pouze tolik, kolik vynese okresní školní přírážka do 10 %, museli obyvatelé Libně platit víc – tj. procentuálně jako v Praze – než před připojením k Praze. Současně ovšem Praha převzala úhradu, kterou dříve hradila za původní školní okres země, a i jí, respektive jejím obyvatelům vznikaly vícenáklady. V návrhu, který podali pražští poslanci, se žádala jednak náhrada ze zemského fondu za tyto vícenáklady a úprava příslušné legislativy pro případ připojení dalších předměstských obcí.²⁸³

²⁸¹ Návrh Sandnera: NA, Český zemský sněm, Kniha 211.

²⁸² Jak bylo uvedeno výše, obecní přírážky dosahovaly až ke 30 % a školní přírážky až ke 36 %. NA, Český zemský sněm, Kniha 210.

²⁸³ První návrh podali pražští poslanci na 6. schůzi II. zasedání zemského sněmu 22. 5. 1905. Posléze následoval podobný návrh, který byl podán na 9. schůzi II. zasedání. NA, Český zemský sněm, Kniha 201–202.

K dalším specifickým představám jednotlivých obcí patřila například žádost obecního zastupitelstva Teplic, aby i na území tohoto města došlo k asanaci, kterou by podporovalo moratorium na placení domovní a činžovní daně z novostaveb v asanovaných oblastech.²⁸⁴ S hospodářskou a finanční situací jednotlivých obcí souvisely mnohokrát opakované stížnosti na stále se rozšiřující okruhy veřejné správy, které musí obce vykovávat a které je zatěžují. Jejich výsledkem byly stále se opakující žádosti o různé zemské dotace. Některé předměty zájmu z této oblasti zmíním později, protože svojí povahou patří spíše do dalších oblastí veřejné správy, kterou vykonávalo České království. Do oblasti, která se svým pojetím blížila agendě veřejných staveb, patřila například žádost, aby se země starala o revize mostů v katastrech jednotlivých obcí, a ke sféře základního školství patřil častěji a kontinuálně opakovaný požadavek, aby země subvencovala obce, ve kterých byly zřízeny IV. třídy obecných škol.

Problematika stavu financí menších samospráv získávala však více dimenzí a zemský sněm se měl zabývat i principiální a choulostivou otázkou korupce. Záležitost stavu obecních financí byla zmíněna již dříve v souvislosti s německými výhradami, že země dělá účelové kontroly obecních financí v německých oblastech. Nyní vyšel impulz z české strany a měl další rozměr. Návrh poslance Blahovce požadoval, aby zemská účtárna dělala na požádání dobrovolné revize obecních financí, aby se tak prokázala korektnost hospodaření obcí např. ve vztahu ke schvalování výše obecních přírážek zemí nebo řešení konkrétních dotací. Návrh měl však i další zajímavou linii, která naznačovala, že u části veřejnosti se běžně rozšiřovala představa, že představitelé obecních správ se nechovají ve vztahu k hospodaření obcí korektně a svým chováním při výkonu své funkce poškozují jejich obyvatele. Revize obecních financí se v tomto ohledu měla provádět hlavně proto, *„aby bylo čeleno různým báhorkám a neodůvodněným klepům, které tak často po obcích o starostech a účetních úřednících kolují a jsou příčinou, že občanstvo stává se ke správě obecní nedůvěřivé“*.²⁸⁵

Celkově ucelený soubor otázek představovala problematika úpravy pracovních podmínek a platů samosprávných úředníků. Jednalo se o delší dobu aktuální otázku, kterou se navíc ve sledované době, tj. konkrétně v roce 1907, zabýval Zemský sněm Království českého (situací úředníků zastupitelských okresů). Problematika měla více podob. Jednu otázku představovalo zvýšení platů a systematizování míst obecních úředníků, jinou okresních a další žádosti volaly například po úpravě bytových poměrů těchto úředníků. Na konci spektra stál např. požadavek, aby země „nějakým“ způsobem vstoupila do problematiky situace obecních policistů. Největší podporu měl

²⁸⁴ Zájem Teplic dokládá ve sledovaných pramenech pouze jedna petice, kterou předložil v roce 1907 poslanec Hackel.

²⁸⁵ NA, Český zemský sněm, Kniha 210.

požadavek na úpravu platových podmínek obecních a okresních úředníků, přičemž příslušná úprava byla v kompetenci země na základě novelizace obecního zřízení a zemského zákona o okresních zastupitelstvech. V roce 1905 obdržel zemský sněm na podporu tohoto požadavku víc jak 400 petic. Většinu z nich předložil poslanec Houra a pocházely z národně českého prostředí. Jejich autory byla především obecní a okresní zastupitelstva.

S prostředím obecní a okresní samosprávy také souvisí zajímavý případ sporů uvnitř jindy jednotně vystupující národní scény (zde české), který dokládá každodenní realitu a šíří kontroverzí na lokální úrovni. V roce 1905 podal poslanec Jílek návrh, aby zemský sněm rozhodl o sporu města Plzně a obce Doubravky, který spočíval v tom, že představitelé Plzně měli zájem o část katastrálního území Doubravky. Zájem Plzně se zakládal na skutečnosti, že na území Doubravky postupně stavěla celou řadu provozů, které souvisely s její municipální strategií. V první řadě se jednalo o městská jatka, budovy městského pivovaru a dále o seřaďovací nádraží. To pochopitelně městu nepatřilo, ale kdyby bylo v jeho katastru, získala by Plzeň na jeho provoz vliv. Charakteristické byly i ohledy na výnos z daní. Verze o podstatě sporu, kterou vyložil Jílek ve svém sněmovním návrhu, tvrdě obviňovala plzeňské „městské“ politiky z nepřátelského jednání a nátlaku na představitele menší obce. Plzeňští a mezi nimi hlavně zemský poslanec F. Schwarz nejprve učinili nátlak na samosprávu Doubravky. Její představitelé couvli a schválili převedení katastrálního území na Plzeň. Posléze se sešlo okresní zastupitelstvo, které převod rychle schválilo. V tomto ohledu bylo důležité, že v okresním zastupitelstvu měli většinu právě představitelé Plzně. Celá třenice byla prezentována jako rozepře mezi mladočeskou plzeňskou politikou a jejím venkovským okolím, které reprezentoval agrární poslanec Jílek, a dokládá šíří rozporů mezi stále dominantní mladočeskou stranou a jejím silícím venkovským rivalem.²⁸⁶

6.1.2.1 Veřejné stavby – vodní díla

V rámci kapitoly veřejných staveb bych na prvním místě zmínil reakce na vývoj v oblasti vodohospodářských staveb. Vzhledem k vymezení tématu se stále jedná především o investice do splavňování a kanalizování řek podle zákona 66/1901 ř. z. a 31/1903 z. z. Zavedení zákona 31/1903 z. z. ovšem neřešilo způsob kofinancování investic do stavby průplavů a kanalizace větších řek na území Českého království a návrh zákona zemského výboru z roku 1903 zemský sněm nestihl

²⁸⁶ Představitelé Doubravky po určité době začali proti převodu pozemků protestovat. Obrátili se na zemský výbor, který jim ale nepomohl. Do sporu nakonec zasáhlo místodržitelství, které upozornilo na nesprávný postup Plzně a na vynucený souhlas Doubravky. Skutečnost, že místodržitelství jako orgán státu vstupovalo jako nestranný faktor do různých her představitelů národních společností, nebyla výjimečná. Návrh, který vyzýval zemský sněm, aby se tímto problémem zabýval, byl předložen na 9. zasedání II. sezení Zemského sněmu Království českého. NA, Český zemský sněm, Kniha 202.

vyřídit. Problém představovaly jak zásadnější výhrady principiální povahy, tak i skutečnost, že zemský sněm zablokovala obstrukce. V důsledku toho zůstávala otázka realizace těchto staveb na počátku roku 1905 otevřená. Tím získávala problematika společného jmenovatele, který představovalo výrazné opožďování všech projektů v Čechách. Zpoždění také znamenalo přesměrování částí státních dotací na jiné projekty. Během jednání zemského sněmu na jaře a v létě 1905 komentoval tuto situaci poslanec Ing. J. Kaftan v souvislosti s regulací a kanalizací velkých toků. Kaftan udával, že stát vyhradil na tyto projekty v Českém království pouze 47 000 000 K, tj. státní příspěvek, přičemž se mělo uvažovat i o 32 000 000 K, zatímco na projekty v dalších korunních zemích připadaly státní dotace ve výši 171 000 000 K. Tyto komentáře glosovaly starší vývoj, kdy panovala shoda – a to ještě velice vratká – o tom, že se v první etapě upraví (většinou kanalizuje) Labe až k Jaroměři a bude se kanalizovat Vltava v Praze. Maximum všech úvah s ohledem na první etapu investic znamenala možnost kanalizovat Vltavu až k soutokům s Berounkou a Sázavou. Česká strana opakovaně zdůrazňovala, že negativní vývoj je důsledkem jak jejího sporu s c. k. vládou, tj. Körberovou, tak německé obstrukce. Takto referoval o situaci také český denní tisk. Na německé straně v Čechách se stále ozývaly hlasy, že většina investic podle 66/1901 ř. z. směřuje nebo lépe řečeno má směřovat do národně českých oblastí. Je možné zmínit i ohlasy z celého Předlitavska, kde také vzhledem k investicím v Čechách sílila kritika. Prezentoval se názor, že budování průplavů je neekonomické a vlastně zbytečné, a upozorňovalo se i na výši možných výdajů. České stanovisko se nad těmito komentáři pozastavovalo a zdůrazňovalo se, že i alpské tratě byly předražené, respektive že výstavba tratí v Alpách a stavba vodních cest byly přijaty na základě společné dohody. Různá zpoždění však komplikovala i regulace menších řek. Obecně byla zemská správa konfrontována s následujícími návrhy a představami: 1) žádostmi o zahrnutí určitého toku do projektu; 2) urgencemi o zahájení stavby. Jednotlivé stížnosti se současně týkaly jak investic do regulace vedlejších toků, tak do kanalizace větších řek.²⁸⁷

Do první skupiny patří například záměr, aby byl regulován Stříbrský potok v okolí Vrchlabí. Sněmovní návrh, který předpokládal doplnění zákona 31/1903 z. z., podal v roce 1905 všeněmecký poslanec Kasper. Podobný obsah měl v stejném návrhu poslanec Müllera, který požadoval, aby se řeka Jizera regulovala i na svých vyšších tocích. Müller, který byl poslancem za příslušný region, uváděl, že v době povodní vzniká největší nebezpečí právě na horních tocích této řeky a vmlouvavě

²⁸⁷ O ostatní projekty se měly dělit korunní země v oblasti zamýšleného dunajsko-oderského kanálu, tj. Dolní Rakousy, Markrabství moravské a Království haličské. Část dotací měly dostat i Horní Rakousy. Na České království by sice i tak připadal výrazný podíl, který však získává jinou dimenzi, když se uváže, že v Čechách se měla realizovat velká část prací. Částku 171 000 000 K je třeba brát s rezervou, jednalo se o informaci z tisku. V souvislosti s alpskými tratěmi se s výraznou ironií konstatovalo, že je zřejmě možné, když se podařilo zažehnat problém s vícenáklady a tento projekt již není v bezprostředním ohrožení, činit v německo-rakouském prostředí výpady proti investicím v Čechách. *Národní listy*, 6. 6. 1905, č. 154, s. 1–2. Situace vodních děl na jaře 1905 do značné míry souvisela s vývojem v roce 1903. K tomu: *Obzor národohospodářský*, ročník VIII, 1903, s. 442.

dokazoval, že práce na spodních tocích samy o sobě nemají logiku. Müller také podal sněmovní petici, která požadovala postavení přehrady na Jizeře v obci Hradsko (u Jablonce nad Jizerou). Na české straně chtěl nově mezi projekty, které se měly realizovat, zahrnout regulaci dolního toku řeky Cidliny poslanec Fiedler. Další návrhy souvisely s druhou skupinou. Poslanci z okolí Prahy například požadovali, aby se začalo s úpravou Vltavy v trati z Prahy k soutoku s Beroučkou. Jednalo se o reakci na skutečnost, že tato možnost byla kompetentními orgány zvažována. Zde se jednalo o kanalizaci hlavního toku a šlo o projekt, který měl financovat v první řadě stát. Z hlediska výše nákladů je zajímavá informace, že příslušný úsek měl stát 8 mil. K.²⁸⁸ Další žádost se opět týkala vedlejších toků. Poslanec německé lidové strany Markert požadoval, aby se začalo s regulací řeky Ploučnice v okolí České Lípy. Návrh dokazoval, že je již připraven projekt, takže nic nestojí jeho realizaci v cestě. Ve skutečnosti brzdily zahájení prací zásadní rozpory mezi místními zájemci a představiteli státu. Projekt, který vznikl v prostředí napojeném na místní elity, totiž předpokládal cenu díla ve výši 1,5 mil. korun. Místodržitelství nechalo projekt překontrolovat a zjistilo, že by měl stát pouze 0,5 mil. K, a začalo tuto etapu regulací blokovat. Němečtí poslanci urgovali zahájení prací znovu na přelomu let 1906/07. V té chvíli byl již připraven nový projekt, který počítal s náklady ve výši 723 218 K, a současně byla vyčleněna dotace regulační komise ve výši 483 000 K, tj. příspěvek státu a země podle 66/1901 ř. z. a 31/1903 z. z. Stále však chyběl zbytek. Ten měli uhradit místní zájemci, především město Česká Lípa, které však příslušnou částkou nedisponovalo. Německá politika tedy žádala další speciální – zemskou – dotaci ve výši 240 218 K. I na tento požadavek lze nahlížet optikou složitých česko-německých jednání, která byla obvyklá během každého zasedání zemského sněmu. Trochu jiný podtext měla urgence z české strany na urychlení regulace řeky Doubravky. Jednalo se o projekt, který chystaly zemské technické instituce. V průběhu příprav došlo ke zpoždění projekční činnosti, takže se zastavil již připravený a z menší části již proplácený finanční tok ve výši několika set tisíc korun. Situace byla zmíněna během projednávání rozpočtu na rok 1907 a výtky českých poslanců mířily dvěma směry. Jeden představovala nízká efektivita technického oddělení zemského výboru pro vodní stavby, která prý měla být mnohem menší než u státní správy, což byla na českou stranu tvrdá definice. Druhý souvisel s tím, že finanční prostředky, které již byly k dispozici, byly přesměrovány do německých oblastí, tj. zde na regulaci Úpy a Ohře. Regulace řek urgovaly i další petice. Znovu se požadovalo urychlení prací v českých oblastech na řece Jizeře a práce na Vltavě na Českokrumlovsku.²⁸⁹

²⁸⁸ Splavňování a kanalizace Vltavy od Prahy směrem k Českým Budějovicím, tj. oblast Vltavy v Praze, mělo stát v první fázi cca 10 000 000 K a Labe od Mělníka do Jaroměře 36 000 000 K, tj. celkem 54 000 000 K. Jestliže by stát poskytl 47 mil. K, zbytek by připadal na zemi. Kanalizace Vltavy v Praze počítala především se stavbou dvou jezů s plavebními komorami pro lodě. V případě, že by se kanalizovala i Vltava nad Prahou, musela by se regulovat Sázava a Beroučka. Tyto práce by byly hrazeny podle zákona 31/1903 z. z. *Národní listy*, 6. 6. 1905, č. 154, s. 2. K návrhu poslance Müllera: NA, Český zemský sněm, Kniha 203.

²⁸⁹ NA, Český zemský sněm, Kniha 208.

Uvedené případy však jasně naznačují, jaké byly představy zájemců a kterým výzvam čelil po několika letech ambiciózní Körberův plán. Předností tohoto plánu mělo být navíc jeho apolitické a národnostně nezávadné pojetí. Postupně se však ukazovalo, že i zde nastávají principiální obtíže. Ze strany německých odborníků totiž i během jednání zemského sněmu zaznívala kritika, že většina investic se má realizovat v českých oblastech, takže chtěli jejich podstatnou část převést do německých regionů. To byla poměrně zvláštní výhrada, když se uváží, že celou jednu stranu projektu v Čechách představovaly investice do menších toků. Tyto otázky pro ně měly takový význam, že jim stály za rozvažování další blokace zemského sněmu. Na české straně vodohospodářský odborník poslanec Kaftan navrhoval, že by se měla využít vodní síla, která vznikne při výstavbě nových jezů nebo přehrad. Jeho argumentace byla sama o sobě zajímavá s ohledem na pozdější vývoj, přičemž Kaftan prorokoval, že význam vodní energie „*poroste v poměru, v jakém budou v důsledku chvatného a neracionálního dobývání uhlí zejména v pánvi hnědouhelné tyto zemi náležející minerální poklady mizeti*“. Problém spočíval v tom, co snad záměrně bylo zmíněno v této citaci. Vodní energie se měla totiž na základě zemské legislativy pozemštit, což byl přesný opak toho, co si obecně přála německá strana v Čechách. I v českém prostředí se souběžně od jednání zemského sněmu v roce 1905 prezentoval dojem, že některé projekty jsou již přesouvány do německého pohraničí.²⁹⁰

Česká strana očekávala od jednání zemského sněmu v prvním pololetí roku 1905 ovšem i řešení otázky holešovického přístavu a obecný problém představovalo projednání vícenákladů na kanalizaci Labe v trati Ústí nad Labem-Mělník a Vltavy pod Prahou. V rámci tohoto vodohospodářského projektu se jednalo hlavně o kanalizaci úseku mezi Ústím a Štětím, který se nacházel z velké části v národně německých oblastech. Přesto vznikaly na německé straně výhrady i v tomto případě. Problém spočíval v tom, že německé představy získávaly víc tváří. Investice do kanalizace Labe nad Ústím byly nepříjemné především pro loďáře v tomto městě. Ti potřebovali udržet splavnost Labe do Saska a investice do jiných oblastí vnímali pouze v rámci možnosti vzrůstající konkurence. Boj proti kanalizaci Labe nad Ústím intenzifikoval i ústecký politik Ferdinand Maresch. Maresch tvrdil, že jestliže se spekuluje nad celkovým pojetím říšského vodocestného zákona z roku 1901, ztrácí kanalizace Labe smysl. Otevřeně ovšem přiznal i obavu, že pokračující kanalizace řeky by znamenala nárůst konkurence ústeckým loďářům. Zájmy železnic byly již zmíněny. Za politickým vývojem, který se zvrhával v národní kontroverze, tedy stály také představy a požadavky jak menších, tak velikých ekonomických subjektů.²⁹¹

²⁹⁰ Návrh Kaftana, NA, Český zemský sněm, Kniha 205.

²⁹¹ Maresch byl poslancem za libereckou obchodní a živnostenskou komoru, kam byl zvolen v doplňovací volbě v roce 1904. Obával se i přílivu českých dělníků v důsledku stavební činnosti a také odmítal dostavbu přístavu v Holešovicích.

6.1.2.2 Veřejné stavby – železnice

Stálou aktualitu měla problematika spojená s investicemi do místních železnic. Na jedné straně se podobně jako v případě říčních prací urgovaly projekty, které již byly nějakým způsobem rozjednány. Na druhé straně byl zájem o přípravu výstavby dalších lokálních železnic. Zemská správa byla současně konfrontována s celou řadou problémů, které měly již postavené a provozované železniční tratě. Mezi zpomalující se projekty patřila např. stavba tratě z Volar do Vimperku, která měla odbočit na hranice s Bavorskem. Stavba této odbočky, kterou si přálo jak české, tak německé obyvatelstvo v jejím okolí, do roku 1905 ani nezačala. Problémy místních tratí dále souvisely se způsobem, jakým na nich byl zajištěn provoz. Většinou je provozovala některá z velkých železničních společností, které byly buď soukromé, nebo již postátněné. Výhrady často směřovaly k c. k. vládě, která byla chápána jako silný hráč (v případě postátněných železničních společností také vlastník), respektive celkově určující faktor. Železniční společnosti obvykle zajistily provoz a od vlastníků tratě, které zde představovala stavební družstva složená z místních zájemců, vybraly kauci/zálohu, která měla sloužit k úhradě případného ztrátového provozu. Konkrétní údaje vyplývají například ze sněmovního návrhu poslance Müllera z roku 1907, který upozorňoval na potíže dráhy Martinice-Rokytnice nad Jizerou. Místní zájemci složili na její provoz zálohu ve výši 200 000 K, která byla ve sledované době vzhledem ke ztrátovosti provozu již z větší části spotřebována. Výdaje místních investorů se ještě zvyšovaly o starší nákup kmenových akcií této dráhy, za které zaplatili 800 000 K. Železniční společnost, která zajišťovala provoz, navíc žádala poplatek za obsluhu vlaků dráhy ve své stanici v Martinicích a neumožnila servis drážních vozidel ve svých objektech. Podobný obsah měl návrh poslance Kindermanna, který hájil zájmy místních tratí na Krásnolipsku. Z obou návrhů vyplývá, že se špatnými hospodářskými výsledky lokálních tratí nechtěly mít zavedené železniční společnosti logicky mnoho společného a chránily se před situací, kdy by na nich tratile i ony.²⁹²

V některých případech mířila kritika přímo proti představitelům státu. Ta měla logiku hlavně tehdy, jestliže vládla nespokojenost s chováním postátněných tratí. Výhrady však zacházely i dále, přičemž se zdůrazňovala celkově nedostatečně řešená situace ze strany státu a žadatelé doufali také v to, že

I v případě kanalizace Labe mezi Štětím a Ústím měly význam také české lokální zájmy. Jednalo se např. o projednání podoby jezu a zdymadel v Roudnici. *Bohemia*, 1. 6. 1905, č. 149, s. 1. **HUSÁK, J., SCHRÁNIL, R.** (eds.). *Sněm Království českého 1861–1911*. Praha: [Zemský výbor český], 1911, s. 222.

²⁹² V případě železnic ve Šluknovském výběžku se jednalo o Českou severní dráhu, a v případě tratě Martinice-Rokytnice o Severozápadní dráhu. Problémy místních železnic na Krásnolipsku byly širší. V roce 1907 požádala např. obec Jiřetín, aby jí země přispěla na kauci na zajištění provozu. Situaci Jiřetína patrně podmiňovala skutečnost, že starší záloha na provoz tratě, kde byla obec členem stavebního družstva/vlastníkem, byla spotřebována na krytí ztráty společnosti zajišťující provoz. NA, Český zemský sněm, Kniha 210, 211.

stát, tj. c. k. vláda využije svého vlivu k řešení lokálních situací. V roce 1905 směřovala konkrétní kritika proti tarifní politice ministerstva a zpomalování záměru postátnění soukromých železnic. Tvorba dopravních tarifů byla vždy výsledkem vyjednávání představitelů státu, vlastníků a největších zákazníků. Na podzim 1905 se v českém prostředí zdůrazňovalo, že tarify bonifikují přepravu Halič-Vídeň, tj. sever-jih, a ne pro českou stranu významný směr Čechy-Morava. Postátnění železnic patřilo současně k agendě, kterou deklaroval nový premiér Gautsch jako jednu z priorit vlády. V roce 1905 probíhala jednání se zástupci Severní dráhy císaře Ferdinanda o jejím převzetí. Česká a původně i německá veřejnost tento trend podporovala. Během podzimního zasedání zemského sněmu v Čechách však prosakovaly zprávy, že c. k. vláda nemá na postátnění této tratě skutečný zájem, přičemž vychází vstříc Němcům, kteří se začali obávat čechizace personálu tratě v případě postátnění.²⁹³

Přestože bylo zřejmé, že problémy spojené s místními tratěmi vzrůstají, objevovaly se nové návrhy, které požadovaly výstavbu dalších tratí. Konkrétní sněmovní návrhy vznikaly jak v českém, tak německém prostředí. Na jednom z prvních jednání zemského sněmu v roce 1905 podali návrh němečtí poslanci v čele s Ungermannem a Ansorgem, v kterém urgovali stavbu tratě ze Štětí do Doks. Jednalo se o projekt, který již dříve posuzoval zemský sněm. Ve sledované době měli žadatelé k dispozici stanovisko c. k. vlády, která neměla proti projektu námitky, ale podmiňovala své další kroky přiznáním zemské garance pro projekt. Z návrhu vyplynula i skutečnost, že stále nebyl k dispozici ani rozpočet. V stejném roce a opět v roce 1907 žádal již zmíněný poslanec Müller, aby se pokračovalo ve stavbě trati Martinice-Rokytnice nad Jizerou k německé hranici v obci *Grünthal* (Horní Kořenov), kde by se trať napojila na dráhu z Tanvaldu do Harrachova. Argumentace se opírala o představu, že protažením a propojením by trať získala logiku a snížila by se její ztrátovost.²⁹⁴ Další návrh podal karlovarský poslanec Reiniger, který chtěl propojit trať Nejdek-státní hranice s tratí Sokolov-Kraslice. Reiniger zdůrazňoval, že oblast Nejdku a Kraslicka vytváří svébytný mikroregion, který je absencí železničního spojení zcela rozdělen – oblast se musela zdlouhavě objíždět, takže dochází k výrazným hospodářským ztrátám. Třetí projekt

²⁹³ Tlak na tarifní politiku státu ve vztahu k tratím v jeho vlastnictví zazněl např. v trochu jiné souvislosti se zájmy zemědělců na Strakonicku v případě dráhy císaře Františka Josefa. K problémům tarifů se vyjádřil poslanec Maštálka, který navrhoval, ať lokální tratě převezme kompletně stát. Návrh byl především pouhou reakcí na nepříznivý vývoj místních tratí, ale zdůrazňoval logiku, že jestliže stát tvoří tarify, měl by se starat i o tratě. Návrh Maštálky byl podán v roce 1905. Na různost přístupu ke státním drahám a k místním železnicím upozorňovala v roce 1907 petice Královských Vinohrad, kterou podal poslanec Herold. Proti postátnění Severní dráhy se měly vyjádřit německé obchodní a živnostenské komory v Olomouci a v Brně a podniky ve Vídni. Tato společnost byla současně v českém prostředí prezentována jako dlouhodobý garant germanizace v příslušných regionech. Severní dráha přešla do vlastnictví státu v roce 1906. *Národní listy*, č. 324, s. 1. NA, Český zemský sněm, Kniha 205.

²⁹⁴ Trať by vedla patrně údolím řeky Jizery a jednalo se o poměrně náročný projekt. Opět se objevil zájem vést trať ke hranicím s Německou říší. NA, Český zemský sněm, Kniha 204, 211.

představoval záměr stavby odbočky z tratě Aš-Rossbach (Hranice) do *Grünu* (Doubravka na hranicích se Spolkovou republikou Německo).²⁹⁵

V roce 1907 projevil zájem o stavbu místní trati několik obcí na Krásnolipsku. Jejich záměr vycházel z toho, že je minula již postavená železnice ze Šluknova přes Mikulášovice na západ k státní hranici. Na německé straně se stále uvažovalo o stavbě dráhy z Výsluní (*Suniperk, Sonnenberg*) přes Přísečnici do Kryštofových Hamrů, tj. znovu na státní hranici s Německou říší. Dlouhodobější aktualitu měl i německý záměr na stavbu železnice z Ústí nad Labem přes Malé Chvojno do Tisé a Petrovic na státní hranici. V roce 1907 ho znovu propagovali němečtí poslanci.²⁹⁶ Z českého prostředí pocházela idea na propojení tratí z Čáslavi do Třemošnice a z Chrudimi do Prachovic, respektive Vápenného Podola. Obě tratě patřily do spádových oblastí velikých společností (Severozápadní dráha, Rakousko-uherská státní dráha – postátněna 1906), které se v té době (1905) nacházely stále ještě v soukromém vlastnictví. Na propojení obou úseků měla zájem také státní správa, která se již v devadesátých letech ústy ministerstva železnic vyjádřila, že se chce v tomto projektu angažovat. Dlouho se však nic nedělo. Čeští regionální politici zdůrazňovali, že se v tomto případě jedná o podnik, který by nebyl ztrátový a byl by významný i z hospodářských důvodů. Mezi obvyklými argumenty „pro“ uváděli, že by se propojily dvě v zásadě nejúrodnější oblasti Čech, v kterých se nachází i průmysl. Velký význam měly právě lomy na vápenec u Prachovic, které se nacházely ve spádové oblasti Severozápadní dráhy, tj. tratě u Čáslavi, na kterou jim ovšem chybělo spojení. Na konci roku 1906 předložili čeští poslanci dva sněmovní návrhy, které požadovaly zahájení přípravných prací na financování projektu dráhy z Bechyně do Týna nad Vltavou a z Tábora do Mladé Vožice za účasti země. Obě stavby by měly pro české prostředí veliký význam. Společně s již dokončenou tratí Tábor-Bechyně by totiž vytvářely dopravní systém okolo Tábora, který byl národně českým centrem s poměrně velkým významem. Obě nové tratě by navíc měly elektrickou trakci, která by využívala elektrárnu v Táboře a podobně jako bechyňská dráha by poskytovala široké pole působnosti pro národně český elektrotechnický průmysl. V českém prostředí se také uvažovalo o stavbě železnic z Hořice přes Miletín do Králova Dvora, z Třemošnice u Čáslavi přes Maleč do Chotěboře a z Plzně do Manětína. Všechny tři české představy stejně jako poslední německou podporovaly v rámci sledovaných pramenů pouze ojedinělé petice. Naproti tomu se zdvihl silnější odpor proti – již delší dobu aktuální – výstavbě tratě Sadová-Nechanice.²⁹⁷

²⁹⁵ NA, Český zemský sněm, Kniha 210.

²⁹⁶ Dráha Výsluní (*Suniperk, Sonnenberg*)-státní hranice by odbočovala z tratě Chomutov-Vejprty.

²⁹⁷ V případě propojení Čáslavska s tratí do Vápenného Podola je zajímavý shodný zájem státu a české regionální politiky, který byl formován podobným strategickým pohledem na geopolitickou situaci. Charakteristický je ovšem i minimálně liknavý postup obou soukromých železničních společností. Stavbu tratě do Manětína, která procházela i německými oblastmi, podporoval poslanec Čipera. Trať z Chotěboře do Třemošnice by doplnila dodnes chybějící

Stavba místních tratí a jejich problémy měly ještě jeden důsledek, který mohl představovat řešení poptávky po dopravním spojení. Jednalo se o vzrůstající zájem o meziměstskou autobusovou dopravu, která se ve sledované době postupně rozvíjela. V případech, kdy byla s touto variantou konfrontována zemská správa, zajišťovala její realizaci c. k. pošta. V podstatě se jednalo o návrat, který připomínal časy dostavníků. Pošta zajišťovala nebo byla ochotná zajistit meziměstský provoz za podobných podmínek jako velké železniční společnosti na lokálních tratích. Požadovala kauci, která by kryla případné ztráty z provozu. Na kauci se skládaly místní samosprávy a zastupitelské okresy, které měly na provozu autobusových linek zájem. Z toho také vyplývaly nároky na zemskou správu. V roce 1907 žádal zemskou dotaci pro místní samosprávy na pokrytí kauce na provoz linky Litomyšl-Polička poslanec Škarda a na pokrytí kauce linky z Chlumce nad Cidlinou do Bohdalce poslanec Horák. V obou případech se jednalo o místa, kde chybělo železniční spojení. Poslanec Škarda přímo zdůrazňoval, že linka z Litomyšle do Poličky by mohla nahradit nebo alespoň suplovat zamýšlenou, ale stále nerealizovanou železniční dráhu do tohoto města. Žádost byla v dalších ohledech podpořena klasickou argumentací a poukazovalo se hlavně na zcela nedostatečné spojení tohoto historického města s okolím.²⁹⁸

6.1.2.3 Veřejné stavby – silnice, vodovody

Nejvíce žádostí a návrhů bylo spojených s rozvojem silniční sítě. Argumentace byla podobná jako v případě zájmu o železniční spojení a většinou se jednalo zdůrazňování zájmů konkrétních regionů. V detailu se často poukazovalo na chudobu příslušných oblastí. Ta byla jednak příčinou skutečnosti, že zájemci, tj. především menší místní obce a okresy, neměli na výstavbu infrastruktury prostředky, ale také zdrojem všeobecných potíží, které by mohla právě stavba komunikací pomoci odstranit. Podobně jako v předcházejícím období byl v roce 1905 patrný zájem zahrnout výstavbu této infrastruktury do nouzové akce, což vyplývalo z její aktuálnosti. Stavba silnic měla opět pomoci regionu stíženému živelnou pohromou a v širším horizontu vést k nastartování jeho rozvoje.

Jestliže by se měly některé jednotlivé situace konkretizovat, tak například německý poslanec Weis z jižních Čech požadoval v roce 1905 zemskou subvenci na opravu komunikací v celkové výši 30 000 K pro zastupitelské okresy Planá, Chvalšiny a Český Krumlov z důvodů jejich všeobecné

spojení z tratě odbočující z Čáslavi a tratě z Heřmanova Městce do Přelouče. Podobný význam by měla i železnice z Hořic do Dvora Králové, která by dále rozvíjela existující systém tratí v tomto regionu. Trať na Čáslavsku viz NA, Český zemský sněm, Kniha 214. Trať na Tábořsku: NA, Český zemský sněm, Kniha 208. **KŘÍŽÍK, F.** *Paměti*. Praha: ČEZ, 1997, s. 104–105.

²⁹⁸ NA, Český zemský sněm, Kniha 210.

chudoby. Poslanec Sandner žádal zemskou dotaci na podobné stavby v okolí Kraslic, přičemž zdůrazňoval její multiplikační efekt v hospodářství. Rozvoj silniční sítě by pomohl hospodářství a v jeho rámci především turismu. Podobný efekt měla mít výstavba silnic u Špindlerova Mlýna. Ty měly směřovat k Německu a poukazovalo se i na to, že v tomto státě jsou silnice udržované a v Čechách neudržované, což vede již přímo na státní hranici k nehezským kontrastům. Z českého prostředí vzešel v roce 1907 sněmovní návrh, který tlumočil zájem místních samospráv mezi Sušicí a Horažďovicemi na jejich propojení s nádražím u Rabí. Jednalo se o již připravený projekt, který dlouhodobě zdržovaly důsledky živelných pohrom, protože obce musely použít již připravené finanční prostředky na odstranění jejich následků. Podobných návrhů vznikalo celkově velké množství a ještě větší byl počet jednotlivých petic. Jejich nárůst kulminoval v době projednávání zemských rozpočtů. V roce 1905 to byl nejen rozpočet na tento rok, ale i na účetně neuzavřený rok 1904 a výhledově na rok 1906. Při jednání zemského sněmu v roce 1907 to bylo podobné. V souvislosti s nouzovou akcí a argumentací všeobecnou chudobou v rámci této agendy veřejné správy je třeba říct, že zájem o výstavbu veřejných staveb byl všeobecný, někdy se měly stavět např. budovy úřadů, což by znamenalo pracovní příležitosti pro regionální firmy a živnostníky. Jejich přístup k jednotlivým zakázkám měl být současně výlučný.²⁹⁹

Samostatnou oblast v rámci infrastruktury a veřejných staveb představovaly inženýrské sítě. Ve sledované době se jednalo hlavně o vodovody. O jejich výstavbu měla zájem celá řada menších obcí, což však spíš souviselo s nouzovou akcí v zemědělských oblastech. Věcí se také měla zabývat zemědělská rada. O stavbu vodovodů se však zajímala i větší města. Zde se nejednalo tolik o zkvalitnění komfortu jejich obyvatel, ale spíš o odstranění někdy špatných hygienických podmínek. Předmětem všech návrhů a petic byl znovu zájem o zemské dotace. Všichni žadatelé současně zdůrazňovali svoji špatnou finanční situaci. V roce 1905 požádalo o zemskou dotaci na základě sněmovního návrhu poslance E. Spiesse město Rybáře, které je dnes součástí Karlových Varů. Za zmínku stojí, že zde byla stavba vodovodu nutná proto, že se měl z hygienických důvodů vyřadit z provozu stávající vodovod, respektive jeho přípojka, který využíval vodu filtrovanou z Ohře. Cena projektu dosahovala 500 000 K, a jak Spiess poznamenal, město těmito prostředky nedisponovalo. Návrh doprovázel obvyklý emotivní popis situace, který zdůrazňoval dlouhodobou bídu, v které se město nachází, a také skutečnost, že obecní a obecní školní přírážky dosahovaly k 60 %. Žadatelé, kterými byli němečtí poslanci z regionu, doufali, že by se alespoň nějaké peněžní sumy vložily do právě projednávaných rozpočtů. O zemskou dotaci na stavbu vodovodu požádalo i město Kralovice. Kralovický vodovod měl stát vzhledem k velikosti města méně – okolo 100 000 K. V závislosti na tom, jak se přípravné práce protahovaly, však pozbýval na aktualitě a nejnovější odhady

²⁹⁹ NA, Český zemský sněm, Kniha 203.

předpokládaly, že podraží až na 112 000 K. Město opět principiálně příslušnými prostředky nedisponovalo. Ve stejné době požádalo o podobnou dotaci i město Jičín. Zde se jednalo o významné české regionální centrum a náklady na zamýšlenou stavbu dosahovaly 480 000 K. Z argumentace, která měla zdůraznit potřebu investice, vyplývají hranice, s kterými se muselo smířit víc podobných měst v Čechách. Jičínští poukazovali na to, že nemají žádný průmysl, že město je pouze vzdělávacím a administrativním centrem oblasti a že místní spotřebu zvětšuje maximálně vojenská posádka. Ta však na druhé straně čítala několik tisíc mužů.³⁰⁰

6.1.3.1 Zemědělství – živelné pohromy

Největší množství otázek a nároků bylo opět spojeno s nároky venkova. Z hlediska rozsahu sněmovních návrhů jednoznačně převládaly žádosti spojené s důsledky živelných pohrom. Celkově je nutné znovu zdůraznit, že problémy venkova byly tak rozsáhlé, že se v roce 1905 stávaly impulzem, který sváděl oba znesvářené národní tábory v Čechách k tomu, aby pozapomněly na své spory a začaly konstruktivně jednat. Situace se komplikovala i proto, že v roce 1904 k jednání zemského sněmu nedošlo a nebyl přijat zemský rozpočet, který by mohl na dané problémy reagovat. Rozsah škod byl skutečně veliký a jen v Čechách snadno převyšoval např. objem financí, s kterými hospodařil zemský rozpočet.

Největší problémy působila opět období sucha, mrazy, příválové deště, krupobití nebo povodně. Vysoké byly i škody, které vykazovaly jednotlivé oblasti. Okres Nový Bydžov například vykázal škodu ve výši 1 300 000 korun, okres Jílové 1 400 000 K, ale v době podání žádosti o podporu se čekalo, že škody vzrostou až na 2 000 000 K. V okrese Vysoké Mýto vznikly v důsledku krupobití škody ve výši 350 000 K a okresy Plánice a Klatovy sečetly škody na 1 000 000 K. V uvedených příkladech není úplně zřejmé, jakým způsobem se k těmto částkám došlo, ale z některých pramenů vyplývá, že se opíraly o odhady orgánů státní správy. Další žádosti o pomoc byly motivovány následky požárů. Nebylo náhodné, že postižení ve více případech nebyli pojištěni. Výčet jednotlivých pohrom doplňovaly potíže s velkým množstvím sněhu v horských oblastech. Státní pomoc postiženým oblastem charakteristická pro léta 1903–1905 sestávala z více nástrojů. Příslušný územně správní celek byl prohlášen za nouzový okres, čímž získal nárok na určité úlevy. Důležitou součástí státní pomoci představovaly odpisy státních daní. Jednalo se o postup, který byl

³⁰⁰ Návrh na poskytnutí dotace pro Kralovice podal poslanec Jílek na 46. sezení II. zasedání zemského sněmu v roce 1907. Návrh naznačoval i detailnější situaci tohoto venkovského centra. Ve sledované době dosahoval jeho dluh výše 96 000 K, jestliže by se připustila varianta financování vodovodu z úvěru, stoupla by výše městského dluhu na dvojnásobek. Návrh na dotaci pro Jičín sestavil poslanec Maštálka. Dotace se měla vřadit do zemského rozpočtu na rok 1908. Žádosti o subvenci na stavbu vodovodu vznikaly i v dalších menších městech jako například v Netolicích nebo Polné. Zde je však vyjadřovaly pouze petice, které byly navíc ojedinělé a neopakovaly se. NA, Český zemský sněm, Kniha 211.

obvyklý i v předcházejícím období a měl svérázné následky pro jednotlivé místní samosprávy. V další řadě stát pomáhal se zajištěním zásob potřebného osiva a píce. Z prostředků ze státního rozpočtu byly nakoupeny příslušné komodity, které se různým způsobem distribuovaly poškozeným zemědělcům. První variantu představoval prodej za výhodné ceny a druhou přímá dodávka, která byla splatná až za určitou dobu, tj. např. za rok po další a tentokrát již – bona fide – dobré úrodě. Pomoc zemědělství představovala i prioritní materii pro jednání Zemského sněmu Království českého v roce 1905. Již dříve vyzkoušená koncepce předpokládala přijetí účelového, tzv. nouzového úvěru, který pokryje příslušné výdaje. Vzhledem k nárokům a žádostem jednotlivých zájemců, kteří bezprostředně reagovali na zprávy o vývoji jednání na sněmu v tomto směru, je důležitý klíč rozdělení nouzových dotací. Část z finančních prostředků měla dotovat různé investice jako meliorace, vodovody, opravy a stavby cest, další část měla pomoci přímo poškozeným a určitý podíl měl krýt ztráty živnostníků v nouzových okresech. Zemská pomoc byla tedy koncipována tak, že jednak odstraňovala následky katastrof a v další řadě měla iniciovat opatření, která by jim předcházela. V rámci tohoto vývoje bylo České království konfrontováno s následujícími názory a žádostmi jak jednotlivců, tak různých veřejnoprávních celků.

Mnoho výhrad bylo spojených se způsobem státní pomoci. Země měla tyto výhrady buď tlumočit dál a zastat se vzhledem ke státu svých obyvatel, nebo byly zdůvodněním žádosti o další, tentokrát zemskou podporu. S kritickou odezvou se setkaly státní dodávky zemědělských komodit. Mnozí zemědělci měli často potíže s úhradou za dříve dodané krmivo a osivo. Problém spočíval v tom, že v mnohých zemědělských oblastech nebyl ani následující rok úspěšný a dotyční stáli před stejnými obtížemi jako dříve a navíc museli začít splácet starší pohledávky. V těch případech, kdy stát dodal krmivo a osev za výhodnou cenu, se zase zdvihl nářek, že pomoc využili pouze ti, kteří byli pojištěni, respektive měli potřebnou hotovost. Nouzové dodávky se prý také stávaly terčem spekulací. Z prostředí německých radikálů vzešla kritika, že s dodávkami začali obchodovat židé. Patrný byl i názor, že dodávaný materiál je nekvalitní. Jestliže některé žádosti a sněmovní návrhy vyjadřovaly kritický postoj k dosavadní snaze státu, další se o jeho podporu teprve ucházely. V závislosti na tom podalo několik poslanců další návrhy, aby zemský sněm vyzval vládu, aby se další oblasti prohlásily za nouzové okresy. S tím by souviselo uplatnění nároků na výše uvedené možnosti státní pomoci, které byly někdy vyjádřeny přímo. Poslanec Iro podal např. návrh, aby stát nevymáhal nedoplatky na daních, čeští poslanci požadovali odpisy státních daní v okrese Nový Bydžov a němečtí na podzim roku 1905 pro okresy Nejdek a Kraslice.

Další požadavky byly již více spojeny s pomocí země, tj. počítaly s pomocí ze zemského rozpočtu s ohledem na zvažované přijetí nouzových úvěrů. Finanční subvence ovšem nebyly pouze doménou zemské správy a jednotlivé nároky směřovaly i ke správě státní. V tom případě měl zemský sněm

nebo zemský výbor poskytnout příslušné dobrozdání. Více žadatelů požadovalo investice do meliorací, stavby vodovodů, silnic (nouzových) a další infrastruktury. Obecný návrh na zainvestování místních cest sestavil v první polovině roku 1905 např. poslanec Vojta, který vedle toho žádal všeobecné urychlení projednání a rozdělení příslušných finančních prostředků. Z nároků jednotlivých okresů se může zmínit sněmovní návrh poslance Kaspera. Návrh požadoval dotace na stavbu silnic v Krkonoších a přímo akcentoval souvislost mezi rozvojem silniční sítě a možností hospodářského vzestupu oblastí. O finanční prostředky na meliorace žádal poslanec Doležal (pomoc pro okres Chlumeck nad Cidlinou, včetně regulace Cidliny) nebo poslanec Kovařík (okres Plánice). Specifická byla otázka vodovodů. Podpora jejich zřizování ve venkovských obcích by byla totiž nejenom konkrétním a jednorázovým impulzem pomoci určitým regionům, ale i součástí prevence. Dostatek vody by hrál určitou roli v období sucha, ale pomáhal by i při hašení požárů.³⁰¹

Jestliže by se měla konkretizovat argumentace jednotlivých žadatelů o pomoc, pak jsou důležité následující momenty. Většina žádostí byla doprovázena zdůrazněním bídy regionu, který postihla živelná pohroma. Hodně takto explicitně formulovaných návrhů vycházelo z potíží podhorských a horských oblastí. Takto motivovaný návrh sestavil za okresy Krušných hor poslanec Sandner nebo poslanec Kasper za krkonošské okresy. Velice přímý a výmluvný byl styl poslance Feierfleie, který žádal o pomoc pro zastupitelské okresy Tachov a Přímda. Německý pokrokový poslanec poukazoval na bídu a četné katastrofy, které tuto oblast stíhají, a varoval, „*že mnohé rodiny po otcích zděděnou půdu opustiti musí, aby sklesly do náruče socialismu*“. Živelné pohromy byly tedy v tomto případě pouze doplňkem dlouhodobé chudoby a motivace případné pomoci neměla vyplývat pouze z humanitárních důvodů, ale i z obav ze změny společenského řádu. V dalších případech byla bída původcem nebo důsledkem vysokého zdanění, které mělo dále prohlubovat problémy příslušných míst a oblastí. Znovu se ozývaly výhrady, které naznačovaly, že např. v oblasti přírážek není žádnou výjimkou celkový součet přírážek nad 150 %. Více žádostí zdůrazňovalo mezery v pojišťování. Ve většině případů se jednalo o součást petic a návrhů, které reagovaly na problémy spojené s krupobitím a požáry. Obvyklá byla situace, že poškození nebyli vůbec pojištěni, což však neměl být důsledek jejich nezodpovědnosti, ale finanční situace, přičemž se prezentoval názor, že pojištění je obecně příliš drahé.³⁰²

Další vlna problémů spojených s živelnými katastrofami eskalovala na podzim v roce 1907. Toto časové zařazení bylo nejenom důsledkem skutečnosti, že v roce 1906 byla sněmovní činnost

³⁰¹ K návrhům z května a června 1905: NA, Český zemský sněm, Kniha 201–203. K návrhům z října a listopadu 1905: NA, Český zemský sněm, Kniha 203–207.

³⁰² Návrh Feierfleie: NA, Český zemský sněm, Kniha 202.

minimální, ale zejména toho, že v létě 1907 postihla oblast Čech série krupobití a povodní. Celkový rozsah poškození a ztrát naznačují některé sněmovní návrhy. V následujících německých oblastech se škody vyčíslily přímo: v okrese Bochov (1 000 000 K), Sokolov (672 600 K) nebo na Šluknovsku (160 000 K). Menší škody vznikly v okrese Loket, kde dosáhly 70 000 K. Krupobití s bouří však zasáhlo pouze dvě obce. V českých částech Čech byly škody vyčísleny v okresech Volyně a Strakonice (1 638 000 K, 790 000 K), v okrese Polička (600 000 K), v okresech Libochovice, Slaný, Velvary a Roudnice (2 000 000 K), v okresech Kostelec a Rychnov (tj. Kostelec nad Orlicí a Rychnov nad Kněžnou, celkem okolo 1 500 000 K), v okrese Sedlčany (795 000 K), v okresech Žamberk a Ústí nad Orlicí (250 000 K, 60 000 K) a v okr. Habry a Chotěboř (530 000 K, 666 000 K). Celkový rozsah katastrofy byl ovšem mnohem větší a v další řadě ho může opět především naznačit počet sněmovních návrhů. Jen na 52. až 53. zasedání sněmu, tj. ve dnech 16. a 17. 9. 1907 bylo podáno 32 sněmovních návrhů, které žádaly o pomoc pro postižené, další žádosti obsahovaly petice.³⁰³

Motivace jednotlivých sněmovních návrhů byla podobná jako dřív. Jak již bylo řečeno, největší zhoubu způsobovaly v roce 1907 kroupy a náhlé přívalemé deště. Část žadatelů však poukazovala i na předcházející pohromy, konstantní bídu a zaostalost regionu stejně tak jako zadlužení poškozených, místních obcí. Zdůrazňoval se i fakt, že poškození nebyli často pojištěni. Požadovaná pomoc opět získávala víc podob. Na prvním místě se požadovaly finanční dotace jak od státu, tak od země. Obvyklý nástroj představovaly také odpisy státních daní. V roce 1907 si však již žadatelé všímali negativních dopadů tohoto opatření na finance okresů a obcí. Zajímavý a poměrně ambiciózní návrh sestavil zemský poslanec Blahovec. Stát měl nejenom odpisovat pozemkovou a výdělkovou daň v postižených oblastech, ale i nahrazovat ztráty, které by vznikaly příslušným samosprávám a v nejvyšší instanci i Českému království. V další řadě se obecně požadovaly investice do meliorací a silnic anebo bezúročné zemské zápůjčky samosprávám v postižených oblastech. Další specifické možnosti rozvíjel již výše zmíněný Blahovecův návrh, který požadoval pomoc pro oblast Strakonicka. Zemský sněm měl vyzvat stát k investicím do železnice z Plzně do Českých Budějovic, kde se měla začít stavět druhá kolej, a státní dráhy měly v místě živelných katastrof zavést zvláštní tarify, které by zlevňovaly dopravu v regionu.

Schéma žádostí bylo v roce 1907 podobné jako dřív. Situaci žadatelů však ovlivňovala skutečnost, že rozpočet na rok 1907 přijal zemský sněm již během svých zasedání v první polovině roku.

³⁰³ NA, Český zemský sněm, Kniha 213.

Odškodnění poškozených tak muselo čekat na zahrnutí do zemského rozpočtu na rok 1908 nebo mohlo iniciovat tlak na dodatečná opatření zemského sněmu na podzim 1907.³⁰⁴

6.1.3.2 Zemědělství – další otázky

Soubor dalších nároků v oblasti zemědělství bych uvedl problematikou pojišťovnictví. Potřeba jeho dalšího rozvoje byla patrná především s ohledem na rozsah živelných pohrom, jejichž následky byly ve finančních ohledech mimořádně vysoké. O řešení problému byl současně zájem již dříve, a to jak ze strany příslušné veřejnosti, tak představitelů zemské správy. K realizaci příslušných opatření však bylo stále daleko a v praxi se nikam nepostoupilo. Obecně měla problematika pojišťování dvě hlavní roviny, přičemž jedna ležela v úpravě pravidel a druhá ve zřízení zastřešujících institucí. Zájem o úpravu pojišťovnictví měly také oba národní tábory v Čechách, ale každý čekal od reformy něco jiného. Sledované prameny dokládají především veliký zájem z české strany. Ústředním motivem zůstávalo již dříve formulované pojetí zřízení centrální pojišťovny na zemské úrovni, čímž by se pojišťovnictví určitým způsobem pozemštilo. Ve sledované době se neobjevil žádný nový sněmovní návrh a těžiště tlaku na zemskou správu spočívalo v řadě několika set petic, které byly podány jak v roce 1905, tak později. V roce 1905 ovšem úsilí podpořit tento záměr kulminovalo a u Zemského sněmu Království českého bylo podáno 854 petic, v naprosté většině případů českých. V rámci těchto petic se požadovalo zejména zřízení zemské pojišťovny dobytka, proti kroupám a proti ohni. Někdy jednotlivé žádosti kombinovaly i více variant a v podstatě byly reakcí na stále aktuální záměr, který již dříve vyslovili představitelé české politiky, zřídit jednu pojišťovnu s více odbory. Z jednotlivých petic vyplývá i struktura žadatelů. Mezi nimi dominovaly samosprávy místních obcí, hasičské spolky, představitelé okresních záložen/záložní družstva a spořitelny/spořitelní družstva. Na německé straně byl také o pojišťování zájem, ale německá politika měla potíže s českou představou, že by se otázka řešila na základě zřízení zemské pojišťovny. Proti českému pojetí se dokonce objevovaly protipetice, které však byly ojedinělé. Naproti tomu jasné stanovisko podal na 11. zasedání II. sezení zemského sněmu radikální poslanec Iro, který požadoval úpravu pojištění na státní-říšské úrovni.³⁰⁵

Stejně jako v případě pojišťovnictví byl trvalý zájem venkova o zásahy do nižší úvěrní soustavy. Obě národní strany se také shodly na potřebě revize kontribučenských fondů. Nižší obliba těchto fondů spočívala v tom, že v nich byl akumulován kapitál, který místní zájemci nemohli využívat. Ve sledované době sestavil konkrétní návrh poslanec Hodek, přičemž kontribučenské fondy se měly

³⁰⁴ NA, Český zemský sněm, Kniha 213.

³⁰⁵ Návrh poslance Ira: NA, Český zemský sněm, Kniha 203.

rozpustit v případě existence shody $\frac{3}{4}$ jejich účastníků a návrhu okresního zastupitelstva. Jednou z variant reformy systému okresních záložen bylo zřízení ústřední instituce. Zájem na zřízení této centrály pocházel ovšem z českého prostředí. Německá strana měla jiné priority. V německých oblastech dominovaly spořitelny, ostatní záložny/úvěrní družstva a mezi nimi speciálně ve venkovském prostředí tzv. raiffeisenky. V praxi se situace vyvíjela například tak, že ve více německých obcích v Čechách existovaly vedle sebe jak raiffeisenky, tak okresní záložny. Německé obyvatelstvo ovšem preferovalo „své“ ústavy, do kterých dávalo vklady, a ty prosperovaly. Vedle toho stály okresní záložny, které neměly důvěru a stagnovaly. Jejich majetek obvykle činil pouze základní kapitál, který vznikl původním převodem z kontribučních fondů. Z toho důvodu přetrvávala v německém prostředí snaha tento kapitál vyvést a dále ho reinvestovat.³⁰⁶

Stále stoupal zájem o meliorace pozemků a regulace menších toků. Jednalo se o vývoj, který vyplýval z investic do úprav toků velkých řek a záměru investovat veliké finanční částky do obnovy poškozených oblastí po katastrofách. S tím souvisel sněmovní návrh, který podal v roce 1905 K. Prášek, aby se u technické kanceláře Zemědělské rady Království českého zřídilo vodovodní oddělení. Úkolem uvedeného úřadu by bylo schvalovat předložené projekty na stavbu vodovodů realizovaných v nouzové akci. Práškův návrh znovu dokládá dlouhodobější obtíže stávajících úřadů zvládnout narůstající agendu. Více žádostí bylo spojeno s problémy stávajících a již prováděných projektů. Na jednotlivých stavbách vznikaly vícenáklady, které nebylo možné ze stávajících dotací профinancovat. Prostřednictvím petic žádala o přezkoumání projektu a navýšení dotace vodní družstva v Poděbradech a Záhornici jakožto investoři. V roce 1907 vzniklo více žádostí, které charakterizoval zájem o melioraci písčitých pozemků. Podstatná část z těchto záměrů byla spojena s regulacemi a kanalizacemi velikých řek.³⁰⁷ S projekty na podporu zemědělství souvisí i další zájem o intervenci veřejnoprávních složek do tohoto hospodářského sektoru. V tomto případě ho formulovali představitelé německé politiky a jednalo se o zajištění odbytu zemědělských produktů u armády. Výhrada mířila k tomu, že podmínky jednotlivých ofertů jsou příliš složité, a proto se jich

³⁰⁶ Centrála okresních záložen měla poskytovat úvěry, dohled a právní servis. Plány z německého prostředí mířily k legislativní úpravě tzv. Raiffeisenových ústavů a dalších záložen. Odpor k zemské centrále vyplýval z dlouhodobého zájmu o oddělení každodenní praxe obou národností. Důležité je současně zmínit, že jak české, tak německé občanské záložny již své centrály měly. Problém záložen v německých oblastech specifikoval na jednom z mála jednání zemského sněmu v roce 1904 poslanec Feierlei. Feierlei prosazoval zjednodušení zrušení okresní záložny. Uváděl, že v německých okresech je celkem 39 nejhůře postižených okresních záložen (tj. skoro všechny!) s kapitálem ve výši okolo 3 000 000 K. Jejich existence měla být problémem jak pro jejich podílíky, kterým chyběl uložený kapitál, tj. základní majetek záložny, tak pro obce, které musely na záložny doplácet. *Obzor národohospodářský*, ročník VIII, 1903, s. 96. NA, Český zemský sněm, Kniha 201.

³⁰⁷ Revize dotací by proběhla na základě novelizace zemských zákonů, které upravovaly výši zemské dotace. Druhá věc by byla, jak by postupoval stát, a žadatelé očekávali, že zemský sněm/zemský výbor vyzve c. k. vládu, aby i stát zvýšil svůj příspěvek. Vodní družstvo v Poděbradech bylo zřízeno za účelem regulace řeky Výrovky. Žádosti na podporu úpravy písčitých pozemků se ve sledované době objevilo okolo sta, většinu z nich podával poslanec Srdínko.

mohou s úspěchem účastnit pouze větší hospodářské celky. Představitelé německé malovýroby proto naléhali na to, aby s veřejnou správou mohli obchodovat všichni.

V další řadě vycházela ze zemědělského prostředí celá řada názorů na řešení jednotlivých problémů. Dlouhodobě aktuální byla nespokojenost se státním fiskálním systémem. S ohledem na problematiku venkova měla veliký význam zejména pozemková daň. Z německých oblastí Čech vzešly v tomto ohledu dva sněmovní návrhy. První podal poslanec Heinzl. Heinzl kritizoval skutečnost, že tarify, podle kterých se pozemková daň vyměřovala, neodpovídají realitě. Princip všech těchto výhrad spočíval ve snaze zmenšit daňové zatížení chudších oblastí, tj. v tomto případě horských a podhorských regionů Čech obývaných Němci. Další návrh, který byl velice radikální, podali poslanci Waltr a Peschka. Poslanci zpochybňovali celý daňový systém a požadovali zrušení pozemkové daně, zavedení daně z majetku a důslednější progresy v případě osobní daně z příjmu. Ve skutečnosti zůstávaly tyto části návrhu především demonstrací postoje určité části německých venkovských poslanců a reálný základ měla až další část, která měla podobný obsah s předchozím návrhem.³⁰⁸ Z prostředí pěstitelů chmele, které bylo převážně německé, pocházel návrh poslance Zulegera. Jeho obsah byl ideově podobný s především českými producenty řepy, kteří dlouhodobě protestovali proti praktikám cukrovarů. Zulegerův návrh obdobně požadoval, aby se přijala legislativa, která by zabránila předprodeji chmele.³⁰⁹ Boj proti kartelům cukrovarů mezitím získal celostátní význam. V roce 1905 se jím zabývala poslanecká sněmovna říšské rady, která přijala návrh zákona proti kartelům. Zajímavé bylo, že v českých oblastech se ve sledované době kritika rajonování a předprodeje řepy v příslušných pramenech neprojevovala, ačkoli byla velice aktuální. Na jednání říšské rady však reagovali němečtí politici. Jejich aktivita vycházela z obavy, jak se k návrhu zákona postaví panská sněmovna. V té drželi postavení vlastníci agrárních komplexů a občanští politici se obávali možnosti, že tato zájmová skupina vyvine úsilí již přijatý návrh zákona novelizovat a tím zmenšit jeho účinnost.³¹⁰

³⁰⁸ Při vyměřování pozemkové daně byl důležitý katastrální výnos, který se znovu určoval vždy po několika letech v závislosti na vývoji konkrétních oblastí. Navrhovatelé poukazovali na to, že v případě řady regionů stát při poslední revizi připomínky opomíjel. V případě přijetí návrhů by byl zemský sněm opět pouze tlumočnickem daného názoru a záležitosti státních daní pochopitelně spadaly do kompetence říšské rady. NA, Český zemský sněm, Kniha 205.

³⁰⁹ Praktikování předprodeje snižovalo ceny chmele a umožňovalo odběratelům nákup za výhodnou cenu. To však poškozovalo zemědělce. V rámci pivovarnictví bylo postavení chmelařů lepší než např. řepařů v cukrovarnictví. Ve složitém postavení se nacházely spíše pivovary. Z jedné strany ovlivňovali ceny piva producenti chmele a z druhé koncoví odběratelé, tj. hostince. **PÁNKOVÁ, K.** *Srovnání cukrovarnických a pivovarnických kartelů v českých zemích na přelomu 19. a 20. století.* In: **BARTOŠEK, J.** (ed.). *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci.* Praha: Národní zemědělské muzeum, 2011, s. 470–475. NA, Český zemský sněm, Kniha 204.

³¹⁰ S obavou z postoje panské sněmovny souvisí otázka, do jaké míry byly velké cukrovary součástí šlechtického velkostatku a kdy byly součástí komplexů zemědělských podnikatelů z občanského prostředí. Snaha panské sněmovny o zdržení zákazu kartelů však nebyla smyšlená a její odpor byl vytrvalý a slavil úspěchy. Z nezemědělských českých kruhů pocházel komentář, že s odporem panské sněmovny se muselo počítat, protože návrh poslanecké sněmovny byl příliš přísný a nekompromisní. Organizace kartelů se však ve sledované době nacházela v určité krizi. Účastníci původního kartelu se dohadovali pouze obtížně a jeho funkci přebíraly místní organizace. **PÁNKOVÁ, K.** *Srovnání*

Venkov také stále zastával vlastní stanovisko k pojetí ochrany zemědělských výrobců. Na jedné straně se jednalo o vztah k Uherskému království, které jako levný producent díky celní a měnové unii z pohledu zemědělců v Čechách negativně ovlivňovalo vývoj cen, a na druhé o celní politiku k ostatním zemím. Vzhledem k tomu, že vztah k Uhrám byl politicky mimořádně významný a měl více rovin, bude zmíněn až dále. Aktuálnost jednotlivých komentářů však podtrhávala skutečnost, že dohoda o vyrovnání obou částí habsburské říše byla dlouhodobě vratká a tím otvírala prostor k širší diskusi. Z hlediska celní politiky nabyly na podzim 1905 na významu vztahy s Itálií. Z Itálie byla do Předlitavska dovážena prasata, která byla levnější než dobytek z Čech. Ve venkovském prostředí se proti tomu zdvihala nevole a venkovští politici jak na české, tak na německé straně požadovali zvýšení cel. Jejich argumentace zdůrazňovala i to, že chov v Čechách je náročnější, např. se musí platit očkování, zatímco v Itálii jsou podmínky laxní, což vede i k zavlečení nemocí zvířat do domácích chovů. Na obou národních stranách však byly i potíže s Německem. Zmínky o obtížích s exportem zemědělských komodit do Německé říše zaznívaly jak v roce 1905, tak 1907.³¹¹

Více petic a návrhů spojovalo zájem o zásadnější zásahy do úpravy vlastnických práv na venkově a do celkové organizace vztahů v zemědělství. Ve vztazích na venkově měla hrát důležitou roli po vzoru živnostenských společenstev hospodářská společenstva. Jednalo se o představu, která byla formulována již dříve a nepředstavovala žádnou národnostní kontroverzi. Přesto se stále nedostávala na pořad jednání v zemském sněmu. Průběžně se připravovaly předlohy zemského zákona, přičemž vznikl určitý nesoulad. Vládní předloha podmiňovala účast ve společenstvech určitým majetkem, česká agrární politika však podotýkala, že by to bylo kontraproduktivní a napomáhalo by to socializaci nižších venkovských vrstev. Agrárníci (čeští) totiž předpokládali, že by dokázali majetkově nejslabší vrstvy absorbovat. V rámci české venkovské politiky našel ohlas pojem rentového statku, který byl již zaveden v Haliči. Návrh na přípravu jeho zavedení podali K. Prášek a Viškovský. Podstatu tohoto požadavku představoval zájem, aby byly vytvořeny stabilní podmínky pro střední a nižší střední venkovské vrstvy, které se stávaly rezervoárem a garantem české agrární politiky. Rentový statek by představoval novou formu vlastnictví, která by byla charakteristická

cukrovarnických a pivovarnických kartelů v českých zemích na přelomu 19. a 20. století. In: **BARTOŠEK, J.** (ed.). *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci.* Praha: Národní zemědělské muzeum, 2011, s. 468–470. *Obzor národohospodářský*, ročník X, 1905, s. 186.

³¹¹ S ohledem na stanovisko venkova k Uherskému království je třeba podotknout, že zde nebyl problém s tlaky, které vykonávala uherská elita na zvyšování agrárních cel, tj. zejména ve vztahu k Srbsku. Český venkov měl problémy s levnou produkcí v Uhrách a odstranění ještě levnější zemědělské produkce z Balkánu, tj. díky uherské celní politice, spíš uvítal. Na problémy s uherskou konkurencí upozorňoval na zasedání zemského sněmu v květnu 1905 poslanec Blahovec a na problém s Německem poslanec Stahl. Oba dva poukazovali na komplexní problémy venkova a celní otázky byly pouze jednou z více materiálů. NA, Český zemský sněm, Kniha 201, 203. *Obzor národohospodářský*, ročník X, 1905, s. 186.

určitou ochranou vlastníků kompenzovanou omezením vlastnického práva. Významnou součástí návrhu představoval přístup k levnému úvěru, respektive poskytování bezúročných půjček podmíněných zákazem drobení statku a povinností vlastníka na něm hospodařit.³¹²

Zásadní požadavek pojistit venkovské dělníky-čeled' a poskytnout jim stejné podmínky, jaké měli dělníci v průmyslu, zopakovali ve sledovaném období němečtí zemští poslanci Heincl a Zuleger. Jednalo se o návrhy, které dále aktualizovaly sociální otázku i v zemědělství. Heincl upozorňoval na specifický problém, který by mohl při pojištění vznikat, kdy by sice mohla být pojištěna čeled', ale ne vlastníci-hospodáři. Narážel tím na skutečnost, že většina hospodářství byla velice malá a obhospodařoval je pouze vlastník se svojí manželkou. Kritika stávající situace vycházela rovněž z českého prostředí. V roce 1907 zrekapitulovali situaci čeští zemští poslanci. Podotýkali, že stávající úprava na bázi čeledního řádu vůbec nestačí a že by země – jako garant zemědělské problematiky – měla dostat prostor pro jak zdravotní a úrazové, tak starobní pojištění zemědělských dělníků a zemědělců. Ze specifického hlediska se otevírala otázka zemského honebního zákona. V druhém sněmovním období ji postavili čeští agrární politici. K obvyklým výhradám patřilo, že starý zákon ze šedesátých let se již úplně mívá účinkem. Novum představovala zmínka o dlouhodobých napjatých vztazích mezi majiteli malých hospodářství, které ničila chráněná zvěř z okolních velkostatků. Vážnost situace měly zdůrazňovat desítky žádostí poškozených, které se shromažďovaly u českých poslanců s mandáty z venkovských oblastí. Poslanec Barták poznamenal, že nemá vůbec nic proti volnočasovým aktivitám aristokratických vlastníků majetkových domén, ale jejich výsledkem nemůže být trvalé poškozování majetku sousedů. Jeho řeč měla jasný společenský podtext, nakonec totiž ještě zdůraznil, že požadavky českých agrárníků jsou ještě mírné, ale že ti, kteří by mohli přijít posléze, by mohli být mnohem radikálnější.³¹³

Podobným způsobem jako dříve se profilely žádosti, které se týkaly zemědělského-hospodářského školství, přičemž mezi nimi figuroval úmysl zřizovat další školy na obou nižších úrovních. Začátek sněmovních jednání v roce 1905 také otevřel problematiku vztahu venkova a vojenských složek, tj. c. k. armády, c. k. zeměbrany (Landwehr) a domobrany (Landsturm). Návrhy zazněly jak z českého, tak německého prostředí a formulovaly staronové principiální otázky. Záležitosti armády byly v kompetenci obou polovin říše a zeměbrany Předlitavska, takže zemský sněm mohl maximálně tlumočit svoje stanovisko a předložit různá dobrozdání. Z české strany se k problému vyjádřil poslanec Barták, který chtěl precizovat osvobození prvorozených synů z vojenské služby tak, aby

³¹² Rentový statek: NA, Český zemský sněm, Kniha 2004.

³¹³ Jednoznačný záměr představovalo povolení odstřelu zvěře, která se dostala na pozemky vlastníků. Velkostatkáři patrně udržovali příliš vysoký stav zvěře. K rentovému statku: NA, Český zemský sněm, Kniha 204.

mohli dědit venkovská hospodářství. Němečtí poslanci měli především výhrady k délce vojenských cvičení záložníků, tj. u zeměbrany a domobran. Ta trvala jeden měsíc v roce a dotyční dokazovali, že je to příliš dlouho.

6.1.4 Živnosti, řemesla, prostředí měst

I prostředí živnostenského podnikání ovlivnily živelné pohromy. Většina problémů vznikala na venkově a v menších městech, která stejně tvořila buď administrativní centrum venkovských oblastí, nebo byla závislá na poptávce zemědělského obyvatelstva. Ta v důsledku potíží klesala a provozovatelé mnoha živností začali mít potíže. Formulace požadavků z těchto oblastí probíhala velice rychle a v roce 1905 krystalizovala hned během jarních jednání zemského sněmu. Záměrem žadatelů bylo právě ovlivnit tato jednání. Jedním ze směrů, kterým se představy živnostníků ubíraly, bylo prosazení odpisů výdělkové daně. Země měla být opět prostředníkem, který měl sestavit dobrozdání a vytvářet v tomto směru tlak na představitele státu. Další prostor k diskusi představoval záměr přijetí nouzového úvěru zemí a jeho přerozdělení postiženým. Příslušná jednání na zemském sněmu byla bedlivě sledována a postupně začala vzrůstat nevole proti výši částky, která měla směřovat k živnostníkům. Na živnostenské účely mělo být totiž vyčleněno 0,5 mil. K. Proti tomu se ohradil ve svém sněmovním návrhu poslanec Holoubek, který žádal, aby se částka navýšila alespoň na 0,7 mil. K.³¹⁴

Permanentní aktualitu měly záležitosti odborného školství. Zde stále existovalo několik hlavních rovin. Jednu z nich představovaly zájmy a názory veřejnosti a odborníků, z kterých se dále podporovaly určité politické linie, a další požadavky pedagogů, kteří byli v této oblasti vzdělávání činní. Dlouhodobou kritikou procházela skutečnost, že země nebyla schopná na základě své legislativy odborné školství řádně regulovat. Toho si byli vědomi jak odborníci, tak politici, přičemž bylo zřejmé, že nešťastný stav je důsledkem národních konfliktů v Čechách. Čeští představitelé vnímali tento vývoj o to citlivěji, že měli dlouhodobý zájem na posílení autority Českého království a nyní nebyli schopni prosadit ani to, co bylo v kompetenci zemských orgánů. V roce 1905 si nad touto skutečností posteskl poslanec Kovařík v souvislosti s vývojem obchodního školství. Z jednotlivých regionů dále vycházela přání, aby se zřizovaly nové odborné školy. Tyto požadavky pocházely jak z českých, tak německých oblastí. Žádosti z kruhů učitelů charakterizoval zájem o další řešení sociální otázky. Předmětem více petic se stávaly záležitosti penzí a zaopatření vdov a sirotek. Další roli hrály žádosti jednotlivců, které měly více podobných motivů.

³¹⁴ Žádost, aby se mohla odpisovat výdělková daň, byla v roce 1905 předmětem dvou sněmovních návrhů. Jeden vzešel z prostředí německých radikálních poslanců a druhý podal poslanec V. Holanský. NA, Český zemský sněm, Kniha 201.

Široce diskutovanou otázkou byla problematika daní, tj. v městském a živnostenském prostředí otázka přírážek k činžovní dani a výdělkové dani a výše pивní dávky. Katalyzátor tohoto vývoje představovala zejména situace zemských financí, která vyvolávala obavy, že bude třeba získat nové zdroje financí. Největší pozornost poutala otázka zemské dávky ze spotřeby piva, která byla aktuální zejména mezi hostinskými nebo majiteli výčepů. Pro některé představovala problém dávka jako taková, ale postupně se šířily pověsti, že země má v úmyslu pивní dávku dále zvyšovat. Proti tomu se zdvihala vlna protestů, která spočívala zejména v petiční činnosti. Situace se aktualizovala před podzimním zasedáním Zemského sněmu Království českého v roce 1905, když se do tisku dostaly zprávy, že existuje konsenzus mezi vládou a německou politikou na zvýšení zemské dávky. Podle jedněch zpráv se měla zvýšit na 2 K z hl, ale podle dalších až na 4 K z hl. Většinu protestů podpořil mladočeský poslanec F. Filip, který byl znalcem v tomto oboru a pocházel z rodiny hostinských. Ve sledované době vzniklo okolo 100 petic podaných k zemskému sněmu, které odmítaly zvýšení dávky. Další činnost vyvíjely zájmové organizace.³¹⁵ Filip byl autorem i několika sněmovních návrhů, z kterých vysvíaly další roviny problémů, které byly s dávkou ze spotřeby piva spojeny. Jeden z nich představovala skutečnost, že dávku měli odvádět hostinští. Filip navrhoval, aby ji odváděly pivovary. Argumentoval, že spousta hostinských podvádí a dávku neplatí. Tím mělo vznikat nerovné prostředí vzhledem k těm, kteří ji platili. Jeho návrh měl mít i praktický význam vzhledem k zemské správě, neboť dokazoval, že tímto způsobem výběru vznikají značné potíže. Množily se nedoplatky a nedobytné pohledávky, které se sice daly řešit exekucemi a jinými zákroky proti hostinským-neplatičům, což však podle Filipa v konečném důsledku neprospívalo ani jedné straně. Výhrady byly spojeny i s tzv. výtratou. Výtratou se rozuměla určitá sleva na dávce podmíněná tím, že vzhledem k dokvašování piva v hospodách byl jiný objem dodaného a prodaného piva. Mezi zainteresovanými se rozšířila představa, že s výtratou by se v případě nové úpravy nemuselo počítat. Z prostředí hostinských pocházel návrh německého poslance Müllera, který se zabýval úpravou dávky z hudebného. Müller se zastával provozovatelů menších živností, hlavně výčepů, a upozorňoval na fakt, že všichni musí platit stejně vysokou částku. Tu chtěl odstupňovat podle velikosti živnosti a počtu hudebních akcí. Nejmenší živnostníky chtěl od dávky osvobodit úplně. Její rozdělení, tj. otázka předpisu dávky, a určení mělo být současně v kompetenci živnostenských společenstev – v tomto případě společenstev hostinských. Daňoví poplatníci sledovali i situaci okolo zemských přírážek. I zde se v roce 1905 šířila obava, že se blíží jejich

³¹⁵ Na podzim se sešli v budově pražské obchodní a živnostenské komory zástupci vlastníků pivovarů, aby protestovali proti zvýšení dávky, přičemž se mělo jednat o podnikatele jak z českých, tak německých oblastí Čech. Zvýšení zemské dávky z piva odmítla i liberecká obchodní a živnostenská komora. Její prohlášení upozorňovalo na některé problémy tohoto oboru na Liberecku, ale zmiňovalo i širší souvislosti. Kritizovala se celková výše dávky, tj. souhrn zemské a státní, která již v té době představovala významnou část z ceny distribuovaného hektolitrů piva, a zmiňovaly se poměry v Německu, kde prý je podobné zatížení mnohem menší. *Bohemia*, 6. 9. 1905, č. 245, s. 1. *Národní listy*, 8. 10. 1905, č. 277, s. 2. *Národní listy*, 9. 10. 1905, č. 278, s. 1.

zvyšování. Víc konkrétnějších představ vznikalo podobně jako dříve mezi vlastníky nemovitostí. Předmětem stížností byla zemská přírážka k činžovní dani. Místo ní se často preferovala dávka z nájemného. Proponentem tohoto záměru byl staročeský poslanec a starosta Prahy Srb. Otázka nájemního bydlení, respektive vztahu pronajímatelů a nájemců měla obecně zajímavé pozadí. České liberální prostředí se snažilo dokázat, že vlastníci a nájemci jsou na jedné lodi, kterou poškozují právě státní fiskální politika. Obě strany byly tedy obětí, přičemž se upozorňovalo na to, že např. v Praze pohlcují daně a přírážky téměř 50 % ze zisku.³¹⁶

Aktualitou zůstával zájem, aby veřejnoprávní subjekty intervenovaly do hospodářství, přičemž charakteristický byl zájem jak jednotlivců, tak různých zájmových spolků o zemské dotace. Aktivní byli znovu němečtí politici z horských oblastí, kteří podobně jako v jiných oblastech popisované agendy poukazovali na všeobecnou chudobu regionů, které zastupovali. Dlouhodobější pozornost měla idea dalšího subvencování průmyslových muzeí. Současně se objevovaly různé další návrhy specifikující určité představy. Konkrétní představu pomoci hospodářství v regionech měla např. realizovat veřejná správa na všech úrovních tím, že by stavěla nové veřejné budovy. Na jejich výstavbu měly být opět nájímány místní firmy. Mezi – z hlediska navrhovatelů – pozitivními dopady této doktríny figuroval očekávaný vzrůst zaměstnanosti a poukazovalo se i na to, že by se zmenšily nájemy, a tím že by se uvolnily budovy, v kterých doposud sídlily úřady. Tento problém měla například pražská městská část Malá Strana. Zde se nacházely budovy místodržitelství a zemského sněmu. Oba subjekty se stále rozšiřovaly. Zatímco místodržitelství si prostory pronajímalo, České království je pro svůj zastupitelský sbor kupovalo. Do roku 1907 skupilo několik nemovitostí v okolí, které měly stát celkem až 4 000 000 K. Odborníci v této souvislosti zdůrazňovali, že bylo lepší postavit novou budovu a že by to nakonec přišlo i levněji. Argumentovalo se i dostupným a levným úvěrem, který poskytuje Zemská banka Království českého. Subvence ovšem vyvolávaly i kontroverze. Na jejich negativa upozorňoval sněmovní návrh poslance Holoubka, který poukazoval na to, že dotace (konkrétně živnostenským družstvům) vytváří nerovné podmínky a deformují trh. Dotovaní byli zvýhodněni a díky tomu poškozovali nedotované.³¹⁷

³¹⁶ Toto stanovisko formulovaly např. Národní listy, čímž zdůrazňovaly svou liberální podstatu. Současně upozorňovaly na drahý provoz předlitavského státu ve srovnání s Německem, což je moment, který je zajímavý z více důvodů. Obdobné dávky např. v Lipsku byly údajně ve výši 17 %, v Drážďanech 12 % a v Berlíně 23 %. *Národní listy*, 5. 6. 1905, č. 153, s. 1. NA, Český zemský sněm, Kniha 206.

³¹⁷ O pomoc pro živnostníky v horských oblastech žádal např. poslanec Kasper (pro Krkonoše). Žádosti o subvence měly různý charakter. V roce 1905 např. žádal poslanec Reiniger, aby byla do zemských rozpočtů vložena částka na subvenci lázeňským městům na výstavu v Londýně. Méně významný, ale výmluvný byl také návrh poslance Trantzla, aby země poskytla dotaci hračkařskému průmyslu v Hoře Svaté Kateřiny. Holoubek podal svůj návrh na 39. zasedání II. sezení v roce 1907. V návrhu byly kritizovány především nekalé praktiky některých živnostenských družstev. Otázka nové budovy zemského sněmu byla aktuální již od devadesátých 19. let století. Její stavbu podporovala především česká občanská politika, přičemž jako místo na stavbu se zvažovala oblast malostranské zbrojnice. V roce 1907 se

Principiálně významný zájem představoval záměr na zřízení Živnostenské rady Království českého. Opět se jednalo o dlouhodobější a z české strany podporovanou ideu. Její proponenti se nacházeli hlavně v Národní straně svobodomyšlné. Živnostenská rada měla nahradit stávající a relativně nově ustanovenou Živnostenskou komisi Království českého. Tu vnímala část odborníků jako nedostatečnou a poukazovala i na to, že se skoro neschází. Význam živnostenské rady by spočíval ve shromažďování všech dat o hospodářství, které bylo v kompetenci země, v zákonodárné iniciativě v této oblasti a v pravomocích ve výkonné moci v rozsahu, jaký měla zemědělská rada. Zemědělská rada současně představovala i jednoznačný vzor pro tento záměr. V případě přidělení výkonné moci by živnostenská rada určitým způsobem nastupovala na místa obchodních a živnostenských komisí, jejichž činnost by současně zastřešovala. V těchto intencích podal sněmovní návrh na zřízení živnostenské rady poslanec V. Němec. Posléze podali poslanci František Kratochvíl a Josef Jirousek ještě jeden návrh, který se proti oficiální představě do značné míry vyhraňoval. Zásadní rozdíl tvořil požadavek uspořádání rady na co nejširším základě, tj. základ pro delegování jejích členů by představovala obchodní grémia a živnostenská společenstva. Existence dvou návrhů naznačovala přítomnost dvou názorových proudů v náhledu na uspořádání podnikání. Jirousek s Kratochvílem reprezentovali zájmy menších živnostníků a obchodníků.³¹⁸

6.1.5 Zdravotnictví – sociální tematika

Zdravotnictví patřilo k oblastem, kde byla zemská správa ve více ohledech velice aktivní. Většina žádostí směřovala k úpravám nebo doplnění stávajícího systému. Dlouhodobý byl zájem o přiznání práva veřejnosti novým zdravotním a humanitním ústavům, o zdokonalení zdravotní péče v lékařských obvodech a byl zájem o zapojení země do boje s civilizačními chorobami. K situaci se trvale vyjadřovali i jednotliví aktéři, ať už šlo o odborníky, jednotlivce činné v oboru anebo laiky, kteří se dostávali s organizací zdravotnictví do nějakého kontaktu.

Zájem různých samospráv, aby v jejich obvodu vznikaly nové nemocnice nebo humanitní ústavy s právem veřejnosti, přetrvával. V některých případech se jednalo o vznik a podporu nových

k situaci vyjádřil Ing. Kaftan, který si uvědomoval, že v tu chvíli je stavba z finančních důvodů nereálná. Podle jeho mínění se však mohlo pracovat na projekční činnosti a mohly se nakoupit pozemky, přičemž se obával, aby je neskoupili developeři. K zadávání veřejných staveb místním podnikatelům: NA, Český zemský sněm, Kniha 205.

³¹⁸ Složení stávající živnostenské komise se stávalo předmětem kritiky menších živnostníků a obchodníků, kteří ji vnímali jako příliš exkluzivní. Část členů živnostenské komise delegovaly obchodní a živnostenské komory, část průmyslová muzea a Zemský jubilejní fond císaře a krále Františka Josefa I. na podporu malých živnostníků. Problematiku živnostenské rady komentoval J. Gruber: *Obzor národohospodářský*, ročník XIII, 1908 s. 134. NA, Český zemský sněm, Kniha 204, 206.

institucí a v dalších o přiznání tohoto práva, které bylo pro provoz zdravotnických zařízení nezbytné. V další řadě se rozvíjel zájem o podporu nových oddělení nebo ústavů, které se zřizovaly při jednotlivých provozech. Vznik těchto ústavů souvisel se specializací nemocnice nebo s bojem proti civilizačním chorobám. Vzhledem k tomu, že se dost často jednalo o oddělené provozy, nebylo jejich zřízení spojeno s automatickým přiznáním práva veřejnosti. To bylo třeba získat opět formou individuálního kroku zemské legislativy. Ze strany odborných kruhů byl zájem stávající praxi zjednodušit tak, aby přiznání tohoto práva bylo zcela spojeno se vznikem přidruženého provozu. Tento zájem měli jak představitelé místních samospráv a místní zájemci, tak management příslušných ústavů. Navrhovaný postup by však nemusel být pro korunní zemi příliš výhodný. Kdyby se realizoval, České království by se vystavilo nárůstu plateb, které by nemohlo ovlivnit. Samostatnou otázkou představoval stav nemocnic s právem veřejnosti. Ten se těšil stále a docela hojně kritice. Na podmínky, za jakých v nich byli léčeni pacienti, upozorňovalo několik sněmovních dotazů a petic. Ze zemských poslanců tento stav velice barvitě komentoval poslanec Šafařovič, který popisoval své vlastní zážitky z návštěvy Všeobecné nemocnice v Praze, kde podstoupil podle jeho slov *banální zákrok na ruce*. Ze všeho nejvíc ho fascinoval např. volný výhled čekajících pacientů z chodby do operačního sálu, takže mohli sledovat průběh operace svých předchůdců nebo stav ubytování, kde leželo v jednotlivých místnostech až 50 lidí jak na postelích, tak na zemi.³¹⁹

Dlouhodobý problém správních celků zdravotní správy představoval samozřejmě nedostatek financí. Její provoz závisel na situaci a vývoji nižších samospráv, které se často dostávaly do složité hospodářské situace. Z pramenů vyplývá, že postavení jednotlivých lékařských obvodů nebylo stejné a podmínky v chudších oblastech se rychle zhoršovaly. Samosprávy v těchto regionech nebyly schopné lékařské obvody ufinancovat, a tím docházelo k zhoršování zdravotní péče. Tato kritika se formulovala například v německých horských a podhorských oblastech, přičemž bylo zřejmé, že zde chyběl i zájem ze strany lékařů o výkon praxe. Částečným řešením mělo být účelové zvýhodnění vybraných oblastí tak, aby se staly pro lékařské osoby přitažlivé. Důvodů, proč chyběl zájem lékařů, mohlo být totiž víc. Nemuselo se jednat pouze o finanční otázky, ale i o celkovou neatraktivitu regionu. Větší odezvu měly ucelenější požadavky, které předpokládaly kompletní úpravu problematiky lékařských obvodů ze strany zemské legislativy. V podstatě se jednalo o úpravu právních poměrů, platových podmínek a zavedení penzí obvodních lékařů. Zvýšení platů

³¹⁹ Některé Šafařovičovy postřehy byly až tragikomické. V průběhu rekonvalescence ho navštívil známý od trestního soudu, který když spatřil podávanou stravu, jednoznačně konstatoval, že o obžalované je postaráno mnohem lépe. Šafařovič se zabýval problematikou stavu nemocnic na 33. zasedání II. periody zemského sněmu. NA, Český zemský sněm, Kniha 208.

lékařů by však znamenalo zvýšení zemských dotací na lékařské obvody, což by byl další problém pro v té době již katastrofální stav zemských financí.³²⁰

Stále významnější celek představoval zájem, aby země zasahovala do boje proti civilizačním nemocem, na prvním místě tuberkulóze. Tyto problémy ovšem nestály samy o sobě a byly úzce spojeny s řešením dalších otázek v oblasti sociální politiky. S politikou, která by směřovala k potlačení tohoto negativního vývoje, se země konfrontovala ve více ohledech. Na jedné straně mohla provádět vlastní politiku a na druhé sekundovat opatřením c. k. vlády. Jednotlivé požadavky ve vztahu k zemské správě se formulovaly ve finále v odborném prostředí, které představovaly lékařské kruhy české a německé politiky, a jednotlivé představy je možné rozdělit mezi prevenci a odstraňování následků. Důležitou součástí prevence bylo zlepšení podmínek, ve kterých žily nižší společenské vrstvy. Z pohledu představitelů zemské politiky se jednalo především o otázky spojené s kvalitativní úpravou bydlení. Z pohledu zdravotní politiky se nejednalo o nárok sociálně slabších jednotlivců na bydlení, ale o nárok každého jedince na zdravé bydlení. Do kompetencí zemské legislativy patřila např. revize stavebního řádu Království českého, která měla směřovat k zpřísnění podmínek pro stavbu tzv. dělnických bytů. Druhou stranu řešení představovaly pobídky, které by směřovaly investice soukromého sektoru do tohoto směru – viz dále. Mezi představy, které měly pomoci odstraňovat následky, patřil zájem o podporu speciálních tuberkulózních oddělení při veřejných nemocnicích, o získání finančních prostředků na zřizování ozdravných kolonií pro dospělé rekonvalescenty – jednalo by se o speciální zemědělské provozy – a o osady pro dětské pacienty. Ve všech případech byl společným jmenovatelem přístup k čerstvému ovzduší a pobyt ve zdravotně nezávadných ubikacích. Sněmovní návrhy, které vybízely zemskou správu, aby se začala problematikou zabývat, se objevily hned na počátku sněmovních jednání v roce 1905. Na české straně podala na 7. schůzi II. zasedání příslušný návrh skupina zemských poslanců-lékařů. Jednalo se MUDr. Grégra, MUDr. Maška nebo MUDr. Engla. Detailnější součást návrhů představovala možnost, že by ozdravné pobyty dětí na venkově financoval ze svých přebytků zemský sirotčí fond. Zde ovšem začínala být sociální otázka národnostně závadná. Zemský sirotčí fond totiž odmítala německá strana, která ho chtěla nahradit okresními pokladnami. Souběžně vznikaly i další návrhy, které se zabývaly např. dělnickými byty. Rychlost, s jakou se otevírala hned na prvních jednáních zemského sněmu na jaře 1905 tato část sociální tematiky, jistě souvisela s aktuálním vývojem, který charakterizovalo vzrůstající napětí u širších lidových vrstev v souvislosti s otázkou zavedení všeobecného volebního práva.³²¹

³²⁰ K návrhům v oblasti lékařských obvodů: NA, Český zemský sněm, Kniha 204.

³²¹ NA, Český zemský sněm, Kniha 201.

Jako druhý aspekt veřejných zájmů v rámci tzv. humanity bych uvedl nároky, které přímo souvisely se stále širším tématem řešení sociální otázky. Východiska byla stále stejná jako v předchozím období. Jednalo se o celkově minimální pojetí sociální politiky ve vztahu k dnešnímu chápání. Její výkon obstarávaly různé subjekty samosprávy, přičemž s ohledem na možná principiální řešení byly jejich možnosti omezené. Ve vztahu k samosprávě, respektive zemské správě si veřejnost všímala zejména zoufalého stavu chorobinců a upozorňovala na *hrůzné* podmínky, v kterých žili jejich obyvatelé. Podobně jako v problematice zdravotnictví reagovali i zde představitelé zemské politiky zcela bezprostředně po zahájení sněmovních jednání. Návrh na zásadní úpravu poměrů chudobinců podali všenešmečtí poslanci, např. K. Iro, přičemž využívali argumentaci, která vycházela z jejich demagogického pojetí politiky, ale měla i jednoznačnou logiku. Návrh nejprve kritizoval současný stav chudobinců a bídne podmínky jejich osazenstva: „*za byt se jim vykazuje nějaká komora, tělesná obživa jest dobročinnosti zůstavena a o nějaké péči nelze vůbec mluvit a tak jsou nuceni vésti život člověka nedůstojný,*“ poukazoval i na otázku demokratizace: „*o všechny privilegované stavy jest postaráno, pro nejchudší z chudých, kterým není umožněno svá práva hlasovacím lístkem k platnosti přivést, bylo vykonáno málo, lépe řečeno nic*“ a zpochybňoval komplexní společenský vývoj garantovaný současnými politickými elitami: „*udávají se laciné fráze o křesťanské lásce s bližními a k opatření moderních vražedných nástrojů je dostatek milionů po ruce, ale na sociální politiku prostředků se nedostává.*“ Podstatou návrhu ovšem bylo vyjádření skutečnosti, že nižší samospráva na zřizování chudobinců nemá prostředky a že by bylo vhodné dotovat tuto činnost ze zemského rozpočtu. Z hlubší analýzy situace vyplývalo, že zájmové organizace byly ve většině případů schopné shromáždit pouhý zlomek finančních prostředků, které byly na stavbu nových chudobinců potřebné. Obvykle se jednalo o několik tisíc korun, ale jednotlivé chudobince by stály každý v řádu minimálně desetitisíců korun. Jestliže by tedy měla země do této oblasti výrazněji zasahovat, pak by musela ročně vyčlenit minimálně několik set tisíc korun.³²²

Další významnou diskusi představovala otázka levného a dostupného bydlení pro nižší společenské vrstvy, kde se jednalo hlavně o dělnické byty. Problematika dělnických bytů byla aktuální v rámci celého státu a iniciativy se již dříve chopila c. k. vláda. Urychlené řešení této části sociální otázky mohlo souviset jak se skutečně špatnou bytovou situací nižších vrstev a se zájmy stavebního průmyslu, tak znovu se zájmem vlády se prezentovat jako flexibilní hráč vzhledem k narůstajícímu sociálnímu napětí. Všeobecně průchodné řešení představovalo osvobození novostaveb dělnických bytů od daní a přírážek, čímž se mělo podobně jako v asanovaných oblastech docílit motivování

³²² K situaci vztahu země a nižších samospráv je třeba podotknout, že České království již dotovalo podíl nákladů na provoz chudobinců. K. Iro a němečtí radikálové podali návrh na řešení sociální situace na 22. schůzi II. sezení zemského sněmu. NA, Český zemský sněm, Kniha 205.

investorů. Říšská rada přijala zákon, který osvobodil novostavby od domovní a činžovní daně, již v roce 1902 (zákon 144/1902 ř. z.) Zákon ovšem nabýval účinnost pouze v těch korunních zemích, kde ho rozvíjela zemská legislativa ve smyslu osvobození novostaveb od zemských a dalších přírážek. Aktuální problém tedy představovalo přijetí příslušného zemského zákona v Čechách. Jeho návrh podala c. k. vláda v předcházejícím období, kdy ho však zemský sněm v roce 1903 nestačil vyřídit. Jeho potřeba byla nesporná v obou národních táborech a požadavek osvobození dělnických bytů od přírážek se stal obsahem více sněmovních návrhů podaných v roce 1905. Další moment představovalo družstevní bydlení. O výstavbu dělnických, respektive levných a zdravotně nezávadných bytů usilovala různá stavební družstva, která se skládala ze zájemců z méně příjmových skupin obyvatelstva. Obvykle jim však zase chyběly právě peníze, takže žádala zemi o pomoc v rámci zemského rozpočtu.³²³

Se sociální tematikou souvisely i další podněty. Zřetelně levicová motivace zazněla např. v návrhu, který požadoval další zásah do daňového systému. Čeští poslanci žádali v roce 1907 zavedení dávky z automobilů. Výnos měl připadnout zemi a zdůvodňoval se potřebou zemských financí. Vedle toho ovšem zaznělo i zdůvodnění, které explicitně zdůrazňovalo skutečnost, že počet aut vzrůstá a že si je pořizují bohatí lidé, kterým by prý zdanění vzhledem k objemu jejich majetku nevadilo. Návrh vznikl v prostředí mladočechů a mezi tzv. radikály. Mezi podepsanými poslanci figurovali K. Baxa, F. Roček, ale i královehradecký Ulrich. Podobné zdůvodnění měl návrh poslanca Kaftana, který byl podán také v roce 1907. Jeho předmět spočíval v otázce pozemštění prodeje uhlí, což byla představa, která úzce souvisela s českými národními požadavky. Pozemštění uhlí však mělo mít i význam v tom, že by snižovalo náklady na topení chudších lidí. Užitek průmyslu představoval druhý pól.³²⁴ Na německé straně přišel se zdaněním automobilů jako luxusního zboží poslanec Müller. Na podzimním zasedání zemského sněmu v roce 1905 zazněly další podobné představy. Aktivní byl např. poslanec Kasper, který chtěl zdanit přepych. Details ovšem nezmiňoval. Celkově lze říct, že orgány Českého království byly i v této oblasti a podobně jako dříve konfrontovány s celou řadou problémů, které se ho týkaly, ale často mu byly i vzdálené, respektive stály mimo jeho možnosti.³²⁵

³²³ O dotaci na stavbu dělnické kolonie žádalo stavební družstvo na Smíchově. V Ústí nad Orlicí žádalo v roce 1907 o dotaci naopak rolnické stavební družstvo. NA, Český zemský sněm, Kniha 210.

³²⁴ JUDr. František Roček byl protikandidát mladočechů v pražských volebních obvodech v roce 1901, přičemž neuspěl. Poslancem zemského sněmu se stal po doplňovacích volbách v roce 1902. Již dříve se prezentoval jako „radikál“. Pozemštění prodeje uhlí mělo spočívat v tom, že by země získala monopol na jeho prodej a distribuci v Čechách. Realizace takového opatření by vyžadovala pozitivní stanovisko představitelů státu, které bylo nejen s ohledem na národnostní citlivost nepravděpodobné. Dal se očekávat i jednoznačný odpor stávajících hospodářských struktur.

³²⁵ K daním např.: NA, Český zemský sněm, Kniha 204.

6.1.6 Školství

Nároky v oblasti školství lze rozdělit do tří hlavních okruhů. První představovaly požadavky, které formulovala praxe zemského zákona o zvýšení platů z roku 1903, druhý nároky a představy spojené s postavením učitelek, respektive organizací začlenění dívčích a chlapeckých tříd a třetí principiální představy, které měly vést k dalšímu rozvoji v této oblasti veřejné správy. Další oblast představovaly ohlasy, které reagovaly na podněty mimo základní školství, což však nebyl pro žadatele důvod, aby s nimi nekonfrontovali zemskou správu.

Představy formulované v rámci prvního okruhu charakterizovala veliká aktivita odborných a učitelských spolků, kterou doplňovala činnost místních samospráv, což naznačuje veliký kooperační potenciál obou celků. V rámci přístupu k zákonu z roku 1903 je důležité, že přetrvávala zásadní nespokojenost s úpravou platů učitelů. Ta byla patrná již v roce 1903 a posléze se dále rozvíjela. Více žádostí bylo spojených s tzv. aktivními příplatky. Důležitý problém představovala skutečnost, že jejich zavedení vytvářelo skupiny učitelů s různými příjmy. Nejmarkantněji se to projevovalo ve velkých aglomeracích, kde těsně vedle sebe koexistovalo více municipalit s odlišnou úpravou. Situace byla o to citlivější, že se jednotliví učitelé mohli znát, bydleli blízko u sebe, ale měli jiné platy. V první řadě se jednalo pochopitelně o Prahu a okolní obce. V Praze dosahoval aktivní přírůstek 40 %, ale v Karlíně, na Vinohradech apod. 30 % a ve Vysočanech nebo Dejvicích pouze 20 %. Podobná situace vznikala také v okolí Plzně nebo v německých oblastech na Karlovarsku. Charakteristický byl případ města Rybáře, které oddělovala od velice bohatých lázeňských Karlových Varů pouze řeka, takže některé ceny byly podobné, ale platy jiné. Jednotlivé nároky se ubíraly více směry. Jeden představovalo zvýšení přírůstku v konkrétní lokalitě a druhý zájem o plošné zavedení přírůstku ve stejné výši. Z okolí Prahy také pocházely petice, které žádaly zavedení aktivního přírůstku ve výši 40 % v patnáctikilometrovém okruhu okolo Prahy. Učitelské kruhy se současně zabývaly otázkou bydlení. I zde bylo charakteristické vnímání aktérů, které nepovažovalo platovou situaci za dostatečnou k tomu, aby zajistila bydlení, které by odpovídalo učitelskému stavu. I zde se vlastně jednalo o konfrontaci se starší a stávající praxí, která znala pojem tzv. příbytečného. Příbytečné bylo vyhrazené pouze někomu, což znepokojovalo ostatní. Jenom v roce 1905 podaly učitelské organizace prostřednictvím sněmovních petic přes 500 žádostí na řešení bytové otázky učitelů, přičemž zájem těchto spolků byl zřejmý i během dalšího delšího zasedání Zemského sněmu Království českého v roce 1907. Těmito dvěma okruhy nebyl zájem učitelů základního školství o revizi zemského zákona z roku 1903 vyčerpán. V další řadě se objevovaly návrhy na úpravu toho, jak se mají navyšovat platy v závislosti na pětiletých přírůstcích. Zcela samostatnou sféru představovaly žádosti na úpravu penzí, respektive tzv. vdovného a sirotčích platů.

Druhou oblast představoval nárůst požadavků ze strany organizace práce učitelek a v menší míře způsob zařazení dětí obou pohlaví do jednotlivých tříd. Na obecných školách existovaly smíšené třídy, ale na měšťanských školách se ze strany systému preferovaly oddělené chlapecké a dívčí třídy. Tento stav se ovšem stával předmětem výhrad, které se zakládaly nejen na modernizačních tendencích v rámci společnosti, ale spíš i na zájmu místních samospráv, které si v některých případech všímaly nepraktičnosti oddělování žáků. V menších městech bylo žáků málo a provozování dvou a jenom částečně zaplněných tříd bylo nákladné. Mnohem výraznější byly požadavky z prostředí učitelek. V podstatě se jednalo o skupinu osob, jejíž význam v rámci školství stále vzrůstal. K roku 1900 se uvádělo, že v základním školství v Čechách pracuje 6 145 žen ve srovnání s 18 495 muži. Kritika poměrů z jejich strany byla velice obsáhlá a poměrně hlasitá. V roce 1905 bylo podáno několik set petic s různým obsahem a ani v roce 1907 jejich petiční činnost neustávala. Důležité bylo, že jednotlivé požadavky byly v rámci sledovaných pramenů formulovány pouze v českém prostředí. Za práva učitelek bojovaly především různé dámské organizace. Jednalo se o filiálky spolků s příznačnými jmény jako např. *Vlasta* nebo *Libuše* a činné byly i ženské odnože Sokola. Pomoc ženským spolkům však neodpíraly ani standardní organizace učitelů, tj. spolky učitelů. Nárůst požadavků s emancipačním úsilím bezpochyby současně souvisel s demokratizačním úsilím a jeho erupcemi ve sledované době. S již tradiční kritikou se setkával víckrát zmíněný celibát učitelek, občas se však objevovaly i výhrady proti celibátu učitelů. V širším smyslu se tedy jednalo o konflikt mezi pojetím, že učitelé by měli být svému stavu zcela oddáni a měli by preferovat zájmy svého poslání před svojí vlastní potřebou, respektive ji naplnit až ve vhodné chvíli, a představou jednotlivců, kteří chtěli jednat podle svého uvážení. Důležité bylo, že tento patriarchální přístup byl standardní v podstatě ve všech složkách veřejné správy. V užším smyslu šlo o postavení žen ve společnosti. Zaměstnavatel měl garantovat to, že jestliže je žena činná ve školství, nemůže se věnovat svým rodinným povinnostem, a naopak jestliže plní rodinné povinnosti, neměla by mít již z logiky věci čas na své zaměstnání. Celé pojetí zacházelo ještě dále, zaměstnavatel byl za ženy vzhledem k jejich celkovému postavení ve společnosti, které nebylo rovnoprávné, odpovědný a měl ručit např. za jejich mravní bezúhonnost. Spolky učitelek pochopitelně tyto teorie popíraly a požadovaly vlastní přístup a svobodu pro jednání svých členek. V ohledu na celibát spolky požadovaly, aby se učitelky mohly věnovat svému povolání i po sňatku. Aktuální byly také další podobné požadavky: aby ženy mohly učit smíšené třídy na obecních školách anebo aby mohly učit alespoň ženské třídy na měšťanských školách. V roce 1905 však přitahoval největší pozornost požadavek zavedení volebního práva, tj. zde do Zemského sněmu Království českého, do okresních zastupitelstev a obecních výborů, pro učitelky na obecních a měšťanských školách. Tato idea opět souvisela s představou celkové demokratizace, kterou v té době podporovaly všechny české občanské strany. Logiku ovšem měla i v rámci stávajícího

kuriálního systému a jeho modifikací, které se zvažovaly. Např. v obecních a okresních strukturách by učitelky volily v rámci honoračních hlasů jako vykonavatelky společensky významné činnosti.³²⁶

Principiálně důležitý požadavek představovala poptávka po zavádění IV. tříd na měšťanských školách. Jejich zřizování nebylo pravidlem a záleželo na místních samosprávách a odborných organizacích, jak se k problému postaví. Postavení IV. tříd odlišoval právě i jiný způsob financování, za který zodpovídala nižší samospráva. Z toho vyplýval již dříve zmíněný požadavek těchto subjektů, které se chtěly zbavit zodpovědnosti a přenést ji na okresní školní rady, respektive zemi. Zájem o všeobecné zavedení IV. tříd pocházel z obou národních táborů v Čechách a oba celky se shodovaly i v tom, že způsob úhrady by měl být identický s ostatními případy. Více diskutovaný byl také disciplinární řád učitelů. Návrh na jeho úpravu pocházel z řad německých poslanců. Návrh konkretizoval zejména způsob postihů a kompetence okresních školních rad a zemské školní rady. Brzy na to se objevil další návrh, který sestavil německý expert na problematiku základního školství F. Legler. Návrh požadoval preciznější úpravu dohledu ke školám, tj. jednak ze strany místních školních rad, okresních školních rad a zemské školní rady, tj. jejích národních sekcí. Důležitý a v zásadě národnostně neutrální požadavek představovala možnost zastoupení učitelů ve školních radách, což byla dlouhodobější představa. Německý návrh byl však hodně národnostně zabarvený. Vedle problematiky zemské školní rady rozvíjel i možnost, aby místní školní rady mohly důsledně rozhodovat o tom, kdo bude do obecné školy přijat a kdo ne. To ovšem představovalo základní požadavek a kámen úrazu, neboť přetahování o zařazování dětí do škol bylo mezi oběma národnostmi více než obvyklé.³²⁷

Vedle těchto představ byla zemská správa konfrontována také s žádostmi, které se jí přímo netýkaly. Měla je pouze tlumočit nebo sestavit dobrozdání. Mezi více podporované patřila petiční akce, která se snažila o zřízení státního gymnázia v Pardubicích. Žádosti z Pardubicka koordinoval tamní poslanec Horák a jejich podstata vyplývala ze skutečnosti, že v Pardubicích byla pouze c. k. vyšší reálná škola, zatímco gymnázia byla nejenom v Hradci Králové, ale také v menší, ale tradiční Chrudimi. Více petic z národně českých oblastí také volalo po zřízení evangelické teologické fakulty na české Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze.

³²⁶ Počet sněmovních petic dosáhl v roce 1905 počtu 207. Smíšené třídy požadovali čeští poslanci v první řadě jednání zemského sněmu v roce 1905. Volnější přístup učitelek k výkonu jejich práce doporučoval např. německý poslanec Friedrich Legler. Legler patřil k osobnostem, které byly v oblasti školství velice aktivní. Ve sledované době zastával posty v různých odborných organizacích a spolcích německých učitelů. Petice v roce 1905 viz NA, Český zemský sněm, Kniha 201–207. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicismus a statistika zemí koruny české pro rok 1903*. Ročník XI. Praha: F. B. Batovec, 1903, s. 271.

³²⁷ Legler podal oba sněmovní návrhy během podzimního jednání zemského sněmu v roce 1905. V té době se řešily další momenty této problematiky, takže aktualita otázek národního školství stoupala. NA, Český zemský sněm, Kniha 204–205.

6.1.7.1 Politické otázky – demokratizace

Politické otázky bych rozčlenil do tří hlavních okruhů. Jedná se o problém demokratizace, řešení vyrovnání Předlitavska s Uherskem a česko-německé vztahy a z toho vyplývající zájem o revizi zemské správy a uspořádání poměrů v korunní zemi. Demokratizace představovala v roce 1905 problematiku, která svým významem atakovala do té chvíle výsadní postavení národnostních třenic a potíží. Z pohledu zemské správy v Čechách však získávala optiku, kterou se do určité míry odlišovala od všeobecného vývoje. To ji činí svébytnou a i díky tomu se dá do určité míry mluvit o samostatnosti zemské politiky. V rámci zemské politiky byla demokratizace především česká záležitost. Na zavedení všeobecného, rovného a tajného volebního práva, tj. zde do Zemského sněmu Království českého, se již shodly obě největší národně české strany na zemském sněmu a toto stanovisko průběžně oficiálně prezentovaly. Ještě jednoznačnější byl přístup českých středostavovských radikálů, kteří také drželi v zemském sněmu několik mandátů. Naopak německé strany, které měly ve sněmu zastoupení, byly zdrženlivé. To platí i o populistických radikálech, kteří se bezpochyby obávali další čechizace zemského sněmu v případě jeho demokratizace. Na německé straně ovšem existovaly síly, tj. sociální demokraté, které byly jinak v rámci celého státu přímo hnacím motorem tohoto požadavku. Ty však neměly na sněmu zastoupení. To lze také říct o sociálních demokratech na české straně, takže by mohl vznikat dojem, že se vzhledem k zemské správě tento živel zcela vytrácí. To by byl ovšem omyl. Levicové síly dirigovaly posun veřejného mínění, tlačily na názorový vývoj v rámci občanských stran a během podzimních jednání Zemského sněmu Království českého organizovaly demonstrace, které děsily nejenom jeho konzervativní poslance, ale přímo vyvolávaly u státní správy dojem, že vypuká revoluce. V případě národní otázky je možné říct, že česká občanská politika obecně předpokládala, že v závislosti na demokratizaci zastupitelských sborů by došlo k pozitivnímu vývoji národní otázky. Tato možnost byla natolik lákavá, že jí např. mladočeši byli ochotni přinést výrazné oběti jako zřejmou ztrátu politické superiority. Jak již bylo řečeno, německé občanské strany spojovaly s demokratizací hrozbu posílení české politiky a tento fakt byl zase natolik významný, že umožnil vzhledem k německé veřejnosti v Čechách prezentovat stanovisko, které zavedení všeobecného, rovného a tajného práva relativizovalo, a strany ho vykládaly jako moment, který by byl nyní pro německou věc nebezpečný a neužitečný.

V rámci tohoto vývoje probíhala petiční činnost při zemském sněmu v roce 1905 v české režii. Jejími proponenty se stali hlavně radikálové jako K. Baxa (státoprávní radikál) nebo poslanec A. Kalina (radikální pokrokář). Kalina sbíral ve svých volebních obvodech petice se skutečnou intenzitou a během několika sněmovních zasedání jich předložil několik set. Z mladočeského

prostředí se v rámci petiční činnosti angažoval hlavně poslanec Maštálka. Celkový počet sněmovních petic, které žádaly zavedení všeobecného a rovného volebního práva do zemského sněmu, dosáhl čísla 398 a kulminoval na podzim, kdy Prahou otřásaly dělnické bouře. Další žádosti směřovaly k Zemskému výboru Království českého a vybízely ho k přípravě příslušných zákonů. Jednotlivé petice vznikaly v první řadě v rámci jednotlivých, mnohdy velice malých samospráv. Tím spíše ovšem jejich počet rychle narůstal. Některé žádosti také explicitně požadovaly volební právo pro ženy. Celkový postoj představitelů české zemské politiky byl ovšem složitější. Jednotlivci sice rozhodně podporovali petiční činnost a vůli na zavedení všeobecného a rovného volebního práva deklarovali současně a v zásadě jednohlasně zemští poslanci jako celek. Na začátku podzimního jednání zemského sněmu podal návrh na zavedení všeobecného a rovného volebního práva známý mladočeský politik Podlipný, který signovalo 50 poslanců. Jednalo se především o mladočechy, ale pozadu nezůstali pochopitelně ani radikálové jako Kalina, ale ani staročeši, např. V. Srb. V zákulisí bylo ovšem zřejmé, že se hraje o víc, a důležitý byl zájem vlády a i německých zemských politiků na revizi volebního řádu prostřednictvím zavedení rovného a všeobecného práva pouze v jedné nové kurii ve stylu poslanecké sněmovny říšské rady. Tuto problematiku bych rozvedl až dále, ale důležité je říct, že zatímco v květnu a v červnu dokázaly na základě této platformy jednat v zákulisí i české strany, na podzim již byla situace složitější. Na podzim také doléhaly do sněmovní budovy s rostoucí intenzitou lidové bouře a demonstrace, které zuřily přímo před jejími branami. Jejich emisary na sněmovní půdě se stali hlavně zemští poslanci Kalina, Baxa nebo Roček. Jablkem sváru se stávaly jejich protesty proti jednání zemského maršálka ve vztahu k jednacímu řádu. Ve skutečnosti spočíval jejich cíl ve snaze vyvolávat neklid a navozovat propojení mezi lidovou vřavou a jednáním sněmovny.³²⁸

Na německé straně se během podzimních sněmovních jednání k problematice všeobecného a rovného volebního práva do Zemského sněmu Království českého otevřeně vyslovili pokrokaři. Jejich pojetí mělo logiku vzhledem k předchozím důvěrným jednáním mezi představiteli vlády, německými politiky a českou stranou o přijetí vládního konceptu všeobecné volební kurie. Na druhé straně však zacházelo dále a stavělo nové požadavky. Ve sněmovním návrhu pokrokářů, který byl především jejich deklarací k voličům a veřejnosti, podaném na 16. schůzi II. zasedání zemského sněmu se zdůrazňovalo zamítavé stanovisko k vládním záměrům a jednoznačná priorita dohody s českou politikou na německém záměru ohledně zřízení sněmovních národních kurií s právem veta. V návrhu však němečtí poslanci vyjádřili vůli v této důležité chvíli a v duchu „všeobecné německé vstřícnosti“ z této představy dočasně slevit a nebránit v projednávání vládní předlohy v zemském

³²⁸ Podlipný podal návrh na demokratizaci zemského sněmu na 14. zasedání II. sezení zemského sněmu. Petiční činnost měla průběžný charakter. Většina petic se nahromadila během sněmovní přestávky v létě 1905. NA, Český zemský sněm, Knihy 203–205.

sněmu. V duchu liberálního pojetí také konstatovali, že nemohou přihlížet tomu, aby byly širší vrstvy zbavené volebního práva v situaci, kdy platí poměrně hodně daní. Německý návrh je praktickým dokladem postupu, jak se delikátně vyrovnat s nějak prezentovanou představou a s interními dohodami. Zřízení všeobecné volební kurie na druhé straně neodporovalo dlouhodobým zájmům německé postliberální politiky.³²⁹

Jednání zemského sněmu v roce 1905 nakonec k prosazení alespoň minimální varianty volební reformy ve smyslu všeobecného, ale ne rovného volebního práva nevedla (viz dále), přičemž důležitý moment představovaly neshody v českém občanském táboře. Jeho představitelé měli v rámci zemské politiky problém, jak se vyrovnat s průběžně proklamovanou představou úplné demokratizace a s realitou dílčího řešení v situaci každodenní radikalizace veřejnosti v kombinaci se zanašáním prvků radikální politiky na půdu zemského sněmu. Situace ovšem možná východiska měla, což naznačoval vývoj na Moravě. Zde se dá ovšem znovu poukazovat na poněkud jiné podmínky.

6.1.7.2 Rakousko-uherské vyrovnání

Zajímavou situaci, kterou lze chápat jako samostatný problém, představovala problematika rakousko-uherského vyrovnání. Jednalo se o agendu, která představovala prioritní zájem habsburské říše. Z hlediska kompetencí stály záležitosti této problematiky zcela mimo rámec zemských institucí. Zemské orgány však byly s představami o úpravě vztahů s Uherským královstvím běžně konfrontovány, což umožňuje nahlédnout do dalších oblastí vztahů veřejné správy a celkového vývoje společnosti v Čechách. Otázka tzv. rakousko-uherského vyrovnání získávala ve sledované době aktualitu především v roce 1907, neboť se v té době finalizovala jednání příslušných orgánů o další úpravě. Z hlediska předcházejícího vývoje byl vztah Předlitavska a Uherského království ve vleklé krizi. Ta začala v době vlády K. Badeniho, kterému se nepodařilo sjednat dohodu na období v letech 1898–1908. Mezi hlavní agendu vyrovnávací tematiky patřil politický spor o míru samostatnosti Uher. Pregnantně se projevoval např. v otázce organizace společné armády, tj. c. k. vojska, kde měly uherské elity zájem o jeho částečné pomaďarštění. Dále se však jednalo v širším smyslu o hospodářské problémy, tj. o výhody a nevýhody jednotného celního území, otázky celní politiky k další zemím, jednotu měnové unie a o výši příspěvku na společné záležitosti. K dlouhodobé linii uherské politiky patřil zájem zvyšovat cla na dovoz zemědělských produktů. Uherské oblasti sice patřily díky přírodním podmínkám a levnější práci k výkonným agrárním oblastem, které měly levně zásobovat Předlitavsko, ale na druhé straně se maďarští výrobci obávali ještě levnějšího dovozu z Balkánu. Předlitavsko naopak hájilo zájmy průmyslových výrobců, kteří

³²⁹ NA, český zemský sněm, Kniha 204.

chtěli na Balkán vyvážet. Ochranná politika ze strany maďarských zemědělců mohla způsobit odvetu balkánských států, která by poškodila předlitavský průmysl. V dlouhodobém výhledu se dařilo maďarským představitelům své hospodářské zájmy prosazovat. Na konci roku 1902 dojednali představitelé obou celků dohodu, která zabránila bezprostředně hrozícímu zániku Rakouska-Uherska i tím, že se vyšlo vstříc uherským agrárním zájmům. V roce 1905 vypukla v Uhrách další zcela zásadní krize, která mohla znovu ohrozit vztah obou státních subjektů. Ta se ještě v tu chvíli přímo nedotýkala zájmu Předlitavska, ale bylo zřejmé, že jestliže se nepodaří situaci uklidnit, stane se významným faktorem při jednání o vyrovnání na další období, tj. 1908–1918.³³⁰

K problematice rakousko-uherského vyrovnání se vyjadřovaly oba národní celky v Čechách, přičemž v optice sledovaných pramenů se projevoval především zájem venkova. Obě národní strany však v konečném důsledku akcentovaly i politickou otázku, přičemž jak v hospodářské, tak primárně politické rovině se pozoruhodným způsobem shodovaly. V roce 1905 vznikl sněmovní návrh německých národních radikálů, který sestavil poslanec Wüst. Wüst prezentoval názor, který označil za stanovisko všech svých politických kolegů, že vztah s Uherskem je neužitečný a že z hospodářského hlediska poškozuje zájmy zemědělců v Čechách. Řešením měla být měnová a celní odluka. Tím definoval linii, která byla formálně vlastní všem českým a německým agrárním představitelům. Charakteristiku návrhu doplňovalo tvrzení, že hospodářské a politické rozdělení je také prioritou uherských představitelů, přičemž východiskem by měla být personální unie obou států. Tento vlastně ze všech stran podporovaný záměr, tj. podle Wüsta a radikálů, blokuje pouze nejvyšší předlitavský establishment napojený na panovnickou dynastii. Ve stejné době se k problému vyjádřil na české straně poslanec František Blahovec. Blahovec se primárně zabýval potížemi svého volebního obvodu, kterým byly Strakonice, v souvislosti s živelnými pohromami, ale zmínil, že výhodou této zkázy je alespoň to, že se zvýrazní potíže s Uherskem. Blahovec upozorňoval obecně na cla, takže i zde se patrně jednalo o možnost celní odluky obou subjektů. Výhrady k dualismu kulminovaly z pohledu zemské správy v roce 1907. V té době vzniklo několik sněmovních návrhů, které naléhaly na usnesení Zemského sněmu Království českého na rezoluci k c. k. vládě, aby neustupovala uherským představitelům a neuzavírala nevýhodné dohody.

³³⁰ Politických problémů bylo pochopitelně více, jejich podstata se však vymyká tématu této práce. Zcela zásadní byly státoprávní otázky precizující vztah obou státních útvarů, pojetí chápání centrálních orgánů a nakonec také spornou příslušnost území do obou celků, tj. Dalmácie. V roce 1902 se dohodl ministerský předseda Körber s Kolomanem Szellem. Krizi v roce 1905 urychlovali proponenti větší samostatnosti Uherského království, kteří se dostali ke slovu po pádu liberálního ministerského předsedy Istvana Tiszi. Tiszu vnímá literatura jako politika, který si uvědomoval národnostní labilitu Uher a nechtěl ji zatěžovat následným konfliktem s Předlitavskem. Tiszu nahradil baron Feherváry, kterého jmenoval panovník. Pochopitelně neměl důvěru uherského sněmu. Krize nabývala podoby odpirání placení daní, maření verbování vojska ze strany regionálních úředníků, zatímco ústřední administrativa přestala vyplácet jejich platy a zastavovala platby dotací do odbojných oblastí. K uklidnění nakonec naopak přispívala hrozba socializace vzrůstající s hrozbou možnosti zavedení všeobecného volebního práva do uherského sněmu. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 516–520.

V konečném důsledku měla preferovat celní a měnovou odluku. Na české straně sestavili tyto návrhy jak agrárníci (K. Prášek), tak mladočeši (F. Fiedler). Na německé straně se jednalo opět o prostředí radikálů napojených na venkovské vrstvy. Zde je možné ještě jednou shrnout celkové agrární pojetí německé radikální politiky, tj. na jedné straně postižení levného dovozu zemědělských produktů z Uher a na druhé boj o umožnění levného vývozu do Německa.³³¹

6.1.7.3 Národnostní otázky

Klasická národnostní tematika se ve sledované době projevovala optikou sledovaných pramenů, tj. vzhledem k výkonu zemské správy, v českém národním prostředí z počátku s menší intenzitou a zejména v roce 1905 poutala pozornost nejširších lidových vrstev a zemské politiky především otázka volebního práva. Problematika demokratizace např. zemského zastupitelstva ovšem měla také národnostní dimenzi a i proto byla v českém prostředí přijímána tak pozitivně. Česká strana však průběžně reagovala na představy českých Němců, které permanentně směřovaly k rozdělení Českého království. Tato konstanta výrazně ovlivňovala jednání zemského sněmu v roce 1905 a v roce 1907. V kontextu s většími českými tématy je třeba zmínit návrh, který podal na 14. schůzi II. sezení významný mladočeský poslanec J. Herold, přičemž požadoval přiznání větších kompetencí zemskému sněmu a přiznání výkonných pravomocí pro zemský výbor. Jeho návrh byl v podstatě odpovědí na současně vyřčené požadavky Němců, jejichž podstata spočívala v dělení zemského výboru a zřizování národních kurií – viz dále. Na pořad jednání se však dostávaly i záležitosti každodenního soužití českých menšin s německou většinou v Sudetech. Česká většina nechtěla ohrozit obvykle labilní stabilitu pracně svolávaného zemského sněmu. Případná kritika byla tedy především dílem radikálnějších sil, které i v zemském zastupitelstvu držely své pozice. Mezi nimi vynikal znovu již zmíněný poslanec Kalina, o kterém lze říct, že část jednání podstatným způsobem eskaloval. Podobnou roli rád hrál i již zmíněný poslanec Roček. Např. během jarních jednání v roce 1907 patřili k těm, kteří německé politiky, dá se říct, přímo provokovali.³³²

Přetřásaná tematika patřila mezi obvyklé a dlouhodobě sporné národnostní otázky. Mezi ně spadaly např. otázky menšinového školství, které ve sledované době prezentoval poslanec Čelakovský. Zemský sněm se měl usnést na rezoluci k c. k. vládě, aby zjednala nápravu u okresních školních rad, tj. v německých oblastech, které se měly chovat nekorektně. Čelakovského výhrady směřovaly především k častěji uváděné a kritizované praxi, že školní rady kryly praktiky, které nutily děti druhé národnosti, aby navštěvovaly školy, kde ani nerozuměly vyučovacímu jazyku. Se školstvím

³³¹ NA, Český zemský sněm, Kniha 210.

³³² K jednání sněmu v první polovině roku 1907: NA, český zemský sněm, Kniha 208–211.

souvisela i výhrada proti běžným praktikám německých samospráv, které se pokoušely zdržovat rozvoj matečných škol. Na jednání o rozpočtu na rok 1907, které se zvrhávalo v národnostní výpady a zesměšňování, např. poslanec Roček zmínil odpor města Prachatic proti zřízení třetí třídy na české obecné škole nebo boj proti mateční škole ve vsi Věžové Pláni (také na Prachaticku). Její otevření mělo vyvolat masovou německou demonstraci, které sekundoval i zemský a říšský poslanec Schreiner. V kulturní rovině byla v roce 1907 také zmíněna německá snaha znemožnit zřízení České besedy v České Lípě. Tamní úřady blokovaly stavební řízení a tím zdržovaly její výstavbu. Jednalo se pouze o několik z mnoha případů, které měly společného jmenovatele. Tím byla snaha německých majorit v pohraničí zdržovat a blokovat kulturní rozvoj českých menšin. České besedy přitom představovaly lákavý cíl.

V souvislosti s formulací národnostních otázek je však s ohledem na chod zemské správy třeba uvést trend, který je sjednocoval a byl podtextem mnoha českých návrhů a představ. Tento trend se může označit jako *pozemšťování*. Pozemšťování bylo záměrnou prioritou české zemské politiky, respektive celého národního hnutí v Čechách. Jeho podstata spočívala v přenášení dalších pravomocí na jednotlivé zemské instituce. Tato centralizace měla současně logiku v mnoha, např. národohospodářských nebo sociálních ohledech a v národnostně homogenních korunních zemích by se nestala problémem. V ideálním případě fungující korunní země by také suplovala v té době neexistující český stát. Pozemšťování současně představovalo pravý opak německého rozhraničování a rozdělování a stávalo se další impulzem, který německou politiku popuzoval. Jestliže by se měly zmínit jednotlivé momenty, pak se jednalo např. o spíše chimérický záměr pozemštění vodní síly v Čechách, nároky na zemský monopol na prodej a distribuci uhlí nebo vcelku aktuální a jinak bezkonfliktní požadavek na zřízení Živnostenské rady Království českého. Přestože každodenní chod Českého království blokoval záporný postoj Němců, protékaly přes zemské finance významné finanční toky, které mohla česká politika směřovat, přičemž disponovala ještě dalšími nástroji. V souvislosti s kofinancováním vodohospodářských investic tento význam dále rostl.

I německé představy sledovaly dlouhodobé trendy. Naprosto klíčový moment představoval požadavek rozdělení Českého království na dva národní celky. Další formy diskuse z německé strany spočívaly především v tom, že dokazovaly, jak české většiny škodí v Čechách německým menšinám. Jednou z priorit rozhraničování Čech byla reforma zemského zřízení, aby se tak v nejvyšší instanci zemská správa rozdělila na dvě v podstatě nezávislé a národně vymezené oblasti, přičemž se jednalo o dlouhodobý a z německé strany periodicky opakovaný požadavek. První takový sněmovní návrh podal ve sledované době A. Bachmann. Jeho poměrně precizní představa požadovala rozdělení Zemského výboru Království českého na dvě národní sekce a důsledné

stanovení národnosti přisedících. Ty měly mít paritu dva: poslance (konzervativního a ústavověrného představitele) by volila kurie deskových statků, čtyři poslance kurie městských obcí (opět 2:2) a další čtyři kurie venkovských obcí (2:2). Jednání zemského výboru by předsedal zemský maršálek, který by také disponoval jedenáctým hlasem. O společných věcech by jednal zemský výbor pohromadě a o národních záležitostech v národních sekcích. I jejich jednání by se mohl účastnit zemský maršálek, který by hlasoval se šestým hlasem. Německý poslanec v tomto ohledu poznamenal, že jednotlivá agenda by se musela velice pečlivě rozdělit. Návrh vznikl v době, kdy se měla projednávat vládní předloha reformy volebního práva a zemského zřízení, která předpokládala podobné úpravy, ale v menším měřítku. Bachmannův návrh byl proto demonstrací maximálních německých představ, zdůrazněním trvalosti německých požadavků a snad také provokací, byl však myšlen vážně. V podobném duchu byly ve stejné chvíli prezentovány další německé zásadní představy jako třeba rozdělení zemského sněmu na dvě národnostní kurie s právem veta.³³³

Denní chléb německé strany představovala soustavná kritika – v jejím pojetí nespravedlivého – jednání zemské správy s česko-šlechtickou většinou ve vztahu k německému obyvatelstvu. Prezentace těchto otázek byla současně obratem k německé veřejnosti. Souvislá kritika měla také legitimizovat výše zmíněné rozhraničování v duchu, že jestliže to s Čechy nejde, pak se musíme od nich oddělit. Dlouhodobé výhrady upozorňovaly na nerovnoměrnou personální politiku při obsazování úřadů, které bylo v kompetenci zemských orgánů. I zde se jednalo o jeden z dlouhodobějších sporných momentů. V roce 1905 podali němečtí poslanci návrh, který opět upozorňoval na tento jimi kritizovaný vývoj. K této problematice se velice věcně vyslovil poslanec Roček, který jindy prezentoval i poměrně radikální stanoviska. Poukazoval na to, že je sice pravda, že např. v úřadu zemského výboru je Němců relativně málo, ale dokazoval, že je to důsledek dlouhodobého vývoje a ne negativního přístupu české strany. Na prvním místě zdůraznil, že uvedení úředníci německé národnosti jsou pouze ti, kteří se s ní jednoznačně identifikují. V úřadech tedy mohly být zaměstnány i další osoby německé národnosti, které však svoji národní příslušnost nezdůrazňovaly na prvním místě. Jako druhý argument udával skutečnost, že personální náklady zemského výboru – a to vztahoval i na další samosprávu – jsou podhodnocené a že čeští Němci prý nejeví o tyto posty přílišný zájem. V roce 1906 poukazoval německý poslanec Peschka (agrárník) na situaci na Litomyšlsku. Předmětem jeho výhrad se stávala jím zdůrazňovaná praxe tamního okresního hejtmanství a okresního soudu, který měl preferovat české kandidáty, ačkoli v regionu žilo okolo 16 000 obyvatel německé národnosti, tj. chtěl tím říct, že tamní státní správa je čechizovaná a provádí další čechizaci. Peschka upozorňoval na tyto momenty ve své sněmovní řeči

³³³ K Bachmannově návrhu viz NA, Český zemský sněm, Kniha 204.

a čeští kolegové, hlavně Kalina, mu odpovídali, že to není úplně pravda, a jinak zdůrazňovali stejnou a horší praxi státních úřadů v německých oblastech, třeba na Liberecku. V hospodářské rovině se hned v roce 1905 profilovaly rozpory v pojetí vodohospodářských zákonů. Tato otázka měla o to větší význam, že v reálu se jednalo o rozdělení desítek milionů korun. Německé obyvatelstvo Čech však měly poškozovat i další úkony zemské správy. Takový tón měla interpelace německých venkovských poslanců na disproporci stavu hospodářských škol v českých a německých oblastech Čech. Stálý zdroj disharmonie představovala stavba ústavu pro choromyslné v Bohnicích. Někteří představitelé českých Němců opět připomínali, že takto rozsáhlý ústav se měl stavět přednostně v německém sídelním území. V tomto ohledu byla pravda, že všechny stávající ústavy stály buď v českých nebo národnostně smíšených oblastech, v každém případě v nich figurovali jednotlivci, kteří se hlásili k oběma národnostem. Tuto skutečnost čeští politici také důrazně připomínali, přičemž při jednotlivých debatách uváděli i jednotlivá jména, aby dokázali korektní postup zemských orgánů. Stavba nového pražského ústavu, která se postupně realizovala, byla současně velice nákladná a německá strana mohla mít pocit, že přišla o hodně peněz.³³⁴

Jestliže v českém případě byl zájem o centralizaci a zřizování nových institucí na zemské úrovni, pak u českých Němců to bylo zcela naopak. Snaha všechno rozdělit a oddělit patřila k německé každodennosti. Pouze ve sledované době zazněly, a to především přímo ve vztahu k zemské správě, následující představy, které požadovaly oddělení a rozdělení velikého množství oblastí, které souvisely s veřejnou správou v Českém království. V případě územně správních celků to byly soudní a zastupitelské okresy na Jindřichohradecku, nový krajský soud v Trutnově, dále německá politika požadovala vytvoření daňového národnostního katastru na proplácení nákladů na základní školství ze zemského fondu, kritizovala relativně nově zavedený zemský sirotčí fond, záměr zřídit zemskou pojišťovnu nebo ústřednu/centrálu okresních záložen, a jak již bylo řečeno, nově se prezentovaly starší představy na rozdělení zemského sněmu a zemského výboru. Při projednávání zemského rozpočtu na rok 1907 padla opět možnost rozdělit celý zemský rozpočet. V případě zemského sirotčího fondu Němci preferovali vznik speciálních okresních pokladen. Možnost zřízení zemské pojišťovny buď nekomentovali nebo se spokojili s pouhou negací, ale některé návrhy

³³⁴ Návrh na rozdělení zemského sněmu podal na základě sněmovního návrhu v roce 1905 poslanec Pacher. Ve vztahu k obsazování úřadů se z české strany zdůrazňovalo i to, že v německých oblastech měli být přijímáni např. do nápravných zařízení nebo humanitních ústavů explicitně zájemci německé národnosti, čímž česká strana chtěla zdůraznit, že i ona – alespoň potichu – respektuje německou představu. Situace úředníků zemského výboru byla skutečně nešťastná, na 40 úředníků v manipulačním oddělení připadalo 75 pomocných sil, na 181 zaměstnanců v účetním oddělení 164 pomocných sil a na 47 v technickém 27. Pouze stav konceptních úředníků nebyl doplňován o pomocné síly, ale zde byly zase nejnižší platy. Problém všech pomocných sil spočíval v tom, že měly menší platy, neměly výhody, tj. např. nárok na penzi, a na definitivní ustanovení čekaly dlouhou dobu. Jinými slovy zemská správa neměla finanční prostředky na provoz cca poloviny svého personálu. Roček komentoval situaci na zasedání zemského sněmu v březnu 1907. NA, Český zemský sněm, Kniha 210.

požadovaly úpravu na říšské úrovni. Některé návrhy na rozdělování byly velice konkrétní a v praxi se mohly snadno realizovat. V roce 1907 chtěli němečtí poslanci např. účelově rozdělit živnostenskou dotaci, která by v rámci stále jednotného rozpočtu vytvářela dvě účetní položky pro obě národnosti, nebo zemskou dotaci bonifikačnímu fondu pro živnostníky, ta měla činit 500 000 K, přičemž Němci ji chtěli rozdělit v poměru 300 000 K:200 000 K. Německé představy o rozdělení Českého království měly současně různý charakter. Jak již bylo řečeno, prezentoval velice radikální stanoviska např. A. Bachmann. Při jednání v kuloárech se však některé hrany otupovaly. Rozdíl mezi lokální politikou a představami elity naznačuje např. iniciativa liberecké samosprávy, která v roce 1908 vypracovala vlastní projekt dělení Čech ve smyslu zřízení nové korunní země. Projekt nacházel rychlou odezvu především mezi představiteli německých samospráv, avšak záhy ho smetl ze stolu. K. Eppinger.³³⁵

Požadavek rozdělení jednotlivých institucí v Českém království a posílení nižší samosprávy souvisel s dlouhodobě prezentovanou německou představou, že s Čechy se v rámci jednotlivých územně správních celků žít nedá. Česká strana naopak dokazovala, že potíže Němců mohou působit jiné objektivní problémy, a zdůrazňovala, že České království již jen z praktických důvodů rozdělit nelze. V další řadě prezentovala názor, že naopak německá většina zle poškozuje v příslušných oblastech české menšiny. Národnostní tematika současně v roce 1907 gradovala. Na jaře se stávala důležitým činitelem při projednávání rozpočtu a hrozilo, že díky radikalizaci se zemský sněm dál nepohne. Českou stranu mohlo těšit, že např. objem financí, který České království redistribuovalo, vzrůstal, ale stejně rychle gradoval tristní stav zadlužení Českého království. V roce 1907 již běžně zaznívaly z německé strany hlasy, které spojovaly důsledné rozdělení Čech s pozitivním přístupem německé politiky k sanaci zemských financí.

V některých momentech se dostávala diskuse o dělení země do poměrně zajímavých sfér. Mladočeští poslanci např. při jednom zasedání zemského sněmu poukazovali, že dělení Českého království zásadně poškozuje monarchii, a vystupovali tedy jako její rozhodní zastánci. Jindy zase poznamenal radikál Kalina, že nepopírá, že by chtěl, aby vznikl nezávislý a národnostně spravedlivý český stát, který by se odloučil od neužitečného Předlitavska, „*Cislajtánska*“, a ironicky dodával, že by rád Němce, nebudou-li proti tomuto projektu protestovat, přizval. Důležité

³³⁵ Návrh na rozdělení zemského sněmu podal na základě sněmovního návrhu v roce 1905 poslanec Pacher. Bonifikační fond měl obhospodařovat Zemský pojišťovací fond císaře a krále Františka Josefa I. Částka pocházela z dotace pro živnostníky určené v rámci nouzového úvěru z roku 1905. Eppinger se proti iniciativě ohradil, a zdůraznil, že plány německého politického ústředí spoléhají pouze na administrativní dělení Čech. Pacherův návrh: NA, Český zemský sněm, Kniha 205. **NOVOTNÝ, J.** *Čeští Němci a habsburská monarchie*. In: **HOJDA, Z., PRAHL, R.** (eds.). *Český lev a rakouský orel v 19. století*. Praha: Koniasch Latin Press, 1996, s. 47–53.

bylo, což však na druhé straně nepatřilo k něčemu neobvyklému, že český poslanec volně pronášel řeči, které stály docela daleko za hranou velezrady.³³⁶

6.1.8 Další nároky – shrnutí

Demokratizace nebo národnostní otázka představovaly dvě zastřešující témata a významné faktory, které ve sledované době ovlivňovaly chod zemské správy v Čechách. Vedle těchto témat existovaly ovšem i další důležité problémy a nároky, které, jestliže by se měly shrnout, vykazují podobné trendy jako dříve, přičemž různým způsobem prostupují jednotlivé oblasti veřejné správy, kterou provádělo České království.

Veliký význam hrála sociální otázka. Ta byla prezentována jak na české, tak německé straně jako důležitý činitel různých představ. Ve chvíli, kdy tyto momenty definovali představitelé obou národních celků, lze říct, že velikou roli hrály obavy ze socializace. Tento moment zazněl současně jak z venkovského, maloměstského, tak z prostředí nejvyšších elit. Venkovské strany také současně žádaly opatření, aby se podařilo z jejich pohledu negativní sociální vývoj omezit a tak předejít socializaci venkova. České venkovské prostředí současně vykazovalo, tj. v rámci sledovaných pramenů, ambivalentní stav k velkostatkům. Ve sledovaných situacích se jednalo spíše o různé disharmonie než o přímý útok, až na garanci jejich politického postavení. To zpochybňoval požadavek demokratizace, na kterém se shodly všechny české strany. Ze zkoumaných pramenů současně vyplývá široká základna této představy u českého obyvatelstva. V úpravě sociálních poměrů měla být země aktivním hráčem, její význam stoupal jak na poli úpravy organizace práce v zemědělství, tak všeobecně v chudinství, zdravotní péči nebo částečně v širší bytové politice. Stávající stav těchto veřejných statků, které země spravovala, se však stával zdrojem polemik a kritiky – viz výhrady proti veřejným nemocnicím, neefektivitě zdravotních obvodů a chudobincům. Sociální problematika zasahovala vývoj zemské správy v Čechách i dalším způsobem. Výrazným způsobem ovlivňovala jednání jedinců a profesních skupin, které byly na jejím výkonu do značné míry závislé, jako učitelé v základním školství, lékaři ve veřejných nemocnicích a zemských ústavech anebo zemští úředníci, respektive samosprávní úředníci obecně.

Již v předcházející části zastával trvalé místo požadavek intervenování veřejného sektoru do hospodářství. Systém státních a zemských dotací pochopitelně patřil k dlouhodobé praxi a vzmáhal

³³⁶ Při projednávání zemského rozpočtu na rok 1907 prezentoval toto stanovisko hrabě Franz Deym, který patřil k ústavověrnému velkostatku. Mluvil přitom o „vyjasnění“ postojů. Ostatní němečtí politici jako např. A. Bachmann nebo K. Urban mu sekundovali, přičemž zde snad ještě ani tak daleko jít nechtěli. *Národní politika*, 27. 3. 1907, č. 85, s. 1–2.

se zájem, aby jejich objem dále narůstal. Důležité bylo i to, že se opakovalo tvrzení, že větší množství regionů není s to garantovat svůj vlastní rozvoj. Jednotlivé subjekty veřejné správy současně zdůrazňovaly obavy, že zde existuje přímý vliv na vývoj již zmíněné sociální otázky. V celkové rovině se jednalo především o požadavek dotace veřejných staveb. Výkony některých projektů, které se již realizovaly, však jednoznačně naznačovaly, že podstata jejich existence může být v mnoha ohledech zcela vadná. V první řadě to byl pochopitelně případ železnic nižšího řádu a v další vznikaly i problémy s regulací a kanalizací řek. I zde se ukazovalo, že mezi těmi, kdo udíleli dotace, a konečnými investory existují různé představy o ceně díla, době jeho realizace a průběhu. S intervencí do hospodářství souvisela problematika ochranných cel. Jednoznačně se zformuloval zájem venkova chránit se celní bariérou před konkurencí z východu, včetně Uher, a naopak odstranit překážky vývozu na západ, hlavně do Německa. Zájem průmyslu, který byl zcela opačný, ze sledovaných pramenů nevyniká. V rámci zemské politiky zřejmě nebyl takový zájem ho prezentovat.

6.2.1.1 Zemský sněm Království českého v letech 1905–1907

Druhý celek této části, tj. reálný vývoj zemské správy v Čechách, bych znovu začal všeobecným vývojem hlavní politické linie zasedání Zemského sněmu Království českého a jejího pozadí. Dále bude následovat rozbor situace v jednotlivých segmentech veřejné správy, kterou provádělo České království.

První jednání Zemského sněmu Království českého v této etapě proběhla v květnu a v červnu roku 1905 na základě velice vratké dohody, že dojde k řešení hospodářských otázek. Druhý moment představovala otázka reformy volebního řádu do zemského sněmu.

První sérii opatření představovalo přijetí úvěrů, kterými se kryl deficit z roku 1904 a předpokládaný deficit zemského rozpočtu na rok 1905. V případě rozpočtu na rok 1904 bylo třeba v podstatě zlegalizovat zálohy, které si bral Zemský výbor Království českého a které dosáhly výše 9 000 000 K. To byla také výše schodku zemských financí za tento rok. Schodek na rok 1905 se předpokládal ve výši 13 000 000 K. Třetí moment vytvářela potřeba krytí nouzových dotací ve výši 4 000 000 K. Zde je třeba říct, že tyto momenty byly předjednány a nouzová dotace sama o sobě představovala výrazný katalyzátor sněmovních jednání. Zemský sněm se na přijetí příslušných návrhů usnesl 25. 5. 1905, přičemž se schválila i účetní uzávěra za rok 1904 a začal se projednávat rozpočet na rok 1905. Jeho součástí byly mimořádně významné položky jednotlivých dotací a výdajů, které měly význam v hospodářské oblasti. Součástí této agendy představovalo i přijetí hospodářských principů s dlouhodobější platností. Jednalo se o výdajové položky, které byly závazné i pro další účetní roky

a v podstatě jejich stávajícím přijetím se vytvářel mandát pro jejich proplácení v následujících letech i v případě absence schválení příslušného rozpočtu.

V obecních záležitostech se odsouhlasilo schválení úvěru a nápojové dávky pro statutární město Liberec, kde je možné říct, že se jednalo o jednu z dílčích věcí, která měla pro německou stranu veliký význam. Zajímavý vývoj probíhal v agendě veřejných staveb. V případě místních železnic se stále počítalo s dalšími investicemi. Značná část měla směřovat do německých oblastí (viz dále), přičemž některé německé požadavky vzhledem k zemskému rozpočtu byly velice ambiciózní. Z finančního hlediska měla ještě větší význam systematizace investic do vodních cest. Ta spadala do tzv. Körberova plánu, a jak již bylo řečeno, měla představovat pojítko jak mezi Čechy, tak Němci a státem. Česká strana sledovala tuto problematiku nejen z té optiky, že se všechno protahovalo, ale objevovaly se i komentáře, které velice správně chápaly, o co v zásadě šlo. To, že vše prezentovaly negativně, bylo důsledkem dlouhodobého národního konfliktu mezi Čechy a Němci: *„Pomocí tak zvaných vodních předloh podařilo se mu [tj. premiérovi] zdolati českou obstrukci v říšské radě....., vláda pak přerušila všechnu tuto činnost, když zástupci čeští odhalili plány páně Körbera a vrátili se k původní taktice [blokace poslanecké sněmovny říšské rady]. Vláda měla současně dosti smělosti doznati, že jde o zasloužený trest za českou obstrukci.“* Ve skutečnosti měly prodlevy v zahájení jednotlivých prací víc důvodů – viz výše. Důležité bylo, že se nyní jednalo o principiální úpravu druhé části investic, tj. kanalizace hlavních toků.

Významné byly i dva další projekty, které se zákonem 66/1901 ř. z. nesouvisely. V prvním případě se jednalo o pokračování splavňování Labe z Mělníka do Ústí nad Labem a dále o dostavbu holešovického přístavu. Stavba úseku Mělník-Ústí slibovala velké investice i v německých oblastech a v podstatě se jednalo o přijetí postupného profinancování podílu na obřích vícenákladech (cca 18 000 000 K), přičemž vláda požadovala po zemi příspěvek ve výši 6 000 000 K. Investice do kanalizace Labe z Mělníka do Jaroměře měla stát 36 000 000 K a Vltavy 18 000 000 K. Stát chtěl, aby země přispěla na úmor části obligací. Podstata těchto investic bude naznačena dále, ale obecně je třeba říct, že německá strana průběžně blokovala veškerá tato jednání. Český tisk to komentoval tak, že zemský sněm již delší dobu nejedná o ničem, co není zcela národnostně neutrální, nyní je ovšem národnostně závadné i to, co má být neutrální. Po delších tahačích se podařilo sjednat jak rozpočtový rámec pro financování vícenákladů v trase Mělník-Ústí, tak investice, které se měly realizovat podle zákona 66/1901 ř. z. v úseku Mělník-Jaroměř a na Vltavě v oblasti Prahy. Naopak bídně prozatím dopadl holešovický přístav. Proti jeho zafinancování se zdvihla vlna německých protestů. Poměrně vtipně to komentoval radikálně německý poslanec Peters, který pravil, že *„Češi si chtějí vybudovat [v Holešovicích] lod'stvo a vpadnout s ním do německých vod“*. Jádrem německých obav byla pochopitelně konkurence, která by mohla vznikat

přístavům v Ústí a v Děčíně. Objektivně je třeba dodat, že objem projednávaných investic byl skutečně mimořádný. V zemědělství se přijaly návrhy zákonů na regulaci dalších malých vodních toků a melioraci přilehlých pozemků, a jak již bylo řečeno, ustanovily se mantinely pro rozdělování nouzové dotace.³³⁷

I když byla zřejmá maximální snaha jednání sněmu dopředu dohodnout, neprobíhala v žádném případě hladce. Zemský maršálek konzultoval se všemi stranami každý bod programu, který chtěl předložit k projednávání. V tomto případě je velice blízko pravdě fakt, který komentoval národně český tisk, že určující je stanovisko německé menšiny. Jedna z takových předběžných porad se konala v souvislosti s projednáváním právě předloh o vodohospodářských dílech, komplikovanější byly i dohady o železniční akci. Německá strana naopak neměla problém s melioracemi v zemědělství. V průběhu zasedání zemského sněmu postihly německou politiku výrazné přesuny, které charakterizovalo oslabení všenněmců a posílení německých agrárníků. K agrárníkům přešli např. poslanci Ansorge, Gröszl, Schreiner, Zuleger. Wenzel Gröszl a vlastník velkostatku u Sušice Gustav Schreiner kandidovali v roce 1901 za pokrokaře, August Ansorge a velkostatkář, zemědělský odborník a chmelař Theodor Zuleger za všenněmce. Všenněmce však postihlo ještě další štěpení, přičemž se vytvářely dvě skupiny. Jednu představovali příznivci G. Schönerera, např. Ing. Peters, a druhou K. H. Wolfa, např. R. Pacher.³³⁸

Jeden z významných momentů představovala otázka volební reformy. Podle více publikací a pramenů probíhala během května a června důvěrná jednání, kde se měly přední české a německé strany, respektive jejich lídři shodnout na zavedení IV., respektive V. volební kurie, na změně počtu mandátů v dalších kuriích a na jejich faktickém rozdělení mezi oba národní tábory. Dojednanou osnovu měla rozpracovat c. k. vláda a následně ji předložit zemskému sněmu. V těchto souvislostech referuje o situaci O. Urban, který mluví o přiznání virilního mandátu pro rektory české a německé technické univerzity, uzákonění starší dohody v kurii velkostatku, která by garantovala 21 mandátů pro ústavověrnou stranu, posílení kurie městských obcí o 20 mandátů, kurie venkovských obcí o 5 mandátů a vytvoření všeobecné kurie s 18 poslanceckými mandáty. Sněm by měl v tomto případě 287 poslanců. Další verze předpokládala, že všeobecná kurie bude mít 36 poslanců. Možné rozšíření mandátů ve všeobecné kurii mělo představovat vstřícný krok k širší veřejnosti. V tom případě by vzrostl počet mandátů na 304. Protože veškerá jednání byla tajná, pronikaly na veřejnost různé zprávy. Právo lidu např. referovalo nejprve pouze o další kurii

³³⁷ Situaci naznačuje také série článků v Národních listech: *Národní listy*, 6. 6. 1905, č. 154, s. 1–3.

³³⁸ MALÍŘ, J. *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*. In: MALÍŘ, J., MAREK, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 43. *Národní listy*, 4. 6. 1905, č. 152, s. 1.

s 18 mandáty. Detailnější zprávy přinesla Bohemie, která předpokládala rozšíření zemského sněmu v rozsahu, jak ho uvádí O. Urban. Potvrzovala dohodu velkostatkářů o rozdělení jejich mandátů a zavedení všeobecné volební kurie. Důležité byly úpravy, které vycházely vstříc Němcům. Po ustanovení sněmu se měli poslanci pro volby do zemského výboru a sněmovních komisí rozdělit do tří kurií, tj. velkostatkářské a dvou národních. V zemském výboru by zasedali dva zástupci velkostatku, pět Čechů a tři Němců. Komise se měly volit v poměru 3:6:4.³³⁹

Důvěrná jednání lídrů obou národních táborů posléze částečně – a ne v úplné shodě – osvětlili např. někteří mladočeští politici. Jedním z nich byl JUDr. Václav Škarda, který je zveřejnil na konci roku 1907 v mladočeském měsíčníku České revui. Podle Škardy byla za účasti c. k. vlády, špiček české a německé politiky a ve shodě s představou velkostatků nejprve dojednána podoba volební reformy ve smyslu zavedení velkostatkářské dohody formou zemského zákona, rozšíření počtu virilních poslanců a zřízení všeobecné kurie. Další jednání prý charakterizoval vzrůstající tlak německých politiků ve smyslu zřízení národnostních kurií. Zde se přichází z české strany k nejchoulostivějšímu momentu. Regulaci jejich zřízení měla vložit během léta do vládní předlohy zemského zákona vláda, a to bez konzultace s českými představiteli. Ti o tom tedy prý nevěděli. V roce 1909 okomentoval tajná jednání K. Kramář. Na české straně se jich měl účastnit on, B. Pacák a J. Herold za mladočechy a K. Prášek za agrárníky. Němce zastupoval E. M. Baernreither, H. Prade, K. Urban, A. Pergelt a F. Peschka. Jednání probíhala u hraběte A. Sylvy-Tarouccy a moderovat je pomáhal kníže Trauttmansdorff. Během jednání došlo ke shodě na zřízení všeobecné kurie, na změně v počtu mandátů u jednotlivých kurií a ve věci rozdělení postů v zemském výboru a ve sněmovních komisích, pak se dohoda předložila poslaneckým klubům. O dohodě se potom diskutovalo v jednotlivých stranách na základě širší platformy. Většina mladočechů s reformou souhlasila, pouze někteří protestovali. Podobně se vyvíjela situace u Němců. Zde se proti dohodě postavil Bachmann, který začal radikalizovat. Ve finále, tj. stále v době zasedání sněmu, se začaly množit hlasy, že by bylo lepší počkat. Kramář tvrdil, že v tu chvíli on, Baernreither a Prade stále naléhali na provedení akce. Vše se však nakonec, tj. v červnu 1905, odložilo. Už jen z těchto dobových komentářů vyplývá řada sporných situací. Obě strany se zřejmě záhy – Bohemia komentovala tento vývoj v průběhu května – shodly i na rozdělení pozic v zemském výboru a v komisích, které mělo kompromisní charakter, a uvažovaly i o okamžitém projednání dohody zemským sněmem.³⁴⁰

³³⁹ *Bohemia*, 17. 5. 1905, č. 134, s. 1.

³⁴⁰ Smyslem Kramářova komentáře je tvrzení, že se reforma odložila v prvním pololetí roku 1905 záměrně z popudu zúčastněných stran, které se obávaly radikálů. Kramář se nebál zdůraznit, že v tu chvíli byl pro reformu, která by nebyla demokratická. Naopak otevřeně tvrdil, že by pomohla Čechům a i k uklidnění v Čechách. **ŠKARDA, V.** *Český sněm 1901–1907*. Česká revue, roč. 1, 1907, s. 193–203. **KRAMÁŘ, K., TOBOLKA, Z. V.** *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909, s. 716–718. *Právo lidu*, 18. 5. 1905, č. 135, s. 1. *Národní listy*, 26. 1. 1908, č. 25, s. 1–3.

Již během zasedání zemského sněmu na přelomu jara a léta se šířila agitace, která požadovala všeobecné a rovné volební právo. Na jeho přijetí se jednoznačně shodovaly všechny levicové a radikální subjekty. Současně ho však preferovaly se stále větší intenzitou i jednotlivé organizace obou největších českých stran zasedajících na zemském sněmu. Jestliže měla jejich ústředí v té chvíli jiné plány, byť třeba dočasné a z taktických důvodů, tj. např. posunu ve vývoji v Čechách, musela počítat s tím, že se mohou dostat do velice delikátní situace. I český liberální tisk v případě, že byl rezervovaný, nehýřil optimismem. Poukazoval na to, že Češi nebudou mít ve „svém“ sněmu většinu, respektive ztratí i to, co mají, byť s výhradou, nyní. V tomto ohledu se kritizovala fixace ústaváků v I. kurii a možnost zavedení národnostních kurií. Právo lidu jako zástupce z volebního práva vyloučených sociálních struktur s odporem komentovalo první zprávy o zavedení malé všeobecné kurie. Posléze prohlásilo, že to asi bude mediální kachna, kterou vypustila vláda, aby zmapovala veřejné mínění. Jinak očekávalo předložení vládního návrhu při každé schůzi zemského sněmu. K tomu však do konce jednání sněmu v tomto období nedošlo.³⁴¹

Jednání zemského sněmu výrazně ovlivňovala všeobecná národnostní animozita. V průběhu jeho zasedání eskalovaly některé dílčí konfliktní situace a i ty zanášely neklid do sněmovní budovy. Jestliže by se měly systematizovat, pak se ukáže, že se jednalo o již tradiční situace: vyloženě třecí plochy při společném soužití obou národností, problematiku menšinového školství nebo používání jazyků v tzv. uzavřených územích. Spíše komický průběh měla pokažená výprava Čechů z Vodňan do Prachatic, kteří zde chtěli navštívit Českou besedu. Místní Němci se o akci dozvěděli a uspořádali průvod *turnerů*, pro který získali i souhlas okresního hejtmana. Na základě toho byl předem ohlášený průvod české výpravy, která hodlala vystoupit i na blízkou horu s rozhlednou, zakázán. Jinak drobný incident byl ovšem jasným dokladem způsobu soužití obou národů v této oblasti.³⁴² Horší měly být výpady proti českým menšinám na Liberecku a v uhelných pánvích. V obou případech se stávala terčem útoků místní Česká beseda. V Liberci jí byla vymlácena okna, zohyzděny zdi a někdo do ní vystřelil. V Duchcově se prý Němci pokusili vyhodit Českou besedu do povětří: „*A jen tím, že škůdce neměl čas vykonati přípravy ke zločinu důkladněji, lze přičísti, že neměl atentát oněch důsledků, jakých by bezpochyby měl s většími znalostmi účinků, jaké má*

³⁴¹ *Právo lidu*, 19. 5. 1905, č. 136, s. 1.

³⁴² Podle sčítání lidu z roku 1900 byl soudní okres Prachatice smíšený. Opět platilo, že většina Čechů a Němců žila v obcích, které byly zcela jednonárodní. Kámen úrazu představovalo centrum okresu, město Prachatice, kde žilo 3 334 Němců a 941 Čechů. Poměr v celém okrese činil cca 10 700 Němců:10 900 Čechům. Německé obyvatelstvo v Prachaticích převažovalo nad Čechy jak svým počtem, tak hospodářskou silou. Česká strana na druhé straně představovala svébytnou sílu. Poměr obou národností se v rámci dlouhodobého vývoje na Prachaticku neměnil. Počet obyvatel obou národností dokonce klesal. **RAUCHBERG, H.** *Der nationale Besitzstand. Band II.* Lipsko: Duncker & Humblot, 1905, s. 29.

nitroglycerin.“ V průběhu sněmovních jednání také zasedala zemská školní rada, přičemž projednávala zřízení obecních škol na Mostecku. České straně se podařilo prosadit např. zřízení jedné jednotřídní české obecné školy, ale v případě měšťanských tříd se postavili Němci na odpor. Stav českého školství v německých oblastech představoval další téma četných novinových článků. S oblibou se obecně používal termín *zněmčilé oblasti*, čímž se jasně říkalo, že Sudety mají být principiálně české. V případě školství se také objevovaly komentáře, které ukazovaly, kolik je v tzv. německých oblastech českých škol, a to ať už obecných a měšťanských, nebo odborných. Při jednání zemského sněmu dokonce počet článků s tímto tématem vzrůstal. Jejich smyslem bylo zdůraznit, do jaké míry jsou německé oblasti smíšené. Jazykovou otázku připomínal jak na české, tak na německé straně vývoj na Chebsku. Otázku aktualizovalo podání Němců k říšskému soudu. Německé straně dlouhodobě vadilo užívání češtiny ve vnějším styku se státními úřady a němečtí představitelé se snažili dokázat, že český jazyk není v tzv. uzavřeném jazykově německém území obvyklou řečí (*landesübliche Sprache*). V případě stížností z Chebska to však jednoznačně popřel správní soud a česká strana očekávala, že podobně rozhodne i říšský soud. Na Chebsku bylo obvyklé, že tamní všenněmečtí politici podobně jako česká politika v případě potřeby zdůrazňovali historické reminiscence. Upozorňovali na to, že Cheb byl samostatným městským státem a že nepatří ani k Českému království, ani k Rakousku, ale „*že to je stát Hohenstauff*“.³⁴³

Uvedené příklady nejsou pochopitelně kompletním výčtem, pouze mají naznačit jednu ze stránek každodennosti, v rámci které se pohyboval nejenom vývoj zemské správy, ale celého česko-německého soužití. V zásadě se současně ani tolik nejedná o realitu situace, jako spíš o její medializaci. V roce 1905 měl ovšem stále větší dynamiku problém demokratizace a aktivizace širších mas. Jinak skončilo jednání sněmu příměřím a zůstávalo otevřené, jaký vývoj bude následovat na podzim. K nedořešeným tématům patřila reforma volebního řádu a s tím i zemského zřízení, sanace zemských financí a další investice do velikých projektů.

6.2.1.2 Vývoj na podzim 1905

Zahájení podzimních zasedání Zemského sněmu Království českého bylo naplánováno na 10. 10. 1905, přičemž v září měla zasedat říšská rada. Současně se plánovala i jednání sněmů ostatních korunních zemí. Mezi tématy se předpokládalo další projednávání zemských investic a v návaznosti

³⁴³ Chebsko mělo na rozdíl od jiných sporných oblastí ovšem zcela jednonárodnostní charakter. Podle sčítání lidu z roku 1900 se uvádělo v tomto soudním okrese 37 474 Němců a pouze cca 150 Čechů. Jednání zemského sněmu skončila dne 6. 6. 1905 14. schůzí II. zasedání. Souběžně se uzavíraly/odročovaly i sněmy v ostatních korunních zemích. *Batovcův příruční místopis zemí koruny české Čech, Moravy a Slezska*. Praha: F. B. Batovec, 1907, s. 357. *Národní listy*, 5. 6. 1905, č. 153, s. 1–2.

na to znovu rozpočet na rok 1905 a rozpočet na rok 1906, respektive snaha o úpravu zemských financí. Klíčovou otázkou ovšem představovala revize volebního řádu doprovázená zásahem do zemského zřízení. V tomto ohledu se situace během letní pauzy rychle vyvíjela a tempo zrychlení dále vzrůstalo během zasedání poslanecké sněmovny říšské rady v září. Jednoznačně se ukazovalo, že stále vzrůstající zájem o demokratizaci nebude pouze pozadím jednání (v tomto případě) zemského sněmu v Čechách, ale společným jmenovatelem vývoje v celé říši.

Vzrůstající intenzita zájmu o demokratizaci všech zastupitelských sborů byla patrná přes celé léto a ve vztahu k zemskému sněmu ji naznačovala celá řada petic, které byly uvedeny výše. To však bylo pouze jednou stránkou věci. Šíře a síla problému se naplno projevily při jednání poslanecké sněmovny říšské rady, kde se ukázalo, že demokratizace, tj. zde konkrétně volebního řádu do poslanecké sněmovny, je v zájmu nejen levicové sociální demokracie, respektive jejích národních odnoží, ale v českém případě i občanských stran. Projev za demokratizaci pronesl např. vůdčí politik Národní strany svobodomyslné Karel Kramář, který se rychle přizpůsoboval situaci, přičemž je možné podotknout, že tato strana představovala i dominantní subjekt na Zemském sněmu Království českého. Princip jeho řeči spočíval v tom, že se jedná o zásadní modernizační trend a že v podstatě nejde jít proti proudu, který více než symbolicky představovaly masové demonstrace a průvody organizované sociální demokracií. Ještě jednoznačnější bylo stanovisko Švehlova křídla agrární strany, které se demokratizace vůbec nebálo. Do značné míry byl příznačný i komentář ministerského předsedy barona Gautsche, který prohlásil, že proti všeobecnému volebnímu právu nic nemá, ale že jeho realizace musí souviset s vyřešením národních problémů. To byla představa, která byla velice blízká pojetí německých občanských stran v Čechách.³⁴⁴ I s ohledem na český prostor eskalovaly akce na podporu zavedení všeobecného volebního práva nejprve ve Vídni. Na konci září proběhly demonstrace, při kterých příznivci demokratizace volebního práva sváděli regulérní boje s armádou. Intenzita neklidu se postupně přenášela i do hlavního města Českého království. Souviselo to i s tím, jak se vraceli říšští poslanci – a mezi nimi především sociální demokraté – do Prahy, a také se skutečností, že se blížila jednání zemského sněmu. Erupce napětí a vzrušení opět vyvolávaly špičky české sociální demokracie a celé strany obecně, která byla velice dobře organizovaná. Obří demonstrace byla svolána na den zahájení jednání zemského sněmu. Měla ukázat, jaké jsou představy nejširší veřejnosti a i kam se má ubírat předpokládaná revize volebního řádu Zemského sněmu Království českého. Shromáždění, které se sešlo před budovou sněmu, se účastnilo několik desítek tisíc lidí. Demonstrace byla velice klidná a účastníci se jí jak čeští, tak

³⁴⁴ V tomto ohledu je třeba říct, že i Gautsch podobně jako dřív Körber byl v Čechách tiskem prezentován buď přímo jako pomahač Němců, nebo jako ten, kdo jim prioritně vychází ve všem vstříc, protože se jich bojí. Současně se však objevovala i střízlivější hodnocení, která se podle mého soudu velice blížila realitě. Velice pěkné a současně výstižné bylo jedno z nich, které říkalo, že premiér se snaží proplout mezi českou Skyllou a německou Charybdou. *Národní listy*, 6. 10. 1905, č. 275, s. 1.

němečtí sociálně demokratičtí předáci. Do pouličních bitek přerostly demonstrace na počátku listopadu. Předcházelo jim volání nejenom po demokratizaci, ale i po zavedení republiky, po odstranění nadvlády úředníků – kamarily, tj. dvorských a vojenských struktur – a urážky dynastie. Situaci ovlivňovaly také zprávy z Ruska, kde částečně rezignovala carova moc. Radikálními projevy nešetřili zejména levicoví vůdci, přičemž nadšení se posléze přesouvalo na davy. Krvavý průběh měla zejména demonstrace a průvod 4. 11. 1905. Při ní došlo ke střetům, kdy demonstranti metali na policii a posléze na vojsko kamení a měla se ozývat i střelba. Demonstrace současně nabývala i protiněmecký ráz. Německá menšina v Praze byla ztotožňována s nedemokratickými postoji, což mělo vzhledem k postoji německé politiky již v souvislosti s reformou volebního řádu zemského sněmu logiku. Policie nebyla v mnohdy s to situaci zvládat a z často svízelných situací ji vysvobozovalo až vojsko. V jeho řadách se vyznamenala jízda, která prováděla na demonstrující, respektive výtržníky skutečné ataky. Posléze se obě strany dohadovaly, kdo začal se střelbou, kdo hodil kámen jako první, a zdůrazňovala se brutalita vojska nebo přítomnost provokatérů. Celkově lze říct, že užití střelných chladných zbraní mělo menší důsledky na zdraví postižených než palných při stejném efektu. Palné zbraně se ovšem použily také. Vedle vojska stříleli i demonstranti, což snad předznamenávaly rozjařené komentáře zaznívající při schůzích: „*a vezmem si pod kabáty revolvery*“. Levicoví organizátoři sice vyvolávali pozdvižení, provolávali hesla, která sama o sobě byla důvodem k zásahu mocenských složek, ale v dalších situacích tváří v tvář střelbě a regulérním bitvám se snažili směřovat vývoj do klidnějších kolejí. Situace v každém případě dospěla do momentu, kdy si kompetentní orgány již opět nebyly jisté, jestli nevypukla revoluce.³⁴⁵

České prostředí si v předvečer jednání zemského sněmu všímalo ve větším rozsahu vývoje v ostatních korunních zemích s českým obyvatelstvem, a to především na Moravě. To nesouviselo pouze s požadavkem demokratizace, ale opět s česko-německými vztahy. Ty eskalovaly způsobem, jaký byl sice obvyklý i v národnostně smíšených oblastech v Čechách, ale v tomto případě s udivující intenzitou. Důležité bylo, že i na Moravě docházelo k národnostním jednáním, která byla v Čechách často hodnocena právě optikou zkušeností z vývoje v Českém království. České elity a český tisk se současně vnímaly jako garant nejen zájmů moravských, ale třeba i slezských nebo vídeňských Čechů. Během komentářů k moravským vyjednáváním přitahovalo pozornost možné zřízení univerzity v Brně, kterou německá politická elita odmítala, nebo možnost, že by se i na moravském sněmu mělo prosadit Němci prosazované národnostní dělení a ohraničování. Situace gradovala takzvanou krvavou nedělí v Brně. Německá strana svolala do hlavního města

³⁴⁵ Situaci v Praze a ve Vídni shrnuje např. J. Pernes: **PERNES, J.** *Pod habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Brána, 2006, s. 178–198. Dále: **COHEN, G. B.** *Němci v Praze 1861–1914*. Praha: Karolinum, 2000, s. 184–185.

Markrabství moravského na začátek října tzv. Volkstag, který měl podle české strany demonstrovat německý ráz Brna. Na české straně se současně rozběhla akce, která měla tuto představu vyvrátit. Když se Němci jak z okolí, tak *delegáti* z jiných korunních zemí začali sjíždět a vystupovali na nádraží, narazili na český dav, který je nepustil dál. Do *svých* oblastí, tj. např. do vnitřního města, se dostali až s podporou policie, která jim cestu optikou českého tisku *vysekala šavlemi*. Brněnská policie měla obecně u českého obyvatelstva velice špatný obraz, který jí český tisk průběžně vůbec nevylepšoval. Střety pokračovaly i druhý den, v pondělí 6. 10. 1905, kdy přerůstaly v klasickou brutalitu, nyní ovšem řetězenou. Na jedné straně byly demolovány české kavárny, hotel Slávie, Národní dům nebo divadlo atd. V českém podání měla posléze následovat odveta, která zahájila útok na německou *Biberovu* kavárnu. Německé útoky prý prováděla „*najatá lůza a rváči, kteří se sjeli ze všech německých krajů*“. Ty prý chránila již zmíněná brněnská policie, přičemž do akce nakonec nastoupilo i vojsko, které rozhánělo české demonstrace. Přitom došlo k úmrtí, které bylo podle českého tisku zcela zbytečné a bezdůvodné: „*Tu pojednou přihnal se oddíl německých vojáků pluku 49. komandovaný devatenáctiletým kadetem Springerem, který provedl na český lid bez příčiny útok bodákem.... Jeden voják přistoupil k dělníku Pavlíkovi zády stojícímu u vrat národního domu a vši silou vrazil do něj bodák, podle některých svědků dokonce dvakrát.*“ Uvedené komentáře, které pochází z dílny Národních listů, jsou sice především českým pojetím, v každém případě však naznačují, že soužití obou národů nebylo jednoduché. V širších souvislostech se situace v českém prostředí vnímala tak, že nyní už Němci ví, že i na Moravě žijí Češi, a že brutalita, s jakou se setkal český obyvatelstvo v Brně, vyloučí jakákoli další jednání o vyrovnání. To byl ovšem omyl.³⁴⁶

Vedle nepokojů, které ovlivňovaly jak situaci před zahájením jednání zemského sněmu, tak posléze jeho průběh, byla otázka, co se bude na sněmu projednávat a zdali mu opět nebude dominovat německá obstrukce, respektive zda se nezvrhne do národnostních výpadů a obviňování. Tematika byla v zásadě dopředu daná. Koncem října se proslechlo, že by se měla řešit sanace zemských financí na základě zvýšení zemské dávky ze spotřeby piva. Jednalo se o moment, který byl zmíněn výše a který přispěl k poplachu mezi výrobcí a distributory piva. Že by mohlo být řešení finanční situace průchodné, zmiňovaly také Národní listy vzhledem k setkání Karla Eppingera s ministerským předsedou ve Vídni. Eppinger, který patřil k významným německým politikům a řídil finanční odbor zemského výboru, nevyklučoval řešení problému zemských financí na základě zvýšení pивní dávky, zvýšení zemské přirážky anebo alespoň schválení přijetí dalšího úvěru. S ministerským předsedou se ve stejné záležitosti setkal mladočeský politik Herold, který byl podobně jako Eppinger přisedícím zemského výboru, a podle jeho vyjádření se jednalo o

³⁴⁶ *Národní listy*, 8. 10. 1905, č. 273, s. 3.

všeobecnou konzultaci. Z německého prostředí ovšem vycházely i opačné komentáře. Podle některých ohlasů Němci požadovali předběžnou dohodu o budoucím usnesení zemského sněmu o dobrozdání na zřízení krajského soudu v Trutnově, tj. o výše zmíněném a posléze na zemském sněmu podaném návrhu Bachmanna. Česká strana toto důsledně odmítala. Zdůrazňovala momenty, které byly v zásadě praktické a logické. Problémem by totiž bylo detailní rozčlenění stávajících soudních obvodů, aby se vůbec mohl sestavit správní obvod pro zamýšlený soud. Problémy provázely i možnou reformu volebního řádu do zemského sněmu a změnu pravidel pro volby do zemského výboru a sněmovních komisí. Jestliže její podoba ve smyslu jejího zveřejnění v Bohemii vadila nejširší české veřejnosti (a také německým lidovým vrstvám) a naopak za svou ji původně tajně přijaly i české politické elity, pak se proti ní začali vyhraňovat i Němci. Jejich kritika vyšla jednak opět v Bohemii a v další řadě představovaly její odraz návrhy, které začali podávat němečtí politici na prvních schůzích zemského sněmu. Německé politice v podstatě vadilo, že Němci měli mít podle jejího soudu malý počet mandátů, a chtěla zamezit majorizaci pomocí skutečných národních kurií. K postulátům tajných jednání z jara a léta se v německém táboře nikdo neznal. V německém tisku atakovali radikálové pokrokaře, že dojednali dohodu s Čechy ve smyslu vládní předlohy. Češi si je prý koupili za mandáty v zemském výboru a v komisích. Pokrokáři to popřeli a tvrdili, že trvají na národních kuriích s právem veta.³⁴⁷

Oba fenomény, tj. jak německý odpor, tak demonstrace za všeobecné volební právo ovlivňovaly jednání sněmu od první chvíle. Hned 10. 10. 1905 při jeho prvním zasedání probíhala zmíněná obří demonstrace, respektive průvod, který nakonec vyslal deputaci složenou většinou jak z českých, tak německých sociálně demokratických říšských poslanců do sněmovní budovy. Deputace přednesla řeč, v níž zdůraznila svůj požadavek demokratizace. Z hlediska aktuálního vývoje byl zajímavý jinak podružný důvod, že zavedení všeobecného a rovného volebního práva do zemského sněmu je logické i proto, že se zvažuje zvýšení zemské dávky z piva, kterou by měly platit nejširší vrstvy obyvatelstva. Proslov pronesl i německý sociálně demokratický vůdce z Teplic Seliger, což mohlo být zdrojem úvah pro představitele německé občanské politiky. Němečtí politici hned na prvních jednáních zdůraznili, že na obstrukci nerezignovali a že pouze vyčkávají, jaký bude vývoj situace.³⁴⁸ Permanentně zdůrazňovali požadavek zavedení národních kurií nebo alespoň zřízení krajského soudu v Trutnově. Krátce po zahájení jednání se odebral Karl Eppinger do Vídně, kde

³⁴⁷ O jednání Eppingera ve Vídni referovala *Bohemia* ve svém výtisku ze dne 9. 9. 1905. Povahu reformy volebního řádu zemského sněmu komentovala např. 1. 9. 1905 nebo 19. 9. 1905. Kritika v německém tisku měla více aspektů. Prezentovala se nespokojenost s variantou uspořádání v I. kurii, které znevýhodňovalo nejbohatší, tzn. německé šlechtické rody v kurii svěřeneckého velkostatku, nebo s volebními řády v obchodních a živnostenských komorách, které znevýhodňovaly bohaté, ale v českých oblastech početné německé podnikatele. *Bohemia*, 9. 9. 1905, č. 248, s. 1. *Bohemia*, 1. 9. 1905, č. 240, s. 1. *Bohemia*, 18. 9. 1905, č. 257, s. 1–2. *Národní listy*, 23. 10. 1905, č. 323, s. 1.

³⁴⁸ *Národní listy*, 11. 10. 1905, č. 280, s. 1–2.

naléhal na premiéra, aby prosazoval tyto požadavky u české strany a hrozil zablokováním zemského sněmu. Po několika dnech však začala německá politika ustupovat a projevila zájem projednat alespoň úpravu volebního řádu. Tím se ovšem znovu otvíralo pojetí jejího přístupu k demokratizaci. Německá strana s ní měla zásadní problém, což nakonec otevřeně řekla, a zdůvodnila to tím, že ji nemůže připustit bez předchozí národní dohody. Jestliže by se v extrémním pojetí zavedla, došlo by k její majorizaci. Zjednodušeně řečeno německé politické elity se demokratizace obávaly přesně z toho důvodu, proč by ji české uvítaly. Odmítnutí požadavku všeobecného a rovného volebního práva bylo ovšem velice choulostivé vzhledem k zájmu německé širší veřejnosti. Když se o tom mělo ve schůzi německých poslanců hlasovat, odešli všenněmci radši pryč, agráři se zdrželi hlasování a pouze pokrokaři se dokázali vyjádřit otevřeně. V tu chvíli se také objevilo několik všenněmeckých populistických návrhů ve smyslu zdanění bohatých a další podobné nápady zazněly např. při debatě o rozpočtu. Například poslanec Kasper chtěl sanovat, tj. pouze v rámci řečnických obrátů, zemský rozpočet s pomocí dávky z přepychu. Na to mu odpověděl jinak radikální a na nižší vrstvy se orientující český poslanec Baxa, že jak známo, takové dávky nikdy nic nevynesou.³⁴⁹

Po eskalaci demonstrací na počátku listopadu ovlivňoval vnější vývoj jednání zemského sněmu s ještě větší intenzitou, přičemž stoupala role několika málo poslanců českých radikálních stran a jejich spojenců.³⁵⁰ Radikální poslanci opakovaně podávali žádosti, aby se k situaci vyjádřil místodržící. O jeho odpovědi, která obvykle vysvětlovala postup policie, se vedly posléze dlouhé debaty. Místodržitel jako zástupce státu a panovníka se snažil dokázat, že zásahy vojska a policie byly pouhou reakcí na výtržnosti, že na policii byly házeny kameny a byla zahájena střelba. Policie se v podstatě jenom bránila a chránila majetek slušných občanů. Reakcí na zásah proti demonstraci na počátku listopadu bylo také několik dotazů poslanců Ročka a Kaliny. Roček protestoval proti cenzuře Práva lidu, které se podle jeho soudu vyjadřovalo zcela objektivně a nestranně, a s jeho kritikou střelby do dělníků souhlasil. Kalina protestoval proti konfiskaci a cenzuře radikálního listu Samostatnost. Jádrem sporu se stala skutečnost, že když se podobně jako sněmovní návrhy podaný dotaz začal číst, byly v něm vynechány pasáže, které citovaly cenzurované statě. Kalina, Baxa a další začali protestovat a obviňovali zemského maršálka knížete Jiřího z Lobkowicz, že zavádí cenzuru na zemském sněmu. Všichni zdůrazňovali, že si maršálek počíná svévolně, neboť i v praxi

³⁴⁹ *Národní listy*, 13. 10. 1905, č. 282, s. 1. *Národní listy*, 15. 10. 1905, č. 284, s. 1. *Národní listy*, 18. 10. 1905, č. 287, s. 1.

³⁵⁰ Situace eskalovala především ve dnech 4. až 6. listopadu 1905. Nejprve se jednalo o dělnické demonstrace, ke kterým se posléze přidávali radikálové a studenti. Střety s policií postupně získávaly brutální charakter. Docházelo k pouličním bitkám, přičemž demonstrující využívali dlažební kostky, zatímco příslušníci bezpečnostních složek sahal po palných zbraních. Posléze docházelo k rabování a ničení majetku. Přitom bylo zdemolováno také německé kasino. **PERNES, J.** *Pod habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Brána, 2006, s. 178–195. **COHEN, G. B.** *Němci v Praze 1861–1914*. Praha: Karolinum, 2000, s. 184–187.

jsou pravidla cenzury stanovena zákonem a o opatření cenzora rozhoduje posléze soud. Zavádět cenzuru na zemském sněmu je o to absurdnější, že se jedná o zastupitelský sbor, který má chránit zájmy lidu, a to tím spíš, „*když orgány vládní, zejména policie sama vyvolala krveprolití na ulicích pražských a kdy všechen neodvislý český tisk je umlčován proto, že uvádí svědky zaručená fakta o tom, že policie překročila meze své pravomoci a stala se sama hlavním viníkem*“.

Kalina a Roček posléze podali několik sněmovních protestů, ve kterých napadali jednání zemského maršálka. O protestech se následně vedly zdoluhavé debaty, které dále vyhrocovaly situaci a komplikovaly jednání zemského sněmu. Německá strana tak v sněmovní obstrukci nacházela zdatného spojence v českých radikálech. Proti napadení maršálka podali ohrazení poslanci zvolení v první kurii, přičemž ho podepsala jak naprostá většina těch, co se hlásila ke konzervativnímu, tak těch, co k ústavovému velkostatku. Chybělo pouze několik národně českých velkostatkářů, ale naopak ho podepsal např. Bohuš Rieger. Podstata sporu spočívala v tom, co bylo zmíněno již dříve, že se obě strany, tj. jak představitelé státu, tak veřejnosti (zde radikální poslanci), dohadovaly, kdo je zodpovědný za brutalitu na ulicích. Stanovisko demonstrujících mohou naznačit konfiskované pasáže příslušných tiskovin, podle kterých policie napadla příslušný průvod zcela bezdůvodně a zákeřně: „*to nutno opakovat, neboť učinila útok na dolním Václavském náměstí v Havířské ulici, když demonstranti se již rozcházeli v klidu a za úplného pořádku a kdy již hlavní kádr demonstrantů byl na cestě k domovu a slabý zbytek nemohl se opřít zákeřnému útoku*“ a dále: „*ani ten obligátní kámen, který vždy na policii vyletí, nebyl v neděli důvodem, což dosvědčí ti, kteří situaci z výše přihlíželi, totiž hosté kavárny Edison*“. Článek se tedy ohrazoval proti tomu, že by se dělo něco nekorektního, a vyvracel teorii s metáním kamenů na policii. Čeští poslanci také zastávali názor, že ve více případech demonstrace kazili jednotlivci a skupinky lidí, kteří se k průvodům připletli a v závěsu ničili obchody a výlohy, čímž kazili dobré jméno českých dělníků a demonstrantů. I podle českého liberálního tisku měli mít levicoví vůdci nad demonstrací kontrolu. Do českého sněmu se dostal i incident, kdy organizátoři měli vlastním tělem chránit *oblíbeného* komisaře, který opustil své řady a neopatrně se přiblížil k davu. Výtka proti činnosti bezpečnostních složek spočívala i v tom, že napadají demonstrující, kteří jsou klidní, a neodstraní živly ničící majetek občanů.³⁵¹

³⁵¹ Podle jiných informací zachránil komisaře Fahouna před zlynčováním až protiútok jeho kolegů. Představitelé státu se bránili obviněním obvyklým způsobem. Demonstrace narušovaly veřejný pořádek a střelba byla až reakcí na výtržnosti nebo napadení bezpečnostních složek. Ve skutečnosti měl státní aparát z vývoje skutečnou obavu. Do Prahy musely být staženy posily a k zásahu byly připraveny oddíly vojska, které také posléze kryly policii záda. Ke zkratovému jednání pak byl jen krůček. Diskuse a obstrukce způsobená pouličními bouřemi komplikovala jednání zemského sněmu zejména dne 10. a 14. 11. 1905: NA, Český zemský sněm, Kniha 206. Vrchního komisaře c. k. pražského policejního ředitelství Karla Fahouna jmenuje oficiální statistika: *Hof- und Staats-Handbuch für Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1907*, Vídeň 1907, s. 662.

Mezitím se naplňoval osud vládní předlohy volební reformy. Jejím řešením se zabývala speciální sněmovní komise. V ní zasedali představitelé všech tří hlavních uskupení v Čechách, takže Češi, kteří požadovali všeobecné volební právo, byli v menšině. Německá strana se přes předcházející negativní komentáře a možné komplikace nakonec s reformou ztotožnila, takže sněmovní komise vládní předlohu hlasy německých politiků a velkostatkářů přijala a poslala ji nazpět do zemského sněmu, kde by se měla projednat v druhém čtení. To však bylo vzhledem k českému odporu vyloučeno. Představitelé obou hlavních českých stran se již během zasedání poslanecké sněmovny říšské rady shodli na podpoře všeobecného, rovného a tajného volebního práva a o předchozích interních dohodách mlčeli. Atmosféru zkomplikoval ještě agrární politik Karel Prášek, který se pokoušel medializovat původní kladné stanovisko, tj. v rámci důvěrných porad, mladočeských představitelů k vládní předloze. Vzhledem k tomu, že v případě Práška šlo jak o sympatizanta udržení kuriového systému, tak účastníka důvěrných jednání, jednalo se o zvláštní krok, který lze snad vysvětlit odvrácením pozornosti od jeho vlastního postoje.³⁵²

Přes tyto momenty se dostalo na hospodářské záležitosti. Mimo jiné se prosadil český požadavek dostavby holešovického přístavu. Zemský sněm se také usnesl na celé řadě návrhů zákonů na subvencování vodních staveb a meliorací v rámci zemědělství. Klíčový moment opět představovalo jednání o zemském rozpočtu. V podstatě se jednalo především o rozpočet na rok 1906. Jeho předlohu předložil zemský výbor. K charakteristice situace ovšem patřilo to, že ani rozpočet na rok 1905 nebyl jako celek stále vyřízený, takže se projednávaly i některé jeho položky. Tato jednání se průběžně zvrhávala v oboustranné národnostní výpady. Němečtí poslanci paradoxně kritizovali stav zemských financí, přičemž o nich mluvili jako o *českém hospodářství*, tj. ve špatném slova smyslu. Ještě dál zašel poslanec K. H. Wolf, který tvrdil, že spíš než o *českém* by bylo lepší mluvit o *sviňském hospodářství*. Podobná byla také dikce dalšího všenněmce, již několikrát zmíněného poslance Kaspera, který tvrdil, že za špatný stav zemských rozpočtů mohou ztráty českých lokálních železnic, které jsou zcela k ničemu. Komentář českých politiků byl poměrně logický a poukazoval na to, že ty německé si nevedou o nic lépe. Rozpočet jako celek se nakonec opět vyřídit nepodařilo. Projednaly se pouze některé dílčí momenty, které představovaly shodu obou stran. Zemský výbor současně obdržel zmocnění, že může v roce 1906 proplácet položky v rozsahu, který navrhl ve své předloze zemského rozpočtu. Tím došlo k legitimizaci rozpočtového provizoria. Důležitý moment představovalo i to, že se podařilo projednat otázku výsluhy obecních a obvodních lékařů.³⁵³

³⁵² Práškovu kauzu zmiňuje O. Frankenberger: **FRANKEBERGER, O., KUBÍČEK, J. O.** *Antonín Švehla v dějinách Československé strany agrární*. Praha: Novina, 1931, s. 147–150.

³⁵³ Kasper doslova poznamenal: „*Český chauvinismus stavěl zbytečné dráhy, díky nimž teď země vykrvácí.*“ O jednání zemského sněmu referoval také denní tisk, který přetiskoval jednání sněmu a doprovázel je komentářem. Hodně

Když podzimní jednání Zemského sněmu Království českého skončila,³⁵⁴ mohlo se bilancovat. Česká strana zabránila zřízení IV., respektive V. kurie a tzv. proněmecké korekci zemského zřízení a uspořádání sněmu. V tomto ohledu je třeba poznamenat, že německé návrhy, které během jednání sněmu padly, zacházely ještě dál než vládní předloha. V té měl mít česko-konzervativní blok (např. v zemském výboru) většinu, posilovalo se i zastoupení Čechů na zemském sněmu. S tím však představitelé české občanské politiky již jen s ohledem na veřejné mínění nechtěli souhlasit. Zde je však možné poukázat na vývoj na Moravě, kde zemský sněm na základě dohody předáků všech hlavních stran zavedl právě to, co se v Čechách nepodařilo, tj. IV. volební kurii, volbu zemského výboru a komisí zemského sněmu pomocí národních kurií a odstranění hrozby majorizace pro Němce prostřednictvím ustanovení, že o určitých věcech rozhodovala $\frac{2}{3}$ většina za přítomnosti $\frac{3}{5}$ poslanců.³⁵⁵ Na druhé straně se nepodařilo odstranit problém zemských financí. Jak rozpočtové provizorium na rok 1905, tak na rok 1906 předpokládalo další a stále větší zadlužování. Zemský sněm poškozovala během jeho jednání permanentní hrozba obstrukce. Během prvních jednání neustále vyhrožovali Němci a pak zase představitelé české radikální politiky. Z průběhu jednotlivých jednání také vyplývají koncese, které dostávala německá strana, aby se jí snáze ustoupilo z jejích obstrukčních postojů – viz dále.

6.2.1.3 Zemský sněm v roce 1906

K dalšímu jednání zemského sněmu došlo nejprve na pár dní v prosinci 1906 a posléze na přelomu února a března 1907. Svolání zemského zastupitelstva prospěla určitá změna ovzduší, která byla spojená s postupným prosazováním myšlenky všeobecného, rovného a tajného volebního práva do poslanecké sněmovny říšské rady. Definitivní řešení této otázky se přiblížilo až na podzim 1906. Postoj jednotlivých subjektů v Čechách, respektive v českém prostoru jsem naznačil již dříve.

hospodářských předloh bylo vyřízeno na 27., 28. a 30. zasedání zemského sněmu. *Národní listy*, 23. 10. 1905, č. 323, s. 1–3. NA, Český zemský sněm, Kniha 206.

³⁵⁴ Podzimní řada jednání skončila 30. schůzí II. zasedání, která se konala 24. 11. 1905.

³⁵⁵ Dohoda na Moravě obsahovala i ujednání o menšinových školách nebo zřízení volebních katastrů. Český liberální a radikální tisk medializoval situaci v tom smyslu, že dohoda zakotvila pevnou základnu pro Němce a přispěla k dělení Moravy. Také se zdůrazňovalo, že je pravděpodobné, že k věcem, o kterých má rozhodovat $\frac{2}{3}$ většina, bude patřit stále větší okruh agendy, takže si Češi vlastně pohoršili. V tomto ohledu bylo patrné srovnávání s českými punktacemi, tedy s něčím, čemu se mělo zabránit. Moravské dohody se realizovaly také velice rychle, což všechny překvapilo. KOŘÁLKA, J. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 168–172. MALÍŘ, J. *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2012, s. 35–45. MALÍŘ, J. *Der mährische Landtag*. In: RUMPLER, H., URBANITSCH, P. (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2098–2100. URBAN, O. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982. Komentáře v tisku: *Národní listy*, 21. 10. 1905, č. 290, s. 1.

Důležité ovšem bylo i stanovisko špičkových představitelů státu. V průběhu tohoto roku odstoupila vláda JUDr. Paula Gautsche von Frankenthurna, po níž následovalo krátké intermezzo prince z Hohenlohe a pak následovala vláda Maxe Vladimíra Becka. I tyto změny v nejvyšší úrovni státního establishmentu úzce souvisely s tímto problémem. Důležité bylo, že stát v čele s panovníkem měl snahu stále stát nad stranami a hrát vlastní roli. V rámci česko-německého střetu to bylo však stále obtížnější. Neschopnost odstranění tohoto zásadního konfliktu zpochybňovala samotnou existenci habsburské monarchie. V rámci nejvyšší byrokracie se postupně začal prosazovat názor, že demokratizace paradoxně nemusí stát v přímém konfliktu se státní, tj. nadstranickou, monarchistickou a stále značně centralistickou ideou. Vznikala představa, že stávající etablované a v národnostních ohledech neústupné strany garantuje kuriální systém. Demokratizace by mohla jejich pozice ohrozit a přivést k moci síly, které by byly ochotné se dohodnout a snad rozumně vyjít i se stávajícím systémem. Stačí zmínit např. katolické síly, které byly sice lidové, ale konzervativní. Současně bylo zřejmé, že některé myšlenky sociální demokracie – viz tzv. austromarxismus – mohou skýtat určité pole pro spolupráci, přestože v jiných ohledech představovalo levicové hnutí skutečný antipod nejen monarchistického, ale i byrokratického státu. Na druhé straně se demokratizaci šlo bránit obtížně, protože podpora její myšlenky byla velická, a v podstatě celý rok 1906 byl vlastně hledáním schůdné a přijatelné cesty, která začala v roce 1905 a gradovala při jednání říšské rady v září a v souvislosti s českým prostorem při jednání zemského sněmu v říjnu tohoto roku. Do konečného stadia se podařilo přivést jednání Maxi Vladimíru Beckovi v prosinci 1906.³⁵⁶ Na počátku prosince přijala příslušné návrhy zákonů poslanecká sněmovna říšské rady a v druhé polovině měsíce panská sněmovna. V lednu 1907 je schválil panovník a na základě toho byly publikovány ve sbírce zákonů. Volby do poslanecké sněmovny byly vypsaný na květen 1907.³⁵⁷

³⁵⁶ Proti volební reformě stál pochopitelně celý velkostatek. Jmenování prince z Hohenlohe premiérem, který měl pověst *rudého prince*, mělo vytvořit most mezi znepokojenými aristokraty a státem a umožnit další průchod reformy. Volební reforma představovala i prioritní úkol nového premiéra Maxe Vladimíra Becka. Prosazením volební reformy si Beck vytvořil nepřátele v klasicky konzervativním prostředí a zakoušel všeobecnou nedůvěru ze strany velkostatku. K jeho dlouhodobým nepřítelům se připojil i následník trůnu. František Ferdinand d'Este demokratizaci odmítal a navíc vinil Becka z toho, že zasáhl do problematiky následnictví v habsburské říši způsobem, který se neslučoval s jeho zájmy. Na české straně získala nová vláda podporu od mladočechů. Ve vládě obdrželi posty mladočeskí politici Josef Fořt a Bedřich Pacák. Oboustranný zájem o úzkou spolupráci vlády a národně české politiky dokládá již skutečnost, že křeslo ministra obchodu, které získal J. Fořt, představovalo skutečně silový a vlivný mandát. Pacák se stal tzv. ministrem krajanem stejně jako představitel německé politiky z Čech H. Prade.

³⁵⁷ Problematika demokratizace poslanecké sněmovny sice úplně nesouvisí s tématem, přesto je vhodné uvést některé její charakteristiky. Volební reforma zohledňovala nejen demografický vývoj, ale i hospodářské postavení jednotlivých oblastí. Celkový počet mandátů dosáhl 516, přičemž 130 poslanců volily říšské volební okresy v Čechách, 49 na Moravě a 15 ve Slezsku. To v zásadě odpovídalo jak podílu obyvatelstva těchto korunních zemí na Předlitavsku, tak jejich hospodářské pozici. V jiných korunních zemích to ovšem neplatilo. Např. lidnatá Halič nedosáhla počtem poslaneckých mandátů na odpovídající podíl svého obyvatelstva, ale podíl mandátů přesahoval její hospodářský význam. V případě bohatých Dolních Rakous odpovídal počet mandátů počtu obyvatelstva, ale zcela zásadně kulhal za hospodářskou výkonností této korunní země. Česká politika současně předpokládala, že získá 108 poslanců. Volební právo bylo většinové a zachovával se princip městských a venkovských volebních okresů. To byla situace, která znepokojovala levici. Počet tzv. venkovských volebních okresů např. výrazně překračoval podíl zemědělství na národním hospodářství. Česká národní strana se posléze cítila poškozená skutečností, že jednotlivé volební okresy měly

Česká strana sledovala vývoj před zasedáním zemského sněmu v prosinci a v únoru především optikou budoucích voleb. V naprosté většině je očekávala s optimismem. Počet českých mandátů se měl zvětšit a v zásadě všechny strany otevřeně kvitovaly i skutečnost, že z poslanecké sněmovny vymizí představitelé velkostatku. Ať už byl vztah českého prostředí k aristokracii jakýkoli, byla zřejmá shoda, že představuje vlastní svět, který sleduje svoje zájmy. Nejvíce otázek obklopovalo Národní stranu svobodomyslnou. Ta byla do té doby hegemonem jak v poslanecké sněmovně, tak v Zemském sněmu Království českého a bylo zřejmé, že ve volbách oslabí. V jejím čele se postupně etabloval Karel Kramář, který prosazoval tzv. pozitivní politiku. Nebránil se spolupráci s vládou Maxe Vladimíra Becka a nebál se to obhajovat na veřejnosti. V podstatě se jednalo o návrat k politice z konce 19. století, např. z období, kdy zastával vlivný a důležitý post ministra financí další tehdy vlivný mladočeský politik J. Kaizl. Možné dopady demokratizace na Národní stranu svobodomyslnou prezentoval Kramář krátce před svoláním sněmu v únoru. Prohlásil, že mladočeská politika sice může ztratit, ale česká jediné získat. Vyjádřil přesvědčení, že české věci jistě pomůže i česká část sociální demokracie, která jistě rezignuje na „*koketování s centrem*“, tj. centrálně vedeným ústředím. V průběhu předvolební kampaně Kramář současně zopakoval pozitivní postoj k státu, když vyjádřil naději, že národy k sobě na základě demokratizace najdou cestu a povedou monarchii ke světlým zítřkům lépe než představitelé zastupitelstev organizovaných na stavovském základě. Velikým zájmem mladočeské strany bylo přimět ostatní strany k úzké spolupráci, nejlépe k volebnímu kartelu. To se jim ovšem nakonec nezdařilo.³⁵⁸

Od jednání sněmu v prosinci 1906 česká strana nic velkého nečekala. Posléze reagovala na německé výpady, které hrozily další obstrukcí. I v době, kdy zemské finance hrozily bezprostředním kolapsem, prezentovali čeští představitelé optimismus. Jestliže Němci vyřadí zemský sněm, je to hlavně jejich problém, který budou muset vysvětlit svým voličům. Čechům bude stačit zemský

různou velikost. Německého poslance volilo tedy méně poslanců než českého. I to bylo chápáno jako zřejmý záměr, který mohl být zdůvodňován rozdíly v regionech. Česká politická scéna to posléze dlouhodobě připomínala, v čemž mnohdy pokračuje odborná literatura dodnes. K tomu: **LUFT, R.** *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft 1907–1914*. Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2001, s. 175–178. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 510–516. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982, s. 528–530.

³⁵⁸ Skutečnost, že česká národní politika získala mandáty, které původně náležely konzervativnímu velkostatku, představovala v každém případě její jednoznačné vítězství. Před reformou volebního řádu držely české občanské strany v poslanecké sněmovně říšské rady 15,8 % mandátů. S poslanci za konzervativní velkostatky, tj. s částí poslanců z I. kurie, to bylo 19,7 %. S těmito hlasy šlo ovšem počítat pouze v některých případech. V rámci volební reformy získala česká občanská politika 20,7 % mandátů, což v zásadě odpovídalo demografické pozici českého obyvatelstva v Předlitavsku. Německá strana držela až do roku 1907 s velkostatkem 48,7 % mandátů a 39,1 % mandátů bez I. kurie. Po volební reformě získala 45,2 % poslaneckých křesel. To sice významným způsobem překračovalo podíl německého obyvatelstva v Předlitavsku ale výrazně zaostávalo za německou hospodářskou pozicí. V souvislosti s velkostatkem je třeba podotknout, že vztahy poslanců za I. kurii v rakouských respektive německých oblastech k občanské politice byly podstatně užší než v českém případě, kde se mnohdy jednalo přímo o nepřátelství. Německá politika tedy do určité míry ztratila. **LUFT, R.** *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft 1907–1914*. Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2001, s. 177.

výbor, který má stejně většinu kompetencí. Před svoláním sněmu v únoru se množily také výhrady proti zemskému maršálkovi knížeti Jiřímu z Lobkowicz. Prezentoval je radikálnější tisk, který mu vytýkal pasivitu vzhledem k německé obstrukci a vyjádřil obavu, že během jednání půjde Němcům *na ruku*. Také se mu vytýkalo, že nejeví zájem o svolání sněmu. To měly umožnit až intervence české občanské politiky.³⁵⁹

I německý tábor sledoval dění optikou důležitých voleb. Většina předních německých politiků prezentovala obavu z posílení českého živlu na říšské radě. Zabránit „nejhoršímu“ měla koncentrace všech tradičních německých stran v Čechách. Velice se o ni zasazoval Karl Eppinger, který tvrdil, že nyní musí německý volič zapomenout na místní a tradiční zájmy a dát hlas kandidátovi, na kterém se dohodnou předsednictva politických subjektů. Český tisk zdůrazňoval, že německé strany mají o sjednocení zájem i proto, že vidí podobný vývoj na české straně. To bylo ovšem spíš pouze přání mladočechů. Před jednáním zemského sněmu v prosinci, tj. v době, kdy již poslanecká sněmovna schválila předlohu o reformách, to vypadalo, že se Němci dohodnou. Představitelé pokrokářů, lidové strany, agrárníků a radikálů, které vedl Wolf, se dohodli na jednotném postupu vzhledem k zemskému sněmu a na volebním kartelu. V prvních jednáních si rozdělili kandidatury ve 30 říšských volebních okresech a zbývalo dojednat dalších 25. K zemskému sněmu zaujímaly nepřátelské stanovisko hlavně obě frakce radikálů-všeněmců, tj. příznivců Georga Schönerera – tzv. *Schöneriánů* – a Karla Hermanna Wolfa – tzv. *Wolferiánů* nebo *Wolfovců*. K příznačným komentářům patřily výroky, proč jednal sněm v beztak maličké zasedací periodě tak dlouho a že to stálo hodně peněz. Schöneriáni odmítali sněm úplně. Wolferiáni jeho svolání připouštěli. Obě skupiny poslanců tím chtěly patrně hlavně prezentovat své stanovisko před volbami. Na druhé straně ani stanovisko již zmíněného Karla Eppingera vícekrát zmíněné v souvislosti s jednáním zemského sněmu a volební kampaní nevěstilo ve smyslu změny sněmovní praxe Němců nic dobrého. Němečtí politici požadovali dál rozdělení země. Častěji se opákoval tento postulát především v souvislosti s rozdělením rozpočtu. Zde byl Eppinger jako finanční referent zemského výboru odborník, přičemž tvrdil, že by to v praxi nebylo složité a že se podobný princip již osvědčil v souvislosti se zemskou zemědělskou nebo zemskou školní radou.

Předmětem jednání zemského sněmu v prosinci byl především rozpočet na rok 1907 a projednání schválení úvěru, který měl pokrýt deficit na rok 1906, a dalšího na část roku 1907. Všechny strany si také všimly, že zemský výbor předložil pouze osnovu rozpočtu, ale rezignoval na návrhy variant řešení finanční krize. V průběhu debaty se objevovaly komentáře, které souvisely s tématem, přičemž charakteristické byly proslovy představitelů ústavověrného velkostatku, kteří vinili z krize

³⁵⁹ *Národní listy*, 30. 12. 1906, č. 358, s. 1–2.

stát. Jak naprosté vyčerpání možností Českého království, tak korektní přístup zemského výboru připustil i Eppinger. Další komentáře ovšem tradičně směřovaly k provokacím a ke střetům. Netaktní výroky měl na německé straně Prof. A. Bachmann, který se rozčiloval nad počtem německých úředníků činných v zemské správě. Čeští politici to komentovali způsobem, který již byl naznačen výše: „*kdo může za to, že se Němci vyhýbají zemské službě jako čert kříži*“ nebo: „*to musí Češi pořádat výpravy do Sudet, aby odchytili nějakého německého koncipienta a dovlekli ho do Prahy.*“ Vtipné komentáře ovšem narážely na realitu, která spočívala v tom, že pro Němce nebyla služba v Praze lákavá, a to tím spíš, že spousta úředníků sloužila dlouhodobě jako provizorní síla bez služebních výhod definitivně ustanovených úředníků. Ještě dál zašel např. poslanec Dr. Trost, který chtěl patrně získat vavříny jako bojovník proti Čechům. Napadl na české straně stále posvátné státní právo a prohlásil, že se mu nelíbí a že patří maximálně do muzea. Stejným způsobem mluvil i o zemském sněmu, který by prý mohl sloužit jako komora na staré haraburdí. Pak prezentoval svůj vztah k českému jazyku, když prohlásil, že „*jestliže na něj někdo mluví česky, je to jako když mluví čínsky*“. Český tisk se mu mstil komentářem, že na sněmu promluvil „*jakýsi Dr. Trost, všenněmec odrůdy Wolfovy, surové chlapisko*“. Přesto se sněm dostal ke svému cíli a přijal usnesení o obou úvěrech. Reálným řešením finanční krize se však ani nezabýval.³⁶⁰

6.2.1.4 Únor–březen 1907

I jednání zemského sněmu, která začala v únoru, doprovázela a ovlivňovala atmosféra probíhající volební kampaně do poslanecké sněmovny říšské rady. Postup na německé straně (tj. v případě stran zastoupených na zemském sněmu) charakterizovaly stále výpady proti Čechům a zdůrazňování boje za uzavřené německé území. Většina politiků se snažila zvýraznit co nejostřejšími proslovy. Na druhé straně se nedařilo dojednat volební kartel s všenněmci, a to ani s Wolferiány. Představitel německých pokrokařů Eppinger si stěžoval, že všenněmci (Wolferiáni) chtěli vzít jeho straně všechny důležité volební okresy a vytlačit ji na periferii. Nakonec se Fortschrittspartei usnesla, že bude postupovat s ohledem na všenněmce samostatně, a sám Eppinger tehdejší květnatou mluvou českého tisku *hodil Karlu Hermannu Wolfovi rukavici*, když se rozhodl, že bude stejně jako on kandidovat v Trutnově.³⁶¹

³⁶⁰ Výhrady ústavověrného velkostatku k centralistickému nastavení daní komentovala česká média s ironií a oba dva řečníky J. M. Baernreithera a O. hraběte Czernina charakterizovala jako známé pomahače německé věci. Skutečností zůstává, že zemský sněm v podstatě nic komplexního v určené době projednat nemohl. Navíc byl svolán právě jen za účelem projednání úvěrů. *Národní listy*, 30. 12. 1906, č. 358, s. 1. *Národní listy*, 1. 1. 1907, č. 1, s. 1–2. NA, Český zemský sněm, Kniha 208.

³⁶¹ Vztah Fortschrittspartei a radikálů se průběžně komplikoval a v popisovaném období musela Eppingerova strana opakovaně čelit jejích vulgární rétorice. Všenněmci upozorňovali na židovský charakter strany a tím chtěli před německými voliči zdůraznit její nekorektnost. Wolfovi všenněmci se současně během roku 1907 transformovali, přičemž vznikla nová strana zvaná Radikalpartei. V širším prostoru zaujali suverénní postoj křesťanští sociálové. Očekávali, že v mnohých oblastech Předlitavska se stanou hegemonem německé politiky, takže bude záležet pouze na nich, s kým se

Na obou stranách se zdůrazňovaly, a to nejen v souvislosti s volební kampaní různé lokální konflikty. Na přelomu let 1906 a 1907 se jednalo např. o boj Němců proti české škole ve vsi Věžové Pláni. Pro českou stranu byl zde největším zlem německý agrární politik Schreiner (původně všenešmec), který držel i zemský poslanecký mandát. Boj o mateřskou školu poznamenal také vztahy v obci Ervěnice na Mostecku. Německá strana vyslala mezi rodiče českých dětí, což byli většinou horníci v dolech, vyzvědače, kteří zjistili, kdo podporoval záměr na zřízení české školy. Ti měli být následně vypovídati z nájmu a z práce. Česká strana odpovídala důsledným dodržováním zásady „svůj k svému“ a nenakupovala u německých živnostníků. Význam získávaly i další, opět zdánlivě bezvýznamné momenty. Charakteristickou situaci představoval výlet českých turistů na Prachaticko, o kterém ovšem německá strana mluvila jako o českém vpádu do jejího uzavřeného území. Logika situace spočívala v tom, že Češi chtěli podniknout kulturní akci s českou menšinou v Prachaticích a že Němci si našli důvod, proč jim to vadilo. Česká strana si nejenom všech těchto momentů všímala, ale současně je i patřičně zdůrazňovala, neboť to byl i pro ni prostředek zdůraznění a zviditelnění v souvislosti s každodenním vývojem.³⁶²

Delší aktualitu měl stálý odpor Němců na Chebsku proti tomu, že státní instituce vykonávaly svoji činnost v souladu s legislativní úpravou a úradovaly ve vnějším styku i českým jazykem. Na přelomu let 1906/1907 se také uváděl případ Českých Budějovic. Zde probíhal dlouhodobý konflikt mezi českou většinou obyvatelstva a německou samosprávou. V roce 1906 však v obecních volbách vyhráli Češi ve třetím volebním sboru. Český tisk to označoval za *titánské vítězství*. I radikálové byli schopni docenit, že to byla zásluha staročeského politika A. Zátky. Volební úspěch byl o to cennější, že se ho podařilo dosáhnout přes sveřepý odpor německé samosprávy v čele se starostou J. Taschekem. Taschek se snažil dlouhodobě korigovat počty voličů jmenováním nových měšťanů. Před volbami do obecního zastupitelstva však jeho plány zmařila justice, když správní soud zrušil přes 200 takto jmenovaných osob. Na konci roku 1906 hrozilo nebezpečí, že budějovický starosta hodlá v těchto *taškárnách* zase pokračovat. Další střet se však nakonec nekonal a obě strany zasedly k jednacímu stolu. To bylo v daných poměrech vcelku udivující a charakteristická byla i skutečnost, že ne každý v českém táboře měl z toho radost. Obrana českých menšin měla ovšem jednoznačně reálný důvod. Potřeba jejich ochrany představovala i praktickou výhradu znemožňující přijetí německé koncepce uzavřeného území. V roce 1907 to znovu opakovaně definovaly Národní listy:

posléze spojí. ŠEBEK, J. *Německé politické strany v českých zemích*. In: MALÍŘ, J., MAREK, P. (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 274. *Národní listy*, 19. 2. 1907, č. 50, s. 1. *Národní listy*, 26. 3. 1907, č. 84, s. 2.

³⁶² V Ervěnicích si nakonec německá strana moc nepomohla. Důlní správy si totiž začaly stěžovat, že trpí nedostatkem pracovní síly, a snažily se najmout české horníky zpět. Současně prezentovaly záporné stanovisko k obecním samosprávám, které akci iniciovaly. *Národní listy*, 20. 2. 1907, č. 51, s. 2.

Co by se stalo s 200 000 Čechy v takzvaném uzavřeném území? „*Patrně by se s nimi Němci vypořádali po pruském způsobu.*“³⁶³

Ani českou politickou scénu se nedařilo sjednotit. Provolání Národní strany svobodomyšlné, která v tomto smyslu zaznívala, zůstávala spíš zbožnou myšlenkou. Agráři zaujímal postoj, který se hodnotil podobným způsobem jako např. v případě Němců u křesťanských socialistů, tj. považovali se za sílu, které bude patřit bezprostřední budoucnost. Další otázky vznikaly ve vztahu k sociální demokracii. I zde mladočeši očekávali, že česká část této strany bude preferovat národní zájmy, přičemž bylo realitou, že pnutí mezi centrem, respektive německou částí a československou sociální demokracií je veliké. Předvolební prohlášení a agitační činnost ovšem sázely na radikalismus, který se pochopitelně vyhraňoval i proti Národní straně svobodomyšlné. Podobné bylo i stanovisko radikálů, kteří již drželi i několik mandátů v Zemském sněmu Království českého.³⁶⁴

Od počátku zasedání zemského sněmu v únoru 1907 ovlivňovaly jeho jednání dvě hlavní kontroverze. První představovala neshoda mezi českou a německou stranou. Podobně jako dříve německá politika nepřetržitě zdůrazňovala zájem na administrativním oddělení života obou národů. Tyto žádosti někdy měly uhlazenou formu, jindy hraničily s provokací, ale jejich podstata se neměnila. Důležitý argument německé strany představovalo tvrzení, že České království rozdělit lze a že to ani Čechům a ani např. hospodářskému vývoji neublíží. Takto prezentoval situaci průběžně např. JUDr. Eppinger nebo politik ústavověrného velkostatku MUDr. Jaksch von Wartenhorst. Jaksch von Wartenhorst při jednání sněmu přímo a bez ironie zdůrazňoval, jak velký pokrok učinil český národ od roku 1848. Jako doklad schůdnosti rozdělení Čech se uváděly některé praktiky moravského paktu na Moravě. Svůj význam měl i vývoj v Českých Budějovicích. Zde se na počátku roku 1907 začala rýsovat možnost česko-německé dohody. Počítalo se nejenom s národním rozdělením Českých Budějovic jako volebního okresu při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady nebo s přidělením druhého poslaneckého mandátu v zemském sněmu pro druhou národnost,

³⁶³ V případě Chebska podala tamní všenněmecká politika stížnost k ministru krajanovi, kterým byl liberecký politik Volkspartei Heinrich Prade. Ten odpověděl tak, že koncepci české řeči jako vnějšího úředního jazyka u všech příslušných institucí státní správy v Čechách odmítá, ale že se v současné době jedná o závazný předpis. Praktiky, které byly v Českých Budějovicích na denním pořádku, odpovídají případům z jiných oblastí a jsou dokladem toho, že německá menšina, která však byla velice vlivná a bohatá a stále ovládala první dva volební sbory, nechtěla prodat své pozice lacino. Vedle jmenování měšťanů se volby ovlivňovaly i pomocí dalších triků. Se starostou např. kooperovalo vedení Dráhy císaře Františka Josefa I. (postátněná), které odsouvalo české zřízence do jiných stanic, aby nemohli volit, a blokovalo uznávání zmocnění jejich zástupců. O vývoji v Českých Budějovicích referoval průběžně tisk: např. *Národní listy*, 12. 12. 1906, č. 342. Zajímavé postřehy z každodennosti tohoto města také přináší publikace „Když se psalo c.k.“: **RADA, F.** *Když se psalo c. k. Ze života Českých Budějovic na počátku 20. století*. České Budějovice: Nakladatelství České Budějovice, 1966.

³⁶⁴ Napětí v sociální demokracii naznačovala např. hlasování národních frakcí v poslanecké sněmovně říšské rady, kdy jejich poslanci kopírovali jednání občanských národních stran. K sociální demokracii např.: **GALANDAUER, J.** *Bohumír Šmeral 1880–1914*. Praha: Svoboda, 1981, s. 82–120.

ale i vytvořením národního katastru při volbách do obecního výboru. Ještě větší význam mohlo mít v rámci českého chápání rozdělení obecního rozpočtu do národních kvót. Tyto momenty představují pouze jednu stranu mince, ale ukazují, kam až byla česká reprezentace tohoto města ochotná zajít. V zásadě se jednalo o dohody ve staročeském stylu, které v mladočeském nebo radikálním pojetí vzbuzovaly obavy podobně jako nedávno právě moravský pakt nebo dříve tzv. punktace. „*Co když se po českobudějovických volebních okresech budou dělit volební obvody v Praze nebo v Plzni,*“ tj. všude, kde je movitá německá menšina, tázal se vlivný deník, jakým byly Národní listy, svých čtenářů. A zde stálo zcela zásadní jádro věci. Pro českou politiku, která byla v prvním desetiletí 20. století v kurzu, nepřipadalo dělení Čech v úvahu, přičemž tvrdila, že národní mír je dosažitelný i v rámci jednotných Čech a ty není třeba dělit. Německá strana tvrdila pravý opak, smír se dosáhne pouze rozdělením a nikomu to neublíží.³⁶⁵

Další významný prvek představovala nevole ve velkostatku. Představitelé tohoto bloku byli rozlíceni z úpravy volebního práva do poslanecké sněmovny říšské rady, která je vyřadila ze hry. Veškeré konzervativní kruhy, a to nejenom v Čechách nacházely viníka v osobě premiéra Becka. Možná i s tím souhlasí výpady proti vládě a paradoxně i proti centralismu, které zaznívaly i v ústavověrném velkostatku z úst hraběte Ottokara Czernina z Chudenic. Chování velkostatku navíc soustavně stíhala kritika nejen českého radikalismu, ale i z národně českého prostředí, které mělo zájem o spolupráci se státem. Průběžná pejorizace šlechty ze strany levice nebo radikálů byla již zmíněna. Z nových momentů lze zmínit např. řeč Karla Kramáře v Havlíčkově Brodě, kde vyjádřil přesvědčení, že nový parlament povede stát lépe než ten starý s velkostatkem. Kritizovalo se i chování maršálka, že ustupuje Němcům, nebo obecně konzervativního velkostatku, že umožnil v roce 1901 regeneraci ústavověrného velkostatku. Neshody zaznívaly i při jednání zemského sněmu. Představitelé obou velkostatků chtěli zvýšit zemskou přírážku a chtěli šetřit na základním školství, přičemž naznačovali, že se zde plýtvá – viz dále řeč Karla Maxe Zedwitze. Česká strana naopak zmiňovala možnost zavedení daně z přepychu a výhrady proti školství prezentovala jako projev zpátečnictví.³⁶⁶

³⁶⁵ Smyslem tohoto komentáře není zpochybnit dohody z Českých Budějovic. Další momenty ujednání mezi Taschkem a Zátkou byly pro českou stranu jednoznačně pozitivní, např. shoda na rozvoji menšinového školství – zde vlastně většinového. Současně i výše zmíněné úpravy volebních obvodů byly pro českou stranu do určité míry přínosem, přestože archivovaly německý vliv. *Národní listy*, 30. 12. 1906, č. 358, s. 3.

³⁶⁶ Hrabě Ottokar Czernin z Chudenic patřil k významným postavám v okolí následníka trůnu. M. Lišková ho uvádí jako poslance ústavověrného velkostatku. O. Czernin však byl především důležitým stoupencem absolutisticky pojatého monarchistického principu. Toto pojetí obhajoval již i s ohledem na to, že zastupitelský (samozřejmě o to víc případně demokraticky pojatý) systém podle jeho soudu dlouhodobě selhával. V debatě národnostní otázky však zastával stanovisko dvojazyčnosti Čech. K. M. Zedwitz byl zemským poslancem za ústavověrný velkostatek. *Národní listy*, 28. 3. 1886, č. 86, s. 1–2. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1918*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994, s. 42. **GALANDAUER, J.** *František Ferdinand d'Este. Následník trůnu*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2000, s. 210–215.

Hned po zahájení jednání zemského sněmu svolal zemský maršálek Jiří z Lobkowicz představitele všech politických stran, aby se připravil program pro jednání zemského sněmu. Mladočeši a agráři se zasazovali o své priority v rámci agendy zemské správy. U mladočechů k nim patřilo zřízení živnostenské rady, zvýšení maloživnostenské dotace nebo revize stavebního řádu pro Prahu. U agrárů se jednalo o konečném zavedení zemského systému pojišťování, dořešení otázky zemědělských společenstev a úpravy dědické posloupnosti. Na jednání zaujal radikální postoj R. Pacher, který při schůzce zastupoval Wolfovy všenněmce-radikály. Požadoval, aby se začalo s dělením korunní země tím, že by se zřídily národnostní kurie. Nakonec se ukázalo, že jedinou schůdnou cestou je řešení dílčích hospodářských otázek a dalších národně nezávadných momentů. Jednalo se úpravy postavení zaměstnanců v dalších segmentech samosprávy nebo tradiční investice v zemědělství. Současně byl dojednáán rozpočet na rok 1907 – viz dále. Opět se nevyřešila finanční situace. Němečtí politici již zcela otevřeně a v řadě proslovů zdůrazňovali, že její řešení spojují s dalším postupem ve věci dělení Čech. Komentáře, které požadovaly rozdělení Čech, představovaly trvalou konstantu. Vedle německých občanských politiků ho již běžně požadovali i zástupci ústavověrného velkostatku. Nevoli na české straně vyvolal hrabě Franz Deym ze Střítěže, který prohlašoval, že tím, že by se České království administrativně rozdělilo, by se pomohlo všem a mohl by se vyřešit problém zemských financí. Proti jeho řeči se okamžitě ohradil významný politik konzervativního velkostatku Ferdinand princ z Lobkowicz a během dalšího jednání zemského sněmu další člen rodu Deymů, Bedřich, který se také hlásil ke konzervativnímu velkostatku a současně ho pozlobilo i to, že tisk zaměnil jeho jméno s ústavověrným Deymem.³⁶⁷

Obě národní strany zanášely do jednání sněmu postupně i další kontroverze. Poslanec Iro, který se hlásil k Schönererovým všenněmcům, zmiňoval případ Chebska, kde hodně německých deníků vyjadřovalo nevoli nad českým úřadováním krajského soudu. Poslanec Peschka si všímal poměrů ve smíšeném území na Litomyšlsku. Znamé téma představoval i počet německých úředníků v zemských službách. Mostecký německý poslanec Herold poukazoval na poměry v ústavu pro choromyslné v Dobřanech. Tento ústav se nacházel v oblasti, která byla spádovým územím pro německé západní Čechy. Jeho slovy však blázelec ovládl český personál, který mnohdy ani neumí německy. Na české straně se opakovaně vyznamenal Antonín Kalina. Všechny tyto proslovy a výkřiky měly společné to, že dále destabilizovaly prostředí, které bylo již samo o sobě vratké, přičemž jednání těchto jednotlivců bylo vědomé a do značné míry se opíralo o přesvědčení, že

³⁶⁷ V případě Franze Deyma se jednalo o jeho debut v politice a staročeský deník *Národní politika* ho označil za „hrabátko, které sotva odrostlo chlapeckým šatům“. Bedřich Deym poznamenal, že výrok jeho příbuzného ho mrzí i proto, že jeho „děd“ patřil k těm, kteří již ve čtyřicátých letech 19. století usilovali o obnovení svébytné role zemského sněmu. *Národní listy*, 28. 3. 1907, č. 86, s. 1–2. *Národní politika*, 28. 3. 1907, s. 1–2.

jejich autorům zjedná respekt u veřejnosti. Některé situace by byly navíc vtipné, kdyby nebyly tragické. Jednu z nich vyvolal již zmíněný radikální poslanec Kalina. Kalina si všiml, že na jednom německém rautu v Německém kasinu, kterého se účastnily elity německých Čech, byly lístky s denním menu stylizovány tak, že obsahovaly přání všeho nejlepšího *našemu* císaři Vilémovi. Kalina naznačoval, že je to v podstatě jasná velezrada. Němečtí poslanci se snažili situaci nejprve vysvětlit tím, že se jednalo o akci německých občanů, kteří žijí v Praze, a v pokusu o vtip vyzvali Kalinu, aby příště zašel do Kasina také a podíval se, jak to tam chodí. Všeněmecký poslanec Josef Kasper glosoval situaci, že by se Kalina v Německém kasinu vyjímal moc dobře. Ten odvětil, že tam klidně přijde, *ale že spíš tam budou potřebovat kašpara*, tj. narážka na překlad jména-výrazu Kasper-kašpar. Dále se již debata zvrhávala do zřejmých oboustranných výpadů. Češi podotýkali, jestli je také náhoda, že spousta ulic v předlitavských městech nese jméno císaře Viléma nebo kancléře Bismarcka. Němečtí poslanci zase odpovídali, že Češi jim nemají co vyčítat, neboť rádi chodí pro rady do Ruska. Pak se však již někteří všenečci neudrželi a prohlašovali, že se chtějí připojit k Německu. Podobný komentář prezentoval při další debatě také Kalina, když prohlásil, že Češi chtějí samostatný český stát a že jestli čeští Němci chtějí, mohou jim s tím pomoci. Spor o národnost zemských úředníků vyhrocoval průběžně poslanec A. Bachmann. Německý politik mimo jiné jako doklad české nekorektnosti zdůraznil, že v železničním oddělení zemského výboru se pouhá 2 % úředníků hlásí k německé národnosti, respektive vnímají národnost politicky. Hrabě JUDr. Vojtěch Schönborn, jehož odboru toto oddělení podléhalo, namítal, že jich je určitě víc a že on sám ví minimálně o čtyřech úřednících, kteří jsou aktivní v německém národním hnutí. Tím však přilil jen olej do ohně: „*Ještě si z nás tropí blázny,*“ volal rozhořčeně Bachmann.³⁶⁸

Naznačený vývoj ukazuje, že vyřízení hospodářských věcí bylo maximum, kterého mohl zemský sněm v tuto chvíli dosáhnout. Situace se však stále zhoršovala. Rostla výše zemského dluhu a německá strana zdůrazňovala její řešení v návaznosti na splnění svých zájmů. Na jednání zemského sněmu však lze také nahlížet optikou předvolební kampaně. To, že kampaň představuje velice významný motiv, se uvádělo již ve své době.

³⁶⁸ I při této debatě zazněly komentáře, kde česká strana dokazovala, že Němci nemají o tuto veřejnou službu zájem, protože je špatně placená a náročná. Neznalost českého jazyka jako druhé zemské řeči byla přitom vedlejší. Již zmíněný hrabě Schönborn zdůrazňoval, že absence této znalosti je jednoznačně problém v konceptním oddělení, ale ne v technickém, tj. i v případě železničního oddělení. Viz přetisk jednání zemského sněmu v Národní politice. *Národní politika*, 27. 3. 1907, s. 1–2.

6.2.2 Zemská správa – obecní a okresní záležitosti

Obsah agendy této části veřejné správy se od předchozího období mnoho nezměnil. V obecné rovině se vycházelo vstříc zájmům obou statutárních měst a posléze se začala řešit situace samosprávných úředníků.

V jednáních zemského sněmu a zemského výboru se podařilo vyřešit větší množství nároků v oblasti rozdělování obcí a zastupitelských okresů. Zemské zastupitelstvo současně komentovalo i ty představy, kde nebylo kompetentní, tj. např. zřizování soudních okresů. Obecně platilo, že se jednou jednalo o agendu, která nebyla národnostně závadná, takže s jejím vyřízením nebyly v tomto ohledu větší problémy, a jindy o konfliktní situace. V některých případech ovšem docházelo k lokálním konfliktům, které svědčí o různosti místních zájmů. Národnostně neutrální rozměr měla během jarního/letního zasedání zemského sněmu v roce 1905 projednávaná otázka sloučení oblastí na území soudních okresů Kralupy a Velvary v jeden zastupitelský okres. Zemský sněm přistupoval k obojí agendě v rámci intencí zemského výboru, přičemž se zde nenacházely větší sporné momenty. Na podzim 1905 se řešila otázka rozdělení zastupitelského okresu Teplá na okresy Teplá a Mariánské Lázně. Zde se jednalo o potvrzení vzrůstajícího významu tohoto lázeňského města v rámci systému místní veřejné správy. S touto otázkou byl současně zemský sněm konfrontován již dříve. Ani nyní o ní ovšem nerozhodl. Zemský výbor dostal pokyn, aby situaci prověřil a zjistil, jak se k tomu staví jednotlivé obce a zda by řešení nemohlo spočívat v přesunu sídla okresu do Mariánských Lázní.

Na jaře 1905 se projednávalo rozdělení stodského zastupitelského okresu, z kterého chtěly vystoupit obce v obvodu okresního soudu v Dobřanech a vytvořit nový zastupitelský okres se sídlem v této oblasti. Nový národnostní okres by byl národnostně smíšený a zastupitelský okres Stod by se zbavil českého obyvatelstva. Zemský sněm přijal návrh zákona na 13. schůzi II. sněmovní perrody a po sankci panovníka byl publikován v srpnu 1905 jako zákon 117/1905 z. z. Národnostně sporný charakter měla i otázka zřízení zastupitelského okresu v Horním Litvínově. V rámci územněsprávního celku stejnojmenného soudního okresu žilo 7 710 českých a 22 801 německých obyvatel. Jednalo se tedy o choulostivou akci v rámci rozhraničování, která byla zařazena na denní pořádek 15. jednání II. sezení zemského sněmu. Sněm ve výbušné době charakteristicky nezaulal stanovisko. Na české straně byl také zřejmý odpor k zřízení krajského soudu v Trutnově. O něm se vedly vzrušené debaty ještě před zahájením sněmovních jednání a objevovaly se spekulace, že případné nezařazení této předlohy na pořad jednání zemského sněmu by mohlo způsobit německou obstrukci. To se nakonec nestalo a návrh skončil v komisi. Obavy ze soudu v Trutnově však na české straně přetrvávaly. Dokládají to jednání zemského sněmu z února a března 1907. V případě

zřízení tohoto soudu by se totiž zmenšil správní obvod krajského soudu v Jičíně. Jestliže by se mu tato újma kompenzovala, hrozilo by zase podobné nebezpečí krajskému soudu v Mladé Boleslavi. To vyvolávalo druhotnou nevoli mezi místními českými poslanci.³⁶⁹

Na konci jednání zemského sněmu v roce 1905 se také otevřela otázka dobrozdání na zřízení okresního soudu v Hostomicích. Jeho zřízení obhajoval poslanec Adámek, který poukazoval na to, že zkvalitnění služeb veřejné správy by multiplikovalo hospodářský rozvoj v oblasti. Proti byli poslanci Anýž a Kubr, kteří připomínali došlé petice, kde se proti přerozdělení stávajících územně správních celků ohrazovaly jednotlivé obce v okolí. Přestože poslanec Josef Anýž patřil k mladočeským poslancům, jednalo se o střet venkovských a městských zájmů. Zemský sněm se nakonec na dobrozdání na zřízení c. k. okresního soudu usnesl a současně přijal návrh zákona, který by revidoval územně správní celky zastupitelských okresů v této oblasti. Ve stejné době vyřídil zemský sněm přijetí dobrozdání na vytvoření nového soudního okresu v Novém Městě pod Smrkem (Neustadt), který by se vydělil z okresu Frýdlant. Současně mělo dojít ke sloučení zastupitelských okresů Neustadt a Frýdlant.³⁷⁰ Současně pokračovala praxe, že docházelo k dělení samosprávných institucí, o kterých rozhodoval zemský výbor a představitelé státní správy.

Častější frekvenci měla agenda, která byla spojená s potřebou statutárního města Liberce. Podobně jako v předcházejícím období byly jeho nároky velice rozsáhlé a souvisely s ambiciózním přístupem nejen jeho magistrátu, ale celých německých Čech, které Liberec chápaly alespoň kulturně jako hlavní město sudetského prostoru. Česká strana neměla opět v rámci tohoto prostoru výhrady a velké investice do liberecké oblasti naopak představovaly most, byť poměrně drahý, mezi oběma znesvářenými tábory. Hned během jednání zemského sněmu v květnu a v červnu roku 1905 přišla řada na jednání o liberecké nápojové dávce. Její platnost vypršela již dřív, a aby nevzešla městu potíží, byla vybírána na základě usnesení zemského výboru. Na základě prvního usnesení se vybírala do konce roku 1904 a na základě druhého usnesení v první polovině roku 1905. Současně se jednalo o dílčí kauzu, na které měla německá politika veliký zájem. Zemský sněm

³⁶⁹ K zřízení soudního okresu Dobřany došlo po roce 1900; Rauchberg uvádí v té době ještě veliký soudní okres Stod. Zřízením jak soudního, tak zastupitelského okresu v Dobřanech došlo k oddělení mimořádně smíšené národnostní oblasti od stodských okresů. Podle českých údajů z roku 1907 získal nový zastupitelský okres přes 6 200 německých a 3 900 českých obyvatel. Jednání o Horním Litvínově proběhlo během 15. schůze II. sezení zemského sněmu. *Batovcův příruční místopis zemí koruny české Čech, Moravy a Slezska*. Praha: F. B. Batovec, 1907, s. 362. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1905. Praha, 1906, s. 122, 123. NA, Český zemský sněm, Kniha 203, 204.

³⁷⁰ Jednání o německých zastupitelských okresech proběhla během 15. schůze II. periody zemského sněmu. Problematika zřízení okresního soudu v Hostomicích se projednávala během 28. schůze II. periody zemského sněmu. V dalších schůzích zemského sněmu v roce 1905 se ještě kladně vyřídilo přesunutí obce *Stiebenreith* ze zastupitelského okresu Planá do zastupitelského okresu Tachov. Výsledkem jednání o zřízení krajského soudu mohlo být pochopitelně pouze případné dobrozdání zemského sněmu. *Batovcův příruční místopis zemí koruny české Čech, Moravy a Slezska*. Praha: F. B. Batovec, 1907, s. 360. NA, Český zemský sněm, Kniha 202, 203, 207. *Národní listy*, 23. 10. 1905, č. 323, s. 1–2.

přijal s velikou rychlostí návrh zákona, který předpokládal zavedení obecní pivní dávky ve výši 3 h z litru spotřebovaného piva, vybírání dávky z vína a z kořalky. Charakteristické bylo, že např. obecní dávka z piva byla vyšší než zemská dávka z piva a že návrh zákona získal rychlé schválení od panovníka. Platnost zákona začala 1. července 1905 a v případě pivní dávky končila k 31. 12. 1909. Výsledkem intenzivního zájmu libereckých představitelů a dosažení dílčí dohody s českou stranou bylo také přijetí návrhu zemského výboru, kterým se Liberci schválil úvěr ve výši 3 500 000 K. Další obří úvěry získal Liberec v roce 1907. První z nich byl ve výši 960 000 K a měl sloužit ke krytí spoluúčasti města na regulaci řeky Nisy. Druhý dosahoval 3 400 000 K. I zde bylo získáno souhlasné stanovisko panovníka vzhledem k logice věci velice rychle.³⁷¹

V roce 1905 se také přistoupilo k řešení dlouhodobého problému, který trápil Prahu a Liberec. Jednalo se o vyšší náklady statutárních měst na základní školství. V předchozím období se odstranění tohoto problému opomíjelo, ale v jarním zasedání se jím zemský sněm po dalších urgencích začal zabývat. Výsledkem bylo přijetí návrhu zemského zákona, který upravil platby statutárních měst tak, že jestliže jejich náklady převyšovaly povolenou horní hranici okresní školní přírážky, získala nárok na proplacení $\frac{2}{3}$ těchto nákladů ze zemského fondu. V případě Prahy se jednalo cca o 136 000 K a v případě Liberce o cca 82 000 K ročně. Hlavní město Praha navíc získalo ještě jeden bonus, který spočíval v náhradě výdajů za náklady na základní školství v VIII. městské části, tj. nově připojené Libni, v době do roku 1905. I zde se jednalo o problém, který byl v prostředí pražské politiky připomínán častěji, a země měla Praze vyplatit ve třech ročních lhůtách celkem 300 000 K.³⁷² Na základě jednání zemského sněmu na podzim 1907 došlo k posunu v řešení dlouhodobého zájmu hlavního města Prahy v zacházení s obecními přírážkami. Na základě zákona 32/1908 z. z., který byl novelizací obecního řádu, se zavedlo pravidlo, že obecní přírážky k přímým daním a k potravní dani, které přesahují 25 %, schvaluje zemský výbor ve shodě s místodržitelstvím. Jestliže by přesáhly 50 %, musel by je schválit zemský sněm. Jeho rozhodnutí by bylo nutné i v případě, že by se zemský výbor a místodržitelství neshodly. Úprava vycházela v zásadě zcela

³⁷¹ Panovník ovšem schválil usnesení zemského výboru o prozatímním vybírání nápojové dávky v Liberci až v roce 1905. Schválení nabylo účinnost na základě publikování vyhlášky místodržitele 48/1905 z. z. Stalo se to v momentě, kdy již probíhala jednání zemského sněmu a rýsovala se možnost, že skončí s alespoň nějakým výsledkem. Zemský zákon o liberecké nápojové dávce byl publikován 10. 7. 1905 jako 76/1905 z. z. Za zmínku stojí také skutečnost, že platnost liberecké pivní dávky končila stejně jako zemské dávky ze spotřeby piva. Mandát pro zdanění ostatních nápojů končil až později. Návrh zákona o schválení libereckého úvěru v roce 1905 se projednával od 13. schůze II. sezení zemského sněmu. Jednalo se o poslední zasedání sněmu v období z přelomu jara a léta 1905. Opět se dá říct, že přispěl k tomu, že obě národní strany našly cestu k vyřízení některých dalších hospodářských momentů. Liberecký magistrát chtěl z úvěru např. vykoupit místní tramvajovou dráhu a stavět elektrárnu. Zákon o tomto úvěru byl publikován 10. 11. 1905. Předlohy zákonů o půjčkách z roku 1907 byly projednány na jaře tohoto roku souběžně s jednáním o rozpočtu na tento rok. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1905. Praha, 1906, s. 65, 84, 149. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1908. Praha, 1908, s. 135, 140.

³⁷² Zemský sněm jednal o těchto záležitostech během 13. schůze II. periody. Zemský zákon o úpravě plateb byl publikován s číslem 120/1905 z. z. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1905. Praha, 1906, s. 125. NA, Český zemský sněm, Kniha 203.

z návrhu sněmovního zákona, který byl zmíněn výše. Řešení problému bylo současně naléhavé. Poté co se na návrhu zákona usnesla sněmovní komise, následovalo jeho druhé čtení v zemském sněmu. V určitou chvíli existovala hrozba, že jeho projednávání zablokují němečtí poslanci, ale nakonec návrh zákona hladce prošel. Ještě na počátku roku 1908 nabyl platnost zemský zákon, kterým se přirážky k některým daním v Praze zvyšovaly na 30 %, takže po zvyšování přirážek byla poptávka.³⁷³

S výjimkou problematiky obou statutárních měst se Zemský sněm Království českého v zásadě nezabýval podobnou agendou s ohledem na další města a obce. Komunální úvěry ostatních samosprávných celků schvaloval zemský výbor, přičemž jejich objem postupně narůstal. Obce z nich profinancovaly své investice, které jsou optikou sledovaných pramenů patrné. Jednalo se o podobné investice jako v předcházejícím období. Specifickou investici představovaly tzv. jubilejní nemocnice. Jednalo se o ústavy stavěné při příležitosti výročí 60 let nástupu Františka Josefa I. na trůn, které se slavilo v roce 1908. V rámci sledovaných pramenů je v případě úvěrů Zemské banky patrný menší zájem německých samospráv. Až v roce 1908 schválil zemský výbor několik jejich úvěrů. Na druhé straně byly poměrně vysoké. Litoměřice žádaly schválení úvěru ve výši 1 725 000 K. Všechny žádosti byly vyřízeny před začátkem německé sněmovní obstrukce. Podobně se zemský sněm nezabýval zaváděním obecních dávek, které byly např. v devadesátých letech 19. století běžné. V roce 1905 např. pouze odmítl petice měst Poličky a Tanvaldu na osvobození novostaveb od přirážek, tj. zemské, okresní, okresní školní.³⁷⁴

K agendě obecních a okresních záležitostí lze také počítat záležitosti finančních ústavů, které stály pod dohledem samosprávy. V předcházejícím oddělení jsem zmínil problematiku okresních záložen, kde prezentovaly své zájmy především venkovské oblasti německé části Čech. Zemský sněm se ve sledované době zabýval touto otázkou ve vztahu k situaci záložny v Nové Bystřici, kterou chtěli její

³⁷³ V případě novelizace obecního řádu pro Prahu zdůrazňovali němečtí politici věcné výhrady, které měly spočívat v obavě z poškození zájmu německých obyvatel Prahy. Podobné výhrady existovaly při projednávání úpravy stavebního řádu. Při důvěrné poradě se však podařilo tento problém poukazem na skutečnost, že pro předlohu hlasovali v komisi i její němečtí členové, odstranit. Na základě zákona 18/1908 z. z. se nezvyšovala přirážka k činžovní dani. Její výše činila i později 15 %. Pronájem ovšem zatěžovaly ještě poplatky z nájmu ve výši od 4 %. Přirážky pražského školního okresu dosahovaly podobné hranice. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicismus a statistika zemí koruny české pro rok 1914*. Ročník XXII. Praha: F. B. Batovec, 1914, s. 275. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1908. Praha, 1909, s. 18, 76–78. *Národní listy*, 25. 9. 1907, č. 265, s. 1–2.

³⁷⁴ O úvěr na stavbu jubilejní nemocnice požádaly zastupitelské okresy Dolní Královice a Písek. Písecká nemocnice navíc podražila a okres musel požádat o další úvěr ve výši 280 000 K. Již pouze z toho vyplývá, jak byly tyto investice nákladné. Zajímavý moment představovala i skutečnost, že Zemská banka půjčovala i státním institucím. Specifického příjemce komunálních úvěrů Zemské banky představovaly i obchodní a živnostenské komory, které z nich financovaly reprezentativní stavby svých sídel. Obchodní a živnostenská komora v Plzni požádala v roce 1907 o úvěr ve výši 30 000 K, který měl pokrýt vícenáklady na stavbu sídla. Náklady na jeho výstavbu kryly současně starší úvěry ve výši 570 000 K. Obchodní a živnostenská komora v Praze si půjčila již v roce 1903. Výše úvěru, u kterého uvedla, že kryje náklady na stavbu budovy komory, obnášela 718 000 K. NA, Zemský výbor 1874–1928, Karton 8908–8910.

účastníci zrušit. Usnesení zemského sněmu pověřilo zemský výbor, aby vypracoval předlohu zákona tak, aby se mohly okresní záložny snáze rozpouštět, a to i v případě, že jejich účastníci měli zájem na zřízení Raiffeisenovy záložny. V obecné rovině se jednalo vstřícné gesto směrem k německé politice. Ve skutečnosti se však dál řešení této otázky nedostalo, takže českou stranu vlastně ani nic nestálo.³⁷⁵

Mimořádně důležitou agendu v této oblasti představovaly záležitosti samosprávných úředníků, tj. úředníků zemských úřadů, okresních úřadů a obecních úřadů. Na neutěšený stav jejich poměrů dlouhodobě poukazovaly četné petice. Problematika však měla několik úrovní. V případě obcí a okresů byly původcem potíží neutěšené finanční poměry některých z těchto subjektů. V případě země agenda získávala politickou dimenzi, přičemž se jednalo především o personál úřadu zemského výboru. Dlouhodobě se situace vyvíjela tak, že vzhledem k vzrůstající agendě byly najímány pouze provizorní síly. Právní poměry této postupně rostoucí skupiny jednotlivců k jejich pracovnímu vztahu byly ovšem velice labilní. Neměli nárok na penzi, průběžné navyšování platů atd. Česká strana také delší dobu požadovala nápravu. Tomu ovšem oponovala německá politika, která dokazovala, že Češi v rámci Českého království vytváří v Předlitavsku stát ve státě. Na jaře 1907 však došlo k dohodě, takže byla na základě instrukce zemského sněmu systematizována další úřednická místa. V konceptním oddělení se jednalo o třináct míst, v technickém o dvanáct, v účetním o čtyřicet pět a v kancelářském o jedenáct. Některá z těchto míst byla velice významná. V konceptním oddělení se jednalo např. o místa tří radů a dvou sekretářů. Plat nejméně honorovaného rady obnášel 5 600 K ročně a sekretáře 4 000 K. Podobně se situace vyvíjela v technických odděleních, tj. vodním, silničním a železničním. I zde byla systematizována místa tří radů s vysokým platem. Nejnižší plat činil 5 200 K. Úprava poměrů zemských úředníků se současně neomezovala na centrální správu a byla výrazem širší koncepce.³⁷⁶

Během jarního jednání zemského sněmu v roce 1907 došlo k dohodě o úpravě poměrů úředníků u úřadů zastupitelských okresů. Zde se jednalo o revizi obecního zřízení, takže novelizace byla zavedena na základě zemského zákona. Ten stanovil minimální platy u všech okresních úředníků, princip jejich postupného navyšování, systém penze, ustanovování úředníků a disciplinární tresty. Výsledná podoba zákona respektovala různé hodnocení osob v jednotlivých odděleních. Na prvním místě byla konceptní oddělení, dále následovala účetní a nakonec manipulační a technická, tj. zde silniční. V průběhu jednání zemského sněmu zazněla představa, že by se měla řešit i problematika

³⁷⁵ Z jednání zemského sněmu v září 1907 jasně vyplývalo, že česká strana zřizování Raiffeisenových ústavů nepřála. Její námitka však byla formálně věcná a spočívala na argumentaci, že je nešťastné, řeší-li se problémy, které vznikají kvůli malým finančním ústavům, podporou vzniku institucí, které by byly ještě menší a méně soběstačné.

³⁷⁶ Systematizace míst se vyřídila společně se zemským rozpočtem. NA, Český zemský sněm, Kniha 211.

obecních úředníků, která však přišla na řadu později. Předmětem debaty bylo i stanovení minimálního vzdělání. To mohlo některé osoby, které již na úřadech působily, omezovat, takže se jich začali někteří poslanci zastávat. Nakonec došlo ke kompromisům, že minimální a základní plat konceptních úředníků činil 2 400 K ročně, přičemž museli mít dokončené právnické vzdělání. Konceptní úředníci v menších a daňově méně výkonnějších okresech získali výjimku, zde stačila pouze maturita, ale jejich plat byl nižší – činil 2 000 K ročně. Základní plat účetních úředníků obnášel 1 800 K a manipulačních a silničních 1 440 K.³⁷⁷

V roce 1908 se na základě zemské legislativy upravily skoro identickým způsobem poměry obecních úředníků. Týkalo se to jak platů, tak penzí, způsobu ustanovení úředníků a disciplinárních řízení. Zavedení obou zákonů znamenalo vytvoření minimálních pravidel. Samosprávné subjekty mohly zavádět vlastní úpravu, ale ustanovení zákona představovalo vždy dolní mez. Zemská legislativa těmito kroky bezpochyby přispěla ke zlepšení poměrů samosprávných úředníků, způsobovala ovšem komplikace jejich rozpočtům. Úpravou poměrů obecních úředníků se současně završil všeobecný trend, který se rozvíjel od roku 1907 a komplexně upravil poměry v rámci této veřejné správy.³⁷⁸

6.2.3.1 Veřejné stavby – vodní díla

Problematika úpravy vodních toků představovala jeden z pozitivních impulzů, který přispěl ke svolání zemského sněmu v roce 1905. Dlouhodobě spočíval základní problém v tom, že se opožďovaly jak regulace menších toků prováděných na základě zemské legislativy z roku 1903, tak kanalizace velkých řek podle zákona 66/1901 ř. z., kde se zpozdlilo zavedení příslušných zemských zákonů, a nakonec i další investice, které se prováděly na základě mandátů z doby před zavedením zákona 66/1901 ř. z. Objem finančních částek, o které se hrálo, byl tak veliký, že je šlo jen těžko přehlédnout, a to tím spíš, že hrozilo jejich přesměrování. Zejména německá strana ovšem neměla zcela jasno, jak se k problému postaví. Jeden moment představovala celková linie její politiky, ale další různé lokální zájmy. Ty reprezentoval například postoj ústeckého politika F. Maresche.³⁷⁹

³⁷⁷ Platy se stejně jako v dalších odvětvích veřejné správy po pěti letech zvyšovaly. Po deseti letech o 10 %, po dvaceti letech o 25 %, po třiceti letech o 45 %, po čtyřiceti o 60 % a po padesáti o 70 % základního platu. Zákon stanovil výši penzí a zaopatření pro vdovy a sirotky. Jestliže se vdova znovu vdala, platil princip, že ztrácela nárok na penzi. Zůstával jí ovšem příspěvek na výchovu dětí. NA, Český zemský sněm, Kniha 211. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1907. Praha, 1908, s. 123.

³⁷⁸ Příslušní zaměstnanci si přispívali na penze do obecního/okresního penzijního fondu částkou ve výši 3 % z jejich příjmu. Jestliže se penzijní fond nezřídil, přispívali přímo do rozpočtu samosprávy.

³⁷⁹ Maresch se snažil vytvořit ovzduší, které bylo nepřátelské k více aktivitám v rámci hlavních vodohospodářských projektů. Další německé subjekty však zaujaly příznivější stanovisko. V německé Bohemii vyšla série článků, které s Mareschem polemizovaly a zpochybňovaly erudici odborníků, které citoval. *Bohemia*, 8. 6. 1905, č. 156, s. 1.

Zemský sněm Království českého se problémem zabýval na své schůzi, která se konala 5. 6. 1905. Krátce předtím proběhla interní debata pod předsednictvím zemského maršálka prince Jiřího z Lobkowicz a za účasti předáků všech zúčastněných stran, kde se vše dohodlo. Následující jednání zemského sněmu bylo již jen předem připravenou hrou, u které však nikdy nebylo v Čechách jisté, jestli se nezvrhne v národnostní bouři. Při interním jednání se prosadil koncept spoluúčasti země na financování obřích vícenákladů na stavbě kanalizace Labe v trati Mělník-Ústí nad Labem, tj. projektu, který nesouvisel se zákonem 66/1901 ř. z., a na příspěvku země na profinancování staveb podle zákona 66/1901 ř. z., tj. dráhy Mělník-Jaroměř a Vltavy v Praze. K lítosti české politiky neprošel díky odporu Němců záměr pokračovat na stavbě holešovického přístavu. Holešovický přístav byl pro českou stranu citlivé téma, jeho stavba se vlekla velice dlouho a posměšné komentáře v tisku nebyly výjimkou. Německé výhrady k tomuto záměru byly zmíněny již dříve a spočívaly v obavách z konkurence. Tu mělo navíc více subjektů, přičemž se jednalo např. o železniční dopravce.

Němečtí politici obecně vnášeli do jednání zbytečný zmatek. Jedna z jejich výhrad spočívala v tom, že dokazovali, že se upravují toky, které tečou hlavně v českých oblastech. Celkově to ovšem nebyla pravda. Zejména projekt úpravy Labe v úseku Mělník-Ústí procházel posléze německou oblastí a to samé platilo o spoustě vedlejších toků regulovaných podle zemské legislativy z roku 1903. Podivný byl zejména komentář všenněmeckého politika Ing. Peterse, který přesto, že se jednalo o odborníka, poznamenal, že regulace řeky Ohře je koncese Čechům a že je nespravedlivá. Hrabě Karel Buquoy k tomu dodal, že Ohře teče přes německé oblasti, a Peters se omluvil, že byl špatně informován. V následném jednání zemského sněmu zazněly ještě některé další poznámky a požadavky, které byly již věcné. Německá strana chtěla novelizovat zákon z 12. 2. 1903 tak, že by mezi stavby, které měly být na jeho základě provedeny, zahrnula např. regulaci Stříbrského potoka u Vrchlabí. Česká regionální politika si zase přála propojit stavbu zdymadla v Roudnici s dlouhodobým záměrem postavení mostu přes Labe. Jak již bylo řečeno, skončila jednání v první polovině roku 1905 se dvěma významnými výsledky. První představovalo přijetí zákona 124/1905 z. z., který (podobně jako dříve, ale v jiné oblasti zákon z 12. 2. 1903) upravoval profinancování kanalizace Labe a Vltavy. Země se zavázala, že přispěje krytím $\frac{1}{8}$ nákladů na stavbu kanalizace Labe v úseku Mělník-Jaroměř, která měla stát 38 947 000 K, a na kanalizaci Vltavy v oblasti Prahy, která měla stát 15 158 262 K. Druhý moment představovalo usnesení zemského sněmu, že uhradí výše zmíněný podíl z nedoplatku na kanalizaci Labe k Ústí nad Labem ve výši 6 200 000 K. Tato suma měla být proplácená průběžně na základě koordinace příslušných orgánů.³⁸⁰

³⁸⁰ *Zemský zákoník pro Království české*, ročník 1905, Praha 1906, s. 129. NA, Český zemský sněm, Kniha 203.

Další klíčová usnesení k provádění vodních staveb byla přijata v druhé polovině roku 1905. Zemský sněm projednal tuto problematiku na konci tohoto jednacího období a opět platilo, že přijatá opatření patřila k nejvýraznějším výsledkům těchto zasedání. Pro českou stranu znamenalo veliký úspěch prosazení dostavby holešovického přístavu, kterou v první polovině roku 1905 zmařili Němci. Celkově se počítalo s částkou ve výši 2 500 000 K, přičemž země se zavázala, že uhradí celou polovinu, tj. 1 250 000 K. Do rozpočtu na rok 1906 byla současně zařazena další částka ve výši 151 000 K na výkup nemovitostí na místě stavby. Část peněz měla jít na výstavbu železniční vlečky, která byla pro provoz přístavu zásadní. To naznačuje, že se vedle odporu Němců podařilo zlomit i dlouhodobě nepřátelské stanovisko železničních společností. Souběžně se projednávaly a kladně vyřídily i další momenty, které představovaly vstřícný krok k německým zájmům. První představovaly detailní instrukce k provádění regulace řeky Ohře v okolí Sokolova (Falknov), přičemž kompetentní instituce dostaly instrukci, aby prováděly příslušné platby. Vodní družstvo v Sokolově, které bylo investorem, mělo současně po dokončení celé dílo převzít a pečovat o něj. Druhý moment představovala otázka dalších investic do přístavu v Podmoklech (Děčín). Německá strana měla zájem na postavení vlečky a získání finančních prostředků na další vybavování přístavu. Zemský sněm se usnesl na rezoluci, kterou vyzval c. k. vládu, aby v těchto ohledech vyšla severočeským Němcům vstříc.³⁸¹

Jednání na podzim 1905 tedy skončila pro českou stranu úspěchem. Vyřešením otázky holešovického přístavu se také podařilo vyřídit všechny důležité otázky spojené s touto agendou. Další kolo jednání mělo totiž následovat až po roce 1912, kdy měla začít na základě zákona z roku 1901 druhá etapa výstavby vodních děl. Ve sledovaném období se měly řešit již jen menší problémy, které však měly svůj význam. V roce 1907 se otevřela otázka regulace řeky Ploučnice v okolí České Lípy. Práce na tomto projektu postupovaly z více důvodů, které již byly uvedeny, pomalu, což znepokojovalo německé regionální politiky. Zemská správa jim vyšla vstříc a v roce 1907 byla přijata v rámci vyřízení rozpočtu instrukce, že město Česká Lípa nemusí jako investor na toto dílo přispívat. Pro veřejné finance Českého království to znamenalo další výdaje ve výši přesahující 200 000 K, ale o ty se právě hrálo.³⁸²

³⁸¹ Jak již bylo zmíněno, představoval holešovický přístav stavební dílo, které nesouviselo se zákonem 66/1901 ř. z. V případě železničních společností se jednalo o Rakouskou státní dráhu a Buštěhradskou dráhu. Rakouská státní dráha byla v té době soukromá; k jejímu postátnění došlo až později. Ve stejné situaci byl přístav u Podmokel. Regulace Ohře probíhala na základě zemské legislativy, která rozvíjela zákon 66/1901 ř. z. Zemský sněm se zabýval problematikou na své 27. schůzi II. sněmovního období dne 21. 11. 1905. NA, Český zemský sněm, Kniha 206.

³⁸² Během roku 1907 se postavilo zdymadlo v Beřkovicích, v roce 1908 zdymadlo ve Štětí a ve stavbě se nacházela zdymadla v Roudnici v Litoměřicích. V rámci projektu kanalizace Vltavy v Praze se začalo nejdříve se zdymadlem na Štvanici. *Jubilejní výstava obvodu obchodní a živnostenské komory v Praze 1908. Úřední skupinový katalog č. 2.* Praha 1908, s. 75–79.

6.2.3.2 Veřejné stavby – místní železnice

Vývoj přístupu zemské správy k agendě místních železnic sledoval trendy z předcházejícího období. Přestože bylo zřejmé, že řada tratí má potíže, pokračovala intenzivní jednání o zafinancování dalších projektů a realizaci těch, které měly zpoždění. Potíže tratí naznačují výdaje zemského rozpočtu na garance jejich úvěrů u Zemské banky Království českého. Jestliže v roce 1903 byly náklady na tuto rozpočtovou položku ve výši 2 608 000 K, pak v roce 1908 se jednalo o 3 162 000 K a v roce 1909 o 2 873 000 K. Jednalo se tedy o postupný nárůst, který však zase nebyl až tak zásadní. Krize místních železnic tak byla patrná spíše optikou prvního pětiletí 20. století, kdy došlo k masivnímu nárůstu těchto výdajů do výše přesahující dva mil. korun ročně. Jestliže vlastníci některých místních tratí neměli prostředky na pokrytí svých úvěrů, pak dalším vznikaly ještě provozní schodky, tj. příjmy těchto železnic nekryly ani výdaje na provoz. V roce 1909 patřily k těmto nejméně úspěšným drahám tratě Mšeno-Dolní Cetno, Zadní Třebáň-Lochovice, Mikulášovice-Rumburk, Tábor-Bechyně, Česká Lípa-Kamenický Šenov, Polná-Polná Štoky, Jindřichův Hradec-Obrataň a Skalsko-Stará Paka.

Vzhledem k tomu, že se v případě místních železnic jednalo o jeden z projektů, který probíhal dlouhodobě v zemské režii a mělo na něm zájem více stran, byl projednáván s velikou aktivitou. Představitelé zemské správy obecně tlačili na to, aby se odstranily některé strukturální problémy. Zde byl zřejmý střet zájmů s velikými železničními společnostmi a dlouhodobým zájmem státu. Ten sice ve sledované době postátněval hlavní železniční síť, ale v pohledu na místní tratě se s představiteli soukromého sektoru shodoval a ze ztrátových lokálních železnic měl obavu. V tomto ohledu byl významný boj o tarify. Ty místní železnice znevýhodňovaly a postižení žádali nápravu, viz např. spor na Kránsolipsku. Představitelé hlavních železničních tratí obecně namítali, že smysl vedlejších tratí je pouze omezený. Situace se dostávala ještě dál v případech, kdy místní tratě vytvářely svébytný systém, který konkuroval zavedeným společnostem. To byl případ některých vedlejších tratí, které vznikaly na základě národně českého zájmu, ale podobný trend byl i v německých oblastech. Z dlouhodobého hlediska země nechtěla na stavbu místních tratí rezignovat. Z jednání zemského sněmu v první polovině roku 1905 vyplývá, že chtěla, aby stát v nových projektech garantoval úvěry investorů, přičemž země by vykupovala kmenové akcie. V roce 1907 se zacházelo ještě dál. Zemský sněm vyzval vládu, aby převzala garanci ztrátových železnic, které dosud garantovala země, anebo aby je rovnou postátnila. To byla pochopitelně do značné míry pouhá gesta, a jestliže by se mělo něco dohodnout, byl by to běh na dlouhou trať. V roce 1908

nabízela vláda řešení, kde projevila ochotu postát ty lokální tratě, které navazují na hlavní síť ve státním vlastnictví.³⁸³

Z projektů, které byly zmíněny výše, se od roku 1905 posunovala vpřed stavba tratě z Polné-Štoky do města Polná. Trať se ve sledované době již stavěla a zemský výbor měl tomuto projektu všemi prostředky prospívat. Do dalšího stadia se dostával projekt trati z Dobrušky do Opočna. Zemský sněm se usnesl, že v tomto případě převezme 70% garanci na provozní úvěry investorů. Veliké zpoždění nabral projekt dráhy z Volar do Želnavy a na bavorskou hranici, který se stále nerealizoval. Země již dříve přispěla na projekt, který měl mít na základě starších dohod státní garanci, velikým finančním obnosem na nákup kmenových akcií. Ty však vzhledem k průtahům propadly. Země výstavbu tratě urgovala a do rozpočtů na roky 1908 a 1909 tyto subvence ve výši celkem 440 000 K vložila znovu (dvě platby 2 x 220 000 K). Teprve v této chvíli se začalo na trati reálně pracovat a ta byla posléze dokončena. Podobný vývoj sledoval větší projekt dráhy z Tachova do Domažlic. I zde se podařilo rámcově předjednat, že vláda převezme garanci a země nakoupí kmenové akcie. V roce 1905 dostal zemský výbor zmocnění, že má jednat s vládou tak, aby garantovala úvěry investorů do 75 % potřebného kapitálu s tím, že další účastníci obstarají kapitál ve výši 1 153 350 K. Země byla ochotná za těchto podmínek odebrat část kmenových akcií. Posléze se začala stavba skutečně realizovat a země vložila do rozpočtu na rok 1909 částku ve výši 573 300 K jako první splátku určenou na nákup kmenových akcií. Na zasedání zemského sněmu v roce 1905 se také přijal způsob profinancování projektu dráhy z Teplic nad Metují do Poříčí (Velké Poříčí) u Náchoda. Země měla přispět 800 000 K za předpokladu, že stát přispěje podobným způsobem. Zbytek finančních prostředků měl obstarat stavitel. Země navíc hodlala proplácet tuto částku až v závislosti na dokončení stavby tratě, tj. zpětně. Situace poměrů tohoto záměru se projednávala znovu během jednání zemského sněmu v roce 1907. Zemské zastupitelstvo se usneslo na přetlumočení stanoviska místních zájemců, kteří požadovali, aby se s tratí zacházelo tak, aby se na ní mohla uplatnit tranzitní nákladní doprava. I tento projekt se podařilo dokončit. V roce 1908 země vyplatila prvních 400 000 K a v roce 1909 zbytek.

Stavbu tratě z Štětí do Doks urgovali opakovaně němečtí poslanci a v roce 1905 zemský sněm zmocnil zemský výbor, aby jednal se státem a místními zájemci o financování projektu. Při dalším jednání v roce 1907 země zaujala v tu chvíli již tradiční postoj, že v případě přiznání státní garance přispěje na nákup kmenových akcií. V té chvíli se však již uvažovalo o minimalizaci projektu ve smyslu postavení dráhy pouze v úseku Štětí-Dubá. Stát měl podle představy zemské správy

³⁸³ Zájem vlády v roce 1908 vyplývá z porady zemského výboru v září. *Národní listy*, 17. 9. 1908, č. 257, s. 2. NA, Český zemský sněm, Kniha 203.

garantovat úvěr do výše 70 % potřebných nákladů a místní zájemci měli obstarat alespoň 15 % kapitálu. České království bylo za těchto podmínek ochotné odkoupit část kmenových akcií, jejichž celková emise by pokryla 30 % nákladů. Zde ovšem nastával rozpor, neboť vláda deklarovala přesně opačné stanovisko, tj. odkoupila by kmenové akcie za předpokladu zemské garance. Projekt dráhy z Mnichova Hradiště do Křižan získal přesnější podobu již během jednání zemského sněmu v roce 1905. Země požadovala, aby stát převzal garanci na úvěr do výše 70 % potřebného kapitálu, a země by přispěla na nákup části z 30 % kmenových akcií. Místní stavební družstvo mělo přispět částkou ve výši 600 000 K. Zemský sněm stanovil v roce 1905 i princip, za jakých podmínek by přispěl na profinancování tratě ze Sadové do Dobřenic. Stát měl v těchto intencích garantovat 30 % kapitálu a země by přispěla nákupem kmenových akcií na pokrytí dalších 30 % kapitálu. V případě tohoto projektu bylo zajímavé, že ho kritizovali místní zájemci na základě řady protipetic. Reakcí na žádosti českých zájemců byl pokyn zemského výboru, aby se zabýval stavbou tratě Dvůr Králové-Hostinné. V roce 1907 získal přesnější podobu již starší a z více stran urgovaný projekt trati z Přísečnice, tj. odbočky dráhy Vejprty-Chomutov, do Kryštofových Hamrů. Země byla ochotná přispět nákupem kmenových akcií na obstarání 15 % potřebného kapitálu. Po státu se požadovala garance ve výši 70 %. Ve stejné době se sněm vyjádřil k záměru stavby dráhy z Tábora do Mladé Vožice, která měla v intencích zemské správy dostat 70% státní dotaci, a z Bechyně do Týna nad Vltavou. K tomu je třeba podotknout, že již v roce 1905 se sněm zabýval i stavbou tratě z Veselí nad Lužnicí do Týna nad Vltavou. Všechny tratě by vytvářely ucelený systém, který by se mohl rozvíjet ještě dále, tj. z Mladé Vožice do Žďáru nad Sázavou a pak do Kolína. Obě v roce 1907 prosazované tratě by byly podobně jako dráha Tábor-Bechyně elektrifikované, čímž by se uspokojovala potřeba národně českých dodavatelů. Současně by se využívaly kapacity tábořské elektrárny. Reálný problém představovala skutečnost, že samotná trať Tábor-Bechyně se nacházela prakticky hned po dokončení ve svízelné situaci a neměla ani na úhradu provozního kapitálu. Naposled ve sledovaném období se zemská správa zabývala oběma projekty v září 1908, kdy je projednával zemský výbor, přičemž k nim zaujal příznivé stanovisko. V roce 1907 projednal Zemský sněm Království českého důsledně ještě stavbu dráhy z Plzně do Manětína. I zde se předpokládalo, že stát převezme garanci až za 70 % zařizovacího kapitálu a země přispěje nákupem kmenových akcií na část ze zbývajících 30 %.³⁸⁴

V roce 1905 se ještě zemský sněm usnesl na ochotě profinancovat projekt stavby úzkorozchodné tratě z Bystřice k hranicím s dnešním Rakouskem a zemský výbor dostal pokyn zpracovat záměr postavit železnici Nové Hradky-Německý Benešov. Proklamace záměru postavit dráhu ze Sušice do

³⁸⁴ V roce 1905 se zemský sněm zabýval lokálními železnicemi na 13. schůzi II. sněmovního období a v roce 1907 a na 51. schůzi II. sněmovního období. NA, Český zemský sněm, Kniha 203, 212.

Kašperských Hor a Renštejna německými regionálními poslanci byla spíš vyjádřením lokálních zájmů než předmětem reálných jednání. Se záměrem západočeských subjektů postavit spojovací dráhu z Nepomuku přes Přeštice a Merklín do Staňkova se České království konfrontovalo zatím spíš okrajovým způsobem, když zemský výbor schválil zastupitelskému okresu Přeštice komunální úvěr u Zemské banky na přípravné práce. V roce 1907 ještě instruoval zemský sněm zemský výbor, aby připravil podklady pro protažení dráhy z Rokytnice do Grüntalu, z Nejdku do Rotavy a na stavbu tratí z Ústí nad Labem přes Malé Chvojno do Petrovic. Znovu se jednalo o projekty, které byly souběžně urgovány místními zájemci a zemskými poslanci.³⁸⁵

Z uvedených situací vyplývá, že zemská správa byla ochotná stále podporovat nové a rozjednané projekty ve smyslu poskytnutí jednorázových dotací. Současně se chtěla vyhnout situaci, kdy by měla poskytovat garance. To ovšem nevyhovovalo ani c. k. vládě a i to je důvodem toho, že projekty uvedené v posledních dvou odstavcích neuspěly. Celkově ovšem ovlivnilo vývoj lokálních tratí víc různých momentů.

6.2.3.3 Silniční stavby

I v letech 1905–1908 aplikovala zemská správa v této oblasti veřejné správy stejné metody jako v předchozím období. Klíčový moment tedy představovaly subvence a bezúročné zemské půjčky jednotlivým okresům. Jejich obvyklá výše dosahovala několik set tisíc korun ročně, přičemž od roku 1905 byl navíc k dispozici jeden milion korun z nouzového úvěru – viz dále. Jeho pojetí umožňovalo postupné uvolňování peněz v několika účetních letech. Na základě podzimního jednání zemského sněmu v roce 1905 se doplnil návrh zemského rozpočtu na rok 1905 a na rok 1906 o několik výrazných položek na straně výdajů. Tyto výdaje lze současně chápat jako výsledek zájmů nejen jednotlivých poslanců, ale i obou národních táborů. Menší obnosy na stavby a opravy cest měly dostat okresy Rumburk a Žlutice a větší (25 000 K) okres Přelouč, Bochoř (50 000 K – 40 000 K subvence a 10 000 K bezúročná půjčka) a Dvůr Králové nad Labem (40 000). Největší dotaci dostal okres Žamberk. Jednalo se 47 000 K, které byly účetně rozděleny do rozpočtu na roky 1904, 1905 a 1906, přičemž se jednalo o projekt realizovaný v rámci nouzové akce. Další etapu přerozdělení finančních prostředků umožnilo přijetí rozpočtu v roce 1907 (na rok 1907). Mezi položky s největším objemem patřily subvence na stavbu silnic v okrese Havlíčkův (Německý)

³⁸⁵ Projektem na stavbu tratí z Malého Chvojna do Petrovic se zabýval zemský sněm během svých podzimních jednání. Prosazovali ji němečtí poslanci, kteří zdůrazňovali přijetí dohody mezi místními obcemi na jejím kofinancování. Návrh prošel ovšem pouze do komise. Stavbu tratě z Nejdku do Rotavy projednával zemský výbor v září 1908, kdy k ní zaujal kladné stanovisko. Podpora tohoto projektu párovala český záměr stavby tratí na Táborsku. *Národní listy*, 28. 9. 1907, č. 268, s. 2. *Národní listy*, 17. 9. 1908, č. 257, s. 2.

Brod ve výši 60 000 K, Nové Město nad Metují ve výši 40 000 K a okrese Dolní Kralovice ve výši 45 000 K.³⁸⁶

6.2.4 Zemědělství

Všeobecnou charakteristiku vývoje této agendy veřejné správy, kterou provádělo České království, naznačují výdaje v jednotlivých účetních letech. V roce 1905 činily cca 4 346 000 K, v roce 1907 5 680 000 K a 6 827 000 K v roce 1908, což představovalo pozvolný, ale jednoznačný vzestup.

K jednomu ze zásadních momentů zemědělské agendy v roce 1905 patřilo projednání zemské nouzové akce. Problémy venkova navíc současně vytvářely prostor, který umožňoval jednání zemského sněmu. Nouzová akce se dostala na pořad jednání na 10. schůzi zemského sněmu, která proběhla 10. června 1905. Jak již patřilo k běžnému vývoji, bylo vše dopředu předjednáno a na obsahu porady se shodovaly oba národní tábory. Zásadní představa spočívala v přijetí speciálního úvěru ve výši 4 000 000 K zemí, který by se rozdělil podle následujícího klíče: 1) 1 mil. K by kryl náklady na opravy cest, takže se jednalo spíše o agendu veřejných prací. Opravované a někdy i nově stavěné komunikace ovšem ležely ve venkovských oblastech; 2) 1 mil. K by dotoval meliorace a zavlažovací práce v zemědělských oblastech. I z tohoto titulu patřily k této agendě veřejné správy záležitosti výstavby vodovodů. Jak vyplývá z rozboru jednotlivých investic, stávaly se ovšem příjemci těchto dotací i středně velké městské obce, což odpovídá i schématu dříve uvedených žádostí; 3) 1 mil. K na povznesení chovu dobytka; 4) 0,5 mil. K na podporu lnářství a 0,5 mil. K na podporu živností v poškozených oblastech. Podpora živností, a tudíž rozdělení této částky patřila z logiky pojetí správy mezi průmyslové, respektive živnostenské záležitosti. Přijetí této předlohy nebylo problémem a obě strany naopak vznášely různé pozměňovací návrhy, které povahu tohoto řešení ještě dále rozšiřovaly. Všeobecně byl charakteristický zájem o další různé formy investic do poškozených oblastí. Znovu padl např. názor, že veškeré veřejnoprávní složky, tj. především různé druhy vojska, by měly odebírat plátno od poškozených výrobců na venkově. Zemský sněm také vyzval vládu, aby vymohla rychlé schválení na souběžně rozjednaných investicích do regulací a meliorací, ale také do místních drah, takže i jejich výstavba měla být příspěvkem k odstranění následků živelných katastrof. Zemský sněm také zopakoval požadavek vyjádřený různými návrhy a peticemi, aby se mohly dále odepisovat daně poškozených zemědělců, což se preferovalo např. před dodávkou osiva. Přijetím této předlohy učinilo České království ze své strany maximum, aby

³⁸⁶ Jednotlivé položky získaly mandát na základě zařazení do zemského rozpočtu. V roce 1905 zemský sněm projednával rozpočet na svém 28. a 30. jednání II. sněmovního období. V roce 1907 se jednalo o zemském rozpočtu během 50. schůze II. sněmovního období. NA, Český zemský sněm, Kniha 207, 211.

doplnilo opatření, která již dříve realizoval stát. Jak se problematika v některých ohledech následně vyvíjela, je zřejmé z popisu následující agendy.³⁸⁷

S živelnými pohromami byla spojená úprava pojištění venkovského majetku. V předchozí kapitole o zemědělství byl zmíněn maximální zájem nejrozličnějších subjektů na řešení tohoto akutního nedostatku. Zemská správa se tímto problémem současně zabývala již dříve v letech 1902–1903. Zásadní problém představovala skutečnost, že česká strana si přála řešení na zemském základě, tj. zřízení centrální veřejné pojišťovny se sídlem v Praze, která by podléhala kontrole zemských institucí. To ovšem vadilo představitelům německé národnosti. Již během jednání zemského sněmu v květnu a červnu 1905 při projednávání přijetí a principu rozdělení nouzového úvěru padaly výkřiky ze strany německých poslanců, kteří požadovali řešení na celostátním základě. Na podzim roku 1905 jednal sněm o této záležitosti znovu. Přes masivní kampaň ze strany veřejnosti se přijalo pouze usnesení, aby se problémem pojištění zabýval zemský výbor a připravil předlohu konkrétního opatření.³⁸⁸

Ve vývoji odborného školství lze sledovat tři linie. Jednu představovalo doplňování soustavy odborných škol, druhou její systematizace a třetí jednotlivé účelové dotace. V přípravě rozdělení pokračovala zřejmá tendence masivní podpory vybraných subjektů. Překážkou se ovšem stala proluka v chodu zemské správy v roce 1904 a ani v roce 1905 nebyl vývoj zdaleka hladký. Přesto se podařilo dosáhnout přijetí rozhodnutí v některých případech. Současně se jednalo i o finanční částky, které byly již dříve rozděleny, ale propadly. Na podzim v roce 1905 dostaly jednotlivé investice na základě konkrétního rozhodnutí zemského sněmu mandát, přičemž bylo určeno, že některé částky budou propláceny jako položky rozpočtu na rok 1905 a jiné rozpočtu na rok 1906, ale výjimkou nebylo ani přijetí usnesení, které bylo závazné pro sestavování i dalších zemských rozpočtů. Na české straně získala veliký bonus zemědělská akademie v Táboře, která měla v úmyslu zřízení botanické zahrady. Na tento účel dostala zemskou dotaci ve výši 60 000 K. Ta se dělila na tři částky, které byly vloženy do rozpočtů na roky 1905, 1906 a 1907. Velikou dotaci přiznal zemský sněm také rolnické škole v Mladé Boleslavi. První splátka ve výši 28 000 K se vložila do rozpočtu na rok 1906 a druhá do rozpočtu na rok 1907. Větší dotaci dostalo i kuratorium hospodářské školy v Rokycanech. Celkem se jednalo o 30 000 K splatných v šesti splátkách od roku 1906. Během dílčího jednání sněmu o zemských rozpočtech na léta 1905 a 1906, které v roce 1905 proběhlo, dostala významnější dotaci v německých oblastech Čech pouze odborná škola v Žatci, což

³⁸⁷ NA, Český zemský sněm, Kniha 203.

³⁸⁸ Přestože se zemský sněm sešel po roční odmlce znovu v roce 1907 a zvládl projednat větší množství důležitých záležitostí, touto otázkou se vzhledem k její politizaci nezabýval.

souviselo s přípravou jejího nového učebního programu – chmelařství. Další částky se rozdělovaly až v roce 1907, kdy byl také přijat a vyřízen zemským sněmem rozpočet na tento rok. Mezi největší dotace patřila částka 40 000 K na stavbu skleníku v Pomologickém ústavu v Troji. Celková částka se opět dělila na několik splátek, které se vkládaly do rozpočtů na roky 1906–1909. Větší subvenci dostalo dále kuratorium zimní hospodářské školy v Hořovicích. Ještě větší částka měla být vyplacena na stavbu budov kuratoria zimní hospodářské školy v Jindřichově Hradci (52 000 K). V německých oblastech byla znovu dotována rolnická škola v Žatci, která měla získat dalších 60 000 K. I tato suma měla sloužit k úhradě nákladů na zavedení chmelařského vzdělávacího cyklu.³⁸⁹

K celkovému systému odborného školství je třeba ještě dodat, že v roce 1907 došlo k jeho dílčí úpravě, kdy byly systematizovány platy pomocných sil na obou hospodářských akademiích. Současně se znovu definovaly platy řádných profesorů, které země hradila na Vysokých učeních technických v Praze. Země zde v podstatě vystupovala v roli garanta příslušných zemědělských oborů. Toto opatření časově odpovídalo systematizaci míst v nejvyšších oblastech veřejné správy Českého království, přičemž se jednalo o trend, na kterém se shodovaly oba národní celky. V souvislosti se zemědělstvím se ve stejné době systematizovala i místa u obou národních odborů Zemědělské rady Království českého. Důležité bylo, že se stanovily počty zaměstnanců technické kanceláře, kde se jednalo o místa tří stavebních radů a 22 inženýrů. Tento postup odpovídal dlouhodobému volání po posílení stavu technického personálu. Současně se – minimálně formálně – vycházelo vstříc zájmu o zřízení místních expozitur technické kanceláře, které měl zřizovat zemský výbor ve své kompetenci. Personál expozitury by vznikl tak, že by si vypůjčil pracovníky z centrálního úřadu. Zde se sluší připomenout, že představa lokálních pracovišť měla jednak logiku v realitě vzrůstající agendy, ale na druhé straně odpovídala zájmu německé politiky, která stále zdůrazňovala nedůvěru k centrálním úřadům v Praze. Počet pracovních pozic, které nově vznikaly, byl ovšem celkově právě s výjimkou technické kanceláře spíše omezený (technická kancelář byla společná pro oba odbory zemědělské rady).³⁹⁰

³⁸⁹ NA, Český zemský sněm, Kniha 207, 211.

³⁹⁰ V případě vysokého školství se jednalo o platy tří řádných profesorů, které přesahovaly 4 000 K. Výše ostatních platů se pohybovala pod touto hranicí. Z materiálu, tj. vyřízení zemského rozpočtu, nevyplývá, jaký byl poměr těchto zaměstnanců ve vztahu k oběma technickým školám. Německé výhrady k centrálním úřadům spočívaly v jejich personální politice, přičemž představa Němců, že pracovní pozice jsou přednostně přidělovány zájemcům české národnosti, byla již zmíněna. Platy stavebních radů přesahovaly 5 000 K a platy inženýrů se pohybovaly v rozmezí 4 000–1 800 K. NA, Český zemský sněm, Kniha 212.

Největší položku zemských výdajů v oblasti zemědělství představovaly náklady na subvence na regulace menších toků a meliorace přilehlých pozemků.³⁹¹ V častějších případech se jednalo o projekty, které se plánovaly již dříve a jejich realizaci bránila blokáce zemské správy. Zemský sněm se zabýval touto problematikou hned na své 8. a 9. schůzi v roce 1905. Struktura jednotlivých projektů a jejich cena byla projednána předem, takže jejich zařazení na denní pořádek nevytvářelo žádné problémy. Obě národní strany měly na co nejrychlejším zahájení těchto úprav bezpochyby zájem. Z toho důvodu se v zemských zákonech, které definovaly jednotlivé zemské dotace, přímo zdůrazňovalo, že část finančních prostředků ze zemských dotací bude proplacená přímo z rozpočtu na rok 1905, tj. jednalo se o období běžného postupu, že zemský sněm neschválil rozpočet jako takový, ale zařadil do něj některé konkrétní položky. V letních měsících schválil panovník některé již dříve zemským sněmem přijaté návrhy zákonů, které umožnily zahájit poměrně velké projekty. Tyto projekty počítaly s větší zemskou a státní subvencí. Návrhy zákonů, které přijal zemský sněm v prvním pololetí roku 1905, však panovník zatím neschválil. Na podzim 1905 byly vyřízeny další předlohy zemských zákonů o přidělení jednotlivých dotací. Největší objem měly náklady na regulaci řeky Doubravky a další etapa úpravy Rakovnického potoka. Největší objem investic ovšem předpokládaly plány na další úpravu řeky Nisy v oblasti Liberce. Třetí vlna investic do této oblasti zemědělství byla ze strany zemského sněmu vyřízena na jaře 1907 a čtvrtá na jeho zasedání v druhém pololetí tohoto roku. Mezi největší stavby patřily úpravy vodních toků na Žatecku a další dotace na úpravu řeky Nisy u Liberce, kde se jednalo o revizi zákona z roku 1902 v důsledku navýšení ceny projektu. Obří byly i náklady na úpravu potoka Bystřice (Flössbach) u Teplic.³⁹²

Charakteristické bylo, že panovník schválil návrhy zákonů, které byly přijaty v obou zasedáních zemského sněmu v roce 1905, až v červenci roku 1906, tedy průměrně s ročním odstupem. Usnesení sněmu z března 1907 schválil v říjnu a usnesení z druhého pololetí roku 1907 až v roce 1908. Ani schválení návrhu zákona císařem ovšem neznamenovalo automatické nabytí jeho účinnosti a další zdroj obtíží představovaly situace, kdy si investoři nezvládli včas obstarat příslušné finanční prostředky. Celkovou situaci projektů, které subvencovala země a stát, znázorňuje následující tabulka:

Tabulka: *Výdaje země a státu na jednotlivé regulace a meliorace, které se realizovaly v letech 1905–1909 na základě zákona 116/1884 ř. z. Veškeré položky jsou zaokrouhlené na celé koruny*

³⁹¹ Tj. jednalo se o kofinancování projektů podle zákona 116/1884 ř. z.

³⁹² NA, Český zemský sněm, Kniha 202, 207, 212.

dolů. Zkratky: S. zem – zemská subvence, S. stát – státní subvence, C. cena – cena celého projektu.³⁹³

Schválen	Název projektu	Lokace	Účinnost	C. cena	S. zem.	S. stát
17. 8. 1905	Mandava- potok, úprava	Varnsdorf	5. 12. 1905	779 439	233 830	233 830
8. 9. 1905	Loučná-řeka, Lodrantka- potok, II.	Dašice		322 164	96 649	96 649
19. 9. 1905	Rakovnický potok, revize	Rakovník		687 360	254 323	343 680
23. 7. 1906	Bolehošť, meliorace	okr. Opočno		260 907	64 512	64 512
23. 7. 1906	Černilov, po- tok-regulace, meliorace	Hr. Králové	12. 1. 1907	4 817 200	1 126 870	1 126 870
23. 7. 1906	Děšenice, Divišovice, úprava strží	okr. Nýrsko	21. 2. 1907	33 900	13 560	16 950
23. 7. 1906	Dobrovice, meliorace	Ml. Boleslav	9. 12. 1906	423 200	89 840	89 840
23. 7. 1906	Blov, Miřeti- ce, úprava poto- ka	okr. Kadaň	26. 8. 1907	144 000	64 800	64 800
23. 7. 1906	Mumlava, úprava potoka	okr. R. n. Jizerou	7. 1. 1908	259 500	129 750	129 750
23. 7. 1906	Dubnice, úprava potoka	okr. N. Jablonné	12. 3. 1907	138 200	41 460	25 150
23. 7. 1906	Hradištko, úprava potoka	okr. Chlumecký	17. 9. 1907	101 369	21 764	21 764
23. 7. 1906	potok Čertík u Hrdějic, úprava	Hluboká n. Vl.	12. 1. 1907	264 283	67 373	67 373
23. 7. 1906	Hředle, úprava potoka	okr. Hořovice		168 000	84 000	67 200
23. 7. 1906	Cidlina, úprava vodním družstvem v Jičíně	Jičín		264 283	78 444	78 444
23. 7. 1906	Klamoš, úpra- va potoka	okr. Chlumecký		269 920	59 640	59 228
23. 7. 1906	Königshan- s	okr. Žacléř	11. 3. 1907	251 600	51 794	51 794

³⁹³ Zemský zákoník pro Království české, ročník 1906, Praha 1907, s. 119-162. NA, Český zemský sněm, Kniha 202, 206, 207, 212.

	Černá Voda, meliorace					
23. 7. 1906	Lhota u Du- bu, meliorace, úprava potoka	okr. Volyně		135 199	38 848	38 848
23. 7. 1906	Lišice- Lovčice, úpra- va pozemků	okr. Chlumec	18. 1. 1907	134 784	28 429	28 429
23. 7. 1906	Lužec, úprava pozemků, regula- ce	okr. Chlumec		637 938	141 800	141 800
23. 7. 1906	Nisa, regulace, vícenáklady	Maffersdorf		105 000	31 500	31 500
23. 7. 1906	Ohaře, regula- ce, meliorace	okr. Kolín		69 900	15 900	15 900
23. 7. 1906	Nisa, úprava řeky v obvodu Liberce	Liberec	9. 5. 1907	1 398 051	419 416	419 416
23. 7. 1906	Rohoznice, odvodnění po- zemků	okr. Pardubice	28. 1. 1907	125 380	31 345	25 076
23. 7. 1906	Horní a Dolní Roveň, Litě- tice	okr. Holice		145 900	43 770	43 770
23. 7. 1906	Mlynařovice, odvodnění po- zemků	okr. Žatec		100 000	40 000	30 000
23. 7. 1906	potok Gol- denhöhle, úprava bystřin	okr. Jáchymov	14. 1. 1907	100 000	40 000	60 000
23. 7. 1906	Úpa, revize zákona 52/1900 z. z.	Česká Skalice		182 050	45 798	45 798
23. 7. 1906	Slemená, úprava pozemků	R. n. Kněžnou	12. 1. 1907	97 700	19 540	19 540
23. 7. 1906	Soprč, okr. Přelouč			73 338	16 525	15 990
23. 7. 1906	Uherce, me- liorace	okr. Ml. Boleslav		192 476	45 948	45 948
23. 7. 1906	Velhotský potok, úprava, zašlesňování	okr. Rakovník	13. 4. 1907	26 800	12 730	12 730
23. 7. 1906	potok	okr. Nymburk		932 538	271 223	271 223

	Doubrav- ka, Všejanya, regulace					
23. 7. 1906	Žiželice, melio- race	okr. Chlumec	10. 1. 1907	189 100	41 707	41 707
29. 10. 1907	Dörrsdorf, meliorace pozem- ků	Přísečnice	6. 3. 1908	82 501	35 010	35 010
29. 10. 1907	Stříbrský potok v Hoděši- cích, úprava	Holice	26. 9. 1908	118 640	35 215	35 215
29. 10. 1907	Chotělice, meliorace pozem- ků	okr. N. Bydžov	4. 9. 1908	138 508	32 242	32 242
29. 10. 1907	Rakovnický potok, úprava	okr. Křivoklát		222 000	111 000	111 000
29. 10. 1907	Dolní Měcho- lupy, meliorace	okr. Žižkov		217 300	44 360	44 360
29. 10. 1907	Staré Pleso	okr. Jaroměř		93 315	20 428	20 428
29. 10. 1907	potok Aubach, vod. dr. Sedčice, úprava	okr. Žatec	18. 6. 1908	560 000	217 200	217 200
29. 10. 1907	potok Saubach, vícenáklady r. z. 51/1900	okr. Teplice		102 713	30 814	30 814
29. 10. 1907	Želvice, Mys- livecký potok, úprava	okr. Nepomuk		99 230	29 769	29 769
20. 8. 1908	Zhořelecká Nisa, revize z. 89/1902	Liberecko		1 385 233	277 046	277 046
20. 8. 1908	Zhořelecká Nisa, revize z. 89/1902	Liberecko		Úvěr	138 523	138 523
20. 8. 1908	Bělohorský potok v Cerhe- nicích, úprava	okr. Kouřim		808 760	209 924	209 924
20. 8. 1908	Loučná, Lod- rantka, revize 122/1905	Dašice			48 550	48 550
20. 8. 1908	potok Bystři- ce, úprava kory-			114 500	57 250	57 250

	ta					
20. 8. 1908	Bystřice, druhá úprava	okr. Teplice		1 842 755	644 964	739 366
20. 8. 1908	Brodecký potok, meliora- ce v Chotči	okr. Pardubice		375 450	100 340	100 340
Celková cena				19 992 384	5 795 723	5 952 546

Z tabulky vyplývá, že země přispívala jak na meliorace v českých, tak německých oblastech. Náklady na regulaci Nisy v Liberci a jeho okolí však vzhledem ke své mimořádné výši naznačují, že byly velikou výzvou pro německou politiku ve chvíli, kdy se měla rozhodnout, zdali sněm zablokuje, nebo umožní své jednání. S úpravou řeky Nisy také přímo souvisel úvěr města Liberce, jehož mandát schválil zemský sněm na jaře 1907. Podobným dojmem působí náklady na regulaci potoka Bystřice. Další otázku představuje proluka mezi vyřízením předloh zemských zákonů ve sněmu a jejich schválením panovníkem. Lze pouze spekulovat, zdali se jednalo o nějakou formu nátlaku vlády na oba národní tábory v roce 1906, kdy se opět nedokázaly shodnout. Největší zatížení této kapitoly zemského rozpočtu se dalo vzhledem k momentu schválení předloh zákonů panovníkem očekávat v roce 1906 a v roce 1907.

V rámci analýzy nároků jsem uvedl v kapitole veřejných prací také požadavky na výstavbu vodovodů, které motivoval zájem místních samospráv. S ohledem na skutečné rozdělení agendy veřejné správy, kterou provádělo České království, patří tato otázka mezi zemědělské záležitosti. Z pohledu zemských institucí obsahovala tato problematika především řešení rozdělení jednotlivých subvencí. V roce 1905 aktualita těchto investic stoupala. Část se jich dala proplatit z nouzového úvěru, který předpokládal výdaje na zavlažování, meliorace a stavby vodovodů ve výši 1 mil. K. O podpoře investic některých měst ze strany země bylo rozhodnuto nejprve v červnu 1905, kdy byly na základě usnesení zemského sněmu do návrhů rozpočtů na roky 1905 a 1906 vloženy finanční prostředky na pokrytí subvence pro město Hora Svatého Šebestiána a pro Hrádek nad Nisou (2 x 12 500 K). O subvencích se znovu jednalo při dílčím projednání zemského rozpočtu v roce 1905. V tu chvíli byly vloženy do rozpočtu na rok 1905 a 1906 částky na stavbu vodovodu v Jablonném a Přisečnici. V roce 1907 se dojednaly zemské subvence na stavbu vodovodů ve Střekově, Pokraticích, Mladých Bucích, Aberthamu (okr. Blatno), Hroznětíně (okr. K. Vary), Novosedlicích, Kopistech (Most), Kralovicích, Leskově (okr. Bezručice) a Nestomicích. Některé subvence byly docela veliké. Např. v případě Mladých Buků v okr. Trutnov se jednalo o 25 000 K, v případě Novosedlic o 22 000 K anebo v případě Kopist o 30 000 K. Příspěvek pro Kralovice souvisel se sněmovním návrhem poslance Jílka. Zemský sněm se zabýval i návrhem E. Spiesse, který žádal o zemskou subvenci pro stavbu vodovodu v Rybářích. Zde se však sněm usnesl na pověření

zemského výboru, aby situaci nejprve prošetřil. Výši zemské subvence by bylo vhodné porovnat s celkovou cenou projektu. Tak např. vodovod v Jablonném měl stát celkem 125 000 K a podobná byla cena odpovídajícího díla v Kralovicích. V případě většiny zmíněných dotací je také třeba zmínit fakt, že jednotlivé dotované lokality se většinou nacházely v německých oblastech Čech. Podpora výstavby vodovodu pokračovala i v druhé polovině roku 1907. V české oblasti získal zemskou dotaci Benešov u Prahy (25 000) a v německé oblasti Jesenice u Chebu (10 000 K, 2 x 5 000 K, první splátka se vkládá do rozpočtu na rok 1908).³⁹⁴

Celkově lze říct, že vývoj v oblasti zemědělství sledoval trend z předchozího období, který spočíval v přerozdělování velikých finančních prostředků. Naopak většinu principiálních zásahů do zemědělství se nepodařilo realizovat. V tomto ohledu se jednalo např. o hospodářská společenstva, problematiku obecního statku nebo již zmíněné pojišťovnictví. Jistou výjimku představovala úprava dědického práva tzv. středních usedlostí, která byla přijata v roce 1908, tj. na základě jednání zemského sněmu v roce 1907. Úprava dědického práva měla být v rámci celostátního pojetí lékem na štěpení a marginalizaci vlastnictví. Současně se jednalo o moment, který byl národnostně nezávadný. Princip úpravy spočíval v tom, že byl zaveden institut tzv. *nápadníka*, což byl fakticky univerzální dědic hospodářství – nikoli např. osobních věcí. Toho ustanovoval vlastník. Jestliže tak neučinil, určil se nápadník na základě zákona. Měl to být starší z mužských potomků a v případě stejného stáří dědiců/pozůstalých měl rozhodnout los.³⁹⁵

6.2.5 Živnosti – ostatní hospodářství

Situace v oblasti agendy veřejné správy Českého království v rámci hospodářství (s vyloučením zemědělství) se vyvíjela podobným způsobem jako dříve. K důležitým tématům patřilo odborné školství nebo problematika účelových dotací. Novým impulzem se staly živelné pohromy, které poškodily nejen venkovské oblasti, ale ovlivnily i vývoj v přilehlých městských centrech, respektive celkově v sekundárním hospodářském sektoru. Principiální otázku představoval dlouhodobý záměr zřízení Živnostenské rady Království českého. V roce 1905 činily výdaje Českého království na

³⁹⁴ Zemská dotace na vodovod v Jablonném byla ve výši 13 000 K a na vodovod v Kralovicích 10 000 K. Cena vodovodů ve větších městech ovšem stoupala do statisíců – viz sněmovní návrh poslance Maštálky na stavbu vodovodu v Jičíně v ceně 480 000 K. Samosprávné obce si mohly na tyto stavby navíc půjčit a využít možností komunálního úvěru u Zemské banky. *Národní listy*, 28. 9. 1907, č. 268, s. 2. NA, Český zemský sněm, Kniha 211.

³⁹⁵ Německé výhrady k systematizaci pojišťovnictví byly komentovány výše. O zřízení hospodářských společenstev se opakovaně zasazovala česká agrární strana. Jejich zřízení prezentovala např. při jednání zemského sněmu na podzim 1905. Ve stejné době obdržel zemský výbor pověření, aby shromáždil podklady k úpravě institutu obecního statku. Podobně dopadla i vládní předloha o sjednocování pozemků, která by usnadnila jednání mezi vlastníky pozemků, které se různě prolínaly a překážely hospodářskému vývoji. Návrh šel do sněmovní komise a dál již projednán nebyl. Úpravu dědické posloupnosti stanovil zákon 68/1907 z. z. Hospodářství střední velikosti byla definována tak, že mají minimální rozlohu 5 ha a katastrální výnos do 1 500 K ročně. *Zákoník zemský pro království české*. Ročník 1908. Praha, 1909, s. 133–135.

živnostenské účely cca 776 000 K, v roce 1907 1 241 000 K, 1 079 000 K v roce 1908 a 875 000 K v roce 1909. Nárůst výdajů v roce 1907 a 1908 byl způsoben vyplácením podpor pro malé živnostníky v oblastech, které byly zasaženy živelnými pohromami.

Rozsah nouzové akce ve vztahu k řemeslné výrobě a drobnému podnikání se projednával souběžně s celou koncepcí tohoto systému v roce 1905. Zemský sněm se usnesl, že na zmírnění následků ztrát v oblasti drobného podnikání se vyčlení částka ve výši 0,5 mil. K, kterou rozdělí živnostenské a obchodní komory. Během tohoto zasedání zemského sněmu současně eskalovaly různé formy nátlaku organizací zájemců, respektive zemských poslanců, kteří se s prostředím drobného podnikání ztotožňovali. Šlo jim o to, že podle jejich názoru byla zamýšlená částka malá nejen v absolutní hodnotě, ale i v poměru k ostatním zájemcům. Petiční činnost a ani podání jednotlivých sněmovních návrhů však již situaci neovlivnily. Na poskytnutí pomoci ze strany země se současně shodovaly oba národní celky, přesto byla její realizace v případě malého podnikání pomalá.

S každodenní potřebou živnostníků a zvláště s jejich sociální situací souvisel vývoj Zemského pojišťovacího fondu císaře Františka Josefa I., který se postupně profiloval tak, že jeho služby, tj. v oblasti spoření/pojištění na dobu stáří, preferovalo stále větší množství živnostníků. Jejich počet časem vzrostl natolik, že nakonec živnostníci mezi pojištěnci fondu zcela převládali. S vývojem tohoto fondu bylo nakonec spojeno i řešení živnostenského podílu na nouzových dotacích. Na návrh Živnostenské komise Království českého se při něm v roce 1907 zřídil bonifikační fond, který obdržel výše zmíněnou zemskou nouzovou dotaci ve výši 0,5 mil. K. Ta současně účetně navyšovala rozpočet této agendy zemského rozpočtu na rok 1907. Zemský sněm také vyzval vládu, aby dotovala bonifikační fond minimálně stejným způsobem jako České království. Bonifikační fond podporoval pojištěné živnostníky, jejichž vklady by nestačily na vyplácení nejnižšího stanoveného důchodu. V praxi to fungovalo tak, že jim na jejich účet doplácel chybějící částky.³⁹⁶

Zajímavou a v podstatě jednorázovou akci představovala podpora různých výstav, které prezentovaly rozvoj průmyslu, hospodářství a podnikání v Čechách. Již do rozpočtu na rok 1906 byla zařazena účelová dotace na podporu výstavy německých Čech v Liberci (20 000 K) a podpora pro český komitét výstavy Předlitavska/Rakouska, která se měla konat v Londýně (20 000 K). Třetí dotaci dostala na svoji prezentaci v Londýně lázeňská (německá) města. V roce 1907 následovala další podobná podpora pro obchodní a živnostenskou komoru v Praze na uspořádání výstavy podnikání ve svém obvodu při příležitosti panovnického jubilea. Zemská dotace dosáhla výše

³⁹⁶ I v roce 1908 byly výdaje této kapitoly zemského rozpočtu podstatně vyšší než obvykle. Je možné, že se jednalo o subvenci vlády pro bonifikační fond. NA, Český zemský sněm, Kniha 212. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematicus a statistika zemí koruny české na rok 1914*. Ročník XXII. Praha: F. B. Batovec, 1914, s. 245.

60 000 K a byla splatná v třech účetních letech 1907, 1908 a 1909 po 20 000 korunách. Vedle toho pražská komora ještě získala od Českého království 40 000 K do garančního fondu. S panovnickým jubileem obecně souvisela řada dalších aktivit. V této kapitole se jednalo také např. o dotaci pro stavbu slavnostního pavilonu na Keilberku (Klínovec). Zde byla dotace marginální a obnášela pouze 5 000 K, takže byla spíše dokladem spektra činnosti, které země podporovala.³⁹⁷ Další dotace se týkaly průmyslových muzeí. V roce 1905 zemský sněm schválil vyplácení dalších tří dlouhodobých dotací. První dostalo technologické muzeum v Praze (40 x 5 000 K od roku 1906), druhou kuratorium průmyslového muzea v Hradci Králové (40 x 5 000 K od roku 1906 a jednorázovou subvenci ve výši 8 000 K) a třetí muzejní společnost v Teplicích (také 40 x 5 000 K od roku 1906 a jednorázový příspěvek ve výši 8 000 K). K charakteristice všech tří průběžných dotací je vhodné poznamenat, že se z nich mohly splácet dlouhodobé hypoteční úvěry použité na výstavbu budov muzeí. Nápadná je také jejich národnostní vyváženost. S propagací hospodářství souvisel velice ambiciózní požadavek na další stavbu muzea v Liberci, který předpokládal zemskou dotaci ve výši 300 000 K. Z hlediska národních zájmů se jednalo o choulostivou situaci, s kterou si nebylo dobré v době projednávání rozpočtu, tj. zde v roce 1907, zahrávat. Zemská správa však zaujala vyčkávací stanovisko a problematika byla předána zemskému výboru k prostudování. Završení budování soustavy muzeí, která souvisela s potřebami průmyslu, představovaly úvahy a práce na zřízení komplexně pojatého technického muzea. O jeho zřízení se uvažovalo v českém prostředí dlouhodobě a existence jednotlivých průmyslových muzeí nebo např. muzea pražské obchodní a živnostenské komory představovala dílčí kroky na poli tohoto zájmu. Úvahy gradovaly i s přípravou výstavy obchodní a živnostenské komory v Praze, přičemž bylo rozhodnuto, že nové muzeum převezme část jejich exponátů a bude organizováno na zemském základě. Zájem zřídit technické muzeum na zemské úrovni byl současně odpovědí české národní politiky na úvahy o zřízení technického muzea ve Vídni, které by bylo společné pro celou říši.³⁹⁸

Celkově země pokračovala ve starších programech jako např. maloživnostenské dotaci či dotaci na pořizování motorů. Principiální řešení měla znamenat Zemská živnostenská rada pro Království

³⁹⁷ Výstava v Liberci se konala v roce 1906. Širší význam získala i díky tomu, že ji navštívil panovník, který tím měl vyjádřit důvěru německému lidu v Čechách. Obdobnou návštěvu v Praze vykonal v dubnu roku 1907, tj. krátce po ukončení relativně úspěšného jednání zemského sněmu. Jubilejní výstava v roce 1908 pořádaná pražskou obchodní a živnostenskou komorou přitahovala pozornost i tím, že na její realizaci spolupracovali i představitelé českých Němců. **RAK, J.** *Zachovej nám, Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804–1918*. Praha: Havran, 2013, s. 348–384. NA, Český zemský sněm, Kniha 211–212.

³⁹⁸ Zřizovatelem Technologicko-průmyslového muzea v Praze byla pražská obchodní a živnostenská komora. Pojetí organizace technického muzea se stávalo předmětem delší diskuse. Zamýšlelo se i jeho propojení s českou technikou v Praze. Nakonec zvítězilo pojetí organizace muzea na zemském základě. Mělo to několik výhod. Muzeum by se mohlo opírat o zemskou správu, byť v té chvíli labilní, ale mohlo zůstat i národnostně neutrální. Obava o exponáty výstavy pražské komory nebyla lichá, neboť řadu exponátů mnoha předchozích výstav nečekal po jejich ukončení dobrý osud. **GRUBER, J.** *Technické museum pro království České*. Praha: Přípravný komitét pro zřízení Technického musea, 1908. NA, Český zemský sněm, Kniha 207, 211.

české. Její zřízení se souvisle projednávalo na jarním zasedání zemského sněmu v roce 1907. Česká strana měla na jejím zřízení dlouhodobý zájem. Jestliže by se mělo shrnout její pojetí, pak měla mít zákonodárnou iniciativu na zemském sněmu, dohlížela by nad muzei a v podstatě by rozdělovala veškeré dotace. Diskuse nad pojetím živnostenské rady se opírala i o vzory z dalších korunních zemí. Jistý vzor představovala haličská živnostenská rada a další vývoj na Moravě. Moravský vzor však byl v Čechách problematický. Zde byla tato instituce rozdělená, přičemž s tím česká strana na Moravě souhlasila. Českou politiku opět popoháněly i úvahy o zřízení podobné instituce na celostátní úrovni. Zřízení zemské živnostenské rady se nakonec nepodařilo realizovat, což mělo několik důvodů. Zřejmý byl rozdíl v koncepci jejího chápání mezi Čechy a Němci, tj. dělení na národní sekce, ale další kontroverze vznikaly i v českém prostředí, tj. např. širší nebo užší způsob organizace. Svoji roli hrálo také celkové ochromení zemské správy po roce 1908.³⁹⁹

Zcela zásadní nástroj Českého království a s ním i celé české politické scény představovala Zemská banka. V roce 1905 zemský sněm projednal její nové stanovy. Jednalo se o komplexní řešení, které znovu akceptovala i německá strana. Těžiště spočívalo znovu v potvrzení komunálního, melioračního a železničního úvěru, což byly nástroje, které podporovaly z hlediska rozdělení agendy veřejné správy hlavně samosprávu, zemědělství a výstavbu lokálních tratí. Současně se ovšem znovu definovaly i další nástroje Zemské banky. Banka mohla úvěrovat i různé hospodářské celky a poskytovat hypotéky. Specifická pro tento ústav byla podmínka, že úvěrované firmy musely mít sídlo v Českém království. Podobně to bylo v případě hypoték, kde zastavená nemovitost musela stát v Čechách. Prioritou hypoték současně nebylo úvěrování průmyslu. Smysl obou úprav spočíval ve snaze zajistit přístup k levnému úvěru, tj. okolo 4–5 %, menším hospodářským subjektům.⁴⁰⁰

Oblast živností a drobného podnikání lze jednoznačně sledovat optikou národních zájmů. Zde byl významný ústřední požadavek německé strany vše co nejdůsledněji oddělit. V roce 1907 chtěla rozdělit jak dotaci bonifikačního fondu (celkem 500 000 K, tj. 300 000 K:200 000 K), tak dotace na pořizování motorů (30 000 K:20 000 K, tj. Češi:Němci). V této perspektivě bylo důležité chápat i

³⁹⁹ Podobně jako v případě technického muzea odmítala česká strana centralisticky organizované instituce a chtěla zřizovat vlastní. Živnostenský poradní orgán na státní úrovni byl zřízen na základě vyhlášky ministerstva obchodu 259/1908 ř. z. K určité kontroverzi v národně českém prostředí jistě přispívala skutečnost, že ministrem obchodu byl v té době mladočeský politik. **MALÍŘ, J.** *Der mährische Landtag*. In: **RÜMLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2100–2102. *Sto let Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách. 1833–1933*, Praha, 1934, s. 322.

⁴⁰⁰ V případě vztahu Zemské banky a německé politiky stačí zmínit skutečnost, že financovala projekty jak lokálních tratí, tak meliorací v německých oblastech Čech. Stanovy Zemské banky Království českého byly publikovány v roce 1906 jako 58/1906 z. z. *Zákoník zemský pro Království české*. Ročník 1906. Praha, 1907, s. 75–85. **ŠKARDA, V.** *Český sněm 1901–1907*. Česká revue, roč. 1, 1907, s. 193–203.

úvahy o zřízení zemské živnostenské rady. Jestliže by se v intenci německé politiky rozdělila na národní sekce, mohly by tyto subjekty přímo hospodařit s jednotlivými dotacemi. Přestože německé požadavky byly v roce 1907 velice důrazné, prosadilo se v případě fondů a dotací české stanovisko, což německá strana nezablokovala.

6.2.6 Humanita – zdravotnictví – sociální tematika

Výdaje zemského rozpočtu na humanitu/zdravotnictví charakterizují následující čísla. Jestliže v roce 1905 činily 9 085 000 K, pak v roce 1908 již 10 799 000 a v roce 1909 11 413 000 K. Vyrůstající tendence měla původ v procesech, které se odehrávaly ve sledovaném období. Na jedné straně se jednalo o stále větší počet nemocnic, kterým se přiznalo právo veřejnosti, a dále např. o příspěvky na penze obvodních a obecních lékařů. To však nebyly jediné momenty, které definovaly vývoj v této oblasti. Stále pokračovaly práce na výstavbě zemského ústavu pro choromyslné v Bohnicích a země přispívala v rámci svých možností k zásahu do řešení sociální otázky.

Zatímco v období vymezeném léty 1901–1905 získalo právo veřejnosti pouze několik ústavů, ve sledované době jejich počet rychle narůstal. Jednalo se o národnostně nekonfliktní úkony, které však z dlouhodobého hlediska přispívaly k negativnímu vývoji zemských financí. První skupinu návrhů zákonů o přiznání práva veřejnosti jednotlivým nemocnicím projednal zemský sněm na své 10. schůzi dne 10. 6. 1905. Na základě těchto jednání bylo schváleno přiznání práva veřejnosti nemocnici v Boru, na Královských Vinohradech, v Kladně, v Českém Brodě a v Žacléři. Na podzim zemský sněm přijal návrh zákona, že právo veřejnosti dostane také nemocnice v Kraslicích a v Prachaticích. Předmětem jednání se stal také sněmovní návrh poslance Glöcknera na udělení práva veřejnosti plicnímu oddělení nemocnice v Tanvaldu, které se uzavřelo pokynem pro zemský výbor, aby shromáždil podklady a podal dobrozdání. V roce 1907 následovala ještě nemocnice v České Kamenici.

Druhou zásadní otázku představovala výstavba ústavů pro choromyslné. Nejdůležitější materií představovala výstavba ústavu pro choromyslné v Bohnicích. V průběhu roku 1905 měla již stavba výrazné zpoždění. V tomto případě se nejednalo o důsledek lability veřejné správy, kterou provádělo České království. Na základě starších usnesení zemského sněmu byl sice tok potřebných finančních prostředků zajištěn, ale např. částka ve výši 1 mil. K, která byla zařazena do rozpočtu na rok 1905, nebyla vůbec využita a propadla. Zemský sněm ji na základě svého usnesení vložil do rozpočtu na rok 1906. Realizaci projektu tedy spíše zdržovaly lokální nebo technické problémy. Tempo investic gradovalo v důsledku jednání zemského sněmu v roce 1907, kdy se na stavbu tohoto ústavu pro choromyslné vyčlenily 3 mil. korun. Zemská správa souběžně znovu deklarovala

zájem o stavbu dvou dalších ústavů pro choromyslné. Jednalo se o gesto směřem k německé politice, které se navíc prezentovalo již dřív. K celé věci je třeba dodat především to, že jestliže by se stavba takových léčebných komplexů realizovala, pak by i v případě, že by se jednalo o skromnější projekty, byla velice nákladná a znamenala by další zátěž zemského rozpočtu minimálně ve výši 0,4 mil. K až 1 mil. K ročně. To představovalo ve sledované době nezanedbatelnou částku. Otázka zřizování dalších ústavů nezapadla a v rámci jednání zemského sněmu se objevila opět v roce 1907. Do voleb v roce 1908 se však dál nedostala.⁴⁰¹

Širší otázku představovala personální politika ve vztahu k osobám zaměstnaným ve zdravotnictví. Ta byla současně odpovědí na rozsáhlejší škálu požadavků a kritiky. Větší množství otázek bylo spojeno se situací obvodních a okresních lékařů. Nejzásadnější opatření představovala úprava jejich postavení na základě zemské legislativy z let 1905–1906, která zavedla garanci jejich zaopatření ve stáří a zaopatření pozůstalých. Tento krok ze strany Českého království současně znamenal první významné opatření tohoto druhu ve sledované době, tj. v letech 1905–1908. Další podobné zásahy, které byly zmíněny výše, následovaly až později. Princip byl ovšem skoro stejný. Definitivně ustanovení lékaři získali nárok na penzi po deseti letech ve službě. V tu chvíli byla její výše malá a činila pouze 40 % základního platu. Za každý další odsloužený rok však vzrůstala o 2,5 %. Z pozůstalých měli nárok na důchod vdovy a sirotci. Důležité bylo, že plat vdovy obnášel pouze určité procento platu zemřelého a přídavky sirotkům další procenta. Dohromady však nesměly přesáhnout plat zemřelého živitele. Vdova také ztrácela nárok na vdovský plat v případě vstupu do dalšího manželství. Na úhradu nákladů na penze byl zřízen penzijní fond pro okresní a obvodní lékaře v Království českém. Do fondu přispívali lékaři jednorázovým paušálem ve výši 100 K, který fakticky představoval poplatek spojený s jejich definitivním ustanovením, a pravidelně 3 % z ročního minimálního platu. Do penzijního fondu současně přispívalo České království, a to 12,5 % z minimálního ročního platu každého lékaře. Zemská správa tím převzala odpovědnost za nižší subjekty samosprávy. Náklady na tyto výdaje zemského fondu dosahovaly výše v rozsahu od 100 000 K do 200 000 K ročně, což opět částečně vysvětluje pozvolný nárůst výdajů v této oblasti. V době, kdy zemský sněm projednával celkovou úpravu postavení lékařů, se zabýval i řešením tohoto problému v rámci rozpočtu na rok 1905: situace se vyřešila standardním způsobem a do zemského rozpočtu byla vložena jednorázová dotace na jednotlivé podpory.

⁴⁰¹ V rámci projektu ústavu v Bohnicích se v roce 1907 stavělo 36 pavilonů v ceně 7 mil. K. Celkem se ovšem počítalo s 86 budovami za cca 11 mil. K. V roce 1906 také došlo k dohodě státní správy se zemským výborem, že ze zemského fondu budou hrazeny náklady na ošetřovací taxy pacientů z Čech, tj. s domovským právem v některé obci v Českém království, ve třech nemocnicích v Bosně a Hercegovině. Jednalo se o zdravotnické ústavy v městech Bosanski Novi, Dervent a Prnjavor. Částka 1 mil. K na stavbu ústavu v Bohnicích byla vložena do rozpočtu na rok 1906 při jednání sněmu v roce 1907. Znovu je třeba podotknout, že výdaje na tuto stavbu představovaly rozpočtovou položku kapitoly veřejných staveb. NA, Český zemský sněm, Kniha 203, 206. *Zemský zákoník pro Království české*, ročník 1906, s. 55. ŠKARDA, V. *Český sněm 1901–1907*. Česká revue, roč. 1, 1907, s. 193–203.

Po zavedení zákona se ukazovalo, že se zapomnělo na pozůstalé po lékařích, kteří zemřeli ještě před rokem 1906. Zemská správa se tímto tématem mohla zabývat až v roce 1907, kdy vložila do rozpočtu dotaci ve výši 25 000 K. Jednalo se o staronový postup a dotaci rozděloval zemský výbor. Úpravou postavení praktických lékařů se ovšem vyřešila pouze jedna strana věci, a to i celkově ve vztahu k obvodům zdravotní správy. Dlouhodobějším problémem zůstávala např. prezentovaná neatraktivita některých oblastí. Ta se týkala jak zdravotních obvodů, tak veřejných nemocnic v některých regionech. Do rozpočtu na rok 1907 byla proto zařazena drobná finanční částka, která měla přispívat k bonifikaci pracovních míst v oblastech, o které nebyl zájem. Tento postup pochopitelně nic neřešil a mohl být chápán maximálně jako gesto dobré vůle.⁴⁰²

Sociální tematika měla dlouhodobě více tváří a stále platilo, že korunní země ji mohla korigovat pouze omezeným způsobem. V předcházející kapitole (7.1.5) jsem uvedl větší množství podnětů v této oblasti. Zemská správa se jim věnovala různým způsobem. Jeden z momentů sociální tematiky představovalo projednání návrhu zemského zákona o zproštění novostaveb dělnických bytů od zemských a samosprávných přírážek. V roce 1905 byl již platný příslušný říšský zákon, který ovšem nabýval účinnost jen v těch korunních zemích, které ho doplnily svou legislativou ve smyslu osvobození příslušných staveb od ostatních přírážek. Na základě zemského zákona byly všechny nemovitosti zproštěny od zemských, okresních a poloviny obecních přírážek. Obce navíc mohly rezignovat i na jejich druhou polovinu.⁴⁰³ Diskutovaná problematika chorobinců spočívala v obtížích menších samospráv se shromažďováním finančních prostředků na jejich zřizování (země pouze částečně dotovala jejich provoz). Zemský sněm zaujal formálně pozitivní stanovisko a instruoval zemský výbor, aby situaci prostudoval. Situace se dala řešit jednak jednorázovou subvencí anebo dlouhodobým vyplácením menších obnosů podobně jako v případě odborných škol v zemědělství.

I vývoj v oblasti humanity charakterizovalo vzrůstající tempo výdajů. Přiznávání práva veřejnosti dalším nemocnicím znamenalo výrazný a pozitivní impulz ve vztahu k těmto ústavům. Největší projekt stále představovala výstavba ústavu pro choromyslné v Bohnicích. Zásadní význam měla i úprava pracovního postavení obvodních a obecních lékařů, která principiálně zlepšovala vztahy v této oblasti. Další zásahy měly ovšem spíš menší význam, a jak již bylo řečeno, další oblasti sociální péče ve vztahu k rostoucím nárokům stály mimo možnosti tohoto veřejnoprávního celku.

⁴⁰² Zemský sněm přijal předlohu zákona o úpravě pracovních poměrů obvodních a obecních lékařů na své schůzi, která se konala 24. 11. 1905. Zákon byl po sankci panovníka publikován jako 34/1906 z. z. NA, Český zemský sněm, Kniha 207, 211. *Zemský zákoník pro Království české*, ročník 1906, s. 49–55.

⁴⁰³ Zákon o osvobození dělnických bytů od přírážek byl schválen v roce 1906 jako 33/1906 z. z. *Zemský zákoník pro Království české*, ročník 1906, s. 48.

Zemský jubilejní pojišťovací fond císaře Františka Josefa I. se sice nepodařilo přebudovat na centrální zemskou pojišťovnu, ale dále rostl jeho význam v rámci starobního pojišťování. Ve sledované době se u něho pojistilo již několik desítek tisíc osob. Úspěšně plnila svoji funkci i další maxima humanitního systému řízeného zemí, kterou byly okresní stravovny a zprostředkovatelný práce. V letech 1907, 1908 a 1909 využilo služby stravoven každý rok přes 10 000 lidí, což sice představovalo pokles ve srovnání s krizovým rokem 1902, ale od počátku roku 1908 začalo jejich využití opět narůstat.⁴⁰⁴

6.2.7 Národní školství, vzdělávání, umění

Postavení základního školství v rámci systému veřejné správy se ve sledované době neměnilo. Přestože se zemská správa konfrontovala s celou řadou otázek, podařilo se vyřešit pouze dílčí momenty. Většina z nich souvisela s revizí zákona 16/1903 z. z., respektive s úpravou hmotných poměrů lidí, kteří byli ve školství činní, respektive nacházeli se v jeho orbitu. V roce 1905 vzrůstala aktualita renumerací. Tu požadovali externisté, kteří vykonávali ve školství určité úkony. Na jedné straně se to týkalo vyučujících náboženství a na druhé učitelek cizích jazyků. Úspěšné byly nakonec pouze žádosti představitelů církevní správy, které vyřídil sněm během svého podzimního jednání. Výsledkem bylo přijetí koncepce, že církevní správě náleží náhrada, tj. renumerace, jestliže její představitelé budou učit náboženství určitý počet hodin týdně. V tom případě získali nárok na dotaci každé hodiny (za týden) částkou 40 K ročně. Další moment představovala úprava penzí. Zákon z roku 1903 neřešil úpravu dávek pozůstalých po definitivně ustanovených učitelích, kteří zemřeli před začátkem účinnosti tohoto zákona. Výsledkem této situace byly stovky petic vdov a zástupců sirotek o dary z milosti. Zemská správa tuto problematiku řešila prozatím tak, že do zemského rozpočtu vkládala určitou finanční částku, z které se na základě rozhodnutí zemského sněmu, tj. v rámci vyřízení rozpočtu, nebo zemského výboru uvolňovaly žadatelům příslušné částky. Trvalé řešení se projednalo na 26. schůzi II. sněmovního období, přičemž se přijal návrh zákona, který vycházel z obvyklých standardů. Vdovám se přiznal vdovský důchod ve výši 600 K/rok a příspěvek 200 K na každé jejich dítě. Děti, které ztratily oba rodiče, měly nárok na větší příspěvek ve výši 300 K/rok.

Další předmět debaty představovala otázka přistoupení učitelů základních soukromých škol s právem veřejnosti k penzijnímu fondu. V první řadě se jednalo o tzv. soukromé školy. Zde se jednalo o záležitost, která byla do značné míry choulostivá. Počet těchto škol mohl rychle narůstat,

⁴⁰⁴ Význam Zemského jubilejního pojišťovacího fondu císaře Františka Josefa I. stoupal i proto, že spravoval bonifikační fond, který měl podporovat starobní pojištění malých živnostníků.

čímž by vznikaly zemskému fondu další výdaje. Problematické bylo i jejich národní pojetí. Zemský sněm se v roce 1905 usnesl, že učitelé těchto škol mohou přistoupit k penzijnímu fondu pouze výjimečně na základě schválení zemské školní rady. Úspěšnější výsledek měl zájem učitelů tzv. evangelických škol. Tyto školy se nacházely jak v českém, tak německém kulturním prostředí, a proto je podporovaly obě národní politiky. Zemský sněm se přistoupením jejich pedagogů k penzijnímu fondu zabýval již v roce 1905, ale zásadní úprava byla přijata až v roce 1907. I zde tedy způsobila komplikaci absence sněmu v roce 1906. Přijatá úprava stanovila pravidla, že k penzijnímu fondu smí na základě zákona 16/1903 z. z. přistoupit učitelé evangelických škol, které šlo chápat jako logický doplněk soustavy základního školství. Jednalo se o místa, kde by v případě absence evangelické školy vznikala standardní obecná škola. Tím se tato situace odlišovala od problematiky menšinových škol, kde se obě národní reprezentace snažily v první řadě (a v rozporu s právní úpravou) dokázat, že druhojazyčná škola je vlastně zbytečná.⁴⁰⁵

Časté výhrady komentovaly pojetí aktivních přídavků. Od počátku jednání zemského sněmu v roce 1907 se jimi zabývala školská komise zemského sněmu, která rychle připravila návrh pro jednání sněmu. Ten sice vycházel vstříc požadavkům pedagogů pouze omezeně, ale sliboval alespoň 10% aktivní přírůstek i pro učitele škol ve městech a obcích, které měly méně než 8 000 obyvatel. Všeobecný požadavek zrušení školného se v každodennosti zemské správy promítl pouze tak, že se zemský sněm usnesl na výzvě vládě, aby připravila podklady pro jeho odstranění.

Druhé těžiště činnosti země spočívalo v podpoře ostatních stupňů vzdělávací soustavy. Nástroje, které České království používalo, odpovídaly přístupu v předešlém období. I zde se země konfrontovala se zájmy různých žadatelů. Přijatá opatření vyplývají zejména znovu z usnesení o přijetí jednotlivých rozpočtů. V roce 1906 se mělo ukončit průběžné dotování provozu reálné školy v Náchodě, které dosahovalo 7 000 K. Vzhledem k intervencím se však příslušná částka vložila ještě do rozpočtu na rok 1907. Ve stejném roce se zvyšoval každoroční příspěvek na chod reálné školy v Nymburce, který dosáhl 8 000 K ročně, a země se zavázala k příspěvkům na pokrytí stavby budovy reálné školy v Mladé Boleslavi. Výše zemského příspěvku činila 3 000 K ročně, které se měly vyplácet každý rok po deset let. Ve vztahu k vysokému školství zemský sněm vyzval v roce 1907 vládu, aby podporovala výstavbu budov pro různé fakulty obou národních částí Karlo-Ferdinandovy univerzity. Jednalo se o finanční prostředky pro českou a německou lékařskou fakultu, přičemž v případě německé se při ní měla zřídit fakultní klinika. Dále se jednalo o výstavbu budov

⁴⁰⁵ NA, Český zemský sněm, Kniha 206, 207, 212.

pro české obory matematické, fyzikální a přírodovědecké a o stavbu pro budovu filozofické fakulty.⁴⁰⁶

Zvláštní kapitolu tvořilo menšinové školství. Vzhledem k politicko-národním postojům se jednalo o problematiku, která byla z hlediska zemské legislativy tabuizovaná. Ve skutečnosti i zde probíhal vývoj, který částečně usměrňoval zemský výbor. Výsledná situace se stávala zdrojem vyhrocování stanoviska obou národních táborů. Vznik základních škol, které měly právo veřejnosti, se ve smíšených oblastech přes veškerý odpor většinového obyvatelstva dařilo hlavně zpomalovat. V roce 1907 existovalo pouze na Mostecku, tj. území, které se snažila německá politika ubránit, sice jenom několik obecných škol s českým vyučovacím jazykem, ale s větším množstvím tříd a s ještě větším množstvím tzv. pomocných tříd. Jestliže obecných škol bylo formálně pouze např. pět, pak měly dohromady přes šedesát tříd. I z toho je zřejmý odpor německé politiky např. v otázce penzí. Podobná situace probíhala v případě měšťanských škol. Na podzim v roce 1907 jednal např. zemský výbor o zřízení měšťanské školy v Malém Dubu. Německým přísedícím Eppingerovi a Werunskymu se to vůbec nelíbilo a hlasovali proti, na výsledku jednání však nic nezměnili, neboť je česká většina přehlasovala.⁴⁰⁷

Na závěr je možné definovat vývoj v této oblasti uvedením základních čísel. V roce 1905 činily výdaje na národní školství a vzdělávání cca 41 014 000 K, v roce 1907 44 740 000 K a v roce 1909 46 810 000 K. Nárůst výdajů lze vysvětlit několika momenty. Svůj význam měl bezpochyby vývoj ve statutárních městech (vývoj v Praze – viz 7.2.2). Hlavní město Českého království a Liberec dostávaly na základě výše popsaného vývoje od země náhrady za výdaje, které prováděly v rámci skutečnosti, že vytvářely samostatný školní okres. Praha současně získala zpětně náhradu za své výdaje v případě libeňského školství. Další vzrůst výdajů způsoboval stoupající počet učitelů, respektive jejich postup v rámci platového žebříčku a nové nároky penzijního fondu. Národnímu školství se však vytýkala i určitá roztržičnost, která však byla logická. Zdůrazňovalo se, že existuje veliké množství jednotřídních a dvojtřídních škol s malým počtem žáků. Tato výhrada však odpovídala i širší realitě, protože počet obecných a měšťanských škol průběžně vzrůstal. V. Škarda uvádí, že od školního roku 1902/1903 přibýlo do roku 1907 167 obecných a 74 měšťanských škol. Jejich nárůst souvisel nejenom s obvyklým doplňováním základní vzdělávací soustavy, ale i

⁴⁰⁶ NA, Český zemský sněm, Kniha 211.

⁴⁰⁷ Oba němečtí politici odmítali schválení návrhu formálně proto, že se proti zřízení školy vyjádřila obecní rada a zastupitelstvo. Česká politika však podotýkala, že Němci mají v radě většinu pouze proto, že v obci volí v prvních dvou volebních sborech německý management místní firmy. Malý Dub, který měl převahu českého obyvatelstva, se nachází u Českého Dubu. Zemský výbor ovšem pochopitelně představoval pouze jednu instanci, která se řešením problému zabývala. Hlavní roli hrála zemská školní rada. *Národní listy*, 11. 9. 1907, č. 251, s. 3.

potřebou národních menšin a všeobecnou podporou obou národních táborů rozvoje základního vzdělávání. Zdá se, že tento moment hrál při nárůstu školních výdajů největší roli.⁴⁰⁸

Vývoj v oblasti dalšího vzdělávání a umění spočíval především v přerozdělování dotací a v personáliích. Ty získávaly mandát na základě vyřízení zemských rozpočtů, takže se jednalo především o výsledky jednání z podzimu 1905 a z jara 1907. Jako vstřícný krok k německé politice lze chápat např. navýšení zemské dotace pro Společnost pro pěstování německé vědy, umění a slovesnosti v Čechách, která byla jak v roce 1905, tak v roce 1907 zvýšena na 40 000 K (původně 36 000 K). V rámci vztahu Čechů a Němců je také důležité, že zemský archiv dostal pokyn, aby zaměstnal německého historika. Jednalo se sice o detail, ale ty někdy rozhodovaly. Zajímavý moment v organizaci vědy a chápání jejího širšího účelu znamenal pokyn, aby se v rámci České akademie věd, literatury a umění zřídila sekce, která by podporovala publikování technických studií. Byl to doklad postupné změny pohledu na směřování veřejným sektorem garantovaného výzkumu, respektive osvěty.⁴⁰⁹

V agendě umění tvořily specifické a důležité položky rozpočtů výdaje na opravy památek. V roce 1905 se rozhodlo např. o dotaci na opravu chrámu Panny Marie v Klatovech. Subvence činila 14 000 K (7 000 K se zařadilo do rozpočtu na rok 1906). V roce 1907 se k průběžně dotovaným stavbám připojila oprava chrámu v Čáslavi (40 000 K), v Přesticích (21 000 K, 3 x 7 000 K) a Jaroměři (15 000 K, 2 x 7 500 K). Velikou stavbu stále představovala přestavba hradu Karlštejna (tehdy Karlova Týna). V roce 1904 a 1905 probíhaly práce podle staršího scénáře. Nový projekt znamenala výstavba vodovodu, která byla motivována odstraněním nebezpečí požárů. Připravený rozpočet předpokládal náklady ve výši 56 000 K, přičemž zemský výbor podporoval představu uhradit 50 000 K ze zemského rozpočtu. Na základě návrhu rozpočtové komise se tato subvence rozdělila tak, že 25 000 K se vložilo do rozpočtu na rok 1906 a zbytek na 1907. Významný

⁴⁰⁸ Tj. v případě základního školství nebyly zavedeny platové třídy jako u státních zaměstnanců. To byl současně případ i ostatních zaměstnanců veřejné správy v Čechách. Na roztržičnost národního školství a v důsledku toho na jeho drahý provoz upozorňoval hrabě Zedwitz na jednom z prvních zasedání zemského sněmu v roce 1907. Problematických škol mělo být podle jeho názoru několik set. Financování národního školství představovalo další zdroj napětí mezi oběma národy v Čechách. Německá strana tvrdila, že v zásadě doplácí na národně české základní školství. Její kritika se opírala i o elaborát, který na počátku 20. století vypracoval rektor německé Karlo-Ferdinandovy univerzity Friedrich von Wieser. Tomuto pojetí oponoval např. J. Čelakovský, který dokazoval, že náklady veřejného sektoru na osobní náklady v základním školství jsou skoro vyrovnané. Zdůraznil i to, že naopak v případě věcných nákladů České království dlouhodobě upřednostňovalo německé oblasti. Podobná čísla nabízí výsledky šetření zemské statistické kanceláře. Náklady na základní školství v českých školních okresech se nacházely v roce 1901 ve výši cca 30 173 000 K a země je dotovala částkou 14 317 000 K. Náklady německých školních okresů dosahovaly k 20 473 000 K. Výše zemské dotace činila 8 800 000 K. To znamenalo, že 61,9 % zemské dotace směřovalo do českých oblastí a 38,1 % do německých. **ŠKARDA, V.** *Český sněm 1901–1907*. Česká revue, roč. 1, 1907, s. 195–200. **ČELAKOVSKÝ, J.** *Národní autonomie ve školství*. Tamtéž, s. 268–275. *Statistisches Handbuch des Königreiches Böhmens*. 1. vyd. Praha, 1909, s. 128–131.

⁴⁰⁹ NA, Český zemský sněm, Kniha 207, 211.

umělecký počin představoval záměr vybudovat sousoší trig na fasádě Národního divadla. Země se usnesla na podpoře tohoto projektu již v předchozím období, ale stalo se to, co ohrožovalo i další projekty. Projekt se zpomaloval, takže výdajové položky vložené do zemských rozpočtů na zemskou subvenci propadly. V roce 1907 přijal zemský sněm návrh rozpočtové komise, čímž byla tato subvence opět zařazena do zemského rozpočtu.⁴¹⁰

Výdaje na vědu dosáhly v roce 1908 396 000 K a na umění 711 000 K. Celkově je možné situaci vývoje v této oblasti veřejné správy uzavřít s tím, co jsem naznačil již výše, že se dařilo vyřešit pouze menší problémy. Principiální změny např. ve smyslu zavedení menšinového školství nebo změna v pohledu na princip finanční garance základního školství ze strany země, respektive přerozdělení sfér vlivu v dohledu a učebních osnovách byly v nedohlednu. Náklady na školství současně dále vzrůstaly a výrazně přispívaly k potížím veřejných financí Českého království. Současně je zajímavé, že země stále dotovala vědecké a umělecké projekty, které měly i národní charakter.

6.2.8 Zemské finance

Situace veřejných financí Království českého se ve sledované době stále zhoršovala. Základní problematiku naznačují příjmy a výdaje jednotlivých rozpočtů. Již v roce 1905 byla situace zemských financí více než katastrofální. Zemský rozpočet na tento rok, tj. neprojednaný, ale formálně schválený návrh rozpočtu zemského výboru, předpokládal příjmy ve výši 63 035 281 K, ale výdaje ve výši 72 199 265 K. Schodek dosáhl 9 163 984 K. Jeho pokrytí bylo vyřešeno usnesením zemského sněmu z května 1905, které se stalo základem mandátu pro zemský výbor k obstarání příslušného úvěru. Rozpočet na rok 1906 se vůbec nepodařilo projednat. Některé jeho položky byly projednány a zařazeny na podzim 1905, ale základem finančního hospodaření země se stal návrh rozpočtu sestavený zemským výborem. Zemský výbor současně dostal povolení k obstarání finančních záloh na pokrytí deficitu. Příjmy Českého království byly v tomto účetním roce ve výši 62 429 834 K a výdaje ve výši 77 024 464 K, což představovalo schodek 14 602 670 K. problematika finančních záloh, které si zemský výbor půjčoval od Zemské banky, se vyřešila až v prosinci 1906, kdy byly refinancovány v rámci řádného a sněmem schváleného úvěru. V roce 1907 byly příjmy Českého království ve výši 62 261 819 K. Výdaje ovšem dosáhly 83 253 204 K, takže vznikl schodek, který činil 19 863 923. Ve skutečnosti byly výdaje v tomto roce nakonec ještě vyšší a země zakončila účetní rok s deficitem 20 836 285 K. Za účelem pokrytí deficitu rozpočtu na rok 1907 se na jednání v prosinci roku 1906 zemský sněm usnesl na zmocnění zemského výboru k přijetí úvěru ve výši 9 000 000 K. Při projednání a schválení zemského rozpočtu v zasedáních

⁴¹⁰ NA, Český zemský sněm, Kniha 212.

v únoru a v březnu bylo schváleno další zmocnění, které umožňovalo přijetí úvěru ve výši 12 000 000 K na pokrytí druhé části deficitu. V roce 1908 dosáhly příjmy 67 761 077 K a výdaje 91 758 263 K. Schodek obnášel 23 997 186 K. Z těchto několika čísel vyplývá, že stávající příjmy podobně jako dříve ani náznakem nestačily k pokrytí výdajů, které současně nekontrolovatelně vzrůstaly. V důsledku toho vzrůstalo zadlužení Českého království. Na začátku roku 1905 dosahovalo zadlužení Českého království 66 017 629 K a na počátku roku 1909 136 437 833 K. České království úvěrovala současně výlučně Zemská banka a jednalo se o úvěry schválené zemským sněmem.⁴¹¹

Problematika výdajů měla více tváří a k jejich nárůstu přispívalo několik faktorů. Nároky na zemskou správu vzrůstaly prakticky ve všech oborech její činnosti. Většina problematických momentů byla zmíněna výše. V podstatě lze říct, že problémy Českého království nezpůsoboval pouze jediný segment jeho veřejné správy. Jestliže by se měly shrnout nejvýznamnější momenty, pak se jedná o kapitolu veřejných staveb jako celku. Potíže místních drah a s nimi spojené investice byly v tomto ohledu významný problém, ale ne jediný. Ve výhledu několika sledovaných let představovaly stejně finančně významnou otázku investice do regulací a kanalizací řek – tj. např. vícenáklady projektu kanalizace Labe v trase Ústí-Mělník, ale i mimořádně finančně náročná stavba ústavu pro choromyslné v Bohnicích. Vzestup výdajů lze sledovat také v zemědělství, zdravotnictví a pochopitelně ve školství. Stále větší význam měly náklady na úrok a úmor zemského dluhu. Potřeba na tyto výdaje představovala v roce 1905 3 539 140 K, v roce 1906 4 056 361 K, v roce 1907 5 327 614 K a 6 266 017 v roce 1908. Oblast zemského dluhu byla současně místem, kde vzrůstaly zemské výdaje nejrychleji. Celá věc měla tedy společného jmenovatele v tom, že představitelé zemské správy nezastavili nároky na růst výdajů a naopak se chovali tak, že začínali projekty, které neměly finanční krytí. Zde je však třeba říct, že každý rozpočet byl přijímán nebo doprovázen s optimismem, který předpokládal, že v dalším roce se svízelná situace vyřeší a vše se postupně vrátí k normálu. Určitý objem výdajů byl současně výsledkem politického „handlu“ představitelů obou národních táborů. Česká strana si kupovala německou menšinu velkorysými výdaji, což byl patrně jediný prostředek, jak odradit německé politiky od obstrukce.

V oblasti příjmů zemského rozpočtu bylo charakteristické, že zavedené příjmy sledovaly všeobecný trend, který se vyznačoval pozvolným hospodářským růstem. V případě zemské přírážky, jejíž sazba zůstávala stále na 55 %, začal její výnos po poklesu v roce 1904 opět vzrůstat. V roce 1905 obnášel její výnos cca 37 566 000 K a v roce 1908 41 197 000 K. V roce 1907 byl také enormní

⁴¹¹ Uvedená čísla vyplývají v případě rozpočtů na roky 1905, 1906 a 1907 ze zprávy rozpočtové komise z března 1907. Takže se jedná o konečné údaje, na rozdíl od případných návrhů rozpočtů, které do jisté míry pouze předpokládaly určitý vývoj. To samé lze říct o rozpočtu na rok 1908. K zemským financím obecně: **HODÁČ, F. X.** *Zemská hospodářství království a zemí na říšské radě zastoupených*. Brno: Mor. odbor nár. rady čes., 1912.

výnos zemské dávky ze spotřeby piva, který činil 16 093 000 K. Tato skutečnost byla způsobena tím, že se podařilo vybrat veliké nedoplatky. Posléze se výnos pivní dávky ustálil na cca 12 000 000 K. Představitelé zemské správy pochopitelně věděli, že nebezpečí finančního krachu Českého království stoupá. Jednou z možností bylo jít tradiční cestou, tj. zvyšováním stávajících dávek a přírážek. Aktualita zvýšení zemské dávky ze spotřeby piva na 2 K z hl stoupala zejména v roce 1905. I kdyby se jednalo pouze o mediální kachnu, její dopad byl veliký a vyplašil zainteresované kruhy. V roce 1907 se projednávalo zvýšení zemské přírážky. V rozpočtové komisi podporovali tuto variantu představitelé obou klubů velkostatkářů. Požadovali zvýšení přírážky na 62 %, což by znamenalo výnos ve výši 44 608 000 K (srovnej s 39 848 000 K v případě 55 %). Zvýšení přírážky na tuto hranici odpovídalo pokrytí vzrůstajících nákladů na správu zemského dluhu. Komise ovšem tento návrh z popudu svých českých členů nepřijala a své rozhodnutí zdůvodnila chudobou obyvatel v Čechách a hrozbou možného hospodářského útlumu. Tímto je možné přistoupit k postojům obou národních táborů. Česká strana byla v zásadě ochotná připustit řešení ve smyslu zvýšení stávajících příjmových zdrojů, přičemž bylo zřejmé, že např. zvýšení dávky z piva na 2 K z hl nebo zemské přírážky na 62 % by nic neřešilo. Na druhé straně se obávala vývoje v postoji veřejnosti. Představa, že stávající daně již dál zvyšovat nelze, se běžně prezentovala v českém národním tisku. Podobné stanovisko zaujali i čeští zemští poslanci, když vysvětlovali svým voličům negativní stanovisko ke zvýšení přírážky při schůzích s voliči. Odpor nejenom německých, ale i českých členů rozpočtové komise v roce 1907 měl tedy logiku. Přitom se ovšem např. zapomínalo, že již v době zavedení zemské dávky z piva se nejenom čeští, ale i němečtí politici shodli na vyšší sazbě.

Česká politika v širší rovině požadovala změnu berního systému tak, že by země převzala správu a výnos některých daní. V roce 1906 a 1907 ovšem tyto komentáře zaznívaly i např. z ústavověrného velkostatku, z politického spektra, které bylo jinak propojené s německou scénou, přičemž si všímaly nevyváženého vztahu mezi agendou veřejné správy státu a země a finančními prostředky, které měly tyto subjekty k dispozici. Výhrady proti základním zásadám uspořádání vztahu zemí a státu ve fiskální oblasti měly staronový charakter. Znovu je možné připomenout zásadní námitku, že stát uložil zemím (a i dalším subjektům veřejné správy) příliš obsáhlou agendu – ve vztahu k zemi především úhradu nákladů na základní školství –, ale podržel si výnos z daní. Jednání s vládou byla ovšem obvykle složitá a choulostivost této problematiky není třeba zdůrazňovat. V roce 1907 se rozšířila zpráva, kterou vypustil německý politik K. Urban, že vláda má v úmyslu zvýšit státní převody na ty korunní země, které mají větší náklady na národní školství, v poměru k jejich daňové výkonnosti. Toto řešení by Českému království bezpochyby pomohlo. Na druhé straně se však nejednalo o krok, který by v úplnosti odpovídal českým představám. Česká strana očekávala alespoň dílčí řešení ze strany vlády na podzim 1907. Nakonec se však ani tato varianta nerealizovala, a to i přes trvalou přízeň mezi kabinetem Maxe Vladimíra Becka a českou politikou.

Dlouhodobý postoj vlády jistě spočíval v tom, že se nechtěla vzdát svých mocenských nástrojů. Nedořešení pomoci zemí na základě zvýšení převodů mohlo souviset s tím, že zásadnější reforma daňového systému se plánovala až na rok 1909. Jednostranná pomoc Českému království by se současně těžko zdůvodňovala ve vztahu k dalším korunním zemím. V roce 1908 uspořádala vláda anketu korunních zemí, které se měly vyjádřit ke své finanční situaci a k možnostem všeobecného řešení. V zásadě všechny země se shodly na principu, aby stát kofinancoval základní školství. Uvažovalo se, že stát by měl převzít 50 % nákladů, které dosud hradily země. Ministerstvo financí však tuto variantu rychle odmítlo.⁴¹²

Německá politika se také bála dalšího daňového zatížení a obviňovala českou stranu, že způsobila svým chováním tehdejší špatný stav. V komentářích, které napadaly Čechy a byly často více než nevybíravé, však existoval značný paradox. V duchu tradice, že menšina spravuje finance, stál v čele finančního odboru zemského výboru přední politik německých pokrokařů JUDr. Karl Eppinger, který musel ve více případech přiznat, že minimálně z technického hlediska je chování země ve finanční správě korektní. V roce 1906 a 1907 však již otevřeně zazněly komentáře, že německá strana nepřipustí řešení, dokud se nevyřeší národní problém. Německá scéna se v tomto ohledu pohybovala stále na hranici obstrukce. Přesto se i ona nemohla vyhýbat problému, že svým chováním poškozuje nejenom Čechy, ale i české Němce. Logiku měl proto komentář poslance Reinigera (německá strana lidová), který navrhoval, aby stát subvencoval zemi, než se vyřeší jak vztah Čechů a Němců, tak otázka daní.⁴¹³

Vývoj zemských financí v Čechách současně zaslouží srovnání s druhou korunní zemí, kde měla česká národní politika silnou pozici, a to s Moravou. I zde problémy zemských financí vzrůstaly. Jejich negativní vývoj sice získával rozhodující dynamiku až v době, která se úplně nekryje s obdobím tématu této práce, ale vykazuje podobné rysy. V letech 1905 až 1912 vystoupily dluhy Markrabství moravského z 34 mil. K na částku hodně přesahující 100 mil. K. Roční deficity zemského rozpočtu obnášely 10 až 20 mil. K. Problém způsobovaly především vzrůstající výdaje, které nenásledovaly nové zdroje na straně příjmů. Německá strana podobně jako v Čechách odmítala sanaci zemských financí bez další úpravy národnostních poměrů na Moravě. Tzv. moravský pakt tedy záhy narážel na zřejmé limity. K částečné úpravě zemských financí došlo až v

⁴¹² Na jednání zemského sněmu v roce 1906 kritizovali postup státu představitelé ústavověrného velkostatku. Jednalo se o aristokrata Ottokara Czernina a liberála Baernreithera. Vůči státu panovala v českém prostředí dlouhodobá zatrpklost. V roce 1907 se upozorňovalo na to, že výnos daní byl v této době mimořádně veliký – až 100 mil. K oproti předpokladům. Problém daní se současně také medializoval. Český národní tisk zdůrazňoval, že stát nechce pomoci zemi z toho důvodu, že by se tím posílila autorita zemské, tj. české správy v Čechách. *Národní listy*, 30. 12. 1906, č. 358, s. 1–3.

⁴¹³ *Národní listy*, 30. 12. 1906, č. 358, s. 1–2.

roce 1912. Zvýšila se zemská dávka ze spotřeby piva a zemské přírážky. Tento zásah však krizi neodstranil, pouze zpomalil.⁴¹⁴ Do voleb v roce 1908 se tedy problém zemských financí v Čechách odstranit nepodařilo. Německá politika otevřeně stávkovala a zadlužení Českého království rostlo. Situace se měla výhledově ještě zhoršit, neboť k 31. 12. 1909 končila platnost zákona, na jehož základě se vybírala zemská dávka ze spotřeby piva.

6.2.9 Zemský sněm – podzim 1907

Zásadní fenomén, který ovlivňoval jednání zemského sněmu na podzim 1907, představovala opět eskalace národnostního konfliktu. Jeho struktura odpovídala situaci na jaře, ale objevovaly se nové prvky. Klíčový moment představovalo stále soužití menšin. Na německé straně se stále hrálo o uzavřené území, z kterého se již dlouho stával zásadní pojem. Jeho potřebu zdůrazňovaly jednotlivé subjekty německé politiky a společnosti při každé příležitosti. Jako jeden z atributů tohoto sporu se stále profiloval boj o státní správu. Znovu se jednalo o záležitost, která se zemské správy neměla týkat. Přesto ji jednoznačně ovlivňovala. V druhé polovině roku se blížilo jmenování nižších úředníků soudní správy v Čechách, přičemž se jednalo o 57 míst. Německá strana zdůrazňovala, že má zájem na tom, aby v tzv. německých oblastech byli jmenováni pouze ti lidé, kteří mají důvěru německé společnosti. Tím sice přímo neříkala, že státní správa musí přímo následovat její diktát, ale kuratela nad jmenováním každého jednotlivce byla podstatou jejich požadavků. Problém měl více rovin. Maximální stanovisko Němců chápalo víc jak polovinu míst jako pozice v německých oblastech. Česká politika si ihned povšimla, že řada míst se nachází ve smíšených oblastech. Němci je však považovali za uzavřené území, tj. např. Prachatice. O jednotlivá místa se navíc ucházelo v příslušném pořadí mnohem víc čekatelů, kteří byli spojeni s českým národním prostředím. Ty chtěla německá politika jednoznačně přeskočit. Němečtí politici tedy naléhali na státní představitele v tom smyslu, aby činili výjimky, které neměly oporu v zákoně. Ke jmenování prvních úředníků došlo během září u okresního soudu v Děčíně a již to vyvolalo poprask. Německá strana ihned zdůrazňovala, že se jedná o *skryté Čechy*, a tvrzení c. k. vlády, že se jde o národnostně korektní osoby, zcela ignorovala. Boj Němců ve státní správě proti českým menšinám získával i další podobu. Se začínajícím podzimem se objevily zprávy o tzv. chebské vzpouře. Jednalo se o postup německých soudců na Chebsku, kteří odmítali podání sestavená v českém jazyce pod záminkou, že čeština není v německých oblastech Čech obvyklým jazykem. Boj proti českým menšinám v této oblasti nebyl současně vyhrazen pouze státní správě, kterou ovládli národní úředníci. Německý tisk

⁴¹⁴ Do roku 1912 byla na Moravě přírážka k pozemkové dani a k činžovní dani ve výši 57 % a k ostatním daním 63 %. Pivní dávka činila 1 K 70 h z hl. V roce 1912 se výše přírážek a pivní dávky změnila tak, že přírážky činily 61 %, respektive 67%, a daň ze spotřeby piva 4 K z hl. K tomu: **MALÍŘ, J.** *Der mährische Landtag*. In: **RUMPLER, H., URBANITSCH, P.** (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2102.

v té době např. referoval o jednání spolku majitelů domů v Chebu, který se usnesl, že jeho členové vypoví ze svých nemovitostí všechny české nájemníky a budou naléhat na nájemníky německé, aby tak učinili i v případě svých českých podnájemníků. Uvedené případy naznačovaly, že postuláty, které zdůrazňovala německá politika, byly nejen běžnou součástí kultury německé společnosti, ale představovaly i výzvu, která se nezastavila ani tváří v tvář platným zákonům. Samotný postoj soudní správy na Chebsku byl dokladem jejího praktického odstátnění a „poněmčení“, možná lépe řečeno „posudetštění“.⁴¹⁵

Na české straně pokračovalo počesťování státní správy, které se dělo za souhlasu vlády, tj. jednalo se o tradiční vládní koncesi české politice. Jestliže na konci 19. století se jednalo o finanční správu, pak problém jmenování soudních úředníků poukazoval na dlouhodobě podobný vývoj v oblasti soudní správy. Prostor, o který český živel v rámci veřejné správy usiloval, se současně stále rozšiřoval. Souviselo to jak s přítomností českých ministrů na postech ministrů obchodu, tak s vzrůstajícím významem veřejného sektoru v Předlitavsku. Představitelé německé politiky to vnímali jako problém, a to o to víc, jestliže čeští politici křičili například jejich plány ve věci jmenování úředníků v tzv. uzavřeném německém území. Tradiční jablko sváru představovalo národní školství. To, že kampaň za jednonárodní školství nebyla jednostranně německá záležitost, ukazuje například článek Národních listů ze začátku školního roku 1907/1908, kdy byl aktuální zápis dětí do škol. Text se vyhroboval proti zápisu dětí do německých škol v Praze a jeho dikce byla jednoznačně bojovná: „*Chodilo by to s dalším vývojem Prahy jako slovanské metropole po čertech, aby se nedovedla zbavit hnusného přiškvarku německých škol s českými dětmi, na jaký se z celého národa dokola ukazuje prsty. ... Žádným způsobem nelze obhajovati aneb zeslabovati dojem úžasného tohoto poklesku před tváří českoslovanského plemene.*“ Na opačné straně stále ožívaly incidenty na Mostecku, Prachaticku nebo na Liberecku.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Z problematiky jmenování soudních úředníků vyplývají momenty, které charakterizovaly i situaci v případě zemské správy. Němečtí zájemci o výkon soudní správy měli problém absolvovat dlouhé období jako čekatelé, které bylo obecně finančně nevýhodné (tj. šlo o období problému prozatímních zemských úředníků). Německých čekatelů byla tedy menšina a to i vzhledem k poměru obou národností v Čechách. Stát vyšel německým zájemcům částečně vstříc již dříve, než začali představitelé německé společnosti s medializací jmenování soudních úředníků. Většině z německých zájemců chyběly zkoušky, které byly pro výkon soudní praxe nezbytné, ale vláda umožnila vypsání termínů. Český tisk ji samozřejmě okamžitě kritizoval, ale zde lze říct, že šlo spíše primárně o zmírnění napětí a umožnění, aby alespoň některé z Němců ve vyložené německých oblastech bylo možné jmenovat. V rámci dlouhodobějšího vývoje komentoval přeskakování českých čekatelů T. G. Masaryk. I on zastával názor, že Němci nemají o tyto pozice ve státní správě zájem, a to proto, že jejich absolventi práv nachází uplatnění např. v soukromé sféře, kde jsou lépe honorováni. *Národní listy*, 26. 9. 1907, č. 264, s. 1–2. T. G. Masaryk. *Parlamentní projevy 1907–1914. Svazek 29*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2002, s. 20–21. NOVOTNÝ, J. *Čeští Němci a habsburská monarchie*. In: HOJDA, Z., PRAHL, R. (eds.). *Český lev a rakouský orel v 19. století*. Praha: Koniasch Latin Press, 1996, s. 47.

⁴¹⁶ HLAVAČKA, M. *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době. Díl druhý*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2014, s. 74–76. KRAMÁŘ, K., TOBOLKA, Z. V. *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909, s. 776.

Každodennost ze života menšin naznačuje opět právě situace na Prachaticku, která znovu eskalovala. V souvislosti s vývojem zemské správy se jí sluší zmínit nejenom proto, že časově korelovala s jednáním zemského sněmu, ale i proto, že vytvářela jeden z momentů, které uzpůsobovaly negativní pozadí pro jeho jednání. Problémy v této smíšené oblasti měly trvalejší charakter a byly zmíněny již v souvislosti s jednáním zemského sněmu v první polovině tohoto roku. Podobně jako v dalších případech v této oblasti se v nich aktivně angažoval místní německý politik Schreiner. Na počátku nepokojů stál opět zamýšlený výlet českých turistů do Prachatic, kam je pozvali představitelé tamní České besedy. Z pohledu českého tisku se jednalo o *nevinnou akci* a z německého o doklad českého šovinismu, který opakovaně napadá toto *německé* město. Němci ihned zorganizovali protiakci a do Prachatic zamířil vedle vlaku českých krajanů také vlak plný Němců. Mezi nimi byli i pověstní *buršáci a turneři*. Státní správa posílila jednotky četníků a v místní posádce byla vyhlášena pohotovost. Rvačky mezi oběma tábory vypukly hned na nádraží a obecně bezpečnostní složky zvládaly situaci pouze na prachatickém náměstí, přičemž nastoupilo několik set vojáků v plné zbroji. Přilehlé ulice ovládli příznivci pouličních šarvátek. Největší nebezpečí hrozilo českým novinářům, ale v ohrožení se ocitli i běžní občané. Nepěknou situaci zažila manželka jednoho starosty z „české“ vesnice v okolí, která chtěla s dcerou navštívit cukrárnu. Cestu jí však zastoupili Němci, „kteří zaujímalí bojové postoje, spílali a výhružně zdvihali hole“. Dámy se zastal kolemjdoucí úředník místodržitelství, přičemž byl v následující tahanici inzultován. Večer část jak německých, tak českých hostů odjela. Oba vlaky doprovázela eskorta četníků a i vojáci odešli do kasáren. To byla chyba. Ve městě totiž zůstalo tvrdé jádro německých rváčů, kteří pod ochranou tmy zdemolovali zadní trakt České besedy a pálili z revolverů. Vývoj v Prachaticích představoval každopádně další doklad vzrůstu napětí mezi menšinami. Současně se jednalo o událost, o které se dále diskutovalo na Zemském sněmu Království českého.⁴¹⁷

Přístup německé politiky v Čechách stále víc ovlivňovala lidová rada, tj. tzv. Volksrat, kterou založil MUDr. Wenzel Titta z Třebenic. Lidová rada, dále Volksrat, sestávala především z představitelů samospráv. Vzhledem k tomu, že takových míst, tj. zvláště v případě malých obcí, bylo veliké množství, jednalo se o poměrně reprezentativní názorovou skupinu, která navíc

⁴¹⁷ Prachaticko představovalo oblast smíšeného města s venkovským zázemím, kde převládalo české obyvatelstvo. Národnostní a demografická situace se hodně podobala nepřilíživě vzdáleným Českým Budějovicím. Český tisk hodnotil situaci různým způsobem. Z úplného selhání vinil představitele státní správy, která neochránila českou výpravu. Zajímavý však byl postřeh, že podíl místního obyvatelstva na protičeském jednání nebyl tolik výrazný. V tomto ohledu se např. pouze zmiňoval výstup poslance Schreiner, který si měl „ve svém stáří podobné eskapády raději odpustit“, nebo přístup německých žen. Ty prý na Čechy vyplazovaly jazyky a hrozily z oken. Důvod tohoto chování měl spočívat v tom, že německé podnikatele a živnostníky potrestal český venkov z okolí, který přestal odebírat jejich služby. Naopak zřejmá byla účast vyhlášených rváčů, kteří podobné momenty vnímali jako příležitost, jak se realizovat. Konkrétně byl jmenován jistý *proslulý rváč Sajko*, který měl být původcem zmíněné střelby z revolveru. Tyto osoby bezpochyby patřily k většímu množství členů turnerských spolků a Burschenschaftů, které se sjely do Prachatic minimálně z celých Čech. *Národní listy*, 10. 9. 1907, č. 250, s. 1.

bezprostředně zprostředkovávala stanoviska menších subjektů a veřejnosti. Ta tím byla slyšet ještě více. Na akci se současně podíleli i zástupci německého tisku. Volksrat posléze ovlivňoval německou politiku významným způsobem a tlačil ji do radikálních postojů a situací, o které do značné míry nestála. V podstatě se stal jakousi hlídkou, která efektně bránila přijetí smířlivějších stanovisek.⁴¹⁸

Zemský sněm Království českého zahájil jednání v druhé polovině září. Ohlasy národnostních tahanic se stávaly součástí jeho jednání hned od počátku. Čeští politici Anýž a Baxa interpelovali místodržitele ve věci událostí v Prachaticích a Ervenicích. Posléze se k nim připojil i vývoj v Růžovém dole u Liberce, kde představitelé německé samosprávy bránili zřízení české školy. Nejen na německou, ale vlastně i na českou zemskou politiku vykonával nátlak Volksrat, který současně vyhrožoval i vládě ve věci jmenování soudních úředníků. Koncem září proběhlo v jeho režii několik „Volkstagů“. Nejvýznamnější proběhl za účasti představitelů řady německých samospráv v Litoměřicích. Místo W. Titty, který onemocněl, ho řídil lídr litoměřické politiky, zemský pokrokový poslanec A. Funke. Výsledkem se stala usnesení, která hrozila vládě, že jestliže nebude respektovat německé stanovisko ve věci jmenování soudců, musí počítat s německou obstrukcí na zemském sněmu. Ve stejné době interpelovali čeští poslanci na zemském sněmu místodržitele Království českého, jak chce c. k. vláda řešit tento problém, a vyjádřili naději, že vláda bude respektovat zákonné předpisy, tj. bude se chovat přesně tak, jak nechtěli Němci.⁴¹⁹

Významné téma představovala otázka reformy volebního řádu do Zemského sněmu Království českého. Její řešení nepředstavovalo české specifikum, protože se jí v nějaké formě zabývala všechna zemská zastupitelstva v Předlitavsku, která dosud nepřijala žádnou úpravu. Její realizace v podobě všeobecného volebního práva byla již dlouhodobě základním kamenem české občanské politiky. Český tisk také zdůrazňoval, že její řešení musí být prioritou těchto jednání zemského sněmu. Ve skutečnosti byla situace více než složitá. Zavedení rovného volebního práva odmítal z logických důvodů nejenom velkostatek, ale i Němci. Oba subjekty požadovaly pouze zavedení IV.,

⁴¹⁸ Taktika Volksratu spočívala v upozorňování na celou řadu problémů, které byly na německé straně vnímány negativně, a v napomáhání jejich medializaci. Jak již bylo řečeno, v roce 1907 hrála velkou roli otázka obsazování míst u okresních soudů, ale význam měly i další momenty. V roce 1907 to byla jednou nekorektní česká správa zemského sirotčího fondu, jindy situace v rozdělování zemských subvencí zprostředkovatelnám práce a nakonec přijímání zaměstnanců v zemských ústavech pro choromyslné. W. Titta byl nikoli náhodou v českém tisku označován za *genia německého kverulantství*. Ironií osudu se nakonec stalo, že i v Třebenicích, kde Titta vykonával svoji praxi, získali většinu v obecním zastupitelstvu představitelé českého obyvatelstva. *Národní listy*, 23. 9. 1907, č. 263, s. 1–2.

⁴¹⁹ Skutečnost, že krajský soud v Chebu úřadoval původně podle pravidel, rozčilovala německou politiku průběžně – viz 7.1.1.4. K. Kramář posléze zdůrazňoval, že i za chebskou vzpourou stály aktivity Volksratu, který na podzim 1907 apeloval na krajský soud v Chebu ve věci vytěsnění českého jazyka. Volksrat se měl současně obávat právě čechizace veřejné správy a jejích dopadů na smíšené oblasti. Kramář si současně všiml skutečnosti, že ještě na počátku podzimu jednal soud vzhledem k českým zájmům korektně. **KRAMÁŘ, K., TOBOLKA, Z. V.** *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909, s. 754.

respektive V. volební kurie a německá politika navíc žádala minimálně zřízení národnostních kurií. Koncem listopadu komentoval situaci v Neue Freie Presse také někdejší rektor německé Karlo-Ferdinandovy univerzity Friedrich von Wieser, který zdůrazňoval, že volební reforma v Čechách musí být doprovázena zřízením národnostních kurií na zemském sněmu s právem veta a revizí volebních okresů ve smyslu jejich rozhraničení. K tomu lze obecně dodat, že to byl pro českou stranu velice špatný obchod. Reformu volebního řádu ve smyslu pouhého doplnění kuriálního systému podporovala současně i vláda. Komentáře z českého prostředí zdůrazňovaly absurditu tohoto řešení ve chvíli, kdy je již zavedeno všeobecné a rovné volební právo v poslanecké sněmovně říšské rady. Zde je však třeba podotknout, že i vývoj v ostatních korunních zemích sledoval intence vlády. Úpravě volebního řádu se nedařilo ani po formální stránce. Zemského maršálka sice navštívila delegace československé sociální demokracie, kterou doprovázeli i představitelé levicových Němců, a požadovala urychlené řešení. Během prvních jednání zemského sněmu se však ani nesvolávala příslušná sněmovní komise. Česká strana viděla oprávněně vinu v jednání jejího předsedy JUDr. K. Eppingera. Eppinger se nejprve vymlouval na skutečnost, že z komise odešlo mnoho jejích členů, takže museli být nejprve zvoleni noví. Když se komise konečně v obměněné podobě sešla, rezignoval zase zástupce všenněmců-radikálů, čímž se její jednání opět komplikovalo. Do konce jednání sněmu v tomto období komise na reformu volebního řádu nepřijala žádné rozhodnutí, čímž bylo zřejmé, že volby do zemského sněmu v roce 1908 proběhnou na základě starého volebního řádu. Národní listy komentovaly situaci tak, že „volební reforma zůstala utopená v komisi jako ta dušička pod hrnkem vodníkovým“. Před jednáním sněmu se také předpokládaly masové akce na podporu demokratizace. Během jednání zemského sněmu došlo skutečně k několika demonstracím, ale v porovnání s rokem 1905 se jednalo spíše o marginální aktivity.⁴²⁰

Větších úspěchů dosáhl podzimní zemský sněm na poli hospodářství a sociální politiky. Jednání, která vedla k těmto úspěchům, nebyla ovšem jednoduchá. Zemský maršálek průběžně svolával důvěrné porady představitelů sněmovních stran tak, aby stanovil nekonfliktní průběh sněmovních

⁴²⁰ K postoji české politiky k demokratizaci volebního řádu je možné konstatovat podobná stanoviska jako v případě poslanecké sněmovny říšské rady. Navíc je opět třeba zdůraznit, že ve všech českých občanských stranách panovalo přesvědčení, že demokratizace sněmu by představovala zvýšení jeho autority, a i proto se tohoto kroku česká politika neobávala, ačkoli by musela čelit posílení postavení levice. Některé komentáře současně dodávaly, že právě proto odmítá demokratizaci sněmu vláda, která se měla obávat narušení principu centrální správy státu. Změnu volebního řádu projednávaly souběžně další zemské sněmy. Česká scéna si všímala především vývoje v Dolních Rakousích a v Haliči. V obou případech se jednalo o doplnění kuriálního systému o kurii s všeobecným volebním právem. V případě dolnorakouského sněmu měla mít 10 mandátů ve venkovských volebních okresech. Současně mělo být zavedeno všeobecné volební právo ve Vídni, která měla získat 46 mandátů. I v případě této úpravy se kritizovala tzv. volební geometrie. Proslychalo se, že volební okresy, kde drželi pozice sociální demokraté, byly ve srovnání s dalšími velké, takže ve sněmu by zasedlo 12 představitelů levice a 34 křesťanských socialistů. Představitelé vlády vysvětlovali své stanovisko již tradičním způsobem, když zdůrazňovali administrativní funkci zemských sněmů ve srovnání s politickými úkoly říšské rady. *Národní listy*, 13. 10. 1907, č. 283, s. 1.

zasedání. České straně se podařilo prosadit zavedení úpravy daní a dávek v Praze a změnu stavebního řádu hlavního města Prahy. Českou venkovskou politiku potěšilo také zřízení dalšího bonifikačního fondu u Zemského pojišťovacího fondu císaře Františka Josefa I., který preferoval zemědělce. Neúspěchem končily pokusy projednat zřízení Živnostenské rady Království českého, což byla znovu mladočeská priorita. Podobný byl osud představy pozemštění prodeje uhlí v Čechách. Jednalo se o rozvinutí návrhu poslance Kaftana, který nyní propagoval poslanec Kubr. Návrh byl nepřijatelný nejenom z pozice německé politiky, ale jednalo by se i o zásadní zásah do tržního hospodářství. Motivy tohoto záměru souvisely s rostoucí cenou uhlí a byly součástí sociální tematiky. Že se jednalo o otázku, která se těšila širší pozornosti, naznačuje požadavek německého radikála Pachera, který spočíval v přijetí sněmovního usnesení na výzvě vládě, aby zasáhla proti kartelům distributorů. Na konci zasedání zemského zastupitelstva byl přijat i návrh zákona na regulaci postavení obecních úředníků. I zde hrozila německá obstrukce. Jednání sněmu přihlíželi z galerie čeští zástupci samosprávy, kteří viděli, že německý odpor má vzestupnou tendenci. V rozhodující chvíli zdůraznili stanovisko, že trvají na úpravě, ale že by neměla být vykoupěna ústupky německé zpupnosti. Nakonec německá strana ustoupila mimo jiné výměnou za to, že se částečně prosadila její koncepce předlohy – viz 7.2.2. Zemský sněm také schválil velké dotace do zemědělství, respektive do meliorací. I zde si mohla německá politika blahopřát. Země dotovala např. velké investice do úpravy potoka Bystřice nebo do úpravy liberecké Nisy. Je zřejmé, že právě tyto subvence přispívaly ke korekci negativního německého stanoviska. Celkově lze hodnotit toto zasedání sněmu tak, že se opět prosadila koncepce rozdělení jednotlivých hospodářských dotací. Mimo veškerý rámec jednání tentokrát zůstala finanční otázka, a to přesto, že se jinak těšila značné diskusi. Tento stav lze přičíst jak stále vzrůstajícímu nepřátelství vyvolávanému v německé společnosti, tak důvěře, že zemi pomůže vláda. Postupně česká politika litovala, že během předcházejících jednání zemského sněmu odmítla stanovisko velkostatkářských klubů. Důvěra v zásah vlády již totiž získávala trhliny. Od zasedání sněmu v únoru a březnu se nic nestalo a kabinet předložil pouze další anketu, která byla navíc poměrně vágní.⁴²¹

⁴²¹ Debata o zamítnutí projektu velkostatkářů se stala součástí několika schůzí českých liberálních poslanců s voliči. Důležité bylo jednání zemského sněmu ze dne 24. 9. 1907. Jeho zápis přetiskl tisk. *Národní listy*, 25. 9. 1907, č. 263, s. 1–3. *Národní listy*, 28. 9. 1907, č. 268, s. 1–2.

7. Volby 1908 a německá obstrukce

Volby do zemského sněmu v roce 1908 a začátek německé obstrukce na podzim tohoto roku představují poslední téma této práce. Volby v roce 1908 jsou dalším důležitým dokladem vývoje v Českém království. Představovaly katalyzátor, který určoval směr a současně umožnil nahlédnout do celé řady jak starých, tak nových problémů, které České království provázely. Zahájení německé obstrukce během jednání Zemského sněmu Království českého vytvářelo zlom, který definitivně zneschopnil veřejnou správu, kterou prováděly orgány této korunní země. Mezi Čechy a Němci se vytvořila trvalá bariéra, již se až do zániku habsburské monarchie nepodařilo odstranit. Mezi profesionálními politiky byl na jejím odstranění jistě zájem, ale dostávali se do vleku událostí, které dříve mnohdy i oni vyvolávali, a nyní je nemohli odstranit.

7.1 Představitelé státní správy a vývoj v Čechách

Přestože na lokálních úrovních v Čechách eskalovaly v rámci národnostní otázky každodenní problémy, které rozdmýčávaly, udržovaly anebo jimi byly vláčeny nejrůznější instituce obou národních celků, existovalo v rámci nejvyšších sfér Předlitavska – zde ve vztahu k Čechám – určité příměří. Jeho garanty byly politické síly, které, přestože tvořily nedílnou součást znesvářených celků, se odvážily vykročit trochu stranou a vyčkávat. Základní literatura se shoduje v tom, že významný impuls představovala problematika demokratizace, respektive obava z eskalace napětí v rámci veřejnosti dirigované levicovými a populistickými subjekty. Požadavek demokratizace vyústil v zavedení všeobecného a rovného práva do poslanecké sněmovny říšské rady. Stranou zůstaly další zastupitelské sbory, což vnímala např. jak česká společnost, tak představitelé její politiky velice negativně. S demokratizací se nakonec ztotožnili i zástupci státu (Předlitavska), jenž představoval ve spleťtých vztazích habsburského soustátí svébytný celek. Toto pojetí spoležalo na to, že demokratizace může oslabit tradiční politické skupiny, které se profilují vyhrocováním národnostních konfliktů, a tím dlouhodobě destabilizují stát. Tuto představu může naznačovat poznámka významného německého sociálního demokrata J. Seligera, který komentoval národnostní požadavky představitelů německého politického spektra v Sudetech na podzim 1907 tak, že se nacionalisté od pokrokářů až po Schönererovy všenněmce za národní hnutí pouze schovávají, aby chránili kapitalismus. Levicové pojetí by pochopitelně vrcholné představitele státu nepotěšilo, ale vystihovalo určitou část reality.

Jak se situace vyvíjela dál, určily výsledky voleb do poslanecké sněmovny říšské rady, které proběhly v květnu 1907. Obecně v národně českém prostoru dominovali v ohledu na získané hlasy voličů sociální demokraté a agráři a až pak následovali mladočeši, různé další národní strany a

radikálové. Hodně hlasů získalo katolické hnutí. Výsledek voleb ovšem korigoval většinový volební systém. Tím získalo prvenství agrární hnutí a až pak následovali socialisté. Většinový volební systém v Čechách v zásadě zcela vyřadil katolickou politiku. Na Moravě však bylo její postavení tak silné, že vítězila i v rámci tohoto systému. V německém prostředí Čech a Moravy skutečně částečně oslabily nejradikálnější směry, které představovali bývalí všenněmci. Tradiční měšťanské strany, reprezentované Fortschrittspartei a Volkspartei, se však udržely a národnostně nejradikálnější konec spektra doplnili příznivci Radikalpartei, stejně jako na venkově agrární hnutí. Podobně jako v českém prostředí byl jednoznačný úspěch levice. Z hlediska zájmu státu, který mohl vedle zájmu dynastie reprezentovat nejvyšší establishment, získával tento výsledek různý význam a obecně volby byly a jsou různě hodnoceny. Opět s ohledem na problémy Předlitavska v českém prostoru se někdy vnímá pozitivně úspěch sociální demokracie, přičemž se mluví o tzv. austromarxismu. Úspěch levice byl skutečně důrazným apelem na občanské strany a přítomnost levicových poslanců v poslanecké sněmovně mohla tupit ostří národnostních sporů. Různé složky občanské společnosti však naopak mohly národnostní radikalismus nebo nepřátelství ke státu gradovat tak, aby získaly přízeň masových voličů. Na německé straně bylo pozitivem oslabení radikálů. Zbývající měšťanské strany však zastávaly nadále tvrdou linii, v které je důsledně doplňoval německý agrarismus. I v něm měl německý radikalismus silnou tradici. V českém prostředí nakonec vládě prospívala nová síla, kterou se stali jednoznačně agrárníci. Na Moravě představovalo pozitivum i úspěšné volební tažení katolického hnutí. Zvláštní charakter mělo chápání Národní strany svobodomyslné. Strana prováděla pod vedením Karla Kramáře vzhledem ke státu vstřícnou politiku, kterou charakterizovala i účast významných politiků strany na postech ministrů. Přesto ji různá média, která měla k vládě úzký vztah, chápala negativně jako živel, který nezná meze. Zde je třeba znovu zdůraznit, že tato strana, která hrála ve sledovaném období delší dobu v české politice první roli, měla dlouhodobě víc tváří. Její politika byla proměnlivá a shovívavý postoj ke státu byl ve sledované době především dílem právě K. Kramáře.⁴²²

I po volbách se podařilo premiérovi Beckovi udržet schéma příměří, které se vytvořilo v době diskuse nad volební reformou a na základě nejistoty z budoucnosti. Z hlediska personálního sestavení vlády měl podporu křesťanských socialistů (tj. v tzv. alpských zemích) a rakouské katolické politiky, v českém prostředí mladočechů, agrárníků a katolíků a v německém, respektive sudetském Fortschrittspartei, Volkspartei a německých agrárníků. Sestavu doplňovala polská konzervativní politika. Již jen z výčtu těchto aktérů je zřejmé, o jak zvláštní společenství se jednalo.

⁴²² Mladočechy hodnotila dlouhodoběji velice negativně Neue Freie Presse. Při různých příležitostech zmiňovala rozumnější přístup českých agrárníků, ale někdy dokonce i národních socialistů. Tento pohled přetrvával v rámci rakouského prostoru i ve stávající historiografii. H. Rumpler např. srovnává jejich relativní neúspěch při volbách v roce 1907 s neúspěchem všenněmců a chápe je jako radikály. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 514–518.

Složitě postavení měly ovšem i jednotlivé zúčastněné strany. Kdyby se zmínil případ alespoň českých aktérů, je sice např. u Kramářových mladočechů zřejmý jednoznačný zájem na pozitivním vývoji státu, ale byla tu i druhá strana mince, kterou určoval národnostní konflikt. A ten spíše eskaloval. Z prostředí českých politických stran, tj. především mladočechů a agrárníků také stále zaznívala představa, že jejich podpora kabinetu je podmíněná a závislá na každodenním vývoji situace.⁴²³

I v této konstelaci se zdařil premiérovi Beckovi další veliký úspěch, když dojednal vyrovnání Předlitavska s Uherskem. Obnovení rakousko-uherského vyrovnání může být vnímáno různě, ale vzhledem k tomu, jaké potíže charakterizovaly vztahy obou soustátí v předcházející době, mu nešlo upřít jednoznačná pozitiva. Situace ministerského předsedy Předlitavska se zdála složitá i v rámci vnitrostátní situace. Dohody s Uherskem se obávaly především širší agrární kruhy, ale i další složky společnosti. Názor jednotlivých stran v Čechách jasně zazněl při prvním jednání Zemského sněmu Království českého v roce 1907. Pro projednání dohody o vyrovnání se však nakonec podařilo najít v poslanecké sněmovně říšské rady většinu a dá se říct, že pro ni hlasovali poslanci těch stran, které podporovaly i vládu. I to naznačuje, že v rámci Předlitavska stále existoval prostor, kde se dokázaly jinak velice různorodé a mnohdy vyloženě nepřátelské síly ztotožnit. Na české straně hlasovala pro schválení vyrovnání Národní strana svobodomyslná, agrární strana a katolíci. Zvláště v případě agrárníků se jednalo o choulostivou situaci. Jejich politika totiž z hospodářských důvodů možné vyrovnání dlouhodobě kritizovala, přičemž představy, že by se mělo narušit nebo přímo odstranit jednotné celní území s Uherskem nebyly vůbec výjimkou. Pro vyrovnání hlasovala také sociální demokracie.⁴²⁴

Přestože celý rok 1907 charakterizovala benevolence jak předních českých, tak německých stran ke státu, respektive vládě, jejich kolizní momenty stále narůstaly. Důležitá je současně skutečnost, že nástroje, kterými stát tyto subjekty k sobě poutal anebo jim řečeno zcela natvrdo platil za loajalitu, byly mimo jiné důvodem nebo průvodním jevem další eskalace situace v Čechách. V českém prostoru bylo zjevné, že dochází k rychlé nacionalizaci úředníků. Současně národně český živel pronikal i do nejvyšší sféry úřednického aparátu Předlitavska. V zásadě se nejednalo o nic nového. Stejný přístup charakterizoval již dříve např. politiku „českého“ ministra financí Kaizla. Zřejmá

⁴²³ V poslanecké sněmovně se na základě úsilí mladočechů vytvořil klub českých poslanců z Čech a Moravy, který měl koncentrovat českou politiku. Vedle Národní strany svobodomyslné do něj vstoupili agrárníci a katolíci. Celá řada seskupení zůstala stranou, což byl případ jak např. národních socialistů, tak radikálů a i sociálních demokratů. Mladočeskou stranu reprezentoval ve vládě jako ministr obchodu národohospodář F. Fiedler a agrárníky konzervativní K. Prášek (tzv. ministr krajan). České Němce zastupoval agrárník J. Peschka. Peschka byl tzv. ministrem krajanem pro německé oblasti. Před ním a po jeho úmrtí 1. 5. 1908 zastával tuto funkci H. Prade. **HUSÁK, J., SCHRÁNIL, R.** (eds.). *Sněm Království českého 1861–1911*. Praha: [Zemský výbor český], 1911, s. 278.

⁴²⁴ K vyrovnání viz 7.1.7.2. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982, s. 542.

byla i praxe používání českého jazyka jako vnitřní řeči ve státní správě českých oblastí Českého království. Prosazování českého jazyka v jednotlivých segmentech veřejné správy vykonávané státem opět garantovali čeští ministři v c. k. vládě. V případě použití češtiny jako vnitřní řeči se mnohdy jednalo o diplomaticky řečeno opomíjení platných předpisů. Jmenování českých úředníků se formálně nedalo nic vytknout. Pouze vznikala otázka, do jaké míry se na ně může rakouský stát v dlouhodobém výhledu spoléhat. Principiálně podobná, ale v mnoha momentech různá situace vznikala v německých oblastech Čech. Jednotlivé případy byly již zmíněny. Na jedné straně se jednalo např. o tzv. preterování, respektive přeskakování úřednických čekatelů. I zde spočíval princip v tom, že stát porušuje pravidla, která má garantovat. Druhý problém nastával s tzv. chebskou vzpourou. Proti praktikám soudců na Chebsku se zdvihala v českém prostředí nevole. Jedním z jejích důsledků byly stížnosti k nejvyššímu soudnímu dvoru a říšskému soudu. Jednání těchto institucí však naznačovalo, že rakouská justice vystupuje na nejvyšší úrovni vcelku nezávisle. Již v roce 1905 uznal říšský soud stížnost proti jednání libereckého magistrátu, který odmítl projednat česky sepsanou žádost s odůvodněním, že je sestavená v *neznámé řeči*. V lednu 1908 následovalo rozhodnutí nejvyššího soudu, které odmítlo postup chebských soudů, tj. jak okresních, tak krajského. Rozhodnutí nejvyšších soudních instancí představovalo signál pro c. k. vládu, aby proti vzpurným soudům na základě disciplinárních postihů zasáhla. Ta to však mohla učinit pouze obtížně. Jak šlo postihnout někoho, kdo jednal s vědomím politických stran, které tvořily vládní většinu?⁴²⁵

Z dlouhodobé perspektivy se ovšem jednalo o nešťastný vývoj. Z prostředí samotné vlády kritizoval labilitu situace např. ministr spravedlnosti JUDr. F. Klein, který poukazoval na to, jakou autoritu může mít stát, který záměrně přehlíží porušování svých vlastních norem. Podobně hodnotil situaci K. Kramář. Český politik si všímal skutečnosti, že jednostranné pozitivní kroky vlády k české a sudetské politice, které obě strany současně chápou jako vzájemně nepřátelské, nemohou být garancí trvalé stability. Různý postup v identických případech se rychle stával zdrojem další kritiky, která dotvářela vládnoucí zmatek. Jestliže budeme sledovat situaci z pohledu české strany, pak našla v českém prostředí velikou a pozitivní odezvu usnesení nejvyšších instancí soudní správy. Jak mediální skupiny, tak představitelé české politiky však ihned dodávali, že rozhodující bude až opatření vlády, které důrazně požadovali. K logice věci patřilo, že o porušování pravidel českými představiteli státní správy se nemluvílo. O to víc se o této problematice diskutovalo v německém

⁴²⁵ Vstřícný postoj Beckovy vlády ve věci jmenování českých úředníků uvádí jak základní literatura, tak dílčí texty a studie. Současně se zdůrazňují negativní ohlasy, které tato politika nacházela v německém prostředí. **JINDRA, Z.** *Die Zusammensetzung der Beamtenschaft in den Zentralbehörden der Habsburgermonarchie und in Cisleithanien nach Nationalitäten nach einer Erhebung zum 1. Januar 1914*. Prague Economic and Social History Papers, 6, 2001/2002, s. 149–168. **NOVÁK, J.** *Čeští Němci a habsburská monarchie*. In: **HOJDA, Z., PRAHL, R.** (eds.). *Český lev a rakouský orel v 19. století*. Praha: Koniasch Latin Press, 1996, s. 47–53. *NL*, 18. 2. 1908, s. 1–2. **URBAN, O.** *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982, s. 543.

prostředí Čech. I zde se požadoval důrazný zásah vlády a šířily se obavy, kde se českizace veřejné správy zastaví. Z perspektivy zemské správy v Čechách ovlivňoval naznačený vývoj jak jednání sněmu v prvním pololetí roku 1907, tak v druhém a představoval další ze skutečností před nadcházejícími volbami na počátku roku 1908. Na počátku tohoto roku také český tisk připomenul, že když se baron Beck ujal svého úřadu, prohlásil, že vidí úlohu vlády ve třech směrech. První představovalo dokončení volební reformy, druhý dojednání rakousko-uherského vyrovnání a třetí uklidnění česko-německých vztahů. Stejný komentář ještě poznamenal, že první dva úkoly se již podařilo vyřídit, takže je patrně na řadě ten třetí.⁴²⁶

7.2.1 Situace před volbami do zemského sněmu, volební reforma a české vyrovnání

Volební kampaň v českém prostředí stále do značné míry určovalo zdůrazňování národnostních problémů, „proradnosti“ vlády a osočování/obrana vládních stran. Národnostní problematiku definovaly opět problémy menšin a konkrétně dopady chebské vzpoury, ale upozorňovalo se i na aktivity pražských Němců. Vláda byla vystavena průběžné kritice, kterou doplňovalo pranýřování mladočechů a agrárníků, kteří jí to její podporou umožňovali. Na této negativní kampani se podílel nejenom tisk radikálních stran a levice, ale např. také staročeská Národní politika a v neposlední řadě i Národní listy, které vstoupily do otevřené vzpoury proti mladočeskému vedení – viz dále. Mimořádně významné téma představovala v české kulturní oblasti diskuse nad reformou volebního řádu Zemského sněmu Království českého. Většina českých stran se postupně shodla, že volební reforma ve smyslu demokratizace by měla být jediným úkolem tohoto sněmu, přičemž posléze by měly následovat další volby. Zde je třeba zdůraznit, že se jednalo o staronové téma, které vnímala většina české občanské společnosti tak, že sněm by byl demokratizován zcela, zatímco jiné síly jako např. katolický směr, do jisté míry staročeši a samozřejmě velkostatek chtěli zachovat kurie, které by doplnili o všeobecný volební sbor. Současné se objevovaly zprávy, že vláda připravuje předlohu zemského zákona o změně volebního řádu, který by ho reformoval ve smyslu představy velkostatku. S vzrůstající intenzitou vznikaly komentáře, které jak c. k. vládu, tak velkostatek kritizovaly. Hybnou silou zůstávala již starší a logická argumentace, že česká národnost má v Čechách jednoznačnou většinu, ale nemá ani polovinu poslanců. Situaci charakterizovala i nedůvěra ke konzervativnímu velkostatku, který se prezentoval jako nečeský element ve srovnání s ústavověrným velkostatkem, kde se zdůrazňoval jeho jednoznačně proněmecký charakter. V tomto ohledu byl např. zdůrazňován proslov jeho předáka knížete Maxe Egona z Fürstenberka, který prohlásil, že se chápe za nedílnou součást německého kulturního světa.⁴²⁷ Některé výhrady proti

⁴²⁶ KRAMÁŘ, K., TOBOLKA, Z. V. *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909, s. 745.

⁴²⁷ Postoj knížete z Fürstenberka dokládá vývoj situace. Kníže sice dlouhodobě patřil k jednoznačně proněmecky orientované šlechtě a známé byly i jeho kontakty na říšskoněmecké prostředí. Na druhé straně ho například pozitivně

kuriálnímu volebnímu řádu však měly logiku i vzhledem k principu, který byl základem jeho existence. Jednalo se o argumentaci, kterou použil již Palacký na počátku 60. let 19. století. V lednu 1908 zveřejnily Národní listy článek, který zdůrazňoval, že z 90 mil. K přímých daní, které se odvedou v Čechách, zaplatí voliči velkostatku 15 mil. K. České volební okresy měly současně odvádět 58 mil. K a německé 32 mil. K. Vysoký počet mandátů I. kurie představoval jeden moment a početní poměr mezi českými a německými občanskými poslanci druhý. Zde je třeba ještě jednou zdůraznit, že pře o výši výnosu zde přímých daní v českých a německých oblastech Čech stále představovaly významný evergreen vztahů obou národností. Německý postoj trvale obhajoval Friedrich von Wieser. Výsledky jeho výzkumu však česká strana odmítala. Klíčový moment opět představoval vývoj v Praze a český výzkum provedený na základě analýzy poplatníků činžovní daně a daně z výdělků ukazoval, že české obyvatelstvo je v hlavním městě jednoznačně hospodářsky výkonnější než německé. V případě činžovní daně měli Němci platit 13,37 %, proněmečtí židé 7,51 % a národnostně neutrální osoby 7,25 %. U výdělkové daně byly výsledky následující: podíl Němců měl představovat 28,81 %, přičemž podstatnou část představovali zase židovští poplatníci. Německé obyvatelstvo v Praze, kde se odváděla v rámci celých Čech významná část přímých daní, tedy alespoň na příkladu těchto daní platilo víc, než představoval jeho podíl na obyvatelstvu, ale celkově podstatně méně než česká strana.⁴²⁸

Nesprávné rozložení poslaneckých mandátů v kuriích zdůrazňoval i další z aktuálních článků. Podle podkladů z roku 1905 měli odvádět voliči-vlastníci fideikomisního majetku (volí 16 zemských poslanců) cca 2 672 000 K, voliči I. kurie jako vlastníci alodiálního majetku (volí 54 poslanců) 4 365 360 K, voliči kurie městských obcí (volí 72 poslanců) 17 225 568 K a voliči kurie venkovských obcí (volí 79 poslanců) 24 325 838 K. Z přepočítání těchto údajů vyplývá, že jestliže by měl počet poslanců odpovídat daňové výkonnosti příslušné kurie, volilo by se z celkových 221 stávajících poslanců, tj. bez virilistů a poslanců obchodních a živnostenských komor, v I. kurii za svěřenecký velkostatek 12 poslanců, za nesvěřenecký 19 poslanců, v kurii městských obcí 78 poslanců a v kurii venkovských obcí 110 poslanců. O uvedených číslech by se mohly vést diskuse, každopádně bylo zřejmé, že počet velkostatkářských poslanců je nadhodnocený a že převahu mezi daňovými poplatníky tvoří voliči venkovských obcí. V tomto ohledu je třeba podotknout, že většina návrhu reformy volebního řádu Zemského sněmu Království českého sice předpokládala rozšíření počtu občanských mandátů, ale pozici velkostatku z logických důvodů archivovala. Před volbami

hodnotil K. Kramář v souvislosti s národnostním vyjednáváním v první polovině prvního desetiletí 20. století. *NL*, 23. 1. 1908, s. 1. *Národní listy*, č. 37, 7. 2. 1908, s. 1.

⁴²⁸ Friedrich von Wieser zdůraznil své představy ve své další publikaci *Die deutsche Steuerleistung und der öffentliche Haushalt in Böhmen*, která vyšla v roce 1904. Český výpočet vycházel z údajů pro rok 1902. Současně již v předcházejícím období se zdůrazňovalo, že připočítávání židovského obyvatelstva k německé straně je sporné. *Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české na rok 1906*. Ročník XIV. Praha: F. B. Batovec, 1906, s. 335.

v roce 1908 se medializovaly některé další podoby volební reformy, kterou měla chystat vláda. Uvádělo se, že v kurii velkostatku nemají volit vlastníci deskových statků, ale majitelé všech zemědělských provozů, které odvádí více než 500 K na přímých daních ročně. Ve všeobecné kurii měli volit ve srovnání s plánem z roku 1905 pouze ti, kteří nevolili v žádné jiné kurii, a neměli být závislí na žádných dávkách. Zajímavou odbočku v rámci diskuse o volební reformě představovalo volební právo žen. Volební řád nevylučoval jejich pasivní volební právo, neboť se s ním vlastně vůbec nepočítalo, a v nadcházejících volbách skutečně kandidovalo několik žen na straně sociální demokracie. Předmětem širších úvah se však stávalo aktivní volební právo. To měly dosud některé ženy z titulu vlastnictví velkostatku nebo výkonu živnosti, ale v rámci zvažování demokratizace byl zájem ho paušalizovat. Nejen v levicovém, ale i dalším tisku, který se ohlížel na modernizaci, se objevovaly úvahy, které zdůrazňovaly legitimitu tohoto požadavku i z hlediska neudržitelnosti stávajících principů. Zmiňovala se skutečnost, že v „nynější“ době si musí stále větší množství žen hledat vlastní práci a obživu a že i rodiny s mužským živitelem nejsou vzhledem k vývoji sociální otázky s to rodinu uživit, a pracovat musí tedy i ženy.⁴²⁹

Až po volební reformě se v českém prostředí diskutovalo o národnostní dohodě v Čechách. Průběžně prosakovaly zprávy, že probíhají tajné konzultace o její podobě za účasti vlády a špiček české a německé politiky. Na české straně šlo jako takovou elitu jednoznačně chápat okolí Karla Kramáře. Ten však stejně jako premiér jakékoli konkrétní jednání vylučoval. Jestliže jednání popíral i premiér, pak tím přiznával, že na vyřešení tohoto problému vláda prozatím rezignuje. Tím se ohrožovala ovšem i provládní politika českých stran, která permanentně vysvětlovala svoji podporu vládě jejím zájmem o řešení situace v Čechách. Na jednání rozpočtového výboru říšské rady na počátku roku 1908 baron Beck prohlásil, že na vyrovnání v Čechách má zájem, ale že ho chce realizovat krok za krokem, respektive případ od případu. Právě toto tvrzení vyvolalo odpor mladočechů, které tím kompromitoval. Oficiálně se však české strany shodovaly, že záležitosti vyrovnání v Českém království by se měly řešit až po realizaci revize volebního řádu do zemského sněmu, a současně se zdůrazňovalo, že pro jakékoli jednání tohoto druhu by bylo vhodné alespoň uzavření příměří. To se však vzhledem ke každodennímu postupu Němců spíše vylučovalo. V zásadě ho odmítala vlivná média spolu s oficiální politikou jednotlivých politických stran.⁴³⁰

⁴²⁹ V případě zveřejnění detailů údajné vládní předlohy volební reformy citovaly Národní listy *Konservative Korrespondenz*. *Národní listy*, 28. 1. 1908, č. 27, s. 1.

⁴³⁰ C. k. vláda pochopitelně na alespoň nějakém řešení situace v Čechách průběžně pracovala a to především na úpravě volebního řádu Zemského sněmu Království českého. Významné téma představovala i revize zemského zřízení. Mimo jiné to dokládá skutečnost, že později, v roce 1908, byla vládní předloha revize volebního řádu připravená. Zřejmá je i spolupráce vlády s některými českými politickými představiteli. *Národní listy*, 15. 1. 1908, č. 14, s. 1.

7.2.2 Volební kampaň, vzpoura Národních listů, české strany

V choulostivém postavení se dlouhodobě a i během předvolební kampaně nacházela Národní strana svobodomyslná. Na počátku popisovaného vývoje se jednalo o zřejmého hegemonu české politické scény, který se však musel vyrovnávat s nejedním problémem. V doplňovacích volbách do zemského sněmu Království českého ztrácel jeden politický mandát za druhým a podobná situace vyplynula i z voleb do poslanecké sněmovny říšské rady. Stanovisko vedení strany, které bylo zmíněno již ve více případech, lze shrnout, že reflektovalo vývoj tak, že se jedná o důsledek převratnosti doby, viz např. růst požadavku demokratizace, s kterým je třeba se ztotožnit. V letech 1907 a 1908 pomalu končila reorganizace strany. Díky ní se prosadil do čela Národní strany svobodomyslné Karel Kramář, který se nebál ani spolupráce se státem, ačkoli musel počítat s tím, že se tak vytváří příhodná půda pro kritiku, která byla mnohdy o to snazší, že ji realizovali ti, kteří zatím nenesli žádnou odpovědnost. Před volbami v roce 1908 navíc vygradoval spor mezi vedením Národní strany svobodomyslné a Národními listy, který dál postavení K. Kramáře a jeho spolupracovníků komplikoval.⁴³¹

Národní listy zastávaly samostatné postavení nejen v průběhu popisovaného vývoje, ale i dříve. V zásadě zastávaly princip dlouhodobé kritiky státu, který byl tím přitažlivější, čím víc se vedení strany (nebo jeho části) podílelo na shovívavém přístupu ke státu, tj. účasti ve vládě, objektivním projednávání státního rozpočtu nebo kladném postoji k dohodě s Uherskem. Logika vývoje spočívala ve skutečnosti, že se v prostředí Národních listů nacházela skupina mladočeských politiků, kteří byli nebo se cítili být poškozeni situací vznikající reorganizací strany. V lednu a únoru 1908 vznikla série článků, které zdůrazňovaly, že provládní politika selhává. Velice vážný argument spočíval v akcentaci útočnosti Němců, tj. zde hlavně chebské vzpoury, a nečinnosti vlády, která proti ní nezasáhla, přestože byla k dispozici např. jednoznačná rozhodnutí soudů. Podle Národních listů Češi nedostali ani žádnou „odměnu“ za to, že provládní strany schválily vyrovnání Předlitavska s Uherským královstvím. S ironií přitom zmiňovaly komentář premiéra barona Becka, „že vyrovnání je pro všechny tak dobré, že není potřeba vydávat jakoukoli odměnu“. Vláda však nepostupuje ani ve věci odstranění národnostního konfliktu v Čechách. Probíhají prý pouze tajné dohody, které budou spočívat na – pro českou stranu – nepřijatelných postulátech, které ovšem mladočeská politika při své krátkozrakosti bezpochyby uzná. Ta se proti nekonečným atakům svého tisku pochopitelně ohrazovala a zdůrazňovala, že je nevhodné napadat vlastní stranu. 8. 1. 1908

⁴³¹ Ve volbách v roce 1907 do poslanecké sněmovny říšské rady získala Národní strana svobodomyslná 14 mandátů (78 679 hlasů) v Čechách a 4 na Moravě (37 845 hlasů, tj. lidová strana), tj. 18 ze 107 českých říšských poslaneckých mandátů. **MALÍŘ, J.** *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 46–47.

vyšel článek, který stanovisko Národních listů shrnoval. Národní listy prý nejdou proti straně, ale proti vedení, které nemá ani důvěru stranického elektorátu. Velice útočná také byla pasáž, kde se zdůrazňovalo, že mladočeské strany jsou vlastně dvě: jedna stará, reprezentovaná stanoviskem Národních listů, která respektuje odkaz bratří Grégrů a K. Sladkovského, a nová, kterou představují nové tváře jako dříve J. Kaizl a nyní K. Kramář. Ti vedou politiku, která bezprostředně poškozuje zájmy českého národa.⁴³²

Vedení Národní strany svobodomyslné se s tímto problémem vyrovnávalo všemi prostředky. Mimo jiné je shrnul např. národohospodář JUDr. F. Fiedler, který byl v té době ministrem obchodu. Na schůzi se svými voliči zdůraznil, že stojí ve vládě na stráž a že jeho přítomnost ve vládě je ochranou českých zájmů. Kritika Národních listů a dalších subjektů byla ovšem v mnoha případech oprávněná a spočívala v dvojitém postupu vlády, která na jedné straně respektovala české a na druhé německé zájmy a ve vztahu k oběma dělala, že nic nevidí. Proti chebské vzpouře a nečinnosti vlády se vyjádřil i Karel Kramář, který zdůraznil, že kabinet musí ve svém vlastním zájmu zasáhnout a zjednat pořádek, jinak riskuje vlastní autoritu. V přímé souvislosti s volebním programem před volbami se opět zdůrazňovalo zavedení všeobecného a rovného volebního práva. Národní strana svobodomyslná začala také podporovat poměrný volební systém, což mohlo souviset s oslabováním jejího postavení. Zavedení poměrného volebního systému se ovšem prezentovalo i jako vstřícný krok vzhledem k německé politice v Čechách. Před volbami prohlásil Karl Eppinger na předvolebním mítinku, že Němcům nejde o nic jiného než o spravedlnost. Na základě toho mladočeský program zdůrazňoval, že je-li to pravda, pak odstranění většinového volebního principu by zamezilo ztrátě německých hlasů v Praze, Plzni a dalších místech a bylo by i garancí rovnoměrného rozložení sil v zemském výboru a sněmovních komisích. Další detaily mladočeského programu akcentovaly např. dotažení některých dlouhodobých záměrů jako zřízení zemské živnostenské rady a kladly důraz na sociální program. Jeho důležitá část měla řešit podmínky pracovních sil v zemědělství. To mělo jistě dokreslovat modernizační ráz strany, což však výrazně kontrastovalo s mladočeskou realitou, která již musela na venkov rezignovat. V roce 1908 stavěla Národní strana svobodomyslná kandidáty hlavně v městských volebních okresech a na venkově byli její kandidáti výjimkou.⁴³³

⁴³² K proponentům staré linie patřil pochopitelně na prvním místě E. Grégr, který v roce 1907 zemřel. Radikální stanoviska zastával také redaktor a zemský poslanec J. Anýž a s opozicí v Národních listech spolupracoval J. Herold. Herold měl s K. Kramářem nejeden spor a byli straniční rivalové. I díky Kramářovi neuspěl Herold v mladočeské nominaci při změně na vládních postech v roce 1907, kdy se stal ministrem obchodu F. Fiedler. Samotný Fiedler byl v té době v Národní straně svobodomyslné novým člověkem, přičemž se prosadil právě díky reorganizaci. **VELEK, L.** Karel Kramář a Národní strana svobodomyslná (mladočeši) 1890–1914. In: **BÍLEK, J., VELEK, L.** (eds.). *Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2009, s. 129–130. *Národní listy*, 8. 1. 1908, č. 7, s. 1.

⁴³³ K prohlášení a programu mladočechů: *Národní listy*, 2. 2. 1908, č. 32, s. 1–2.

Mezi ostatními politickými subjekty dominovala agrární strana. Ta aspirovala na všechny venkovské mandáty a v zásadě všechny informované strany uznávaly, že je to výsledek drobné a usilovné práce v rámci těch nejmenších venkovských jednot a spolků. I agrární strana čelila kritice za podporu vlády. Jednoznačná byla kritika ambiciózního a dá se říct i kariérního politika K. Práška, který se stal na základě výsledků voleb do poslanecké sněmovny tzv. ministrem krajanem. V rámci kritiky se opět činily Národní listy, které např. zdůrazňovaly, že má mnohem užší vztah k německému agrarismu v čele s německým ministrem krajanem Peschkou než k české straně. Agrární strana se musela vyrovnávat i s problematikou rakousko-uherského vyrovnání, které dlouhodobě kritizovala, ale pak potvrdila jeho dohodu. Na celou škálu otázek v tomto směru odpovídal poslanec Stanislav Kubr, který zdůrazňoval, že vyrovnání je v podstatě dobré. Zásadní argumentace se opírala i to, že bylo nutné odstranit původní provizorium, kdy si Maďaři dokázali sjednat případ od případu celou řadu výhod. Jejich princip spočíval hlavně v dopravních tarifech pro dovoz do Čech, kde jejich zboží lehce konkurovalo výrobkům českých zemědělců, a na cestě dále do Německa.⁴³⁴

V rámci kuriálního systému si dělala určité naděje i Národní strana, která současně spoléhala na získání několika mandátů v kurii obchodních a živnostenských komor. V předcházejících sněmovnách a i v parlamentních volbách postupovala na základě dohody s Národní stranou svobodomyšlnou. Na počátku roku 1908 však došlo ke kolizi a staročeši začali jednat samostatně. Největší naděje měli v pražských volebních obvodech, kde drželi díky struktuře svých příznivců širší zastoupení mezi vyššími vrstvami. Kandidaturu ohlásil dlouhodobý zemský poslanec a pražský politik JUDr. Vladimír Srb a stranický tisk, především Národní politika, zahájil útok proti mladočechům. Opět se jim vytýkala provládní politika a dávala se do souvislosti s punktacemi a bývalou provládní politikou staročechů, na jejíž kritice dříve mladočeši vybudovali svoji minulou politickou superioritu: vláda kryje činnost Němců a „*tím se ničí i to, čeho vydobyta kacéřovaná drobečková politika*“. Určitý počet kandidátů stavěla také strana Státoprávně radikální a strana Radikálně pokroková. Každá obhajovala z předcházejícího období 2 mandáty. Opět se jednalo o subjekty,

⁴³⁴ Úspěšný rozvoj agrární strany potvrdily volby do poslanecké sněmovny, kde získala v Čechách 23 a na Moravě 4 říšské poslanecké mandáty. Tomu odpovídalo 154 331 voličů v Čechách a 52 386 na Moravě. Rakousko-uherské vyrovnání vyvolávalo na českém venkově neklid i proto, že jeho uzavření korespondovalo s celní politikou Německa, která taktéž českému zemědělství nepřála. Agrární odborníci zdůrazňovali jako úspěch, že se obecně podařilo zvýšit kvótu uherského příspěvku na společné výdaje, uzavřít dohodu o železničním zpřístupnění Dalmácie, která by se mohla otevřít českému vývozu, nebo odstranění exkluzivních tarifů na trati Košicko-bohumínské dráhy, která umožňovala snadný maďarský export do německého Slezska. Současně se podařilo odstranit i podobnou hrozbu v případě tarifů Společnosti státní dráhy, které umožňovaly dovoz na Moravu a do Čech. Problémy s uherskou konkurencí by mohly navíc odstranit přímé zásahy vlády, např. v případě očkování dobytka, které je třeba dojednat. K volbám: **KOŘÁLKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 120. **MALÍŘ, J.** *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 46–47.

kteřé v zásadě neměly co ztratit a mohly sázet na kritiku vývoje v Čechách. Již při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady vytvořily volební blok, přičemž spolupracovaly i s národními socialisty. Radikální spektrum české politiky obecně procházelo relativně silnými otřesy (velikým potřížím čelili především radikální státoprávníci, které vyústilo po zemských ve fúzi (20. 4. 1908) obou radikálních stran.

Relativně málo nadějí měla sociální demokracie, která sice získala největší počet mandátů při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady, ale bylo zřejmé, že v případě Zemského sněmu Království českého ji bude handicapovat kuriální volební řád. Na druhé straně již při předcházejících sněmovních volbách se ukázalo, že se příznivci levice etablují i z nižších středních vrstev, takže v oblastech větších městských aglomerací její kandidáti získávali určitý počet hlasů. Představitelé sociální demokracie pochopitelně stávající úpravu volebního řádu v řadě schůzí a ve svém tisku kritizovali a požadovali urychlené zavedení všeobecného a rovného volebního práva.

V podobně zvláštním postavení se nacházela strana českých katolíků. I ta získala v Českém království v parlamentních volbách několik desítek tisíc hlasů, což však ne vždy stačilo. Katolické síly představovaly v českém prostředí subjekt, který byl napadán jak ze strany národních radikálů, tak liberálů a i levice. V případě voleb do poslanecké sněmovny také platila zásada, že se jednotlivé strany proti katolíkům spojovaly, a voliči dostávali ze svých ústředí pokyny, aby volili jakoukoli jinou stranu. Hůře než katolíky vnímalo české liberální prostředí pouze sociální demokracii. Z hlediska demokratizačních tendencí v české společnosti byl napadán i fakt, že katolické hnutí aktivně organizoval konzervativní velkostatek. Mezi významné postavy katolického hnutí patřil např. hrabě Vojtěch Schönborn a hrabě Vojtěch Šternberk. Národní listy zdůrazňovaly, že se jedná o velice nebezpečný subjekt, který tříští českou politickou scénu a je dirigovaný z Říma.

Masovou stranu orientující se na nižší a nižší střední vrstvy představovali národní socialisté. I zde se jednalo o subjekt, který musel počítat s omezením vyplývajícím z kuriálního volebního řádu. Již v předcházejících sněmovních volbách se však projevovala existence jejich voličů v městské a venkovské kurii a jednoznačný úspěch znamenaly volby do poslanecké sněmovny. V nich se ukazovalo, že se jedná o stranu s potenciálem ovlivňovat širší společenské vrstvy. Národní socialisté spoléhali na kritiku státu a provládní politiky českých stran a v tomto ohledu provozovali i vlastní politiku na říšské radě. Před volbami v roce 1908 se rozhodli, že postaví několik kandidátů.⁴³⁵

⁴³⁵ Sociální demokracie získala při volbách do poslanecké sněmovny v Čechách 39,8 % českých hlasů (278 113 voličů) a 17 mandátů, 30,7 % hlasů (101 985 voličů) a 5 poslanců na Moravě a 65,9 % hlasů a dva poslance ve Slezsku. Katolické síly získaly 11,9 % českých hlasů (83 519 voličů) a 7 mandátů v Čechách, 29,8 % hlasů (98 981 voličů) a 10 mandátů na Moravě. Obě strany poškodil většinový volební systém. Ostatní strany se proti nim spojovaly, a tím

Volební kampaň se hodnotila obecně s určitou zatrpklostí, neboť bylo zřejmé, že se nedojednaly v podstatě žádné volební kompromisy, což byl rozdíl jak proti předcházejícím sněmovním volbám, kdy postupovala Národní strana svobodomyslná v souladu se staročechy a státoprávními radikály, tak proti volbám do poslanecké sněmovny v roce 1907. Jednotlivé dohody ovšem měly vstupovat do hry při druhých a užších volbách, kdy se mohly kompromisy začít uplatňovat.

7.2.3 Volební kampaň a německé strany

Předvolební vývoj v německých oblastech Čech charakterizovala dohoda německých středostavovských a liberálních stran, která měla vyloučit konfliktní situace tváří v tvář německé politické doktríně akcentující národnostní konflikt s českou stranou. Dohoda měla současně vyloučit aspirace na vítězství v národnostně smíšených oblastech. Této skutečnosti si všímal i český tisk, který ji prezentoval jako memento pro českou politiku, která se sjednotit nedokázala. Dohoda předpokládala, že ve venkovských volebních okresech postaví většinu kandidátů německá agrární strana a menšinu kandidáti Radikalpartei, tj. radikálové. Ve volebních okresech městských obcí se předpokládalo v zásadě rovnoměrné rozdělení potencionálních mandátů mezi pokrokáře, lidovce a radikály. Dělení mandátů neprobíhalo zcela hladce. K rozepři došlo např. v případě volebního okresu městských obcí Trutnov, kde chtěl kandidovat velice protičeský pokrokářský politik A. Bachmann, ale také vůdčí osobnost radikálů K. H. Wolf. Spor se podařilo odstranit dohodou, že kandidovat bude Bachmann. K další rozepři došlo ve volebním okrese městských obcí Teplice-Ústí nad Labem. Jednalo se o volební okres, kde byl tradičně volen pokrokářský politik. Radikalpartei však zahájila vlastní ostrou kampaň a snažila se prosadit svého politika. Posléze se ukázalo, že se jednalo spíše o taktický manévr, boční úder, přičemž radikálové chtěli především získat pozice v teplickém obecním zastupitelstvu a v městské radě, kde požadovali místa deseti zastupitelů a dvou

vyřazovaly v druhých volbách jejich kandidáty. Národní socialisté získali ve volbách do poslanecké sněmovny v Čechách 10,3 % českých hlasů (71 773 voličů), tj. 9 mandátů. 17,4 % hlasů ve Slezsku nestačilo na získání mandátů v rámci volebních okresů této korunní země a na Moravě byl jejich vliv zanedbatelný. Staročeským úspěchem drobečkové politiky se naráželo především na jazyková nařízení, která zaváděla češtinu jako úřední řeč většiny státních orgánů kdekoli v Čechách a na Moravě ve vnějším styku. Staročesi a mladočeši se ovšem dokázali shodnout na podpoře společného kandidáta ve volebním okrese městských obcí České Budějovice. Právě tento princip napadal postup německých soudů. Část proponentů radikálního směru přešla k mladočechům, tj. např. Rašín, a část k realistům. **KOŘÁLKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996, s. 120. *Národní politika*, 16. 2. 1908, č. 46, s. 1–2. **LUFT, R.** *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft 1907–1914*. Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2001, s. 122–123. **MALÍŘ, J.** *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*. In: **MALÍŘ, J., MAREK, P.** (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 46–47.

radních a za to byli ochotni stáhnout kandidaturu na mandát zemského poslance. I zde se vyřešil spor dohodou a radikálové dostali příslib šesti mandátů, což jim stačilo, takže na usilování o zemský mandát rezignovali.⁴³⁶

Mimo jakékoli dohody zůstávala německá sociální demokracie, křesťanští sociálové a Schöneriáni. Sociální demokracie stavěla kandidáty ve více okresech, ale bylo zřejmé, že bude mít stejné problémy jako česká levice, tj. jednoznačný odpor ze strany jak liberálního, tak středostavovského prostředí. Realita kuriálního volebního řádu představovala pochopitelně druhou stranu věci. Druhou samostatně postupující sílu představovali křesťanští sociálové. I je vnímal blok pokrokářů, lidovců, radikálů a na venkově agrárníků jako cizí element a dalo se očekávat, že se je bude snažit při volbách eliminovat. Křesťanští sociálové byli o to větším protivníkem, že se orientovali jak na maloměstské, tak na vesnické prostředí. Úměrně tomu stavěli kandidáty ve větším množství volebních okresů. Nezávislý postup zvolili i příznivci Georga Schönerera, přičemž se v podstatě jednalo o relikt bývalých a při sněmovních volbách v roce 1901 mimořádně úspěšných všenněmců, které postupně opustilo agrární křídlo, a Wolfovi, respektive Pacherovi příznivci. Schöneriáni postavili několik kandidátů, kteří měli nejvíc konkurovat právě německým agrárníkům a radikálům. Rozdíl mezi těmito subjekty spočíval v tom, že naznačený blok německých stran chápal realitu a měl zájem na dosažení dohody v Čechách a dohody se státem. V případě česko-německé problematiky se ovšem jednalo o prosazení maximální koncepce, tj. především vytvoření uzavřených území, o maximální zamezení kulturního rozvoje českých menšin, které měly zůstat v roli jakýchsi „Gastarbeiterů“. Cestu k tomuto cíli vytyčovaly požadavky odstranění češtiny jako vnější úřední řeči v „německých“, tj. pochopitelně někdy právě i smíšených oblastech, zavedení krajského zřízení, rozdělení zemského výboru, rozdělení zemského sněmu na národní kurie, dělení zemského rozpočtu a daňového katastru, respektive obecně rozdělení všech zemských institucí. Většinou se jednalo o staronové představy, přičemž by bylo možné jmenovat mnoho dalších momentů. Významnou otázkou představovala i likvidace českého menšinového školství, které se ovšem naopak zmáhalo. Radikalismus těchto stran měl ovšem své hranice, které určovala realita každodennosti. I např. německý venkov se musel vypořádávat s dojednáním rakousko-uherského vyrovnání, zvýšením německých cel nebo problémem státních a zemských dotací. Důsledkem toho byl v předcházejícím období úzký prostor pro jednání na zemském sněmu nebo v roce 1907 benevolence vzhledem k c. k. vládě. Schöneriáni naopak akcentovali starý recept. Zdůrazňovali co nejuzší vztah k Německu, minimálně včetně celní unie a oddělení od Uher. Současně ignorovali jak

⁴³⁶ Charakteristické bylo, že německý tisk mluvil o rozdělování mandátů v zemském sněmu a zastupitelstvech zcela otevřeně. Vedle mandátů v teplickém zastupitelstvu radikálové požadovali i uznání podobných nároků v Ústí nad Labem. *Teplitz-Schönerauer Anzeiger*, 8. 2. 1908, č. 17, s. 1–2. *Tamtéž*, 12. 2. 1908, č. 19, s. 1.

české národní hnutí, tak hospodářskou realitu, kde měla Německá říše a sudetské oblasti Čech dost odlišné zájmy.

7.3 Výsledky voleb, české strany

Přestože ztratila Národní strana svobodomyšlná superioritu, zůstala po zemských volbách, které proběhly na přelomu února a března 1908, na Zemském sněmu Království českého určující silou. Počtem mandátů s ní mohla soutěžit pouze agrární strana. Těžištěm vlivu mladočechů zůstaly městské volební okresy a obchodní a živnostenské komory. Naopak postup v případě venkovských volebních okresů odpovídal úplnému vyklizení pozic. Mladočeši v nich postavili pouze tři kandidáty, a to ve volebních okresech Karlín-Vinohrady, kde kandidoval JUDr. Josef Herold, Semily (K. Kramář) a Zbiroh-Hořovice. Ve volebním okrese v Karlíně zvítězil jednoznačně Josef Herold a v Semilech až po druhé volbě Karel Kramář.⁴³⁷ Nebezpečným protivníkem se mu stal kandidát české strany národně sociální. I v kurii městských obcí nekandidovali mladočeši v několika volebních okresech. V první řadě se jednalo o volební okres České Budějovice, kde bylo třeba podpořit českého politika proti německému kandidátovi, dále o okresy Příbram a Kolín-Poděbrady, čímž se umožnila kandidatura státoprávních politiků. Ve volebním klání ztratili v Praze jeden mandát za Malou Stranu (Praha 3) a jeden mandát za Nové Město (Praha 2), další ve volebním okrese Jílovém-Benešově, v Písku, v Rychnově-Dobružce a Strakonících. Kromě toho přišli mladočeši i o mandáty za Příbram a Kolín-Poděbrady – viz výše. V Jindřichově Hradci byl zvolen Karel Mert, který kandidoval samostatně, strana proti němu protikandidáta nepostavila. Podobně se situace vyvíjela i ve volebním okrese Vysoké Mýto. Volby v těch volebních okresech, kde mladočeši uspěli, byly poměrně jednoznačné. Větší potíže nastaly ve volebním okrese Praha Libeň-Josefov, kde slavili úspěchy sociální demokraté (bojovalo se o dva mandáty). Představitelé Národní strany svobodomyšlné přesto zvítězili hned v první volbě. Zprvu nejednoznačně se vyvíjela situace spojená s druhým mandátem za Prahu 2, kde nakonec zvítězil mladočeský kandidát, starosta Prahy JUDr. K. Groš. Jeho kandidatura čelila nejenom představiteli staročechů, ale i německému politikovi, který se opíral o hlasy německé menšiny. Větší potíže nastaly ještě ve volebních okresech Litomyšl-Polička a Dvůr Králové nad Labem. Další mandáty Národní strana svobodomyšlná získala za obchodní a živnostenské komory. Celkově zastupovali mladočechy dva poslanci za kurii venkovských obcí, 30 poslanců za kurii městských obcí a patrně 5 za obchodní a živnostenské komory.⁴³⁸

⁴³⁷ J. Herold však krátce po volbách, 4. 5. 1908, zemřel a mandát v doplňovací volbě získal národní socialista V. Choc. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v letech 1861–1913*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994, s. 98, 117.

⁴³⁸ Volby v druhém mandátu za volební okres Praha-Nové Město se zkomplikovaly v prvním kole. Situaci naznačuje

Agrární strana kandidovala skoro ve všech volebních okresech kurie venkovských obcí, přičemž ve většině z nich zvítězila. Vítězství dosáhla ve 42 (43) okresech z celkových 49, kde zvítězili představitelé pročeské politiky. Tím předstihla mladočechy a stala se v rámci zemského sněmu nejsilnější národně českou stranou.⁴³⁹ Charakteristická byla skutečnost, že vítězství agrární strany bylo obvykle jednoznačné. Ze sečtení hlasů voličů sice vyplývalo, že agrární strana má konkurenci, ale kandidát druhé strany následoval obvykle až s odstupem několika set hlasů. Výjimku, kde činil odstup pouze od několika desítek do dvou set hlasů, představovaly volební okresy Vysoké Mýto nebo Nové Město nad Metují. V prvním kole vypadala nebezpečně i situace ve volebním okrese Smíchov-Kladno-Beroun. V případě venkovského zázemí větších městských aglomerací vzrůstal vliv sociální demokracie a v některých oblastech českého venkova katolického hnutí – viz dále. Z významných postav zvítězil Antonín Švehla v obvodě Říčany-Jílové. V zemském sněmu nezasedl z radikálnějších kruhů z více důvodů kaceřovaný c. k. ministr Karel Prášek.⁴⁴⁰ Další strany již dosáhly v rámci možností kuriálního systému jen dílčích úspěchů. Několik poslanců získala opět Národní strana. Získala jeden mandát v Praze v Novém Městě a další na Malé Straně. V obou případech vystupovala ostře proti Národní straně svobodomyslné a přemohla její kandidáty. V druhém kole ovšem došlo přece jenom k dohodě tak, že každé straně připadl v příslušném volebním obvodě jeden mandát. Na Novém Městě zvítězil JUDr. V. Srb. Ve volebním okrese České Budějovice za městské obce zvítězil poprvé v jeho historii kandidát české strany, staroček A. Zátka. Národní strana získala ještě několik mandátů za obchodní a živnostenské komory. Vítězství v obou pražských obvodech dokazovalo, že Národní strana může mít v rámci privilegovaných volebních obvodů podporu, a to v rámci střední a vyšší střední třídy. Několik mandátů získala i koalice radikálních stran. Za státoprávní radikáli zvítězil ve volebním okrese městských obcí Písek Václav Špirhanzl, v Příbrami A. Sobotka a v Kolíně K. Baxa. V Příbrami a Kolíně neměl státoprávní kandidát mladočeského protivníka a v Písku obdržel kandidát mladočechů pouze několik desítek hlasů. Státoprávní kandidáti získali ještě výraznou podporu ve volebním okrese městských obcí Litomyšl-Polička a Jičín-Nový Bydžov, kde ohrozili mladočeského kandidáta. Dva mandáty získal i

poměr počtu hlasů mladočeského, staročeského a německého kandidáta: 1 192:992:1 050. Ve druhém kole uvolnil staročeský politik cestu, takže zvítězil starosta JUDr. Groš. Případný úspěch německého politika byl pochopitelně nemyslitelný. Ve Vysokém Mýtě kandidoval A. Tůma, který vyřadil mladočeského kandidáta. Použitá literatura bohužel jeho politickou příslušnost neuvádí, ale jednalo se o významného politika. **LIŠKOVÁ, M.** *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1913*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994, s. 334.

⁴³⁹ Ve volebním okrese Pehřimov-Pacov se agrární strana utkala s nezávislým agrárníkem, který snad kooperoval s katolickým hnutím (viz dále), v okrese Prachatic-Netolice s představitelem katolické strany a v případě Prachatic se zástupcem německé menšiny.

⁴⁴⁰ K. Prášek kandidoval samostatně ve volebním okrese Vrchlabí. Výrazně tím ohrozil pozici oficiálního kandidáta, a to tím spíš, že v okrese postavily kandidáty i další strany. Paradoxní bylo, že dva kandidáty postavili i Němci. V dalším kole byl zvolen oficiální agrární kandidát.

další středostavovský subjekt, kterým byla strana Radikálně pokroková. Ve volebním okrese venkovských obcí Klatovy zvítězil Václav Prunar a v okrese Žamberk Jindřich Šternberk. V Praze na Starém Městě se ucházel o jeden z mandátů i T. G. Masaryk a ve volebním okrese městských obcí Náchod-Dvůr Králové kandidoval i další z realistů-pokrokářů A. Hajn.⁴⁴¹

Další z českých stran, které se alespoň dílčím způsobem prosadily, představovali národní socialisté. Úspěch při volbách do poslanecké sněmovny říšské rady znázorňoval, že se jedná o stranu s masovou voličskou základnou a důslednou organizací, kterou garantovala i vlastní odborová organizace. Volby do zemského sněmu současně naznačovaly, že má příznivce i mezi daňovými poplatníky, tj. mezi středními a nižšími středními vrstvami. Největších úspěchů dosáhla ve volebních okresech venkovských obcí, které představovaly zázemí průmyslových center. V prvním kole získal jejich kandidát třetí pozici v okrese Smíchov-Beroun-Kladno (1 896 hlasů), druhou pozici v okrese Karlín-Vinohrady (3 255 hlasů proti 7 230 hlasům vítězného J. Herolda.), ve Vrchlabí, Voticích-Sedlčanech, Přešticích-Nepomuku a v Semilech, kde příslušného kandidáta porazil až v dalším kole Karel Kramář. Ve volebních okresech kurie městských obcí dobyli tři mandáty. Poslanecký mandát za volební okres Jílové-Benešov získal V. Choc, za Strakonice V. Klofáč a za Rychnov K. Šviha. Výsledky v dalších okresech naznačovaly určitý průnik do privilegovaných sborů, který však nestačil k porážce mladočeského kandidáta. To byla situace v pražských obvodech, kde se dělili o zhruba stejný počet příznivců jako sociální demokraté.

Poslední z českých stran, které se prosadily do zemského sněmu, představovali katolíci, kteří získali několik mandátů ve venkovských volebních okresech. Současně je opět možné říct, že katolické hnutí výrazně poškodila nejenom nepřízeň ostatních stran, ale i většinový volební systém. V kurii venkovských obcí získali v první volbě 31 709 hlasů, čímž se stali početně druhou nejúspěšnější stranou v této kurii po agrárnících s 100 306 hlasy. Tomu ovšem vůbec neodpovídal počet získaných mandátů – 1 (2). Katolický kandidát zvítězil ve volebním okrese venkovských obcí Chotěboř-Habry. V první volbě získal jejich kandidát také největší počet hlasů ve volebním okrese Prachatice-Netolice. Katolické hnutí organizovala s vysokou intenzitou část české šlechty. Ve volebním okrese Nové Město nad Metují jen těsně neuspěl hrabě Vojtěch Šternberk v poměru 3 611:3 680 hlasů.⁴⁴² Další masovou stranu představovali sociální demokraté, které stejně jako ostatní

⁴⁴¹ Svůj poslanecký mandát však neobhájil radikál Kalina, který kandidoval ve volebním okrese Domažlice-Kdyně.

⁴⁴² Ve volebním okrese venkovských obcí Prachatice-Netolice získali katolíci v první volbě největší počet hlasů, pak následoval agrární a německý kandidát v poměru: 789:684:592. V dalším kole však zvítězil agrárník. Ve volebním okrese Pacov-Pelhřimov kandidoval jako samostatný agrárník farář Vacek, který vyřadil oficiálního agrárního kandidáta. Největší počet hlasů získali v oblasti jižních Čech na Benešovsku, Tábořsku, Bechyňsku a Pacovsku. Podporu měli i ve venkovském okrese České Budějovice. Druhou enklávu představovaly východní Čechy, tj. Litomyšlsko, Polička, Vysoké Mýto.

podobně organizované subjekty vyřadil princip volebních kurií a většinový volební systém. Přesto získali hodně hlasů, které však negarantovaly ani jediný mandát. V kurii venkovských obcí získali 18 830 hlasů a v kurii městských obcí 7 093 hlasů. To naznačuje opět průnik levice do nižších středních vrstev a zajímavé je i srovnání s výsledky voleb do poslanecké sněmovny, kde získala česká sociální demokracie v Čechách přes 282 000 hlasů (německá v Čechách cca 162 000 hlasů), nebo s volbami do Zemského sněmu Království českého v roce 1901, kdy byl počet jejich hlasů marginální – 2 852 hlasů.⁴⁴³

7.4 Volby v německých okresech

Výsledky voleb v německých okresech významným způsobem ovlivnila dohoda pokrokářů, lidovců, agrárníků a radikálů. Díky tomu došlo ve většině volebních okresů k hladkému zvolení většiny dohodnutých kandidátů. V minimálním případě volebních okresů ovlivňovaly volby další strany a v zemském sněmu zasedlo i několik „Schöneriánů“ a dalších jednotlivců. Naopak zcela vyřazena zůstala německá větev sociální demokracie. Nejsilnější stranou se nakonec stala Fortschrittspartei, a to i přesto, že ve většině předchozích voleb se u ní očekával s ohledem na její do značné míry elitářský charakter úplný propad. Strana se však vždy zdvihla a nyní i díky volebnímu kartelu a svému dlouhodobému vlivu získala veliký počet německých poslaneckých míst. Pokrokáři získali 3 mandáty v kurii venkovských obcí, 8 v kurii městských obcí a patrně všechny, tj. 7, za obchodní a živnostenské komory. Naopak slabší pozici měli zánovní radikálové z lidové strany, kteří na základě dohod obdrželi dva mandáty v kurii venkovských obcí a 6 v kurii městských obcí. Větší počet poslaneckých křesel připadl radikálům, tj. Radikalpartei – 6 poslanců v kurii venkovských obcí a 8 v kurii městských obcí. Podstatná část mandátů (14) v kurii venkovských obcí připadla německým agrárníkům.⁴⁴⁴

Jako samostatná síla vstoupili do voleb ortodoxní všenněmci. Postavili kandidáty sice jenom v některých volebních okresech, ale dobyli jeden mandát v kurii venkovských obcí a tři v kurii

⁴⁴³ Levicový tisk volební řád do zemského sněmu opět pochopitelně kritizoval. Kolorit doplňovalo zdůrazňování nepřátelství ostatních „buržoazních“ stran a připomínaly se i domnělé podvody na kandidátech sociální demokracie. V Dejvicích mělo dojít k označování volebních lístků tak, aby se vědělo, kdo volil socialisty. Právo lidu strašilo, že tamní agrární politika tak sbírá podklady pro ostrakizaci levicových voličů. Údaje o výsledku voleb jsou čerpány z denního tisku. K volbám v českých venkovských volebních okresech: *Národní listy*, 21. 2. 1908, č. 51, s. 1–2. K volbám v českých městských okresech: *Tamtéž*, 28. 2. 1908, č. 56, s. 1–2. Komentáře z pohledu levice pochází z provenience Práva lidu: *Právo lidu*, 23. 2. 1908, č. 53, s. 1–2. *Tamtéž*, 25. 2. 1908, č. 55, s. 1.

⁴⁴⁴ Přední a realističtější politik německých pokrokářů Eppinger byl zvolen ve volebním okrese městských obcí Cvikov-Mimoň, další významný politik této strany Bachmann v městském volebním okrese Trutnov. Další z významnějších pokrokářů K. Urban byl zvolen za obchodní a živnostenskou komoru. Politici lidovců získali na základě dohod mandáty na Liberecku a v jeho okolí, tj. především tři městské mandáty za Liberec. Zde byl zvolen i jejich vůdce H. Prade. Ideový vůdce německého nacionalismu a nyní člen Radikalpartei K. H. Wolf obdržel mandát v teplickém venkovském okrese a jeho kolega R. Pacher v městském okrese Chomutov. Přední politik agrárníků a ministr c. k. vlády Franz Peschka zvítězil ve venkovském volebním okrese Lanškroun a T. Zuleger v Žatci.

městských obcí. V kurii venkovských obcí zvítězil v okrese Žlutice-Manětín Karl Iro, přičemž vyřadil sjednaného kandidáta pokrokářů. Silné, ne však vítězné pozice získali i v okresech Cheb, Sokolov a Tachov. V kurii městských obcí byli zvoleni jejich kandidáti za Cheb (Bernardin), Bor a Loket, větší počet hlasů získali také ve volebních okresech Aš a Žatec. V Lokti zmařili velice těsně kandidaturu pokrokařského politika, zatímco v Chebu bylo jejich vítězství nad touto stranou jednoznačné; v Aši a Žatci poškozovali úsilí radikálních kandidátů. Podpora nejradikálnějšího německého politického subjektu na Chebsku byla dlouhodobá. Zdejší zvláštní vývoj posléze zdůraznil např. akt poslance A. Bernardina, který podal státoprávní ohrazení chebského „městského státu“, čímž ironizoval české státní právo. Současně však tím jasně naznačoval, že použití historických momentů může být ošidné. Jeden poslanecký mandát získal i křesťanský sociál. Obecně se ovšem příznivci tohoto subjektu prosazovali v německých oblastech Čech méně úspěšně než katolické hnutí v Čechách. Ve volebním okrese venkovských obcí Tachov také uspěla kandidatura Leopolda hraběte Kolowrata. Hrabě Kolowrat přemohl jak německého agrárníka, tak schöneriánského všenněmce.

7.5 Výsledky voleb – shrnutí

Volby do Zemského sněmu Království českého v roce 1908 byly zajímavé z mnoha důvodů. Určitým způsobem odrážely vývoj české a německé společnosti v Čechách a nabízely i srovnání s volbami do poslanecké sněmovny říšské rady v roce 1907, kde se podtrhávaly různé výsledky způsobené odlišnými volebními systémy. Jeden z momentů představovaly výsledky voleb v národnostně smíšených volebních okresech. Ještě před volbami do poslanecké sněmovny vybízela německá politika své voliče v českých oblastech, aby k volbám přišli. Volby tak měly zdůraznit význam menšin a měly v podstatě doplnit výsledky sčítání lidu. Ve volebních okresech, kde zvítězili Češi, postavila německá politika kandidáty ve venkovských okresech Karlín-Vinohrady, Jindřichův Hradec-Třeboň-Bystřice, Turnov-Český Dub, Dvůr Králové, Prachatice-Netolice, Vrchlabí, Litomyšl a v městských okresech Praha 2-Nové Město (2 mandáty), Praha-Vyšehrad (2 mandáty), Smíchov, Karlín, České Budějovice, Dvůr Králové a Lanškroun. Celkově získali němečtí politici v první volbě 4 561 hlasů ve venkovských volebních okresech a 6 061 hlasů v městských. Zatímco v některých volebních okresech byly výsledky německých kandidátů bezvýznamné, v jiných získali významný počet hlasů. Ovlivnit volby se však podařilo málokde. Ve volebních okresech venkovských obcí se německý politik dostal třikrát do druhého kola. Výsledky však mohl ovlivnit pouze vývoj ve volebním okrese Dvůr Králové, kde byl v prvním kole poměr hlasů agrárníků, českých katolíků a německého politika 1 304:668:1 170. V druhém kole došlo v českém táboře k pochopitelné dohodě, a tím bylo o vítězi rozhodnuto. V kurii městských obcí nastal zajímavý moment při volbě za oba mandáty Praha 2-Nové Město. V prvním byl poměr hlasů kandidáta

mladočechů, staročechů a Němců 1 656:2 412:1 048 a v druhém 1 192:992:1 050. I v tomto případě záleželo na dohodě představitelů obou českých stran, kteří se pochopitelně dohodli – viz výše. Významné vítězství získala česká strana ve volebním okrese České Budějovice, kde český kandidát A. Zátka porazil hned v prvním kole poměrem 2 566:2 149 hlasů Němce Vollgrubera. Vítězství bylo o to větší, že to bylo poprvé, kdy získal tento mandát český kandidát. V německých volebních okresech kandidovali představitelé českého obyvatelstva ve venkovských okresech Krumlov, Žlutice-Manětín, Broumov, Litoměřice a Kašperské Hory (Bergreichenstein) a ve volebních okresech městských obcí Vimperk a Trutnov-Rokytnice. V některých z venkovských volebních okresů získali čeští kandidáti i více hlasů, na ohrožení německého kandidáta to však nestačilo. V městských volebních okresech byl počet českých voličů ještě menší.⁴⁴⁵

Druhý významný pohled na volby spočívá ve zhodnocení počtu odevzdaných hlasů a dosažených mandátů. Bohužel, lze tak učinit pouze v případě voleb v českých oblastech, protože německý volební kartel výsledky voleb příliš deformoval, takže zájem veřejnosti byl nižší. Situaci a výsledky v českých volebních okresech naznačuje tabulka.

Tabulka: *Hlasy a mandáty národně českých politických subjektů (bez obchodních a živnostenských komor). Jedná se o výsledky I. volby. Zkratky: V. – volební obvody v kurii venkovských obcí, M. – volební obvody v kurii městských obcí, H. – hlasy voličů, Ma. – mandáty.*⁴⁴⁶

	V. hlasy	V. ma.	M. hlasy	M. ma.	H. celkem	Ma. celkem
Agrárníci	100 360	42(43)	0	0	100 360	42(43)
Katolíci	31 709	1(2)	1 190	0	32 899	1(2)
Mladočeši	8 638	2	36 320	30	44 958	32
Staročesi		0	6 722	3	6 722	3
Radikálové		2	3 819	3	3 819	5
Nár. soc.	9 941	0	6 104	3	16 045	3
Soc. dem	18 830	0	7 093	0	25 923	0

⁴⁴⁵ Volby v Českých Budějovicích neprobíhaly bez obtíží a jsou dokladem každodenní reality ve smíšených územích. Česká strana zorganizovala tzv. volební kancelář, která evidovala všechny české voliče, kteří měli podle jejího názoru volební právo. Na základě svého výzkumu je klasifikovala jako spolehlivé, vlašné a nespolehlivé. Nakonec bylo v této kanceláři činných víc jak 100 lidí. Německá strana sestavila volební seznamy, kde kolidovalo několik set případných voličů, takže česká volební kancelář musela, tj. podle českého tisku, přistoupit k 1 300 reklamácím. Nakonec bylo zřejmé, že Čechů bude snad o několik set víc než Němců. Ke koloritu doby patřilo, že ani v této chvíli se nevzdali vlastního kandidáta sociální demokraté. Zvláštní význam mělo i to, že přestože měla být volba významná, několik set voličů nepřišlo, tj. celkový počet činil 5 169 voličů, volilo jich 4 751 a obě strany vypravovaly kočáry pro lenivé voliče. *Národní listy*, 28. 2. 1908, č. 56., s. 1–2.

⁴⁴⁶ Počty voličů jsou uvedeny v citovaném tisku. Používám údaje z prvního kola voleb.

Z výsledku voleb do Zemského sněmu Království českého obecně vyplývají různé momenty. Některé jsou v zásadě dlouhodobě známé a další méně. Některé mají z hlediska tohoto tématu větší a jiné menší význam. Volby v roce 1908 současně naznačují vývoj, který uběhl od předchozích voleb v roce 1901. Veliké rozdíly vyplývají ze srovnání kuriálního volebního řádu a principu všeobecného a rovného volebního práva, které žádala česká strana. Jestliže ve volbách do poslanecké sněmovny získala československá sociální demokracie v Čechách několik set hlasů, pak v zemském sněmu se jednalo pouze o desítky tisíc. To samé platí o katolickém hnutí, které ve volbách do poslanecké sněmovny obdrželo přes 80 000 hlasů a zde pouze přes 30 000. To současně naznačuje, že velmi široké společenské vrstvy neodváděly žádné anebo jen velice malé přímé daně. Kuriální volební řád sice masové strany znevýhodňoval, ale svoji roli hrál i většinový volební systém. Z výsledků sociální demokracie a katolíků je to více než zřejmé. Dlouhodobě známou věcí byla i skutečnost, že hlasy v městských volebních obvodech měly větší váhu než ve venkovských – viz srovnání hlasů agrárníků a mladočechů s počtem získaných mandátů. Stejně dlouho bylo zřejmé, že to neodpovídá ani principům, tj. daňové výkonnosti, na kterých byl systém kurií postaven. Z dlouhodobě prezentovaných údajů vyplývá, že z hlediska odváděných daní byl význam venkova větší než měst. V českých oblastech dorazilo k volbám i poměrně dost lidí, což se nedá říct o Sudetech. Zde byl významným determinantem nižšího zájmu volební kartel.

Z hlediska dalšího politického vývoje se ukázalo, že se udrželi garanti dosavadní situace. Na české straně to byli agrárníci a mladočeši, kteří uspěli i přes svoji prostátní a vládní politiku. Z výsledku voleb do poslanecké sněmovny je ovšem zřejmé, jak by se situace změnila v případě demokratizace. Podobná situace nastala v německých oblastech Čech. Schönererovi všenněmci se sice marginalizovali, ale i program stávajících stran zaručoval, že jakýkoliv posun bude velice obtížný. Dá se říct, že při volbách se obecně rozdaly karty podobné těm, které byly vyloženy dříve. Zde je možné opět připomenout názor, že demokratizace měla představovat faktor, který by přinesl uklidnění v habsburském soustátí, respektive v Čechách. V případě jejího zavedení do sněmu by sice jistě stoupl na české straně význam sociální demokracie nebo katolického hnutí, které šlo chápat z hlediska zájmu o národnostní uklidnění jako pozitivní sílu, ale např. také národních socialistů. Na německé straně by se současně korigoval význam Národního svazu.

7.6 Podzim 1908 – další potíže

Po volbách v únoru vláda na rozdíl od roku 1907 zemský sněm na jaře nesvolala. Klíčový faktor představovala obava, že by sněmovní jednání vedla k další eskalaci národních rozporů, takže raději vyčkávala. Přes léto se však situace neuklidnila. Vztahy v Čechách formovaly staronové situace, z nichž některé je možné naznačit. Jako obvykle k nim patřila problematika menšinového školství,

kteřou vždy s koncem prázdnin aktualizoval zápis dětí do škol. Mezi mnoha jednotlivými případy lze znovu zmínit problém v Ervěnicích, kde probíhal vytrvalý boj rodičů českých dětí s německou samosprávou. Stálý zdroj napětí představovalo vymezování českého a německého živlu ve státní správě, které přispívalo k vymezování tzv. národně uzavřených území. Jak česká tak německá strana využívala podobné praktiky. Německá strana dlouhodobě živila chebskou vzpouru. Patrně s ní souvisel zásah prezidenta vrchního zemského soudu v Praze Viktora von Wesseliho. Prezident odvolal „oblíbeného“ sekretáře krajského soudu v Chebu JuDr. Karla Wenzla. Tím nastalo v německém tisku pozdvižení, které burcovalo německou společnost. Německá média prezentovala akt vrchního soudu jako zásah do nezávislosti výkonu soudní moci a zdůrazňovala nelidskost opatření. Wenzel byl přeložen do Žacléře, ačkoli měl „*těžce nemocnou ženu*“. Ta musela zůstat s dětmi doma.

Zlobu vyvolalo i rozhodnutí pražského magistrátu ve věci nákupu vodovodního nařízení. Zakázku v řádové hodnotě několika mil. korun dostala francouzská firma a domácí výrobci byli vyřazeni. V českém tisku současně zaznívaly komentáře, že je to proto, že domácí firmy napomáhají germanizaci. Jednalo se tedy o naplnění hnutí *svůj k svému*, byť ve větším rozsahu. Vzhledem k tomu, že největší podíl na zakázce mělo vodovodní potrubí, ujalo se pro incident označení *rourová aféra*. Německá strana zdůrazňovala, že francouzská nabídka byla o 200 000–300 000 K dražší než návrhy tuzemských dodavatelů a že se nakonec jednalo o klasický případ korupce. V souvislosti s českým přístupem k věci byl charakteristický následující německý komentář: „*Alespoň se konečně jednou celý svět dozví, kterými pohnutkami se nechají čeští chauvinisté vést, když mluví o ochraně svých národních zájmů.*“ Německá politika a média zdůrazňovaly vedle korupce ještě další momenty. Připomínal se význam německých daňových poplatníků v Praze, s jejichž penězi nakládal český magistrát v rámci německého výkladu nevhodně, a obecně se o celé věci mluvilo jako o *zákeřném úderu na Němce*. Přední představitelé německé politiky současně zdůrazňovali, že jejich reakcí může být obstrukce na zemském sněmu. Traskavé ovzduší na počátku září doplnil ještě konflikt v Kašperských Horách. V tomto menším městě s výraznou českou menšinou a německou samosprávou se sešel výroční sjezd německého Böhmerwaldbundu.⁴⁴⁷ Jednalo se o řídicí centrum menších německých spolků v Pošumaví, které řídil šéf budějovické samosprávy Josef Taschek. Spolek hrál do značné míry podobnou úlohu jako Volksrat, ale v menším měřítku. V podstatě zajišťoval spojení mezi německou politikou a veřejností, a to tak, že řídil osvětu. Situace v Kašperských Horách se současně zhoršovala průběžně. Podle českých zpráv

⁴⁴⁷ V roce 1900 žilo v soudním okrese Kašperské Hory 8 706 Němců a 7 860 Čechů. Obě národnosti obývaly především venkovské obce, které byly obvykle jednonárodní. Česká menšina byla přítomná v samotných Kašperských Horách. V dlouhodobém horizontu se početní poměr mezi oběma národnostmi neměnil a oblast se vyznačovala demografickou stagnací. **RAUCHBERG, H.** *Der nationale Besitzstand in Böhmen. Band II.* Lipsko: Duncker & Humblot, 1905, s. 30.

hrála významnou roli v protičeské kampani místní spořitelna, která ovlivňovala chod samosprávy. Z jejích peněz měly být také podporovány protičeské bojůvky. Na celé situaci je současně zajímavý již tradičně rozdílný popis vývoje událostí v českém a německém tisku. Princip spočíval v tom, že společenská akce Němců se zvrhla v národnostní třenice, při kterých se objevilo i úmrtí. Česká strana popisovala situaci tak, že německý sjezd se zvrhl v násilnosti, které vyústily v opakované zdemolování tamní České besedy, přičemž byli napadáni i její hosté. Násilníci – *turnéři* a *buršáci*, respektive opilí studenti v krojích – vnikli do horního patra objektu besedy, kde vylomili dveře od bytů a vyhrožovali českým nájemníkům. Rakouská administrativa zprvu nezasáhla, takže se stala terčem české kritiky. Druhý den došlo k dalším erupcím násilí. Němečtí radikálové napadli mimo jiné radu vrchního soudu Bohuslava Smítka, který se procházel po náměstí. Vytrhli mu hůl, srazili ho na zem a zmlátili ho. Bezpečnostní složky nakonec přece jenom zasáhly a výsledkem se stalo těžké zranění jistého Haase. Česká strana o něm mluvila jako o známém rváči a násilníkovi. Haas byl převezen do veřejné nemocnice v Sušici a operován. Nějakou dobu se zdálo, že se zotaví, ale posléze nastaly komplikace. U smrtelného lože ho navštívili představitelé samosprávy Kašperských Hor a ujistili ho, že nenechají jeho odkaz upadnout v zapomnění. Německá média hodnotila situaci tak, že během sjezdu byli němečtí hosté vystavováni českým provokacím a posléze násilí ze strany složek bezpečnostního aparátu, který jednoznačně strnil Čechům. Vše prý řídil okresní komisař Pavlovský, který vyslal proti účastníkům sjezdu nejen četnictvo, ale povolal i eskadronu dragounů z Klatov. Ti ihned podnikli na Němce útok, respektive pověstnou dragonádu. Během potyček byl smrtelně zraněn *mírumilovný hostinský Haas*. Poté co většina německých účastníků sjezdu odjela, zůstalo v Kašperských Horách okolo třiceti krojovaných studentů, které čekala cesta přes české sídelní území do Sušice, kde chtěli nasednout na vlak nebo navštívit raněného Haase. Cesty českým územím se ovšem báli, takže dostali eskortu 16 dragounů, kteří doprovodili dva jejich najaté nákladní vozy až do Sušice. Jak již bylo řečeno, celou situaci doprovázel naprosto odlišný komentář. Jestliže si Němci stěžovali na útoky kavalerie, pak museli druhý den vzít zavděk její ochranou. Podívaná na dva nákladní automobily chráněné 16 jezdci je z dnešního pohledu sama o sobě bizarní. Německý tisk také zdůrazňoval, že komisař Pavlovský nechtěl mluvit s představiteli německé samosprávy, kteří intervenovali, německy. Zde se jednalo o akcentování čechizace veřejné správy před německou veřejností.⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ K rourové aféře a odvolání německého úředníka: *Teplitz-Schönauer Anzeiger*, 9. 9. 1908, č. 104, s. 1., *Tamtéž*, 14. 9. 1908, č. 109, s. 1–2. Jestliže by se měla činnost Böhmerwaldbundu rozvést, pak se jednalo o organizaci knihoven, distribuci tiskovin, produkci vlastních tiskovin a dotace studentům. Taschek také velice iniciativně organizoval kulturní život v budějovickém jazykovém, tj. německém *ostrově* v souvislosti s panovnickým jubileem. Spolek dokázal koordinovat několik set odnoží a měl 36 000 členů. Mezi jeho donátory patřily německé samosprávy, jednotlivci a další instituce z Čech, Předlitavska, ale i Německa. Ve zprávě o činnosti spolku se zdůrazňovala hlavně skutečnost, že zvládne organizaci distribuce denního tisku i do těch nejmenších sídel na Šumavě. Na české straně referoval o situaci v Kašperských Horách v interpelaci k místodržiteli poslanec Anýž. Haas byl zraněn v boji. Předtím však měl téměř ubít četníka. *Národní listy*, 16. 9. 1908, č. 256, s. 1–3. *Tamtéž*, 17. 9. 1908, č. 257, s. 1–2.

7.7 Jednání sněmu a německá obstrukce

Zemský sněm Království českého zahájil svoji činnost v polovině září 1908. Z české strany představovalo jeho svolání jednoznačnou prioritu, a to i v rámci provládní politiky. Každý subjekt však měl ve vztahu k sněmu úplně jiné představy. V rámci české politiky dominoval opět požadavek volební reformy, kterou požadovala i v případě zemského zastupitelstva externí sociální demokracie. Německá politika dlouhodobě zdůrazňovala negativní stanovisko, které prezentovala v souvislosti s každodenním vývojem. Přesto nemusel být její postoj zcela záporný a hledaly se cesty, jak vzniklé potíže odstranit nebo alespoň odsunout. V roce 1908 se stal novým zemským maršálkem po Jiřím Kristiánovi z Lobkowicz další člen tohoto významného a rozvětveného aristokratického rodu Ferdinand. I český radikalizující tisk ocenil, že se běžně vyjadřuje v českém jazyce. V českém jazyce složil i sněmovní přísahu a vstupní řeč na zemském sněmu. Jeho zástupcem se stal německý politik Karl Urban. Jmenování obou předních funkcionářů zemské správy odpovídalo koncepci, kdy Ferdinand z Lobkowicz měl zastupovat konzervativně-českou většinu a K. Urban německou menšinu. České radikálnější kruhy tento přístup dlouhodobě kritizovaly a zdůrazňovaly, že politika konzervativního velkostatku v zásadě nesleduje zájmy ani Čechů, ani Českého království.⁴⁴⁹ Jednání zemského sněmu směřovala od začátku ke kolizi. Významnou roli hrál radikalismus Schöneriánů a českých národních socialistů. V zásadě však spíš představoval doplněk širší a hluboké politické krize. Hned první den se diskutovalo o jednotlivých konfliktních událostech. Zmíněný incident z Kašperských Hor interpelovalo několik českých poslanců v čele s mladočechem J. Anýžem. Další debata se strhla okolo *rourové aféry*. Na německé výtky, které zdůrazňovaly, že zadání zakázky francouzské firmě je základním porušením národohospodářských principů, odpověděl národní socialista Choc, který s ironií zdůrazňoval, že podobnou praxi provádí např. i budějovický starosta Taschek. Narážel tím na skutečnost, že dodávky tramvají a příslušného vybavení v Českých Budějovicích realizovaly říšsko-německé firmy. Zásadní kolizi způsobilo jmenování úředníků sněmovní kanceláře. Podle německé strany došlo k opomenutí jejich základních národních zájmů a předchozí slovní potyčky a urážky přešly k přímé obstrukci. Ta měla jak technický, tak násilný charakter. Německá strana podávala různé námitky a v následujících jednáních nechávala opakovaně hlasovat o ověření záznamu z předchozích schůzí. Současně docházelo k demolici sněmovny, především k vytrhování sedátek. Naprosté zdůraznění

⁴⁴⁹ Ferdinand z Lobkowicz (1850–1926) pocházel z dolnobeřkovické linie Lobkowické primogenitury. Jiří Kristián kníže z Lobkowicz (1835–1908) byl představitelem sekundogenitury se sídlem na Mělníku. Evergreenem kritiky konzervativního velkostatku byla jeho volební aliance s proněmeckou šlechtou. Představitelé velkostatku tím dávali současně najevo, že stavovská sounáležitost je jim v mnoha případech bližší než jiné politické orientace. Vazba ústavověrného velkostatku na německou občanskou politiku byla současně velice výrazná. K. Urban pocházel z pražské podnikatelské rodiny, která se identifikovala s německým národním hnutím. Do zemského sněmu byl zvolen za libereckou obchodní a živnostenskou komoru. *Almanach českých šlechtických rodů*. Brandýs n. Labem: Martin, 2002, s. 264. *Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1909*. Vídeň 1909, s. 699.

německého postoje jak k české společnosti, tak k habsburskému státu představoval zpěv německé národní písně *Wacht am Rhein* – Stráž na Rýně. Kolorit situace vykreslovalo to, že proti zdůrazňování všenněmeckých postojů se postavila česká strana. A. Švehla prohlásil: „*Zde na tomto sněmu jsme byli provokováni do míry nejekrajnější. Slyšeli jsme zvuky písní těch, kteří hledají svou vlast daleko pryč, kteří nemají nic společného se státoprávním svazkem naší koruny a našeho království.*“ Česká politika se zastávala i rakouského státu. Levicové Právo lidu k tomu dodalo, že zatímco místodržitel jako přítomný zástupce státu tuto zřejmou velezradu nekomentoval, učinili tak až čeští liberální politici, a doplnilo to komentářem, že Švehla „*protestoval proti znesvěcení panského čeledníku velkoněmeckou písní*“. Sociálnědemokratický deník tím naznačoval nejenom labilní postavení státu, ale i svůj odpor ke kuriovému sněmu. Komentáře o zradě představovaly živnou půdu pro další diskuse, které situaci na sněmu dále zostřovaly. Na Švehlovu řeč s ironií odpověděl všenněmec K. Iro, který se dotázal, jestli zmíněnou velezradou myslel řeč K. Práška z 5. 5. 1900. Agrární politik se tehdy opíral o radikální frazeologii a zmiňoval sílu husitského hnutí jako výstrahu státu. Nyní byl ovšem c. k. ministrem a s obavou sledoval vývoj na zemském sněmu. Další všenněmci zdůrazňovali všeslovanskou rétoriku českých politiků, která také nepředstavovala vrchol loajality. Padaly výroky jako *Klofáč do Bělehradu* a že by tento národně sociální poslanec mohl být srbský král: „*Až Petra sprovodí, bude Klofáč srbský král.*“⁴⁵⁰

Přestože německá obstrukce zhatila již několik jednání zemského sněmu, probíhala intenzivní jednání předáků zúčastněných stran s cílem ji odstranit a dostat se k dennímu pořádku. Byla to ovšem sisyfovská práce. Hádky a osočování nebyly pouze dílem nejradikálnějších skupin poslanců. Do tahanic se zapojovali v podstatě všichni a za průběhem zemského sněmu stál jednoznačně dlouhodobý vývoj. Průběžně se přilévalo do ohně i z české strany. Vzhledem k obsazení sněmovní kanceláře nepřipouštěli zúčastnění vůbec žádné pochybení. Větší množství českých poslanců upozorňovalo své německé kolegy, že nejsou v Chebu nebo v Liberci, ale v Praze na zemském sněmu, kde jsou pouze menšinou. Vedle všech českých stran odmítala obstrukci jak česká, tak německá sociální demokracie v Čechách. Zablokování sněmu chápala především jako zpomalení procesu demokratizace. Proti obstrukci se současně stávkovalo jak v českých, tak německých oblastech Čech. Postavení německé sociální demokracie bylo současně tím spíš složitější, že německý národní blok zdůrazňoval její národní nespolehlivost a pomahačství české straně. Tzv. *pomahačství* bylo obecně velice silným termínem, který měl zdůrazňovat nesolidnost a proradnost příslušného subjektu.⁴⁵¹ Souběžně se objevilo několik sněmovních návrhů se zcela zásadní povahou.

⁴⁵⁰ Protiútok odkazující na sympatie Čechů k Srbsku nebyl náhodný. Habsburská říše a Srbské království se měly brzy ocitnout na prahu války a ve sledované době se tajně připravovala otázka anexe Bosny a Hercegoviny. *Právo lidu*, 1. 10. 1908, s. 1.

⁴⁵¹ Důsledky demokratizace z hlediska možností sociální demokracie ovšem představovaly pro ostatní zúčastněné strany

Na české straně byl podán návrh požadující zásadní demokratizaci. Druhý návrh s podobným obsahem vznikl v prostředí české agrární strany. Jeho pojetí bylo však do značné míry vágní. Ihned se vynořily komentáře, a to jak z levicového, tak radikálního prostředí, že agrární strana s demokratizací váhá a je ochotná ke smíru ve věci pouhé revize kuriálního volebního řádu. Další český návrh představoval spíše rezoluci, tj. i v případě jeho vyřízení sněmem, protože požadoval úpravu používání jazyků státními úřady. Jednalo se o staronové pojetí s požadavkem úplné dvojjazyčnosti státních úřadů v Čechách. Určitým pozitivem pro německou stranu nebo pro představitele nejvyššího establishmentu mohla být skutečnost, že dvojjazyčné by byly úřady a ne úředníci. Logický problém představoval naopak požadavek, aby tato úprava platila i pro poštovní a telegrafní službu a železnice. Postátňování železnic tak přinášelo státu další choulostivé situace. Úplný antipod českých zájmů představoval další z návrhů německého poslance A. Bachmanna. Bachmann požadoval revizi zemského zřízení ve smyslu již opakovaně prezentované garance mandátů v zemském výboru. Nyní měli mít Češi čtyři přísedící, Němci také čtyři a velkostatek dva. Jedenáctým členem by byl zemský maršálek. Národní sekce zemského výboru by jednaly většinou odděleně. Společně by se scházely pouze k projednávání vybraných záležitostí. Záležitosti hlavního města Prahy, Plzně a Českých Budějovic měly být v rámci německé logiky společným tématem. Český tisk si všímal toho, že německé představy se stále stupňují, a to i přesto, že Bachmannův návrh prezentoval především nejzazší stanovisko. Přibyl snad od roku 1891 v Čechách další milion německých obyvatel? – ptaly se Národní listy, přičemž narážely na skutečnost, že při punktacích měl být poměr přísedících podobně koncipované revize zemského výboru 5:3:2, tj. Češi:Němci:velkostatek.⁴⁵²

Až po několika bezúčelných zasedáních podala vláda svůj návrh zemského zákona na revizi volebního řádu Zemského sněmu Království českého. Komentáře z českého liberálního a levicového prostředí zdůrazňovaly, že návrh přišel pozdě. Ve sněmu by se musely nejdříve vyřídit předchozí a velice výbušné návrhy, než by došlo na vládní předlohu. Ta byla sama o sobě značně složitá a vycházela vstříc jak zájmu velkostatku, tak Němců. Tvářila se, že respektuje zájmy nejnižších vrstev, a zvyšovala i počet českých mandátů. Zemský sněm měl mít 334 poslanců. 70 poslanců by volila kurie velkostatku, 8 poslanců by bylo virilních, 92 by volila kurie městských obcí, 17 obchodní a živnostenské komory, 84 kurie venkovských obcí, 20 by delegovala Zemědělská rada Království českého a 43 by se volilo ve všeobecné kurii. Německá politika by získala v I. kurii 21 mandátů, v městské 36, 8 za živnostenské komory, 31 za venkov, 7 za

skutečnou hrozbou. Rétorika a realita tohoto levicového subjektu stála za hranou jinak korektních politických postojů. Sociální demokracie směřovala k socializaci hospodářství, respektive celé kulturní situace.

⁴⁵² Zápis o jednání sněmu přetiskl denní tisk, který ho současně komentoval. *Národní listy*, 17. 9. 1908, č. 257 s. 1–3.

zemědělskou radu a 18 za všeobecnou kurii. V následujícím rozložení sil by tedy získala německá strana 121 mandátů, konzervativní velkostatek 49 a česká politika 164. V rámci nového rozložení sil by velkostatek sice udržel své mandáty, ale jeho by váha pochopitelně klesla. Možná i z tohoto důvodu se vláda vydala cestou rozšiřování počtu poslanců, aby se tak ve vztahu k velkostatku opticky nic nezměnilo. Váha českého voličstva stoupla, ale bez konzervativního velkostatku by čeští poslanci většinu nezískali. Tisk konstatoval také to, že zavedení poslanců zemědělské rady mělo být úlitbou agrárníkům, aby tak začali „nedemokratickou“ reformu podporovat. Vstřícný krok k Němcům představovalo vytvoření sněmovních volebních sborů pro volby komisí a zemského výboru. S ohledem na českou stranu se o nich nemluvalo jako o kuriích.⁴⁵³

Německou obstrukci se nakonec zlomit nepodařilo a zemský sněm se ve svém jednání nikam nedostal. Bez projednání zůstala i vládní předloha volební reformy. Tento debakl byl důsledkem dlouhodobě živené krize ve vztazích mezi oběma národy. Jednotlivé subjekty obou národních táborů na ní současně dlouhodobě pracovaly. Škálu problému prohlubovalo i to, že do každodenního vývoje byla zatažena veřejná správa, a to nejenom zemská, ale i státní, což skýtalo další pole pro rozšiřování problémů. Situaci nezlepšovala ani skutečnost, že celá řada německých politiků ve skutečnosti spor tak daleko hnát nechtěla. Česká a německá strana dokázaly v roce 1907 a 1908 spolupracovat na vládní úrovni. V rámci Českého království se také oba národy podílely v roce 1908 např. na přípravě jubilejní výstavy, která měla v zimě 1908 oslavit šedesátileté výročí od nástupu Františka Josefa I. na trůn. Volební reforma snad mohla být skutečně ventilem, který by pročistil situaci na zemském sněmu. I když byla levice obávaná, mohla v případě přítomnosti německých sociálních demokratů vzniknout síla, která by svým hlasem korigovala německou nacionální politiku. Tento moment byl zmíněn již víckrát a ve sledované době s ním operovala i c. k. vláda. Ve vztahu k říšské radě se po volbách v souvislosti s volbami do zemského sněmu objevil další z mnoha komentářů z prostředí c. k. vlády, který vystihoval situaci: *„Doufáme, že sociální demokracie nebude přes všechn svůj politický a sociální radikalismus rušiti zlomyslně práci parlamentu, jak to činívali druhdy živlové národní, dnes skoro zcela zatlačení.“* Ve sledované době se také objevovaly spekulace, že se česká národní politika s vládní předlohou volební reformy zase sbližuje. Nejvíce ohlasů získávaly v tomto ohledu komentáře agrárních politiků. Bylo by to logické, neboť volební reforma, ať už by byla jakákoli, by představovala posun. V roce 1905 již byla navíc jedna taková tajná dohoda s Němci a vládou sjednaná, přičemž ji mimo jiné zmařila erupce mas. Tváří v tvář úplnému rozkolu v Čechách by se snad nyní dala ovšem obhájit.⁴⁵⁴

⁴⁵³ Podobu vládní předlohy přetiskl tisk: např. *Právo lidu*, 10. 10. 1908, č. 279, s. 1–2.

⁴⁵⁴ Postoj k sociální demokracii byl prezentován s ohledem na českou národní politiku. Mladočeši tedy byli stále vnímáni jako radikální subjekt. Komentář pocházel z *Fremdenblattu*, který byl vnímán jako vládní deník. Vyjádření citovaly s příslušně zahořklým komentářem *Národní listy*. *Národní listy*, 19. 3. 1908, č. 78, s. 1. Během jednání

S ohledem na skutečnost, že se nepodařilo německou politiku uklidnit, se vláda rozhodla, že zemský sněm uzavře. Na konci příslušného jednání podali oba čeští ministři Karel Prášek a JuDr. František Fiedler demisi. Česká strana současně okamžitě hrozila, že přistoupí k obstrukci na říšské radě. Národnostní třenice navíc posléze v Praze eskalovaly takovým způsobem, že byl nad hlavním městem Českého království vyhlášen výjimečný stav. Situace se posunovala i v rámci Předlitavska a celého habsburského soustátí. Pozice premiéra Maxe Wladimíra Becka nebyla ohrožena pouze ze strany erupce česko-německých vztahů. Již v průběhu léta narůstalo napětí mezi vládou a stranou křesťanských socialistů. To eskalovalo s tzv. aférou profesora Ludwiga Wahrmanda. Na počátku října 1908 také Rakousko-Uhersko anektovalo Bosnu a Hercegovinu, čímž se komplikovalo jeho mezinárodní postavení. České království a habsburský stát tak vstupovaly do nové fáze, která byla v Čechách charakteristická dovršením odcizení obou národností nastavení a neschopností jejich představitelů se domluvit. Stát navíc ztratil v Čechách mnohé své pozice a jeho důvěra byla dále otrásána. Současně bylo zřejmé, že jestliže by se měla situace zlepšit, bude muset do vztahů obou národů intervenovat.⁴⁵⁵

zemského sněmu království Českého zasedaly i další sněmy. V tyrolském zemském sněmu se přitom podařila prosadit vládní koncepce reformy volebního systému. Český sněm tak byl vedle štyrského jediný, kde přetrvávaly komplikace. *Právo lidu*, 15. 10. 1908, č. 284, s. 1–2.

⁴⁵⁵ Krize vztahu vlády a křesťanských socialistů souvisela s pojetím organizace nejvyššího vzdělávání. S vládou byly spojeny subjekty, které trvaly obecně na liberální koncepci a v rámci toho i na liberálním uspořádání vysokého školství. L. Wahrmond byl činný jako profesor církevního práva na univerzitě v Innsbrucku, přičemž se dlouhodobě dostával do konfliktu s představiteli křesťanských socialistů, kteří požadovali důsledné propojení vzdělání a katolické víry. Ostrý postup proti vládě požadovali především Richard Weisskirchner a Albert Gessmann. Karl Lueger situaci tolik vyhrotil nechtěl. Nepřátelský postoj zaujímal k Beckově vládě i následník trůnu. **RUMPLER, H.** *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Vídeň: Ueberreuter, 2005, s. 552–553. K tzv. Wahrmondově aféře se na české straně ve více případech vracel např. T. G. Masaryk. Mimo jiné ji komentoval v řadě jednání poslanecké sněmovny říšské rady. T. G. Masaryk. *Parlamentní projevy 1907–1914. Svazek 29*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2002, s. 108–115, 122.

8. Závěr

Na závěr bych v první řadě shrnul nároky, které konfrontovaly veřejnou správu prováděnou Českým královstvím. Některé vyplynuly již ze základní a sekundární literatury a další ze sledovaných pramenů. V textu jsem je členil vertikálně a do značné míry s ohledem na praxi orgánů a institucí Českého království jako samosprávného subjektu s určitým podílem státní moci. V rámci této optiky vystupuje do popředí jak velice silný zájem venkova a městského prostředí, tak např. větších i menších samospráv. Tento prostor současně definovaly i zastřešující české a německé politické instituce a do značné míry externího hráče představoval stát. Charakteristickou situací vytvářel i fakt, že se zemské instituce konfrontovaly jak s momenty, které byly v jejich kompetenci, tak s těmi, které se pojetí této oblasti veřejné správy zcela vymykaly. V nejširší rovině se ukázalo, že podstata větší části představ měla základ v následujících jevech nebo požadavcích: řešení sociální otázky, intervenci do hospodářství, pokračující nacionalizaci a postupujícím zájmu o politiku v širších společenských vrstvách. V horizontálním členění jsou patrné zájmy různých složek společnosti v Čechách. Jsou to skupiny širšího venkovského a městského obyvatelstva, menších živnostníků, samosprávných úředníků, respektive zaměstnanců. Spoustu problémů definuje jak středostavovská inteligence, tak jednotlivci, které lze jejich vzděláním a rozhledem chápat jako skutečné elity. V rámci vyšších vrstev vynikají na venkově vyšší selské vrstvy a v průmyslu především stavební podnikatelé. Zájem tradiční aristokracie, jejíž postavení v Čechách nebylo jednoduché, zdůrazňuje spíš každodenní vývoj zemské správy.

Jestliže by se měla ještě jednou shrnout realita požadavků, které se vzhledem k zemské správě Českého království tlumočily, pak se tak dá učinit v rámci následujících okruhů, které již byly současně naznačeny. Význačnou prioritu představovalo vzdělávání a kultura. Zájem vzhledem k této agendě byl patrný jak v případě základního/národního školství, tak v případě odborného školství v zemědělství nebo v průmyslu. Zainteresovaní se navíc vyjadřovali i k oblastem, tj. zde ke střednímu a vysokému školství, kde země hrála druhou roli. Společný jmenovatel představovalo zdokonalení stávající soustavy, její tzv. znárodnění a přizpůsobení trendům, které byly vnímány jako moderní. Zásadní požadavek představovala úprava postavení učitelů, a to hlavně vzhledem k jejich platovému ohodnocení. Jednotlivá přání definovaly jak spolky sdružující osoby činné v této oblasti, tak veškeré elity obou národností, tj. jak na místní, tak např. zemské úrovni, respektive v rámci ústředí politických subjektů. V rámci zájmu o hospodářství byly charakteristické nároky na organizaci úvěrové soustavy a v nejrůznější formě na jednotlivé zemské, respektive státní intervence. Z hlediska organizace veřejné správy v Čechách dominoval především zájem o budování infrastruktury, a to jak z pohledu společenských elit, tak jednotlivých zájemců. Obecně se argumentovalo potřebou místní specifiky, za kterou se skrýval zájem samospráv. Více otázek

vznikalo ve venkovském prostředí, kde byla aktivita zemské správy mnohem kompaktnější a důsledněji etablovaná. Složení spektra jednotlivých žádostí výrazně ovlivnila série živelných pohrom, která ve sledované době postihla oblasti Čech. Hospodářská politika českého a i německého venkova byla současně dirigována zájmy menších a středních vlastníků. Zájmy větších subjektů vytvářely naopak určitý antipod, jehož význam vzrůstal, když se jednalo o obří vlastnictví aristokracie. Svěbytný okruh představovala sociální otázka, která zasahovala většinu oblastí agendy veřejné správy, kterou České království provádělo. Strukturálně se jednalo o zaopatření jednotlivých aktérů jak v případě různých nehod, tak očekávaných částí lidského života, tj. zaopatření ve stáří. V případě nehod se jedná o živelné pohromy nebo úrazy. Zájem o různé druhy pojištění měly v podstatě veškeré společenské skupiny v Čechách. Nejvíce nároků se objevovalo přímo v souvislosti s agendou Českého království, neboť bylo zřejmé, že právě zde jsou zemské instituce kompetentní. V případě pojištění se jednalo pochopitelně o nároky představitelů národního školství a samosprávy. Další okruh žádostí vytvářely představy o organizaci zdravotnictví. I zde hrála velikou roli skutečnost, že země zde byla kompetentní. Zcela specifickou roli získávaly představy spojené s dlouhodobými politickými problémy. V rámci nich zaujímal významné místo demokratizace, ale dlouhodobě největší problém představovaly vztahy Čechů a Němců. Jejich potenciál vzrůstal natolik, až způsobil likvidaci zemské správy v Čechách. Jejich podstata a formulace jednotlivých návrhů bude shrnuta dále.

Zemská správa v Čechách se s jednotlivými nároky vyrovnávala různým způsobem. Práci zemských orgánů charakterizovala především souvislá činnost Zemského výboru Království českého a velice vratká existence zemského sněmu. Manévrovací prostor omezoval složitý vztah se státem, který charakterizovala zejména situace v národním školství, které hradila země, ale dirigoval stát. Tuto oblast nejmenuji náhodou, neboť dokázala odčerpat okolo poloviny finančních prostředků země. Oba národní tábory se dokázaly na ledasčem shodnout, přičemž obvykle se jednalo o složité a drahé kompromisy – a to jak obrazně, tak doslova. Jednotlivé situace byly naznačeny v textu, ale určitě je možné v rámci zásahu do hospodářství zmínit investice do zemědělství, do lokálních tratí, cest a úpravy velikých vodních toků. Význam země stoupal i díky organizaci úvěrové soustavy. Mimořádně významný projekt představovala kanalizace řek v Čechách a stavba průplavů. Megalomanský projekt premiéra E. Körbera je třeba brát zcela vážně, a to i přesto, že ho některá literatura zpochybňuje. Je třeba říct, že jeho výsledek byl ovšem příznivý. V zásadě se regulovaly vedlejší toky a jen postupně postupovala kanalizace Labe a Vltavy, která měla navíc částečně starší mandát. Do značné míry je projekt třeba hodnotit především optikou finančních prostředků, které přitekly do Čech. Podobný význam měla stavba lokálních tratí. Jednalo se o záležitost, která měla obdobu i v dalších korunních zemích. Argumentace advokátů jejich realizace spočívala opět v multiplikaci v hospodářství. Nakonec je však třeba zhodnotit opět

hlavně objem investic, které se takto dostaly do jednotlivých regionů. Trati však byly obvykle ztrátové a řada z nich nezvládala uhradit nejen úrok a úmor vyplývající z jejich úvěrování, ale ani vlastní provoz. Ve sledované době proto probíhal spíše útlum této výstavby, a to i přesto, že zájem o stavbu tratí přetrvával. Tomu se nedalo divit. Železniční trať stále představovala pro většinu míst především ve vztahu k hospodářství jedinou alternativu dopravy. V těchto souvislostech se řada dalších projektů nerealizovala, ačkoliv se o nich seriózně uvažovalo. Možná právě na tomto místě se může zmínit smutný komentář elektrotechnika V. Lista, který měl jistě velice širokou, ne-li zcela zásadní platnost. „*Proč jsme za padesát let nepostavili tunel pod Letnou, proč máme tak mizerné železnice nebo proč jsme nedodělali splavnění Vltavy,*“ naříkal tento odborník po jedné své studijní cestě po západní Evropě. Obecně je však třeba u všech těchto projektů zdůraznit i to, že již v dané době se uvádělo, že mají nejenom hospodářský, ale především politický nebo národohospodářský význam. Testovaly se na nich nové postupy a výrobky, stávaly se zdrojem praxe a zkušeností pro odborníky a ze všeho měl prospěch národní průmysl, tj. jak český, tak „sudetský“.⁴⁵⁶ V případě školství hrál zcela zásadní roli vliv země na organizaci odborného školství, kde země přispívala na celou řadu vzdělávacích institucí. Podobně tomu bylo i v oblasti středního školství. Příjemcem zemských subvencí se stávaly různé ústavy, přičemž platilo, že země mohla dotovat pouze určitý a relativně malý podíl. V oblasti sociální péče a zdravotnictví bylo aktuálních několik okruhů. Země důsledně vstoupila do úpravy organizace veřejných zaměstnanců samosprávy a základního školství. Cena za to byla více než vysoká. Jiné vstupy byly spíše vyloučeny a jednalo se spíš o charitu. Tou zůstávala i činnost Zemského pojišťovacího fondu císaře Františka Josefa I. Naopak jednoznačný byl přínos pro oblast veřejných nemocnic a péči o duševně nemocné jedince. V souvislosti s reálným výkonem zemské správy došlo k několika konfliktům mezi Čechy a Němci, které spočívaly v zdůrazňování nekorektního postupu české většiny. V momentě, kdy se jednalo o věci hospodářské povahy, se domnívám, že byl postup zemských institucí korektní.

Významný moment představuje vnímání vývoje v Českém království z hlediska zájmů obou národních celků v Čechách. V případě českých zájmů mělo naprosto klíčový význam. České národní hnutí vnímalo České království jako nástupce původního českého státu, respektive zdůrazňovalo, že kontinuita obou celků vlastně nebyla nikdy přerušena. Roli této korunní země sice omezovala řada výše zmíněných faktorů, přesto se dlouhodobě jednalo o subjekt, kde měla česká strana sněmovní většinu. Tu však ještě podmiňovaly chladné vztahy českého občanského tábora

⁴⁵⁶ Zcela kriticky a pouze jako taktický tah vlády ve vztahu k železnicím v Alpách hodnotí budování průplavů a splavnění řek podle říšského zákona z roku 1901 Studie o technice v českých zemích. Politický, hospodářský a národohospodářský pohled zdůrazňuje na základě svých zkušeností s vodohospodářskými stavbami ve svých pamětech E. Zimmer. JÍLEK, F. (ed.). *Studie o technice v českých zemích 1800–1918. Díl IV.* Praha: Národní technické muzeum, 1986, s. 361–362. STRÍTEŠKÝ, H., MIKEŠ, J., EFMERTOVÁ, M. (eds.). *Vladimír List. Žil jsem pro elektrotechniku.* Praha: Národní technické muzeum, 2012, s. 33. ZIMMLER, E. *Moje inženýrské paměti. 2. díl.* Praha: Národní technické muzeum, 2013.

s konzervativním velkostatkem. Přesto se dalo této většiny v zemských orgánech využít a česká politika z ní skutečně těžila, takže se z Českého království postupně stával subjekt, který multiplikoval národně český vývoj a také jeho hospodářské zájmy. Tento jev nemusel mít vzhledem k německé národnosti násilný charakter a v mnoha ohledech probíhal v podstatě spontánně. Na německé straně ho kopíroval podobný vývoj. V některých momentech zde ovšem získávala česká strana výhodu. Opět to však byl důsledek dlouhodobého vývoje, kdy se musela přizpůsobovat každodennosti habsburského mocnářství. Opticky se to projevovalo například v rámci centrálních úřadů Českého království, kde bylo v průběhu prvního desetiletí 20. století velké množství pracovních pozic obsazeno českými úředníky, přičemž stálý plat jim garantoval příslušnost někdy ke střední a jindy k vyšší střední vrstvě. Někdy se ovšem situace vyhrocovala. V roce 1908 např. český tisk komentoval, že zemská správa uzavírá německé straně vysoké posty v případě Zemské banky. Ta se tomu prý neměla divit, neboť ovládala Českou spořitelnu (*Böhmische Sparkasse*), která se profilovala jako německy nacionální podnik. V druhé polovině roku 1908 se staly spory o místa v kanceláři zemského sněmu impulzem k německé obstrukci. Vzhledem ke vztahu obou národností sporný a relativně agresivní vývoj měla dynamika formálně tabuizovaného menšinového školství. Veřejné národní školy vznikaly i ve smíšených oblastech s převahou německého obyvatelstva. Česká politika se zde bila ze všech sil a vzhledem ke slušně řečeno nevhodnému chování německých samospráv k českým menšinám se tomu nešlo divit. Dlouhodobou logiku měl hospodářský program Českého království. Jeho existence byla dědictvím z 90. let 19. století a opět měl sloužit oběma národnostem. Pro národně české hospodářství ovšem znamenal velikou vzpruhu. Největší význam hrála Zemská banka Království českého. Její existence umožňovala zahájení investic v zemědělství a dopravě a současně financovala nižší samosprávy, které v rámci svých projektů odebíraly technicky náročné produkty národně českého průmyslu. Tím se neříká, že by se tyto nástroje odpíraly německé straně. Jen ve sledovaném období bylo patrných několik široce pojatých projektů garantovaných samosprávou a realizovaných českým hospodářským světem. Zde hrál ovšem roli celkový trend, kdy zájem hospodářského světa o spolupráci s veřejným sektorem vzrůstal.

Německá strana měla s českým prostorem nejen jeden problém a to samé platí i o Českém království jako o specifickém veřejnoprávním subjektu. V podstatě se jednalo o dvě různé věci, které však měly společného jmenovatele. Německá strana dlouhodobě těžila z toho, že představuje v Rakousku jednotící sílu, že je rezervoárem úředníků, respektive německá kultura měla být kulturou rakouského státu. To v mnoha ohledech již v 80. letech 19. století skončilo a Němci v Čechách se museli začít vyrovnávat s rolí menšiny. Nešlo jim to dobře. Místa úředníků – zde zemská – představovala jeden z mnoha problémů. Absolventi německých škol neovládali druhý ze zemských jazyků, tj. češtinu, a nesplňovali podmínky pro službu v zemské správě. V rámci tohoto šířeji

diskutovaného problému lze zmínit i neochotu respektovat náročnou službu v tomto dlouhodobě zanedbávaném odvětví veřejné správy. Německá strana si to ne vždy připouštěla. Otevřeně to komentoval politik Taschek, který měl v rámci českého pohledu především negativní podobu, když říkal, že jedině na základě důsledného vzdělání mohou Němci udržet místo, které postupně ztrácí. I z toho lze vysvětlit jejich touhu vše rozdělit. Hypoteticky by vznikající orgány krajské správy nebo ustanovení tzv. německých Čech byly rezervoárem míst pro absolventy německých vysokých škol. Německá strana chtěla postupně dělit všechno a národní nevraživosti padla za oběť i např. organizace pojišťovnictví, na kterém na druhé straně Němcům jistě záleželo. Zásadní problém představoval pro německou zemskou politiku požadavek demokratizace zemského sněmu. Jak si ho čeští liberálové přáli, tak ho němečtí odmítali. Nešlo se tomu divit, protože by se dostali do velice svízelné situace.

Česko-německé vztahy v rámci veřejnoprávní instituce, kterou bylo České království, představovaly ovšem pouze jednu z více realit národnostních sporů v Čechách. Důležitou roli hrál vývoj každodenní situace soužití menšin, který se komplikoval nejenom v dynamických hospodářských oblastech, ale prakticky všude v Čechách. Doprovázely ho eskalace násilí, potírání kulturní činnosti druhé národnosti a zvláštní místo zaujímal boj proti národnímu školství. Problémy s úředníky, respektive s nacionalizací veřejné správy současně také nebyly výsadou pouze zemské správy. Rozhodující roli hrál naopak vztah ke státní správě, který dále velice specifickým způsobem gradoval národnostní konflikt, respektive napjaté vztahy Čechů a Němců, jejich elit a státu. Činnost subjektů, které živily národní boj, nebyla vůbec náhodná a měla podobnou dynamiku jako např. levicové hnutí. Charakterizovala ji vysoká míra organizace a drobná a důsledná práce. Národní spory se do určitých oblastí importovaly, čímž se podporovaly nebo pomáhaly roznítit místní vášně a spory. Tato metodika je i z pouhého nahlédnutí do vývoje tohoto konfliktu, tj. zde do pozadí vývoje zemské správy v Čechách, zřejmá. Někdy se dokonce zdá, že místní národní soukmenovci těch, kteří konflikty živili, o ně zas až takový zájem neměli.

I vývoj zemské správy dokládá, že širší skupině osob v rámci obou národů nebyl tento vývoj lhostejný. Chápali, že gradací a vyvoláváním národnostního konfliktu vzniká dlouhodobě nejistá a stále méně udržitelná situace. Z pohledu doby také nikdo nemohl vědět, kterým směrem se může vývoj v Čechách ubírat. Ve sledované době přichystal oficiální jednání premiér Körber v roce 1902. Jejich výsledek představovalo především zdůraznění a prezentace naprosto odlišných stanovisek obou národních táborů. Větší význam měla jednání na přelomu jara a léta 1905, která se zabývala reformou volebního práva do Zemského sněmu Království českého, a rozdělení a fixace vlivu v nejvýznamnějších zemských institucích. Pozitivní impulz v té době představovala eskalace

požadavku demokratizace, která uváděla tradiční politické elity do rozpaků, respektive měnila manévrovací prostor. Sondáže ve smyslu volební reformy probíhaly i dále. Bohužel nevedly k výsledku. Rozhodující pozice obecně podrželi radikálové, respektive strach z jejich možností. Ti především na německé straně dokázali manipulovat veřejnost tak, že byl prostor pro jednání s českou stranou velice úzký. To dokládá vývoj v roce 1908. I zde existovaly síly, které myslely na urovnání konfliktů. Dynamika radikalizace však postupovala rychleji. Podstatnou součástí jakékoli strategie při národnostních jednáních byla otázka, jak případné výsledky prezentovat. Většinou by se jednalo o kompromis. Ten bylo třeba vyložit na vlastní straně jako vítězství, aby bylo dosaženo jeho pozitivního přijetí, ale současně formulovat tak, aby to neurazilo druhou stranu. Stejně se museli zařídit i představitelé druhého národního tábora. K jednání o vyrovnání je třeba dodat, že přes zcela odlišné představy, které postupně ovlivňovaly společnost obou národností, nebyla možnost realizace dílčích opatření zcela vyloučená.⁴⁵⁷ Ta by pak mohla vytvořit příjemnější prostor pro další vývoj. K nim lze jednoznačně počítat problematiku volební reformy, kterou se skoro podařilo realizovat v roce 1905. Další diskuse probíhala na počátku roku 1908 a posléze v době vypuknutí německé obstrukce. I zde se ovšem spekuluje, že při lepším postupu nebyly naděje na její provedení zcela malé.

V souvislosti s přístupem jednotlivých stran vysvítá i postup zúčastněných subjektů a jejich strategie vzhledem k veřejnosti. Na české straně jistě zaujme přizpůsobivost a multifunkčnost agrární strany stejně jako obtížné a příznačné postavení Národní strany svobodomyslné. Na německé straně je naopak zřejmé, jak praskla bublina všenněmců, a také skutečnost regenerace Fortschrittspartei. Průběžně stoupal vliv pomocných národních organizací jako např. Volkstagu. To samé šlo ovšem sledovat i na české straně. Charakteristická byla taktika státu, která však vzhledem k českému prostoru neslavila jednoznačné úspěchy. Některá jeho opatření sice problémy v Čechách mírnila, ale jiné naopak rozněcovala. Důležitý byl zejména finanční program premiéra E. Körbera, ale posléze i postup premiéra M. W. Becka, který usiloval o pozitivní přístup jak k české, tak německé straně, čímž vládní strategie druhotně přispěla k eskalaci problémů v Čechách.

Taktiku vlády v Čechách je nutné spojovat s jejími zájmy v tomto prostoru. V tomto ohledu představovalo národnostní uklidnění zřejmou prioritu, které se však nepodařilo dosáhnout. Právě především s politickými ohledy lze spojovat již vícekrát zmíněný plán na úpravu vodních cest. Jeho hospodářský význam byl, jak již bylo řečeno, ve své době kritizován. Ještě větší otazníky získával v

⁴⁵⁷ Určité možnosti naznačují i některé pozitivní detaily. Spíše symbolický moment představovala okrajově zmíněná spolupráce před oslavou jubilea vlády Františka Josefa I. v roce 1907, 1908. Svůj význam měl i tzv. *budějovický pakt*, který spočíval v dohodě místní české a německé politické elity. Náznaky dohody byly patrné od konce roku 1906, ale k přesným a alespoň formálně závazným ujednáním obou stran došlo až na podzim 1913. K tomu: **KAZBUNDA, K.** *Otázka česko-německá v předvečer Velké války*. Praha: Karolinum, 1995, s. 336–339.

době, kdy se ukazovalo, že znesvářené národnosti minimálně nespojuje, ale cena dílčích realizací stoupá. Další optikou ho lze pozorovat v momentě, kdy stát postátnoval železniční dráhy, které vedly v podobných směrech. Jeden veřejnoprávní dopravní systém tak mohl – kdyby se realizoval – konkurovat druhému. Již jen to naznačuje, jak nejvyšší místa vzhledem k českému prostoru tápala. Také je zřejmé, že se nejednalo pouze o pojetí řešení situace v Čechách, ale také vzhledem k celému, tedy i hospodářskému vývoji minimálně Předlitavska. Vývoj postavení státních činitelů v Čechách lze ještě jednou zdůraznit již uvedenou citací tisku, že se nacházeli v sevření mezi dvěma mytickými a antickými místy, která děsila námořníky, totiž mezi Skyllou a Charybdou. Přitom je těžké říct, zda-li byla Skylla česká a Charybda německá strana, nebo tomu bylo naopak. Bez ohledu na česko-německé spory měl stát v Čechách i další zájmy. Za nimi stála snaha uchovat jeho stávající postavení a z textu je zřejmý jejich charakter. Kdyby se měly zmínit ty, které měly zcela nenárodní pojetí, pak stačí jmenovat problematiku národního školství, tj. jeho financování, organizaci a dohled anebo otázky daňové povahy.⁴⁵⁸

Na závěr je třeba zmínit také další vývoj. Německá strana již politiku obstrukce neopustila. Krátkodobě se zdálo, že tak učiní s ohledem na otázku učitelských platů. Obava ze socializace národní inteligence byla veliká. Výsledkem byla krize zemských financí, která měla zajistit povolnost české strany. Další zadlužování Českého království probíhalo od roku 1910 (k 31. 12. 1909 skončila platnost zákona o zemské dávce ze spotřeby piva.) závratným tempem. Rozpočtové deficity v jednotlivých účetních letech částečně kryly úvěry, které poskytl Českému království Zemská banka. Jednalo se o důsledek exkluzivního vztahu mezi touto institucí a českou většinou v zemském výboru. Tyto úvěry neměly mandát zemského sněmu a označovaly se jako nezaložené dluhy. Jejich výše dosáhla do konce roku 1912 cca 54 420 000 K. Vedle toho vznikaly tzv. kontokorentní dluhy, tj. přečerpávání státního účtu výdaji země, které technicky realizoval stát. Další pohledávky země navíc neproplácela, přičemž problém byl o to choulostivější, že se jednalo o další veřejné instituce, tj. např. veřejné nemocnice a bezpečnostní složky. Na konci roku 1912 dosahoval kontokorentní dluh 12 690 000 K a výše nedoplatků činila 8 200 000 K. Celkové zadlužení Českého království na konci roku 1912 tedy obnášelo 145 030 000 K v rámci řádných-založených úvěrů, 54 420 000 K v případě nezaložených dluhů, 12 690 000 K v případě kontokorentních dluhů a 8 200 000 K představovaly nedoplatky.

Za těchto podmínek proběhla další jednání. Někteří autoři je hodnotí s určitým optimismem. Charakterizovala je mimořádná šíře problémů, které se měly objasnit a precizovat. Jednu sérii

⁴⁵⁸ Jiný význam však mohl mít program výstavby železnic v Alpách, který měl zlepšit napojení na Terst. Zde lze hovořit o národohospodářských zájmech, které mohou – a nemusí – mít logiku i přes zjevné hospodářské pochybnosti.

problematiky představovala jazyková otázka a další změna zemského zřízení s volební reformou. Situace se opět vyvíjela tak, že snazší průběh získávala jednání o revizi zemského zřízení, zatímco jazykovou otázku doprovázela řada detailů a protichůdných návrhů. Vývoj znovu formoval všeobecný vývoj v Čechách, který si udržoval v textu popsanou dynamiku. Již samotná německá blokáce zemského sněmu udržovala více než negativní klima. K celkovému neúspěchu jednání dále znovu přispěla obvyklá témata jako personální politika při obsazování míst u státních úřadů, napadání menšin nebo vzpoura německé státní správy. Výsledkem těchto neúspěchů bylo zřízení zemské správní komise v roce 1913.⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ K tomu: **KOŘALKA, J.** *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996. **KAZBUNDA, K.** *Otázka česko-německá v předvečer Velké války*. Praha: Karolinum, 1995.

Soupis použitých pramenů a literatury

Archivní prameny:

Národní archiv (NA)

Český zemský sněm. NAD 1045.

Zemský výbor 1874–1928. NAD 1054/3.

Tištěné prameny:

Almanach českých šlechtických rodů. Brandýs n. Labem: Martin, 2002.

Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české. Ročník XI. Praha: F. B. Batovec, 1903.

Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české. Ročník XIV. Praha: F. B. Batovec, 1906.

Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české. Ročník XV. Praha: F. B. Batovec, 1907.

Batovcův almanach. Politický kalendář a adresář, schematismus a statistika zemí koruny české. Ročník XXII. Praha: F. B. Batovec, 1914.

Batovcův politický místopis zemí koruny české, Čech, Moravy a Slezska. Praha: F. B. Batovec, 1907.
Entwurf des Finanzgesetzes für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder für das Jahr 1908. Vídeň, 1907.

Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1902. Vídeň, 1902.

Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1903. Vídeň, 1903.

Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1907. Vídeň, 1907.

Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1909. Vídeň, 1909.

Jubilejní výstava obvodu obchodní a živnostenské komory v Praze. Úřední a skupinový katalog č. 2. Praha, 1908.

Meliorační svaz v království Českém od 17. 5. 1906 do 17. 5. 1908. Praha, 1908.

Statistisches Handbuch des Königreiches Böhmen. 1. vyd. Praha, 1909.

Zákoník říšský pro království a země na říšské radě zastoupené. Ročník 1896.

Zákoník říšský pro království a země na říšské radě zastoupené. Ročník 1901.
Zákoník říšský pro království a země na říšské radě zastoupené. Ročník 1902.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1890. Praha, 1891.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1892. Praha, 1893.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1893. Praha, 1894.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1894. Praha, 1895.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1895. Praha, 1896.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1896. Praha, 1897.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1901. Praha, 1902.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1902. Praha, 1903.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1903. Praha, 1904.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1904. Praha, 1905.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1905. Praha, 1906.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1906. Praha, 1907.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1907. Praha, 1908.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1908. Praha, 1909.
Zemský zákoník pro Království české. Ročník 1909. Praha, 1910.
Zákoník říšský pro Císařství rakouské. Ročník 1896. Vídeň, 1897.
Zákoník říšský pro Císařství rakouské. Ročník 1901. Vídeň, 1902.
Zákoník říšský pro Císařství rakouské. Ročník 1902. Vídeň, 1903.
Zprávy Zemského statistického úřadu Království českého. Svazek IV, sešit 2. Praha: Zemský statistický úřad Království českého, 1903.
Zprávy Zemského statistického úřadu Království českého. Svazek VII, sešit 2. Praha: Zemský statistický úřad Království českého, 1906.

Periodika

Bohemia. Ročník: 1905.
Česká revue. Měsíčník Národní strany svobodomyslné. Ročník: 1907, 1908.
Národní listy. Ročník: 1901, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908.
Národní politika. Ročník: 1901, 1903, 1907, 1908.
Nová doba. Ročník 1901.
Obzor hospodářský. Ročník: 1908.
Obzor národohospodářský. Ročník: 1903, 1905, 1906, 1908.
Prague Economic and Social History Papers. Ročník: 2001/2002, 2004/2005

Literatura

- BEZECNÝ, Zdeněk. *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Historický ústav, 2005.
- BOBÍKOVÁ, Lenka, ŠOUŠA, Jiří. *Parlament. Kolbiště národů a národností. Z rakouského parlamentu 1861–1914*. Praha: H & H, 1992.
- CIBULKA, Pavel. *Princ Alois Lichtenstein v Brně. Pomoc vídeňských křesťanských sociálů brněnským straníkům v jejich počátcích*. In: FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J. (eds.). *Brno Vídní, Vídeň Brnu*. Brno: Matice moravská, 2008, s. 57–75.
- COHEN, Gary B. *Němci v Praze 1861–1914*. Praha: Karolinum, 2000.
- ČELAKOVSKÝ, Jaromír. *Národní autonomie ve školství*. Česká revue, roč. 1, 1907.
- DOSTÁL, Vladimír. *Agrární strana. Její rozmach a zánik*. Brno: Atlantis, 1998.
- DRAHOVSKÝ, Josef. *Přehled finančního hospodářství v Rakouském státu*. Praha, 1911.
- FIEDLER, František. *Ozdravení financí zemských*. Obzor národohospodářský, ročník XI, 1906.
- FRANKENBERGER, Otakar, KUBÍČEK, J. O. *Antonín Švehla v dějinách Československé strany agrární*. Praha: Novina, 1931.
- FRANKL, Michal. „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2007.
- GALANDAUER, Jan. *František Ferdinand d'Este. Následník trůnu*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2000.
- GALANDAUER, Jan. *František kníže Thun. Místodržící Českého království*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2007.
- GALANDAUER, Jan. *Bohumír Šmeral 1800–1914*. Praha: Svoboda, 1981.
- GEORGIEV, Jiří. *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011.
- GEORGIEV, Jiří. *Strana konzervativního velkostatku*. In: MALÍŘ, Jiří, MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 59–86.
- GRUBER, Josef. *Průplavní projekty v Rakousku z českého hlediska národně hospodářského*. Obzor národohospodářský, ročník VIII, 1903.
- GRUBER, Josef. *Technické museum pro království České*. Praha: Přípravný komitét pro zřízení Technického musea, 1908.
- HANISCH, Ernst. *Österreichische Geschichte 1890–1990. Der lange Schatten des Staates*. Vídeň: Ueberreuter, 2005.

- HLAVAČKA, Milan. *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha: Libri, 2006.
- HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2014.
- HLAVAČKA, Milan. *Okresní samospráva jako představitelka venkovských elitních sborů a její vliv na formování české občanské společnosti v Čechách do první světové války*. In: FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J. (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 174–188.
- HLAVAČKA, Milan. *Užívání jazyka v byrokratizované komunikaci a samospráva v Čechách do roku 1914*. In: FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří, MALÍŘ, Jiří (eds.). *Moravské vyrovnání z roku 1905*. Brno: Matice moravská, 2006, s. 299–307.
- HODÁČ, František Xaver. *Finanční účast království a zemí při zřizování vedlejších železnic předlitavských*. Brno: A Píša, 1910.
- HODÁČ, František Xaver. *Zemská hospodářství království a zemí na říšské radě zastoupených*. Brno: Mor. odbor nár. rady čes., 1912.
- HOJDA, Zdeněk, PRAHL, Roman (eds.). *Český lev a rakouský orel v 19. století*. Praha: Koniasch Latin Press, 1996.
- HROCH, Miroslav. *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha: Mladá fronta, 1999.
- HUSÁK, Josef, SCHRÁNIL, Rudolf (eds.). *Sněm Království českého 1861–1911*. Praha: [Zemský výbor český], 1911.
- HYE, Hans Peter. *Das politische System in der Habsburgermonarchie*. Praha: Karolinum, 1998.
- JAKUBEC, Ivan, JINDRA, Zdeněk (eds.). *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum, 2006.
- JAKUBEC, Ivan, RÁKOSNÍK, Jakub. *Ústřední jednota hospodářských družstev (1868–1938)*. In: KUBŮ, Eduard, ŠOUŠA, Jiří (eds.). *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*. Praha: Dokořán, 2008, s. 342–378.
- JINDRA, Zdeněk. *Die Zusammensetzung der Beamtenschaft in den Zentralbehörden der Habsburgermonarchie und in Cisleithanien nach Nationalitäten nach einer Erhebung zum 1. Januar 1914*. Prague Economic and Social History Papers, 6, 2001/2002, s. 149–168.
- JINDRA, Zdeněk. *Výchozí ekonomické pozice Československa*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Studia historica XLII, 3–4, 1995, s. 183–204.
- JÍLEK, František (ed.). *Studie o technice v českých zemích 1800–1918. Díl IV*. Praha: Národní technické muzeum, 1986.
- Jiří kníže z Lobkowicz a samospráva v království Českém*. Praha: Zemský výbor Království českého, 1905.
- KAZBUNDA, Karel. *Otázka česko-německá v předvečer Velké války*. Praha: Karolinum, 1995.

- KLÍR, Antonín. *Stavby komise pro kanalizování řek Vltavy a Labe v Čechách*. Praha, 1908.
- KLOBAS, Oldřich. *Václav hrabě Kounic. Šlechtic nejen rodem*. Brno: AVE, 1993.
- KOŘALKA, Jiří. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996.
- KOŘALKA, Jiří. *Die Tschechen*. In: WANDRUSZKA, Adam, URBANITSCH, Peter (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 489–521.
- KRAMÁŘ, Karel. *Offenes Schreiben an den Herrn Geheimrat Prof. Dr. Adolf Wagner in Berlin*. Praha: Verlag der Zeitschrift Union, 1909.
- KŘEN, Jan. *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1848–1918*. Praha: Academia, 1990.
- KŘIŽÍK, František. *Paměti*. Praha: ČEZ, 1997.
- KUČERA, Martin. *Pokrokáři*. In: MALÍŘ, Jiří, MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 313–340.
- LIŠKOVÁ, Marie. *Slovník představitelů zemské samosprávy v letech 1861–1913*. Praha: Státní ústřední archiv, 1994.
- LUFT, Robert. *Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft 1907–1914*. Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2001.
- MALÍŘ, Jiří. *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2012.
- MALÍŘ, Jiří. *Der mährische Landtag*. In: RUMPLER, Helmut, URBANITSCH, Peter (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 2057–2103.
- MALÍŘ, Jiří. *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*. In: MALÍŘ, Jiří, MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 17–57.
- MALÝ, Karel. *Dějiny českého a československého práva do roku 1948*. Praha: Linde, 2005.
- MAŠEK, Petr. *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 rodů v českých zemích*. Praha: Mladá fronta, 2003.
- NAVRÁTIL, Michal. *Nový český sněm 1901–1907*. Tábor, 1902.
- NAVRÁTIL, Michal. *Almanach sněmu království Českého 1895–1901*. Praha: Tiskem a nákladem Edvarda Beauforta, 1896.
- NOVOTNÝ, Jan. *Čeští Němci a habsburská monarchie*. In: HOJDA, Zdeněk, PRAHL, Roman (eds.). *Český lev a rakouský orel v 19. století*. Praha: Koniasch Latin Press, 1996, s. 47–53.
- Ottův obchodní slovník. Díl 2*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921.

- PÁNKOVÁ, Kateřina. *Srovnání cukrovarnických a pivovarnických kartelů v českých zemích na přelomu 19. a 20. století*. In: BARTOŠEK, Jaroslav (ed.). *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci*. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2011, s. 465–477.
- PEKAŘ, Josef. *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke královstvím a zemím na říšské radě zastoupeným*. S doslovem historika Jiřího Raka. Praha: Elka Press, 2011.
- PERNES, Jiří. *Pod habsburským orlem. České země a Rakousko-Uhersko na přelomu 19. a 20. století*. Praha: Brána, 2006.
- PRAŽÁK, Jiří. *Rakouské právo ústavní. Část druhá. Ústava zemská*. Praha: Jednota právnická, 1901.
- RADA, František. *Když se psalo c.k. Ze života Českých Budějovic na počátku 20. století*. České Budějovice: Nakladatelství České Budějovice, 1966.
- RAK, Jiří. *Zachovej nám, Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804–1918*. Praha: Havran, 2013.
- RAUCHBERG, Heinrich. *Der nationale Besitzstand in Böhmen. Band II*. Lipsko: Duncker & Humblot, 1905.
- RUMPLER, Helmut. *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Vídeň: Ueberreuter, 2005.
- SAK, Robert. *Rieger. Konzervativec nebo liberál?* Praha: Academia, 2003.
- SANDGRUBER, Roman. *Österreichische Geschichte. Ökonomie und Politik*. Vídeň: Ueberreuter, 2005.
- SCHMITZ, Georg. *Organe und Arbeitsweise, Strukturen und Leistungen der Landesvertretungen*. In: RUMPLER, Helmut, URBANITSCH, Peter (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 1353–1544.
- SKŘIVAN, Aleš. *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha: Karolinum, 1996.
- SKŘIVAN, Aleš. *Evropská politika 1648–1914*. Praha: Aleš Skřivan ml., 1999.
- Sto let Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách. 1833–1933*. Praha, 1934.
- STRÍTESKÝ, Hynek, MIKEŠ, Jan, EFMERTOVÁ, Marcela (eds.). *Vladimír List. Žil jsem pro elektrotechniku*. Praha: Národní technické muzeum, 2012.
- SUTTER, B. *Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848–1918*. In: WANDRUSZKA, A., URBANITSCH, P. (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Teil 1. Die Völker des Reiches*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, s. 154–339.
- ŠEBEK, Jaroslav. *Německé politické strany v českých zemích*. In: MALÍŘ, Jiří, MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 467–494.

- ŠKARDA, Václav. *Český sněm 1901–1907*. Česká revue, roč. 1, 1907, s. 193–203.
- ŠOLLE, Zdeněk. *Století české politiky. Počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka*. Praha: Mladá fronta, 1998.
- ŠOUŠA, Jiří. *Česká zemědělská rada*. Praha, 1981.
- ŠOUŠA, Jiří jr. *Obecní majetek v Čechách 1848–1938. Základy právní úpravy a vývoj komunálního majetku v Čechách 1848–1938*. Praha: Karolinum, 2009.
- ŠTAIF, Jiří. *Nationalism and Multi-Ethnicity. A Preliminary Study of the Reconstruction and Construction of the Numbers, Territory and Economic Performance of Czechs and Germans in Bohemia During the Long 19th Century*. Prague Economic and Social History Papers, 7, 2004/2005, s. 57–83.
- ŠTAIF, Jiří. *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1831–1851*. Praha: Dokořán, 2005.
- T. G. Masaryk. *Parlamentní projevy 1907–1914. Svazek 29*. Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2002.
- TAYLOR, Alan J. P. *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809–1918*. Brno: Barrister & Principal, 1998.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav (ed.). *Česká politika. Díl druhý. Část první*. Praha: Jan Laichter, 1907.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav, KRAMÁŘ, Karel. *Česká politika. Díl třetí*. Praha: Jan Laichter, 1909.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav (ed.). *Česká politika. Díl pátý*. Praha: Jan Laichter, 1913.
- URBAN, Otto. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982.
- URBAN, Otto. *Der böhmische Landtag*. In: RUMPLER, Helmut, URBANITSCH, Peter (eds.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII. Teil 2*. Vídeň: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 1991–2055.
- URBAN, Otto. *Kroměřížský sněm 1848–1849*. Praha: Argo, 1998.
- URBAN, Otto. *Kapitalismus a česká společnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
- VELEK, Luboš. *Mladočeská strana za vedení Josefa Kaizla 1897–1901*. Praha, 1997.
- VELEK, Luboš. *Karel Kramář a Národní strana svobodomyšlná (mladočeši) 1890–1914*. In: BÍLEK, Jiří, VELEK, Luboš (eds.). *Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2009, s. 104–138.
- VELEK, Luboš. *Rozvíjení české samosprávy jako náhrady neexistujícího státu a jako předstupně státní samostatnosti*. In: FASORA, L., HANUŠ, J., MALÍŘ, J. (eds.). *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, s. 146–151.
- VELEK, Luboš. *Strana ústavověrného velkostatku*. In: MALÍŘ, Jiří, MAREK, Pavel (eds.). *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. Díl první*. Brno: Doplněk, 2005, s. 87–108.
- VENCOVSKÝ, František. *Měnová politika v české historii*. Praha: Česká národní banka, 2001.

- WIESER, Friedrich von. *Die deutsche Steuerleistung und der öffentliche Haushalt in Böhmen*. Lipsko: Duncker & Humblot, 1904.
- WIESER, Friedrich von. *Die Ergebnisse und die Aussichten der Personaleinkommensteuer in Österreich*. Lipsko: Duncker & Humblot, 1901.
- ZIMMLER, Emil. *Moje inženýrské paměti. 2. díl*. Praha: Národní technické muzeum, 2013.

Zkratky

K	koruna
kr.	krejcar
mil.	milion
NA	Národní archiv
NAD	Národní archivní dědictví
ř. z.	říšský zákoník
zl.	zlatý
z. z.	zemský zákoník